

RES GESTAE

CZASOPISMO HISTORYCZNE

2022(14)

RES GESTAE

CZASOPISMO HISTORYCZNE

2022 (14)

Instytut Historii i Archiwistyki
Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

Rada Programowa

Korine Amacher (Genewa), Christoph Augustynowicz (Wiedeń), Isabelle Davion (Paryż), Frédéric Dessberg (Coëtquidan), Idesbald Goddeeris (Leuven), Lubica Harbulová (Preszów), Rainer Hering (Hamburg), Sławomir Józwiak (Toruń), Julia Kantor (Petersburg), Marek Kornat (Warszawa), Krzysztof Mikulski (Toruń), Leszek Mrozewicz (Poznań), Marian Mudryj (Lwów), Michał Parczewski (Rzeszów), Aivas Ragauskas (Wilno), Mirosław Adam Supruniuk (Toruń), Aleksiej Wasiliew (Moskwa), Wiktoria Wasiliewa (Moskwa), Krzysztof Zamorski (Kraków), Josef Žemlička (Praga)

Redakcja

Małgorzata Świder (redaktor naczelna), Adrian Szopa (redaktor statystyczny), Marcin Gadocha (sekretarz redakcji), Piotr Puchalski (sekretarz redakcji), Dorota Żurek (sekretarz redakcji)

Redaktorzy prowadzący: Małgorzata Świder, Piotr Puchalski
Korekta tekstów w języku angielskim Piotr Puchalski

Czasopismo recenzowane – wykaz recenzentów na końcu tomu

Czasopismo jest indeksowane w **BazHum-Muzeum Historii Polski, Central and Eastern European Online Library, The Central European Journal of Social Sciences and Humanities, Index Copernicus International (od 2016)**

ISSN: 2450-4475

e-ISSN: 2451-0068

DOI: 10.24917/24504475.14

Adres:

Redakcja „Res Gestae”, Instytut Historii i Archiwistyki
Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
ul. Podchorążych 2, p. 340, 30-084 Kraków
tel. (+48) 12 62 61 82; fax. (+48) 12 662 61 81
e-mail: historia@up.krakow.pl
resgestae.up.krakow.pl

Wydawca:

Wydawnictwo Naukowe UP
ul. Podchorążych 2, 30-084 Kraków
tel./fax. (+48) 12 662 63 83; tel. (+48) 12 662 67 56
e-mail: wydawnictwo@up.krakow.pl

Spis treści / Contents

Artykuły / Articles

Krzysztof Polek, *Chaganat chazarski a Skandynawowie w Europie Wschodniej – kontakty i ich charakter w IX–X wieku* 5

Mirosław Płonka, *Działalność organizacyjna i społeczna ziemianina Franciszka Łubieńskiego* 58

Jerzy Grzybowski, *Opieka konsularna nad polskimi emigrantami sezonowymi na Łotwie w latach 1928–1939* 76

Piotr Żurek, *Polska siatka wywiadowcza w Niepodległym Państwie Chorwackim (Nezavisna Država Hrvatska – NDH)* 93

Agnieszka Mikulska, *Zieloni wobec ponownego zjednoczenia Niemiec* 117

Forum

Mariusz Wołos, Mateusz Drozdowski, Piotr Puchalski, *Introduction* 134

Maciej Górny, *Peace-Making and Geography after the First World War* 139

John J. Kulczycki, *The Legitimization of Forced Migration: A Long-Term Consequence of the Paris Peace Conference and the Treaty of Lausanne* 150

Frédéric Dessberg, *France and the Treaty of Riga: The Problem of Guaranteeing the Eastern Border of Poland* 170

Evgeny Yu. Sergeev, *British Diplomacy, Soviet-Polish War, and the Treaty of Riga: Searching for Stabilization in Eastern Europe* 184

Геннадий Матвеев, Карина Колихова, *Введение советско-польского перемирия в действие (октябрь-ноябрь 1920 г.) / The Implementation of the Polish-Soviet Peace Preliminaries (October–November 1920* 194

Александр Шубин, *Литовский фактор в советско-польской войне / The Lithuanian factor in the Soviet-Polish War* 215

Александр Огородников, *Рижский мирный договор в советской и современной белорусской историографии / The Treaty of Riga in Soviet and modern Belarusian historiography* 232

Recenzje / Reviews

S.J. Żurek, 2021, *Odpamiętywanie polsko-żydowskie. Szkice – studia – interpretacje*, (Studia. Pracownia Literatury Polsko-Żydowskiej KUL, pod red. S.J. Żurka, t. 11; Źródła i Monografie. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, 517), Lublin, ss. 345–243

ARTYKUŁY

Krzysztof Polek*
Kraków

Chaganat chazarski a Skandynawowie w Europie Wschodniej – kontakty i ich charakter w IX–X wieku**

Abstract

From its emergence in the 7th century until its fall in 965, the Khazar Khaganate played a decisive role among the tribes and peoples settled in Eastern Europe. The *Pax Khazarica* contributed to the stabilization of ethnic and political relations in the region, which in turn gave the khaganate a high status in contacts with the Byzantine Empire and the Abbasid Caliphate. The Khazars benefited from the favorable geographic location and the benefits they gained from participating in long-distance trade. With the arrival of Scandinavian newcomers and the development of their settlement in the northern and north-eastern part of the Ruthenian lands (the area around Lake Ladoga and the upper Volga basin), contacts with them played an increasingly important role in the history of the Chaganate in the 9th-10th centuries. Oleg's taking of power in Kiev and the territorial development of the Ruthenian state was a crucial moment. Although the Khazars maintained a strong position among the peoples and tribes of Eastern Europe during the first half of the 10th century, it was not without difficulties. The reason was the growing activity of the Scandinavians not only among the Slavs who settled in the basin of the Dnieper, Oka and the upper Volga, but also in the lands that were the immediate hinterland of the khaganate (Black Sea region, the mouth of the Volga and the Caspian region). In addition to merchant expeditions, the Varangians organized – with great panache and range - raids of a looting nature (e.g. Prince Igor's campaigns). It cannot be ruled out that they influenced the nature of the relationship between the Khazars and their dependent tribes in Eastern Europe. The collapse of the Khaganate, which took place as a result of the war campaigns undertaken by Prince Sviatoslav (965, 969), may indicate a more significant (than previously assumed) internal weakening of the Khazar state. Undoubtedly, it was related to the change in the current system of political and ethnic relations in Eastern Europe, and the actions of the Kiev princes played a decisive role. Another reason

* Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, e-mail: krzysztof_polek@interia.pl, ORCID: 0000-0001-6479-3255.

** Korzystając ze sposobności, pragnę podziękować anonimowym recenzentom, których sugestie i uwagi były przydatne w przygotowaniu końcowej wersji artykułu.

was the change in the course of the existing long-distance trade routes, and thus the reduction of the influence that the Khazars obtained from their control.

Despite the progress in research on the history of the khaganate, little is known about its relations with the Scandinavians settled in Eastern Europe, as well as with Slavic tribes, including those remaining outside the Khazar sphere of influence, and the consequences of the fall of Khazar domination for the region's economy. The research conducted so far shows that the influence of the Khazars, although not confirmed in all spheres, was more intense, as evidenced by the reception of the *kagan* title in relation to the Ruthenian rulers in the 10th-11th centuries.

Keywords: the beginnings of Kievan State, Pre-Christian Rus', Black Sea littoral, Caspian Sea littoral, Eastern Europe, Upper and Lower Volga region, Middle Dniepr region, eastern Slavs, ethnic and political relations, Khazar Khaganate, Pax Khazarica, Magyars, Volga Bulgars, Pechenegs, Scandinavians, Rurik, Oleg, Igor, Sviatoslav, Vladimir

Słowa kluczowe: początki państwa kijowskiego, Ruś przedchrześcijańska, wybrzeże czarnomorskie, wybrzeże kaspijskie, Europa Wschodnia, region środkowego Dniepru, region górnej i dolnej Wołgi, relacje etniczne i polityczne, chaganat chazarski, Pax Chazarica, Węgrzy, Bułgarzy nadwołżańscy, Pieczyngowie, Skandynawowie, Ruryk, Oleg, Światosław, Włodzimierz

Wprowadzenie

W okresie IX–X wieku znaczący wpływ na stosunki polityczne, etniczne i kulturowe w Europie Wschodniej wywierały chaganat chazarski, Skandynawowie (Waregowie) oraz osiadłe w południowej części regionu ludy koczownicze, jak Węgrzy, a następnie Pieczyngowie. W dziejach Słowian wschodnich zarówno rola chaganatu chazarskiego, jak też osadnictwo Skandynawów oraz ich wpływ należą do tematów kontrowersyjnych – tak w dawniejszej, jak i w nowszej historiografii¹. *Повесть временных лет* (dalej: ПВЛ) informuje, że jeszcze przed połową IX wieku plemiona słowiańskie i bałtyjskie znalazły się pod zależnością wareską i chazarską². Kolejny raz źródło wymienia skandynawskich przybyszy pod rokiem 6370 (= 862) w związku z przedstawieniem okoliczności, w jakich zostali oni sprowadzeni na omawiany teren. Tym razem jednak stało się to z inicjatywy Słowien, Krywiczów i Wesów³. To wydarzenie oraz rola Skandynawów

¹ P.B. Golden, 2007, s. 19–28, 31–38, 47–52; T. Kalinina, 2007, s. 195–206. O meandrach ra-dzieckich i rosyjskich badań nad zagadnieniem chazarskim vide V.A. Shnirelman, 2007, s. 353–372 („normanismus” und „chazarismus”). Odnośnie do badań archeologicznych vide С.А. Плетнёва, 1990, s. 77–91. Nowsze prace historyków rosyjskich vide: М.Г. Магомедов, 1983; G. Rostkowski, 2001, s. 271 (przyp. 12); D. Schorkowitz, 2000, s. 578–593; V. Shnirelman, 2002 [rec. H. Härke, 2004, s. 189–191]; W. Duczko, 2004 [przekład polski ukazał się w 2006]; В.В. Фоним, 2005; G. Lebedev (Г.С. Лебедев), 2005, s. 371–385; Л.С. Клейн, 2009; В.Я. Петрухин, 2014; J. Dudek, 2017.

² *Повесть временных лет*, АМ 6367 (859), s. 18 (dalej: ПВЛ 1). Vide komentarz do nowego wydania: *Повесть временных лет по лаврентьевскому списку у 1377 года*, 2012, s. 241 (dalej: ПВЛн). Aspekty historyczne i archeologiczne: А.В. Комар, 2005a, s. 207–218; В.Я. Петрухин, 2014, s. 154–179.

³ ПВЛ 1, АМ 6370 (862), s. 18–19; ПВЛн, s. 246–253; Е.А. Мельникова, В.Я. Петрухин, 1991, s. 219–229; В.Я. Петрухин, 2008, s. 33–46; idem, 2014, s. 137–152; Е.А. Мельникова, 2011b, s. 201–240; В. Лушин, 2016b, s. 11–31.

zostały ukazane w tradycji latopisarskiej w odmiennym świetle aniżeli u autorów łacińskich, akcentujących najczęściej ich rozbójniczy charakter. Kronika ruska przedstawiała ich w pozytywnym świetle – jako budowniczych państwowości z centrum w Kijowie, który stał się od tego czasu głównym ośrodkiem politycznym. Destrukcyjna działalność była natomiast ukierunkowana na obszary znajdujące się poza osadnictwem Słowian wschodnich, tj. przeciwko Chazarom, Arabom, Bułgarom nadwołżańskim czy przeciw Bizancjum⁴. Ponowne sprowadzenie Skandynawów przez Słowien nadilmeńskich, Czudź i Merję postrzegane jest niekiedy jako efekt utrzymującej się w regionie dominacji Chazarów⁵.

Wczesna faza kontaktów chazarsko-skandynawskich, datowana na IX wiek, nie została poznana. W odniesieniu do niej więcej jest pytań aniżeli odpowiedzi i danych, znajdujących się w dostępnych źródłach pisanych. Z braku informacji o występowaniu starć zbrojnych i napięć pomiędzy chaganatem a Waregami w interesującym nas okresie możemy wnioskować o utrzymywaniu się między nimi poprawnych kontaktów. Jak wskazują rezultaty badań archeologicznych, występowanie w materiale osadniczym w Europie Wschodniej⁶ zabytków świadczących o obecności skandynawskich przybyszy datowane jest już na koniec VIII wieku. Ich aktywność w kierunku południowym, w pobliże granic chaganatu, miała jednak miejsce dopiero w trzeciej ćwierci IX wieku. Z uwagi na zainteresowanie ze strony Skandynawów handlem z Bizancjum i krajami mużułańskimi⁷, nawiązanie kontaktów z Chazarami było tylko kwestią czasu. Sprzyjały temu z jednej strony ówczesne realia polityczne i etniczne Europy Wschodniej, z drugiej natomiast – konfiguracja arterii handlowych o znaczeniu międzynarodowym, które znalazły się pod kontrolą chaganatu chazarskiego. Ponadto Chazarowie kontrolowali większość dorzeczy głównych rzek regionu, tj. Wołgi, Donu i Dońca, a tym samym dostępy do mórz: Azowskiego, Czarnego oraz Kaspijskiego. Skandynawowie zatem, chcąc dotrzeć do głównych targowisk w regionie i uczestniczyć w zyskownym handlu, zmuszeni byli do ułożenia swoich relacji z chaganatem.

Celem niniejszego artykułu jest charakterystyka kontaktów chazarsko-skandynawskich (wareskich) na tle dwóch wyraźnych faz przemian, które zachodziły w polityczno-etnicznym krajobrazie Europy Wschodniej. Pierwsza faza przypadała na IX wiek (do wyprawy Olega na południe i zdobycia Kijowa), druga natomiast obejmowała okres od przełomu IX/X wieku aż do upadku chaganatu w 965 roku.

⁴ E. Roesdahl, 1996, s. 237–249; E.A. Мельникова, 2011e, s. 269–278; В.Я. Петрухин, 2014, s. 202–209. W polskiej historiografii akcentował to różnicowanie L. Leciejewicz, 1979, s. 160–184.

⁵ V.I. Petrukhin (В.Я. Петрухин), 1992, s. 395.

⁶ J. Callmer, 1986, s. 357–362; I. Jansson, 1987, s. 773–807; E. Mühle, 1987, s. 80–101; idem, 1989, s. 358–40; I. Jansson, 1997, s. 9–64; T.A. Pushkina, 1997, s. 83–91; W. Duczko, 2004, s. 131–168; J. Callmer, 2000, s. 7–63; A. Stalsberg, 2001, s. 359–401; K.A. Mikhailov, 2005, s. 419–432; J. Callmer, 2017, s. 141–152; F. Androshchuk, 2008, s. 520–528; N.A. Makarov, 2017, s. 663–670.

⁷ R.K. Kovalev, 2000–2001, s. 25–64; idem, 2002–2003, s. 47–79; idem, 2005a, s. 55–105; O.I. Boguslavskii, (О.И. Богуславский), 2005, s. 313–339.

Chaganat na Rusi

W literaturze przedmiotu jednymi z bardziej kontrowersyjnych kwestii odnoszących się do relacji chazarsko-skandynawskich są zagadnienia istnienia tzw. chaganatu ruskiego i jego lokalizacji oraz występowanie tytułatury władcy, zwanego *chaganem/kaganem*⁸. Pogląd o istnieniu chaganatu ruskiego oparto na relacji *Roczników bertyńskich* informującej o ludziach nazywanych *Rhos*, a znajdujących się wśród posłów, których cesarz bizantyjski Teofil wysłał na dwór Ludwika I Pobożnego w 839 roku. Wzmianka ta stała się jedną z podstaw do dyskusji zarówno o lokalizacji ich siedzib, jak też o okolicznościach, w jakich doszło do nawiązania kontaktów skandynawsko-bizantyjskich. W liście adresowanym do władcy frankijskiego cesarz Teofil zamieścił prośbę o udzielenie pomocy owym ludziom przy powrocie w rodzinne strony⁹. Wybór dłuższej drogi powrotnej spowodowany był zagrożeniem ze strony niewymienionych z nazwy ludów barbarzyńskich. Z dalszej części relacji roczników wynika, że towarzyszący Grekom wysłannicy byli z pochodzenia Szwedami (*gentis esse Sueonum*), o czym poinformowali cesarza Ludwika Pobożnego. Rozmawiający z nimi władca frankijski chciał poznać rzeczywisty powód podróży oraz zrehabilitować się w ich zamiarach. Nie dał wiary przedstawionym wyjaśnieniom i zatrzymał ich w oczekiwaniu na dodatkowe informacje z dworu bizantyjskiego. Nieufność ze strony frankijskiego władcy jest zrozumiała, jeżeli weźmie się pod uwagę, że od lat trzydziestych IX wieku tereny jego państwa były częstym celem najazdów ze strony Normanów. Powodem, dla którego wysłannicy chagana ludu *Rhos* zabiegali o możliwość powrotu w rodzinne strony przez terytorium cesarstwa karolińskiego, było niebezpieczeństwo czechające na nich ze strony barbarzyńskich plemion, gdyby obrali tę samą trasę, którą przybyli do Konstantynopola. Kwestia, która nie przestaje intrygować badaczy, a związana jest pośrednio z omawianą problematyką, dotyczy lokalizacji terenu, z którego przybyli do Bizancjum wysłannicy skandynawskiego pochodzenia, by następnie wziąć udział w poselstwie na dwór Ludwika I Pobożnego. Z relacji autora *Roczników bertyńskich* dowiadujemy się, że władca, który wysłał ich na dwór bizantyjski, nosił tytuł *chagana (chacanus)*. W dyskusjach o lokalizacji jego władztwa wskazuje się najczęściej na tereny Europy Wschodniej. Przemawia za tym trasa poselstwa do Konstantynopola oraz zaangażowanie dworu bizantyjskiego w umożliwienie powrotu wysłanników chagana w rodzinne strony. Również wzmianka w rocznikach z St. Bertin o tytule, jaki nosił władca *Rhosów (Rusów)*, typowym dla ludów koczowniczych, pozwala usytuować jego państwo na terenie Europy Wschodniej.

Poszukując bardziej dokładnych wskazówek, należy wziąć pod uwagę jedną z homilii Focjusza, w której jest mowa o najeździe w 860 roku nieznanego ludu barbarzyńskiego, pochodzącego z odległych stron, na tereny wokół Konstantynopola. Patriarcha Focjusz przypisał uczestnikom napadu stereotypowe

⁸ Vide przegląd badań i stanowisk: P.B. Golden, 2001, s. 27–28, 31–32; E.A. Мельникова, 2011a, s. 114–122.

⁹ *Annales Bertiniani*, a. 839, s. 19–20 (dalej: *Ann. Bert.*). Posłowie greccy przybyli do Ingelheim w maju 839 r., a przewodzili im metropolita Theodosius i *protospatharias* Theophanes.

cechy odnoszące się do barbarzyńców, w tym przede wszystkim okrucieństwo. Zestawiając ostatnie z wymienionych źródeł z przekazem *Roczników bertyńskich* możemy wnioskować, że zarówno najeźdźcy z 860 roku, jak też posłowie z 839 pochodzili z tego samego terytorium znajdującego się w Europie Wschodniej.

Nieoczekiwane nowych argumentów do dyskusji o lokalizacji siedziby władcy Rhosów, który wysłał poselstwo do Konstantynopola, dostarczyły badania archeologiczne na terenie Europy Północno-Wschodniej. W trakcie wykopalisk w Hedeby (Haithabu), Tissø i w Birce natrafiono na znaleziska trzech bizantyjskich pieczęci wykonanych z ołowiu¹⁰. Są one datowane na lata 820–860, a egzemplarz pochodzący z Haithabu został zidentyfikowany jako należący do Theodozjusza¹¹ – posła cesarskiego uczestniczącego w misjach dyplomatycznych do Wenecji oraz na dwór cesarza Lotara I. Na podstawie pieczęci pochodzących z Birki i Hedeby, datowanych na początek lat czterdziestych IX wieku, J. Shepard wysunął przypuszczenie o pojawieniu się ich w strefie bałtyckiej w związku ze wzmiankowaną przez *Roczniki bertyńskie* trasą powrotną wysłanników chagana Rusów¹². Potwierdzeniem tej hipotezy mogą być też dwie monety (follisy) datowane na okres rządów cesarza Teofila, a odnalezione w Rurikowym Gorodiszczu. Jednak największych znalezisk numizmatów bizantyjskich z omawianego okresu dostarczyły wykopaliska prowadzone na terenie rozległego kompleksu archeologicznego wokół Gniezdowa (ok. 12 km od Smoleńska). Obok jednej złotej monety natrafiono tam na 10 follisów pochodzących z drugiej ćwierci IX wieku oraz 12 wybitych za rządów Romana I (931–944)¹³. Warto zaznaczyć, że znaleziska pochodzące z pierwszego z wymienionych okresów stanowią 1/3 wszystkich monet, jakie archeolodzy odkryli podczas wykopalisk w Gniezdowie. Zdaniem części badaczy numizmaty te wraz z pozostałymi egzemplarzami pochodzącymi z Danii (Hedeby, Tissø) i ze środkowej Szwecji (z Birki oraz z prowincji Ångermanland) należy łączyć z okolicznościami, o których wspomina relacja *Roczników bertyńskich*¹⁴. Z uwagi na to, że odnalezione w Gniezdowie monety były wykonane z brązu, a nie ze złota, czyli miały mniejszą siłę nabywczą¹⁵, należy zaakceptować stanowisko A.O. Шевцова, który postrzega

¹⁰ Zwrócił na to uwagę szwedzki archeolog T.J. Arne, a rozwinął J. Shepard, 1995, s. 41–60. W Duczko, 2006, s. 51–52 podkreśla znaczenie miedzianych monet w znalezisku w Rurikowym Gorodiszczu, pochodzących z okresu rządów cesarza Teofila. W ich występowaniu na terenie Danii, Szwecji oraz Rusi „należy dopatrywać się tu szczególnych okoliczności: posłańcy Rhosów mogli na przykład przywieźć monety do ojczyzny” (s. 52).

¹¹ Przypuszczenie to jest jednak oparte na wątplych podstawach źródłowych, vide uwaga A. Kotłowskiej do polskiego tłumaczenia dzieła J. Skylitzesa, [w:] *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria grecka*, z. 6, s. 122 (przyp. 19).

¹² J. Shepard, 1995, s. 48, 49 (ryc. 1). Są to trzy pieczęcie ołowiane i dziewięć monet, w tym jedna złota.

¹³ A.O. Шевцов, 2017, s. 143 (tabela).

¹⁴ J. Shepard, 1995; W. Duczko, 2006, s. 52.

¹⁵ Vide C. Morrison, J.C. Cheynet, 2002, s. 815–878, zwł. s. 872: „It was not too difficult to survive in Constantinople, since a follis or a tetarteron could, in normal times, secure a pound of bread and ten mackerel, or two kilos of fish, though meat would have been proportionally more expensive. One nomisma seems to have represented the normal monthly wage for an unqualified

ich obecność jako rezultat kontaktów handlowych, a nie dyplomatycznych¹⁶. Natomiast typowo dyplomatyczne pochodzenie ołowianych pieczęci używanych w kancelarii cesarskiej może wskazywać na to, że na terenie Dani i Szwecji nie znalazły się przypadkowo. Potwierdzenie tego przypuszczenia może stanowić odkrycie jednego z egzemplarzy w Tissø (Zelandia), gdzie znajdował się lokalny ośrodek polityczny¹⁷. Celem tych zabiegów było uzyskanie pomocy władców tych krajów w zorganizowaniu wspólnej akcji przeciwko ekspansji Arabów w strefie śródziemnomorskiej¹⁸.

Najwięcej informacji odnoszących się do położenia chaganatu Rusów (*Rūs*) przynoszą teksty autorów arabskich z X wieku, tj. Ibn Rosteha¹⁹ oraz anonimowa perska geografia pt. *Hudud al-'Alam*²⁰. Drugie z wymienionych źródeł (z około 982) przekazuje informacje o sąsiedowaniu od zachodu Rusów ze Słowianami. Na wschodzie ich ziemie rozciągały się aż do gór Pieczyńskich (= do Uralu?), na południu natomiast do rzeki Rūta. Jedynie na północ od nich znajdowały się tereny bezludne²¹. Warto zauważyć, że informacji o istnieniu tego chaganatu nie znajdujemy w powstałym około połowy tego stulecia dziele Ibn Ḥurdādbeha, autora dobrze zorientowanego w problematyce stosunków politycznych i etnicznych Europy Wschodniej IX wieku. Wymienia on Rusów wyłącznie w kontekście handlowym, charakteryzując ich jako kupców podróżujących do krajów muzułmańskich²². Autorzy arabscy na oznaczenie władców z Europy używają najczęściej określenia *malik* (król), podczas gdy terminy takie jak *chagan* i *chaganat* są przez nich zwyczajowo używane w odniesieniu do ludów tureckich. Dla omawianej kwestii najbardziej istotne znaczenie ma relacja Ibn Ḥurdādbeha, który korzystał z *Relacji anonimowej* – źródła o pierwszorzędnym znaczeniu m.in. dla rekonstrukcji stosunków politycznych i etnicznych w Europie Wschodniej w omawianym okresie²³. W literaturze przedmiotu wysunięto kilka sugestii dotyczących używania przez Rusów tytułu chagana – poczynając od zapożyczenia,

(and unfed) worker, which was certainly sufficient to feed and even clothe a family". O emisji monet w Bizancjum w omawianym okresie vide C. Morrison, 2002, s. 909–966.

¹⁶ A.O. Швецов, 2017, s. 143–144.

¹⁷ W. Duczko, 2006, s. 50–54. W nawiązaniu do hipotezy J. Shepada W. Duczko opowiedział się za pośrednictwem wysłanników chagana Rhusów (o których wspominają *Roczniki bertynskie*) w kontaktach z władcami Danii i Szwecji.

¹⁸ W.T. Treadgold, 1988, s. 309; F. Androshchuk, 2013, s. 149–151.

¹⁹ Ibn Rosteh, *Kitāb al-'Alāq an-nafīsa* (*Księga drogocennych klejnotów*), c. XII: *Ḥāgān-Rūs*, s. 41.

²⁰ *Hudud al-'Alam*, §44: *Rūs-khāqānī*, s. 159.

²¹ *Hudud al-'Alam*, §44, s. 159; s. 437–438 (komentarz). W relacji tej znajdujemy wzmiankę, że Słowianie, którzy żyli wśród Rusów, byli przez nich wykorzystywani.

²² Ibn Ḥurdādbeh, *Kitāb al-masālik wa'l-mamālik* (*Księga dróg i królestw*), fragm. XV B., s. 77. W kwestii interpretacji ar-Rōs vide J. Pauliny, 1999, s. 96 (przyt. 45).

²³ Oryginalny tekst *Relacji* nie zachował się, znany jest jedynie z obszernych fragmentów występujących w tekstach muzułmańskich historyków i geografów, pochodzących z X i XI w. Najwięcej zawierają ich dzieła Ibn Rosteha, *Kitāb al-'Alāq an-nafīsa* oraz *Hudud al-'Alam*. T. Lewicki, 1958, s. 75; F. Kmietowicz, 1978, s. 14–17, 30–34.

przez dziedzictwo będące skutkiem przynależności do chazarskiego systemu politycznego, aż po manifestację niezależności wobec Chazarów²⁴.

W przekazach autorów arabskich znajdujemy ważne wskazówki dotyczące lokalizacji władztwa Rusów. Al-Gardizī (pierwsza połowa XI wieku) w swoim dziele, będącym zbiorem wiadomości z zakresu historii powszechnej, wspomina o siedzibie kagana Rhos zlokalizowanej na niewymienionej z nazwy wyspie położonej na jeziorze, rozległej (można ją było przemierzyć wzdłuż i wszerz w ciągu trzech dni), gęsto zaludnionej (autor podał liczbę 100 tys. osób) i zalesionej. Panujące na niej warunki glebowe mało sprzyjały uprawie roli, więc jej ludność utrzymywała się z rabunku. Organizowała najazdy na sąsiednie plemiona Saklabów (Słowian), podczas których zabierała im zboże oraz wprowadzała miejscową ludność, aby następnie sprzedać ją jako niewolników Chazarom bądź Bułgarom nadwołżańskim²⁵. Opis siedziby i trybu życia Rusów odpowiada temu, co wiadomo o przybyszach skandynawskich, którzy osiedlili się we wschodniej Europie. W tekście Al-Gardiziego zwraca uwagę topografia miejsca osiedlenia się Rusów: krajobraz bagiennie-lesisty z dużą ilością wysp i wysepek może przemawiać za lokalizacją ich siedzib w północno-zachodniej części Europy Wschodniej. Ponadto Al-Gardizī tytułuje władcę Rusów *chaganem*, lecz jego relacja nie zawiera wskazówek umożliwiających poznanie czasu i okoliczności, w jakich tytuł ten został przejęty. Większość badaczy identyfikuje siedzibę chagana Rusów z Nowogrodem bądź Starą Ładogą²⁶ w oparciu o kryteria geograficzne, jak też o toponimy pochodzenia słowiańskiego i skandynawskiego. Do argumentów opartych na analizie przekazów historycznych doszły w ostatnich latach ustalenia archeologów, z których niezbiecie wynika obecność i zasięg osadnictwa skandynawskiego na południe i wschód od Jeziora Ładoga, jak też w górnym dorzeczu Wołgi²⁷.

Odmienny pogląd w tej kwestii reprezentował O. Pritsak, który na podstawie przekazów źródeł arabskich dotyczących chaganatu ruskiego lokalizował jego położenie na terytorium plemienia Meria, a za centralny ośrodek uznawał Rostow nad górną Wołgą. Badacz podkreślał znaczenie tego położenia i wskazywał na jego atut, jakim była kontrola szlaków komunikacyjnych przebiegających

²⁴ P.B. Golden, 1982, s. 85–97, zwł. s. 83; В.Я. Петрухин, 2005, s. 75–76; И. Г. Коновалова, 2008, s. 226–237; Е.А. Мельникова, 2011а, s. 115–117.

²⁵ Al-Gardizī, *Zajn al-ahbār (Ozdoba wiadomości)*, fragm. XVII, s. 151–152. Tekst autora ukierunkowany jest na przedstawienie czytelnikowi opisów geograficznych wspartych różnymi ciekawostkami, co powoduje, że przekaz jest bardziej interesujący, choć nie zawsze odpowiada realiom. Natomiast Ibn Rosteh, *Kitāb al-A'lāq an-naḥīya (Księga drogocennych klejnotów)*, c. XII, s. 39 nadmienił o występowaniu na wyspie niekorzystnych warunków do osadnictwa.

²⁶ W. Duczko, 2006, s. 33–35. Podobnie zapatrywał się H. Łowmiański, 1973, s. 132 (przyp. 422). Lokalizacja kraju Rūs vide F. Kmiotowicz, 1972/1973, s. 242–245. A. Nazmi, 1998, s. 89–101; S. Franklin, J. Shepard, 2013, s. 36–42 spośród rozpatrywanych lokalizacji siedziby chagana Rusów opowiedzieli się za Rurikowym Gorodiszczem (= Holmgarthar).

²⁷ A. Stalsberg, 2001, s. 360–380, s. 381–401 (katalog znalezionych łodzi); А.В. Комар, 2012, s. 300–333; А.В. Щавелев, 2014b, s. 369–373; В.Я. Петрухин, 2014, s. 196–201. Znaczenie szlaków rzecznych w systemie komunikacji i dla rozprzestrzeniania się osadnictwa skandynawskiego na terenie Europy Wschodniej podkreśla F.A. Melnikova, 1996a, s. 31–44.

wzdłuż Oki i Dońca. Ułatwiało ono także organizowanie wypraw w celach handlowych i łupieskich na południe, w kierunku Morza Azowskiego i Czarnego²⁸.

Równie liczne grono zwolenników zyskała koncepcja powstania organizacji politycznej nad środkowym dorzeczem Dniepru (z głównym ośrodkiem w Kijowie) na długo przed osiedleniem się Skandynawów w Europie Wschodniej. Analizując przed laty tę kwestię, H. Łowmiański wyraził pogląd, że terytorium, z którego pochodzili wzmiankowani w *Rocznikach bertyńskich* wysłannicy, znajdowało się nie w północnej części Europy Wschodniej, lecz w środkowym dorzeczu Dniepru, a jego centrum był Kijów²⁹. Autor *Początków Polski* nie był odosobniony w tym poglądzie, który okazał się bardzo rozpowszechniony w historiografii radzieckiej, a ostatnio także wśród niektórych badaczy rosyjskich – negujących, a w najlepszym razie marginalizujących rolę Skandynawów w dziejach i kulturze Słowian wschodnich³⁰.

Zwolennicy takiej polityczno-etnicznej konfiguracji powoływali się w dyskusjach na informacje o tytule chagana. Na tej podstawie wysuwali hipotezę, przechodzącą niekiedy w pewnik, o istnieniu nad środkowym Dnieprem organizacji politycznej związanej z Polanami, której władca nosił tytuł chagana, a jego państwo przybrało nazwę chaganatu (ruskiego³¹) na wzór chazarski. Kluczowym dowodem, na który powoływali się zwolennicy tej teorii, było wprowadzenie nazwy Ruś od rzeki Rosʹ, co miało dowodzić występowania tej nazwy na interesującym nas terenie na długo przed przybyciem Skandynawów nad środkowy Dniepr. Próby podejmowane przez przeciwników identyfikacji nazwy Ruś ze Szwedami i związania jej z nazwą rzeki Rosʹ nie znalazły jednak potwierdzenia w ustaleniach językoznawców. Pozostają także sprzeczne z relacjami autorów arabskich, którzy wyraźnie podkreślają odmienną etniczną i kulturową Skandynawów od ludności słowiańskiej. Należy bowiem zaznaczyć, że źródła arabskie³² informujące o Rusach nie identyfikowały ich (*al-Rhus*) ze

²⁸ N. Golb, O. Pritsak, 1982, s. 64: „This means that Igor, as hereditary *Rus' khagan*, must have had his seat in Rostov land until he conquered Kiev, which became the center of Rus' only when Igor transferred his residence there”.

²⁹ H. Łowmiański, 1957, s. 115 w nawiązaniu do stanowiska historyków i archeologów radzieckich przyjmował powstanie państwowości w Kijowie na przełomie VIII/IX w., za czym przemawiały najazdy łupieskie na tereny położone nad Morzem Czarnym już w pierwszej połowie IX w.; vide idem, 1973, s. 132–133. Według F. Kmiotowicza, 1978, s. 33–34 państwo Polan jeszcze przed przybyciem Skandynawów miało rozwiniętą organizację władzy: „die sich auf des System der Doppelherrschaft gründete und an der Spitze kein örtlicher kleinherrscher sondern ein Grösstammensherzogener «Vorsteher der Vorstehwer stand»”, a przybyli nad środkowy Dniepr Skandynawowie „dies System zu respektieren”. Odnośnie do współczesnych badań archeologicznych nad początkami Kijowa vide: E. Mühle, 1987, s. 81–101; B. Зоценко, 2003, s. 26–52; W. Duczko, 2006, s. 167–174.

³⁰ E. Melnikova (E.A. Мельникова), 1996b, s. 49–60; П.О. Толочко, П.П. Толочко, 1998; В.В. Седов, 2002, (według indeksu); O. Tolochko (O.П. Толочко), 2001, s. 123–139. Przegląd stanowisk: W. Duczko, 2006, s. 32–35; В.Я. Петрухин, 2014, s. 129–131.

³¹ H. Łowmiański, 1973, s. 136.

³² Informacje ich autorów pochodziły od kupców, a także od wysłanników kalifa, którzy byli dobrze zorientowani w miejscowych realiach politycznych i etnicznych. Ich wartość i wiarygodność polegała na tym, że były dostarczane przez naocznych obserwatorów i przede wszystkim

Słowianami³³ (*as-Saqāliba*), wyraźnie odróżniali oba te ludy nie tylko pod względem etnicznym, lecz także kulturowym (Skandynawowie nie prowadzili osiadłego trybu życia, zajmowali się zazwyczaj żegluga i handlem, a także organizowaniem napadów łupieskich na okoliczne ludy i plemiona, a nawet państwa). Określenia *ar-Rūs* i *ar-Rōs* oznaczają Skandynawów (Szwedów)³⁴ działających na obszarze Europy Wschodniej i zostały przejęte przez autorów arabskich z języka greckiego. Odrzucenie tych ustaleń oznaczałoby zakwestionowanie obecności Skandynawów w Europie Wschodniej w omawianym okresie.

Najbardziej udokumentowaną na gruncie lingwistyki pozostaje koncepcja wywodząca określenie *ar-Rūs* z języka zachodniofińskiego, w którym oznacza ono szwedzkich uczestników wypraw na wschodnich sąsiadów (Finów)³⁵. Bardzo wymownego świadectwa dostarcza także archeologia: w toku dotychczasowych prac wykopaliskowych nie natrafiono na ślady istnienia wczesnej organizacji politycznej w rejonie środkowego Dniepru i na terenie Kijowa. Zatem hipoteza o jego „handlowej” genezie, oparta na funkcjonowaniu zyskowego handlu z Bizancjum i krajami muzułmańskimi, nie znalazła potwierdzenia w obecnym materiale archeologicznym. Nazwa *Ruś* w odniesieniu do organizacji państwowej powstałej w rejonie środkowego Dniepru upowszechniła się dopiero w X wieku. Analizując tekst ПВЛ, J. Bonarek zwrócił uwagę na jeszcze inny aniżeli etniczny aspekt związany z nazwą *Ruś*, a oznaczający określoną grupę społeczną i militarną zajmującą się kupiectwem, a także łupiestwem³⁶. Odpowiadał on charakterowi zajęć przybyszy skandynawskich, którzy już w drugiej połowie VIII wieku osiedli w Europie Wschodniej.

Obecnie jednak powiązania te są kwestionowane, a ich zwolennikom – pomimo podejmowanych wysiłków – nie udało się w przekonujący sposób dowieść istnienia nad środkowym Dnieprem w pierwszej połowie IX wieku rozwiniętej organizacji politycznej Polan. Ostatnio W. Duczko rozpatrując tę kwestię, a uwzględniając krytyczne uwagi i niejednoznaczną wymowę źródeł,

uzupełniano je na bieżąco. W IX–X w. sprzyjał temu rozwój aktywnych kontaktów handlowych, jakie kalifat bagdadzki utrzymywał z ludami osiadłymi we Wschodniej Europie.

³³ F. Kmiotowicz, 1967, s. 686–688; idem, 1972/1973, s. 241–246; vide uwaga do wydania Ibn Rosteha, *Kitāb al-A'lāq an-nafisa* (*Księga drogocennych klejnotów*), s. 131–133 (przyp. 239). Autorzy arabscy nie tylko podają dokładne położenie siedzib Rusów, lecz także akcentują ich etniczną i kulturową odrębność od plemion słowiańskich, znajdującą odzwierciedlenie w kulturze materialnej, jak choćby w uzbrojeniu, ozdobach (kobiece i męskie), odzieży oraz w sposobie grzebania zmarłych. O występowaniu terminu *Saqāliba* w źródłach arabskich vide A. Nazmi, 1998, s. 74–76. Wyjątek stanowi relacja Ibn-Hurdādbeha, *Kitāb al-masalik wa'l mamalik* (*Księga dróg i królestw*), fragm. XVB, s. 77. T. Lewicki w komentarzu do tego fragmentu przychylił się do opinii, że identyfikacja Rusów ze Saqāliba może wynikać z postępującego procesu sławizacji skandynawskich przybyszy, osiadłych wśród miejscowej ludności. Nie można wykluczyć przyjmowania przez starszyznę słowiańską elementów skandynawskiej kultury materialnej, jak choćby broń, oporządzenie, strój, ozdoby. Czynnikiem sprzyjającym był udział w drużynie.

³⁴ A. Danylenko, 2004, s. 6–8, 17–27; H. Stang, 1996, s. 272–276.

³⁵ K.O. Falk, 1968, s. 9–19; F. Grucza, 1970, s. 586–589; H. Stang, 1996; A.B. Назаренко, 2001, s. 11–50; A. Danylenko, 2004, s. 27–32; E.A. Мельникова, В.Я. Петрухин, 2011a, s. 133–152; E. Melnikova (E.A. Мельникова), 2016, s. 1–32.

³⁶ J. Bonarek, 1998, s. 9–10, 15; vide komentarz do ПВЛН, s. 242–245.

skonstatował: „Żaden inny region nie przystaje lepiej do opisu Ibn Rosteha³⁷, nie wspominając nawet o znaleziskach archeologicznych, które dowodzą obecności kultury o charakterze skandynawskim w Starej Ładodze w pierwszych dekadach IX wieku”³⁸. Hipoteza o istnieniu państwa słowiańskiego w dorzeczu środkowego Dniepru z centrum politycznym w Kijowie w omawianym okresie³⁹ nie znajduje potwierdzenia ani w badaniach historycznych, ani też archeologicznych⁴⁰. Za najbardziej odpowiednią należy uznać lokalizację chaganatu ruskiego na północy, w rejonie Jeziora Ładoga – przemawiają za nią bogate znaleziska archeologiczne o wyraźnych związkach ze Skandynawią⁴¹. Argumentu dla jej zwolenników dostarczył Konstantyn Porfirogeneta, opisujący przygotowania Rusów do wyprawy na Konstantynopol i ich łodzie zwane monoksyłami⁴², zaznaczając, że uczestnicy tej wyprawy pochodzili z innej, „tamtej Rusi”, położonej na północ od drogi Greków do Waregów. Bliższa, wewnętrzna Ruś miała się znajdować w dorzeczu środkowego Dniepru (rejon Kijowa).

Jeszcze w pierwszej połowie XX wieku rozpowszechniona była hipoteza – obecnie zarzucona – lokalizująca chaganat Rusów na południu, tj. nad Morzem Azowskim na Półwyspie Tamańskim, a jego siedzibę w Tmutarakaniu⁴³. Zalegą

³⁷ Ibn Rosteh, *Kitāb al-A'lāq an-nafisa* (Księga drogocennych klejnotów), c. XII, s. 39.

³⁸ W. Duczko, 2006, s. 35, vide także s. 55–56.

³⁹ M.H. Апрамонов, 1962, s. 340, 365. А.П. Новосельцев, 1990, s. 208 w oparciu o wzmiankę tzw. Geografa Bawarskiego lokalizował chaganat ruski w dorzeczu środkowego Dniepru. W nowszej literaturze przedmiotu zwolennikiem tej hipotezy był B.B. Седев, 1999. Z polskich badaczy za tym stanowiskiem opowiedzieli się H. Łowmiański, 1957, s. 115 i n.; idem, 1973; F. Kmiotowicz, 1978, s. 33–34.

⁴⁰ F. Androshchuk, 2008, s. 520–528; J. Callmer, 2017, s. 141–151.

⁴¹ A.N. Kirpichnikov, L. Thålin-Bergman, I. Jansson, 2001, s. 221–244; A.N. Kirpichnikov, 2004, s. 183–196; K.A. Mikhailov, 2005, s. 419–432; N. Petrov, 2005, s. 433–447; A. Selin, 2005, s. 479–489; S.M. Sindbæk, 2017, s. 77–80; И.Н. Ершов et al., 2017, s. 70–84, *szczeg.* s. 72 (ryc. 1: rozmieszczenie stanowisk archeologicznych na obszarze miasta na podstawie wykopalisk przeprowadzonych w latach 1951–2015), s. 73 (katalog), s. 74 (ryc. 2: mapka z zaznaczonymi stanowiskami datowanymi na VIII–X w.); И.Е. Зайцева, 2017, s. 96–115: rezultaty badań nad przedmiotami wykonanymi z metali kolorowych, pochodzącymi z wykopalisk (osad Krutik i Pikl'skoe V) datowanych na IX–XI w., znajdujących się na obszarze wokół Jeziora Białego. Są to ozdoby i okucia wykonane z brązu i miedzi, także w połączeniu ze srebrem i ołowiem (Cu + Zn + Pb, Cu + Sn + Pb); wyroby z miedzi: s. 99 (ryc. 2), s. 102 (ryc. 4), s. 103 (ryc. 5), s. 104 (ryc. 6), s. 105 (ryc. 7). W mieście Krutik znajdowała się pracownia wytwarzająca ww. przedmioty, korzystająca z dostępności surowca (miedź). Analiza technologii ich wykonania oraz ornamentyka wskazują na oddziaływania metalurgii z terenów Europy Północnej (s. 97).

⁴² *Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio* (dalej: *DAI*), c. 9, s. 57. P.B. Golden, 2001, s. 33 zwraca uwagę na występujące w tym fragmencie relacji uczonego cesarza bizantyjskiego reminiscencje typowe dla Nomadów, używających określeń dalszy–bliższy, środkowy, wewnętrzny–zewewnętrzny.

⁴³ Jej zwolennikami byli В.А. Мошин (V.A. Moszin), 1933, s. 188–196; idem, 1937–1938, s. 191–200 oraz G. Vernadsky, 1940–1941, s. 67–86; idem, 1959, s. 194–198; E.A. Шинаков, 2018, s. 337–342. Występujące w relacjach autorów arabskich wzmianki o trzech grupach Rosów (trzech Rusiach) mogą odzwierciedlać stan z pierwszej połowy X w., kiedy to Kijów, Nowogród czy Tmutorakań tworzyły odrębne jednostki terytorialno-organizacyjne. O znaczeniu regionu wokół Morza Azowskiego dla politycznych i handlowych interesów Bizancjum i Chazarów vide J. Shepard, 2006, s. 15–27. Z relacji *Cambridge document* oraz Konstantyna Porfirogenety wynika, że Tmutarakan (= arab. Matārha) został zajęty przez Rusów, lecz na krótko. Miało to miejsce za

takiego położenia miało być bezpośrednie sąsiedztwo i związki z Chazarami. Podgląd ten, odwołujący się m.in. do relacji Ibn-Rosteha i Ibn Ĥurdābeha, jest obecnie trudny do utrzymania, analogicznie jak te o lokalizacji siedzib Rusów nad Morzem Azowskim i przypisywaniu im zorganizowania napadu na Konstantynopol w 860 roku. W tekście homilii Focjusza lud ten został określony jako *nieznany* – patriarcha z pewnością nie nazwałby go tak, gdyby jego siedziby znajdowały się w rejonie nadczarnomorskim, a Rhosowie byłiby znani Bizantyjczykom.

Nie tylko lokalizacja siedziby władcy Rusów wzbudza kontrowersje. Wątpliwości dotyczą także ustalenia czasu i okoliczności, w jakich doszło do przyjęcia przez niego tytułu chagana. Szereg badaczy zwróciło uwagę na małe prawdopodobieństwo rozpowszechnienia znaczenia i przyjęcia tytułatury chagana poza środowiskiem nomadów⁴⁴. Nawet wśród nomadów bowiem była ona zarezerwowana wyłącznie dla członków jednej dynastii. Zdaniem I.H. Garipzanowa hipoteza o chaganacie Rusów w omawianym okresie została oparta na niewłaściwej interpretacji znanego fragmentu *Roczników Bertyńskich* (838)⁴⁵. Najczęściej uważa się, że był on rezultatem zależności od Chazarów utrwalonym w staroruskiej tradycji latopisarskiej, reprezentowanej przez ПВЛ i НПЛ⁴⁶. Zdaniem O. Pritsaka, autora oryginalnej koncepcji wyjaśniającej obecność tytułu chagana na Rusi, jego przyjęcie nastąpiło w rezultacie ucieczki jednego z przedstawicieli rodu chagana, którego nowym punktem oparcia stał się Rostów n. Donem⁴⁷. Miało to nastąpić podczas kryzysu wewnętrznego, do którego doszło w chaganacie w latach trzydziestych IX wieku. Natomiast inni badacze występowanie tytułatury chagana w odniesieniu do władców ruskich traktują jako przejaw niezależności bądź też pretendowania przez nich do przejęcia dziedzictwa i wpływów chazarskich wśród osiadłych w Europie Wschodniej plemion słowiańskich⁴⁸. Trzecią możliwość stanowi przejaw pozostawiania

rządów księcia Igora (Helgu z dokumentu z Cambridge), tj. w 941 r. Natomiast przed połową X w. brak zabytków archeologicznych potwierdzających obecność osadnictwa Rusów w tym mieście. Vide także J. Shepard, 2006, s. 15–18, 26–27. Odnośnie do analizy materiałów archeologicznych vide B.H. Чхайдзе, 2008 oraz idem, 2010, gdzie omówione zostały związki Rusi Kijowskiej z Tmutorakaniem w okresie od końca X do końca XI w.

⁴⁴ М.Н. Артамонов, 1962, s. 365; А.П. Новосельцев, 1990, s. 206–208.

⁴⁵ I.H. Garipzanov, 2006, s. 10 dokonał analizy formy zapisu tytułatury chagana występującej w historiografii karolińskiej. O posługiwaniu się tytułem chagana przez władców normañskich vide list Ludwika Niemca adresowany do cesarza bizantyjskiego Bazylego I z 871 r. (MGH SS 3, 1838, s. 523), w którym występuje forma *chaganum*. Władca wschodniofrankijski potwierdził występowanie tego tytułu u Awarów, Chazarów i Normanów (Skandynawów). I.H. Garipzanov zwrócił także uwagę na konieczność rewizji sugestii wysuniętej przez E. Kunika o występowaniu w określeniu *chacanus* nie tyle tytułu, co imienia Håkon. Jak zauważył w kokluzji: „[...] that it is very unlikely that this *konung* took the name of khagan around the year 839, with all political implications and claims connected to it” (s. 11).

⁴⁶ ПВЛ 1, АМ 6360 (852), s. 18; *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, s. 107 (dalej: НПЛ).

⁴⁷ N. Golb, O. Pritsak, 1982, s. 64–65.

⁴⁸ А.П. Новосельцев, 2000b, s. 368 (formy pisowni tytułu *chagan*, *kagan* w źródłach hebrajskich i muzułmańskich zawierających informacje o stosunkach politycznych i etnicznych w Europie Wschodniej). Badacz opowiedział się za recepcją tytułu chagana przez książąt Rhusów

w strefie dominacji chazarskiej, co jest o tyle zasadne, że posługiwanie się tytułem chagana poza środowiskiem koczowników nie miałyby sensu. В.Я. Петрухин (V.I. Petrukhin) uważa, że łączenie tytułu chagana z władcami kijowskimi, wspomniane w przekazach autorów arabskich, miało na celu legitymizację rządów Waregów w naddnieprzańskim grodzie⁴⁹. Zaznaczyć należy, że przedstawiona w ПВЛ akcja rozszerzania władzy Olega na sąsiednie plemiona słowiańskie nie obejmowała terenów położonych na lewym brzegu dorzecza Dniepru i Donu, gdzie rozciągała się strefa dominacji Chazarów. Oleg podjął najpierw działania przeciwko Drewlanom, którzy zajmowali tereny położone na prawym brzegu Dniepru. Dopiero po ich pokonaniu mógł podjąć dalszą ekspansję, tym razem na terenach pozostających pod zależnością Charazów. Dotyczyło to Siewierzan i Radymiczów. Zdaniem badacza posługiwanie się przez władców Kijowa tytułem chagana w omawianym okresie jest zatem uzasadnione, gdyż stanowiło wyraz dążeń i aspiracji politycznych w odniesieniu do dworu bizantyjskiego i karolińskiego (Ludwika I Pobożnego)⁵⁰.

Jeszcze bardziej wymowny charakter odwołania się do tradycji chazarskiej na Rusi odnajdujemy w kazaniu zatytułowanym *Słowo o prawie i łasce*⁵¹ metropolity Ilariona, który nazwał kaganem Włodzimierza I⁵². *Słowo* jest typowym utworem hagiograficznym oraz panegirycznym i odznacza się wysokimi walorami literackimi, a także „apologią zwycięskiego chrześcijaństwa i dynastii ruskiej, jest pochwałą władcy – krzewiciela chrześcijaństwa, ujętą w formę rozprawy

już w pierwszej tercji IX w. (s. 376, 379). Okolicznością sprzyjającą był wybuch kryzysu w państwie chazarskim, czego dziedzictwem był tytuł wielkiego księcia na Rusi. Podobne stanowisko reprezentuje E.A. Мельникова, 2011a, s. 120.

⁴⁹ V.I. Petrukhin (В.Я. Петрухин), 1992, s. 395.

⁵⁰ V.I. Petrukhin (В.Я. Петрухин), 2007a, s. 256.

⁵¹ Zabytek ten datowany jest pomiędzy 1046 a 1051 r. Jego autorstwo przypisuje się najprawdopodobniej Ilarionowi, pierwszemu metropolicie na Rusi pochodzenia słowiańskiego, który został wyniesiony do godności metropolity bez aprobaty patriarchatu w Konstantynopolu (vide НПЛ, АМ 6559, s. 2). Sprawował tę funkcję do śmierci księcia Jarosława Mądrego (1054), vide Ch. Hannack, 2003, Sp. 376. Brak danych na temat reakcji dworu cesarskiego w Bizancjum na intronizację Ilariona dał podstawę do wysunięcia przypuszczenia o wystąpieniu za rządów Jarosława Mądrego sporu pomiędzy Kijowem a Konstantynopolem, vide W. Jakubowski, 1964, s. 250–251. W nowszych studiach natomiast kwestia ta traktowana jest jako otwarta, vide G. Podskalsky, 2000, s. 125. O ówczesnych rusko-bizantyjskich stosunkach kościelnych vide A. Poppe, 1972, s. 5–31. Odnośnie do tytułatury władców ruskich w omawianym okresie vide P. Boroň, 2010, s. 180–196. Jak podkreśla E.A. Мельникова, 2011a, s. 115: „Единственным титулом правителя в Древней Руси, засвидетельствованным ПВЛ, является термин «князь», применяемый к правителям разного ранга, статуса и происхождения. «Князьями» называются верховные правители Руси – великие князья киевские (затем владимиристо-суздальские, тверские и т. д.) вплоть до XVI в. Тем же термином обозначаются главы отдельных территориально-политических образований, входивших в состав Древнерусского государства (княжеств), фактические вассалы великого князя киевского. Наконец, он применяется для обозначения глав племенных объединений (древлян и др.), подчиненных на протяжении X–XI вв. власти Киева, а также печенежских и половецких ханов, литовских вождей и пр. Иерархия властных статусов тем самым в терминологии ПВЛ не получила отражения”.

⁵² Ilarion, *Sermon an law and grace*, c. 42–43, s. 17–18; W. Hryniewicz, 1995, s. 193–199, 204.

teologicznej”⁵³. Elementy starotestamentowe w homilii Ilariona zauważyć można w porównywaniu książąt Włodzimierza I i Jarosława Mądryego do postaci Salomona i Dawida. Dodatkowo działalność pierwszego z wymienionych władców ruskich została przyrównana do osiągnięć Konstantyna Wielkiego⁵⁴. Dzieło to dobrze wpisuje się w charakter kultury religijnej ówczesnej Rusi: z jednej strony afirmuje przyjęcie chrześcijaństwa za pośrednictwem Bizancjum oraz ukazuje rolę i zasługi Olgi i Włodzimierza I w tym procesie, z drugiej natomiast akcentuje opozycję wobec innych wyznań. Dotyczy to także Chazarów, którzy przyjęli judaizm. Wątek ten odnajdujemy również w ПВЛ, we fragmencie opisującym wybór religii przez księcia Włodzimierza I i jego odpowiedź na propozycję przyjęcia wyznania od Chazarów⁵⁵. Okoliczność wygłoszenia kazania przez Ilariona podczas konsekracji soboru pw. św. Sofii w Kijowie wskazuje na to, że użycie tytułu kagana w odniesieniu do Włodzimierza I i Jarosława Mądryego nie było przypadkowe, a miało na celu podkreślenie ich dokonań także w sferze politycznej. Ponadto wskazuje na świadome dążenie do zaznaczenia pozycji wymienionych władców oraz eksponowanie ich niezależności wobec Bizancjum.

Kolejnym zabytkiem związanym z chazarską tytulaturą jest fresk w soborze pw. św. Sofii w Kijowie, pochodzący z drugiej połowy XI wieku. Fresk przedstawia księcia Światosława Jarosławowicza i umieszczono na nim napis zawierający słowa modlitwy: „Съпаси Г[оспод]и каг[а]на нашего”⁵⁶. Zarówno *Słowo o prawie i łasce*, jak też zachowane graffiti stanowią wymowne świadectwa rosnących aspiracji władców Kijowa wobec Bizancjum, niepomijających jednak podkreślenia politycznych i religijnych związków z Konstantynopolem. Interesujące nas określenie, którego użył metropolita Ilarion, odzwierciedla pojawienie się w ówczesnej kulturze politycznej nowego kierunku myślenia, akcentującego silną pozycję i niezależność władców kijowskich od Konstantynopola⁵⁷. Stanowi także znaczący dowód na występowanie w okresie rządów Jarosława Mądryego tendencji do *imitatio imperii*⁵⁸. Fakt, że podane przykłady pochodzą z połowy i trzeciej ćwierci XI wieku, może przemawiać za utrzymywaniem się na Rusi dziedzictwa chazarskiego w sferze politycznej. Tym bardziej, że chazarska tytulatura władcy – chanan/kagan – była rozpowszechniona wśród plemion słowiańskich w Europie Wschodniej.

Należy stwierdzić, że na obecnym etapie badań możemy jedynie wykazać, że występowanie w źródłach informacji o chaganacie ruskim odzwierciedla krótki okres jego istnienia, jednak bez szczegółowego określenia kiedy i w jakich

⁵³ A. Poppe, 1975, s. 301; idem, 1970, s. 17.

⁵⁴ Ilarion, *Sermon an law and grace*, c. 57, s. 22 (odwołanie do postaci Konstantyna Wielkiego miało dobitnie ukazać wielkość dokonań Włodzimierza na polu religijnym), c. 66, s. 26: „And furthermore, pray for your son, our devout kagan, Georgij [...]”.

⁵⁵ ПВЛ 1, АМ 6494 (986), s. 79–80. Por. komentarz w ПВЛН, s. 313–314.

⁵⁶ С.А. Высоцкий, 1966, nr 13, s. 49–52.

⁵⁷ И.Н. Данилевский, 2008, s. 134–153.

⁵⁸ Na polu architektonicznym dobrze ukazują to wzniesione za rządów Jarosława Mądryego budowle, takie jak Złota Brama oraz Sobór Kijowski pw. św. Sofii. Vide Ю.А. Артамонов, 2008; В.М. Рычка, 2008. Wśród graffiti znajdujących się w soborze pw. św. Sofii znajduje się zapis o śmierci Jarosława, w którym nazwany on został „царем”, vide С.А. Высоцкий, 1966, nr 8, s. 40.

okolicznościach miało to miejsce. Otwartym pozostaje pytanie, czy książęta kijowscy poza tytułaturą przejęli też inne elementy chazarskiej organizacji państwa⁵⁹. Odnosi się to w pierwszym rzędzie do sytemu dwuwładzy (diarchia) i roli, jaką odgrywali wojewodowie – zwłaszcza w kwestiach wojskowych⁶⁰. Zdaniem Th.S. Noonana za recepcją chazarskiego systemu rządzenia przez Ruś Kijowską może przemawiać sposób egzekwowania danin i trybutów od podległych plemion⁶¹ (analogie do dani chazarskiej z ПБЛ). Pojawiający się w źródłach arabskich z X wieku (Ibn Rosteh, Al-Gardīzī, *Hudud al-'Alam*) tytuł chagana w odniesieniu do władców ruskich przemawia za występowaniem bardziej intensywnych kontaktów chazarsko-skandynawskich w omawianym okresie, jak też za znacznie większą rolą, jaką odegrał chaganat chazarski w dziejach plemion słowiańskich z dorzecza środkowego Dniepru. Ich potwierdzeniem było utrzymywanie się chazarskich reminiscencji w sferze kultury politycznej Rusi Kijowskiej jeszcze w drugiej połowie XI wieku. Możemy zatem z dużym prawdopodobieństwem przyjąć występowanie chaganatu ruskiego. Dogodnym momentem, w którym władca Rusów mógł przyjąć tytuł kagana/chagana, były lata trzydzieste IX wieku, kiedy doszło do kryzysu wewnętrznego w państwie Chazarów.

Dla zwolenników istnienia silnej organizacji politycznej nad środkowym Dnieprem w pierwszej połowie IX wieku ważnym argumentem był najazd Rusów⁶² na Konstantynopol w 860 roku. Szczegóły przebiegu tego wydarzenia znalazły odbicie w tekstach dwóch homilii, które patriarcha Focjusz wygłosił wkrótce po odparciu najeźdźców spod murów Konstantynopola. Dowiadujemy się z nich, że byli nimi nieznanymi przybysze z północy, charakteryzujący się okrucieństwem w postępowaniu wobec ludności greckiej⁶³. W relacjach występują typowe epitety literackie, jakimi zazwyczaj charakteryzowano plemiona barbarzyńskie (np. piorun hiperborejski), co czyni je mało wiarygodnymi świadectwami, nie mówiąc już o tym, by na ich podstawie dało się ustalić

⁵⁹ E.A. Мельникова, 2011a, s. 121 nie odrzuca możliwości recepcji w sferze symboliki władzy.

⁶⁰ W odniesieniu do wojewody vide Ibn Rosteh, *Kitāb al-'Alāq an-nafisa* (*Księga drogocennych klejnotów*), c. XI, s. 37, s. 125–127 (komentarz). Za występowaniem diarchii na Rusi opowiadają się O. Pritsak, 1995, s. 573; V.I. Petrukhin, 2013, s. 293. Bardziej ostrożne stanowisko w tej kwestii zajęli P.B. Golden, 2001, s. 32–34; J. Dudek, 2017, s. 282–301. Natomiast T. Lewicki (vide *Źródła...*, t. 3, s. 212, przyp. 535) opowiadał się za możliwością przyjęcia tytułu chagana przez władców ruskich, lecz zdecydowanie odrzucał możliwość recepcji chazarskich podwójnej monarchii. Odnosnie do wojewodów vide A. Gieysztor, 1971, s. 317–325; P. Żmudzki, 2009, s. 440–442, 450–458. Charakterystyka Światosława i jego sposobu rządzenia oraz przedstawienie go jako modelowego przykładowi księcia-wojownika vide: ПБЛ 1, AM 6472 (964), s. 46; Jan Skylitzes, *Zarys historii*, s. 185; Leon Diakon, *Dzieje*, XII. 11, s. 151, 152.

⁶¹ Th.S. Noonan, 2001, s. 94.

⁶² Autor ПБЛ 1, AM 6374, s. 19 umieścił to zdarzenie pod 866 r., co było efektem braku dostępu do wiarygodnych dzieł historiografii bizantyjskiej. W literaturze przedmiotu obszernie przedstawił ten problem A.A. Vasiliev, 1946. Mimo czasu, jaki upłynął od jej opublikowania, praca ta zachowała dużą wartość dokumentacyjną i dotychczas pozostaje podstawowym opracowaniem w tym zakresie. W nowszej literaturze przedmiotu kwestię tę przedstawił П.В. Кузнецов, 2003, s. 3–14.

⁶³ *The Homilies of Photius patriarch of Constantinople*, s. 82–95 (I homilia), s. 95–110 (II homilia).

tożsamość etniczną najeźdźców⁶⁴. Określenia, jakimi posłużył się patriarcha, bardzo wyraźnie wskazują na to, że atak na stolicę cesarstwa był nagły i niespodziewany, przez co wywarł silne i negatywne wrażenie na jej mieszkańcach (okrucieństwo napastników). Sprawcą napadu miał być lud o niestalonej nazwie i scytyjskim pochodzeniu – drugie określenie, jak też kontekst czasowy wskazują na występowanie w tekście cech archaicznych. Uwagę zwracają przygotowanie do wyprawy i jej trasa, pozwalające w sposób niezauważony dotrzeć do wyznaczonego celu przez znajdujące się na Krymie greckie ośrodki. Wyklucza to możliwość pochodzenia najeźdźców z ziem położonych w strefie nadczarnomorskiej, albowiem region ten, jak też osiadłe w nim ludy i plemiona były Bizantyńczykom dobrze znane – nie tylko z kontaktów dyplomatycznych, lecz również handlowych. Focjusz, nie mając dokładnych danych odnośnie do nazwy ludu, który zaatakował Konstantynopol, poza podaniem w swojej relacji kierunku, z którego lud ten przybył, scharakteryzował również jego przedstawicieli przy użyciu typowych epitetów, jakimi zazwyczaj określano barbarzyńców, tj. dzikość, okrucieństwo, zawziętość, chciwość i pogarda okazywana ofiarom. Kwestią wzbudzającą kontrowersje wśród badaczy jest lokalizacja siedzib tego ludu. Obok cieszącej się sporym zainteresowaniem hipotezy umieszczającej te siedziby nad Morzem Czarnym, w literaturze przedmiotu przeważa pogląd, że najazdu w 860 roku dokonała Ruś znad środkowego Dniepru, czyli tzw. bliższa, a nie ta dalsza, osiadła nad Wołchowem i Ilmeniem⁶⁵.

Z treści homilii Focjusza⁶⁶ dowiadujemy się, że atakujący pochodzili z ludu, który był dotychczas nieznan autorom greckim i nie budził ich zainteresowania. Sytuacja uległa zmianie dopiero w 860 roku. Wzmianka o tym, że ów lud należał do niewolnych, zależnych, może wskazywać na jego związki np. z chanattem chazarskim – o ile nie jest to jedynie figura retoryczna. Rozpatrując trasę przebiegu, jak też sposób przeprowadzenia ataku, trudno uznać trafność opinii Focjusza, jakoby najeźdźcy byli pozbawieni dowódcy. Cała akcja musiała być dobrze zaplanowana, za czym przemawia informacja o nagłym pojawieniu się napastników w granicach cesarstwa. Od wcześniejszych najazdów, których celem był Konstantynopol, napad z 860 roku różnił się tym, że napastnicy nie podjęli oblężenia stolicy, a poprzestali na pustoszeniu terenów wokół niej. Na podstawie analizy materiału źródłowego A.A. Vasiliev opowiedział się przeciwko traktowaniu tej akcji jako krótkotrwałego wypadu zbrojnego – przeciwnie, określał ją na około 10 miesięcy. Miała się rozpocząć w czerwcu 860 roku, a zakończyć w 861 wskutek poniesionej przez Rusów porażki⁶⁷. Według relacji autorów greckich (*Kontynuacja Teofanesa*, Jan Skylitzes⁶⁸) fakt, że najeźdźcy zostali zmuszeni do odwrotu, był zasługą interwencji sił niebiańskich. W relacji

⁶⁴ Ibidem, I oraz II, a także komentarz na s. 91 (przyt. 58).

⁶⁵ W *ПВЛ* I, AM 6374 (866), s. 19 jako organizatorzy tej akcji zostali wymienieni Askold i Dir; por. komentarze do *ПВЛ* 2, s. 246 oraz *ПВЛН*, s. 254–255.

⁶⁶ *The Homilies of Photius patriarch of Constantinople*, c. II 10, s. 193.

⁶⁷ A.A. Vasiliev, 1946, s. 217–218.

⁶⁸ Ioannis Skylitzae, *Synopsis historiarum*, lib. I, c. 18 (w. 44–49), s. 107; *Theophanes Continuatus*, lib. IV. c. 33 (w. 1–9), s. 278.

ПВЛІ znajdujemy ponadto wiadomość o odwróceniu niewielkiej liczby uczestników ataku na Konstantynopol, a przyczynę klęski organizatorów kampanii kronikarz przypisuje wstawiennictwu Bogarodzicy⁶⁹. Dostępne relacje nie informują nas o udziale floty greckiej w walkach z Rhosami ani o tym, co było przyczyną zakończenia całej akcji. Podczas odwrotu najeźdźcy utracili łupy, część z nich dostała się do niewoli, a tylko niewielka ich liczba powróciła w rodzinne strony⁷⁰.

Wczesną aktywność militarną Rusów w strefie czarnomorskiej dokumentuje także żywot św. Stefana z Suroża⁷¹. Tekst pochodzi z końca średniowiecza, lecz odnosi się do wydarzeń mających miejsce w ostatniej dekadzie VIII wieku. Również żywot św. Jerzego z Amastris⁷² zawiera wzmiankę o dokonanych w końcu pierwszej ćwiertki IX wieku najeździe na miasta położone na wybrzeżu Paflagonii. Informacje o działaniach flotylli Rusów na wodach Morza Kaspijskiego w rejonie południowo-wschodniego wybrzeża⁷³ (Djurdjan bądź Jurian) przynoszą także relacje autorów arabskich. Dotarcie Skandynawów tak daleko na południe było możliwe dzięki typowi używanych łodzi, dzięki którym mogli oni pokonywać zarówno duże arterie rzeczne, jak też akweny morskie. Śladem po kontaktach Skandynawów z miastami strefy kaspijskiej są znaleziska monet pochodzących z mennic muzułmańskich, datowane na koniec VIII wieku, na które natrafiono podczas wykopalisk w Starej Ładodze⁷⁴.

Chociaż akcja militarna z 860 roku okazała się klęską, Bizancjum bynajmniej jej nie zlekceważyło, na co wskazuje wysłanie misji chrystianizacyjnej do Rusów⁷⁵. Focjusz wspomina w encyklice o biskupie wysłanym z zadaniem ich ewangelizacji⁷⁶, jakkolwiek nie podaje szczegółów pozwalających na odwołanie przebiegu i efektów jego pracy (w tym zwłaszcza przedstawienia typowych działań misjonarskich, jak nauczanie, opis cudu mającego przekonać wątpiących oraz przygotowania do ceremonii chrztu). Relacji Focjusza nie należy jednak traktować jako przekazu mało wartościowego, albowiem odbiorcami jego

⁶⁹ ПВЛ 1, AM 6374 (866), s. 19 oraz komentarze w ПВЛ 2, s. 246. W nowszych badaniach (ПВЛн, s. 254–255) zwraca się uwagę na możliwość podjęcia przez Skandynawów dwóch ataków na Bizancjum, w tym pierwszego w 860 r. i drugiego, który nie był datowany.

⁷⁰ A.V. Vasiliev, 1946, s. 226–228.

⁷¹ A.A. Vasiliev, 1936, s. 109–112.

⁷² *Житие Георгия Амастридского*, s. 129–130. Amastris należało do ważniejszych ośrodków militarnych (uwagę zwracają zachowane potężne mury obronne) i handlowych na wybrzeżu Paflagonii; utrzymywało regularne kontakty handlowe z miastami greckimi znajdującymi się na Półwyspie Krymskim (przed wszystkim z Chersonozem), vide J. Crow, 2017, s. 389–394.

⁷³ D.M. Dunlop, 1954, s. 210; F. Asadov, 2014, s. 274–278; idem, 2019, s. 144, 148.

⁷⁴ Th.S. Noonan, 1986, s. 321–348.

⁷⁵ Focjusz, *Encyklika*, s. 244–245. W nowszych badaniach nie wyklucza się możliwości podjęcia prac nad chrystianizacją Rhosów, vide ПВЛн, s. 254. Wynika to z relacji kontynuatora kroniki *Theophanesa*, lib. IV. 33.1, s. 278. Przegląd opinii i stanowisk w historiografii XIX–XX w. vide П.В. Кузнецов, 2003, s. 9–13.

⁷⁶ Okoliczności i rezultaty tej pierwszej misji przedstawili: V. Peri, 1988–1989, s. 114–131; J. Shepard, 2014, s. 234–242. H. Łowmiański, 1957, s. 154–155 wzmiankę o chrzcie Rusi i encyklikę patriarchy Focjusza odniósł do „Rusi czarnomorskiej”, co tłumaczy, dlaczego Ruś kijowska zaniechała napadów na terytorium Bizancjum na skalę porównywalną do ataku z 860 r. Ziemi nadczarnomorskie były bazą wypadową w tego typu działaniach.

encykliki byli dobrze zorientowani w problematyce duchowni greccy, w tym również ci spośród nich, którzy reprezentowali diecezje utrzymujące kontakty handlowe z terenami położonymi na północnym wybrzeżu Morza Czarnego. Charakteryzując źródła dotyczące chrystianizacji Rusi Kijowskiej, I. Ševčenko zwrócił uwagę na biografię cesarza Bazylego I. Znajduje się w niej interesujący przekaz odnoszący się do chrztu Rusi, jednak umieszczający go w innym kontekście czasowym⁷⁷. Wynika z niego, że chrzest miał miejsce nie za rządów cesarza Bazylego I i patriarchy Ignacego, lecz za ich poprzedników⁷⁸. W ПБЛ brak natomiast jakiegokolwiek wzmianki o tak wczesnej, datowanej na lata sześćdziesiąte IX wieku recepcji chrześcijaństwa. Kronikarz umieszcza ją dopiero w późniejszym czasie (X wiek), wyraźnie eksponując rolę, jaką odegrali w tym procesie księżna Olga i jej wnuk, Włodzimierz I Wielki.

Blizsza analiza ówczesnych działań prowadzonych przez dwór cesarski, jak choćby wysłanie misji Konstantyna Filozofa do Chazarów⁷⁹ (861), przemawia jednak za poglądem, że w okresie rządów Michała III, kiedy patriarchą w Konstantynopolu był Focjusz, zostały podjęte działania mające na celu chrystianizację Rhosów. Ich efekty były jednak nikłe. Na ogół uważa się, że okoliczności, w jakich Bazyl I objął rządy w Bizancjum, a także tendencja ówczesnej historiografii, by ukazywać jego działalność w jak najbardziej pozytywnym świetle, spowodowały przesunięcie datowania kontaktów bizantyjsko-ruskich – w tym także sprawę chrystianizacji – na okres po śmierci Michała III i depozycji Focjusza, którego zastąpił na tronie patriarchy w Konstantynopolu Ignacy⁸⁰.

Najazd Rusów na tereny wokół Konstantynopola (w 860) miał także wpływ na relacje bizantyjsko-chazarskie. Uświadomił dobitnie dyplomacji konstantynopolikańskiej niebezpieczeństwo grożące cesarstwu od strony Morza Czarnego, które Bizantyjczycy traktowali jako wewnętrzne jezioro. Do tamtej pory tylko Awarowie⁸¹ i Arabowie⁸² zagrozili stolicy, dokonując blokady przy użyciu floty. Rusowie, dzięki konstrukcji swych łodzi, mogli przemieszczać się zarówno po rzekach, jak też po otwartych akwenach. W 861 roku do kraju Chazarów wyruszyła misja, której inicjatorem był cesarz Michał III. Na jej czele stanął Konstantyn⁸³, bliski współpracownik Focjusza i zarazem wykładowca w słynnej szkole Magnaura. Jego talent dyplomatyczny i zdolności polemiczne dały się zauważyć podczas wcześniejszej podróży na dwór kalifa. Wysłanie Konstantyna w kolejną podróż wskazuje na znaczenie, jakie otoczenie cesarza bizantyjskiego

⁷⁷ *Kontynuacja Teofanesa*, ks. V 97, s. 35, 37. O tendencji powyższego zapisu vide L. Havlíkova, 1993, s. 107.

⁷⁸ I. Ševčenko, 1997, s. 50 (przekład źródła).

⁷⁹ J. Shepard, 1998, s. 14–18.

⁸⁰ *Żywot Konstantyna*, roz. IX 10, 15, 17, s. 71–72; X 1, s. 73; XI 23, 42, 45, s. 82–83 (dalej: *ŻKon.*); V. Peri, 1988–1989, s. 122; A. Avenarius, 1992, s. 163. Za wiarygodną uważał on tylko tę część relacji Kontynuatora Theophanesa, która dotyczyła kontaktów z Rusią.

⁸¹ Dokładny przebieg oblężenia w 626 r. oraz przygotowania do ataku od strony morza przedstawia *Chronicon paschale*, 626, s. 170–181; M. Hurbanič, 2019, s. 55–63, 102–117, 181–222; G. Kardaras, 2019, s. 82–87, 177–178.

⁸² Blokada stolicy cesarstwa trwała od 674 do 678 r.

⁸³ Została ona bardzo dokładnie przedstawiona w *ŻKon.*, roz. VIII–XI, s. 66–83.

przywiązywało do regionu czarnomorskiego. Chazarowie byli sprzymierzeńcami Bizancjum w walce z kalifatem bagdadzkim, jednak zachowywali dystans do wpływów cesarstwa, czego dowodem jest przebieg omawianej misji Konstantyna. Była to rutynowa działalność dyplomacji dworu bizantyjskiego, która dążyła do odbudowy wpływów w najbliższej położonej strefie, do której zaliczano także terytorium państwa chazarskiego. Polityczny cel misji Konstantyna staje się jeszcze bardziej wyraźny, jeżeli weźmiemy pod uwagę ówczesne położenie Bizancjum. Zdaniem J. Leśnego był on ważniejszy od samej chrystianizacji, która – dodajmy – odniosła niewielki efekt⁸⁴. Jedyne 200 możnych należących do chazarskiej elity zdecydowało się na przyjęcie chrztu⁸⁵. Konstantyn wyszedł wprawdzie zwycięsko z dysputy z adwersarzami, która odbyła się na dworze chagana, jednak Chazarowie nie zdecydowali się na przyjęcie nowej religii za pośrednictwem Bizancjum. Chociaż misja nie odniosła zamierzonego skutku, to stosunki bizantyjsko-chazarskie nie uległy zmianie i chaganat nadal był traktowany priorytetowo przez Konstantynopol.

Wyrażony w literaturze przedmiotu pogląd, że kontakty chazarsko-ruskie (skandynawskie) charakteryzowały się napięciem i agresją, odnosi się przede wszystkim do relacji z pierwszej połowy X wieku oraz z okresu poprzedzającego upadek chaganatu⁸⁶. We wcześniejszym stuleciu sytuacja była inna, o czym możemy wnioskować z greckich i arabskich źródeł dotyczących stosunków etnicznych i politycznych w Europie Wschodniej. Poza kierunkiem południowym Skandynawowie rozwinęli także ekspansję na wschód, na tereny położone nad górną Wołgą i Oką. Potwierdzają to znaleziska archeologiczne z okolic Jarosławia, Perejesławia, Suzdala i Włodzimierza n. Kłaźmą, gdzie – poza osadami – archeolodzy natrafili na liczne pochówki skandynawskiego pochodzenia⁸⁷. Duże ich skupisko zlokalizowane jest też w dorzeczu górnej Wołgi, co wskazuje na znaczenie tamtejszych połączeń komunikacyjnych dla kontaktów handlowych Skandynawów z terenami chaganatu chazarskiego i Azji Środkowej oraz z krajami muzułmańskimi⁸⁸. Kolonizacja tych ziem, przejawiająca się zakładaniem osad, powstawaniem nekropolii oraz występowaniem przedmiotów o typowo skandynawskiej proweniencji, wskazuje na wyraźną tendencję do uzyskiwania dostępu do głównych szlaków i centrów handlu dalekosiężnego we wschodniej Europie. Datowanie znalezisk archeologicznych wskazuje na to, że osadnictwo skandynawskie na interesujących nas obszarach uległo rozszerzeniu w ciągu IX wieku⁸⁹.

Ekspansja na południe, wzdłuż Dniepru, stała się możliwa wraz z przemianami etnicznymi, do których doszło w strefie czarnomorskiej w ostatniej dekadzie IX wieku. Była związana z wędrowką Węgrów, którzy około połowy IX wieku

⁸⁴ J. Leśny, 1987, s. 35–36. Vide także J. Dudek, 2017, s. 350–353.

⁸⁵ *ŻKon.*, roz. XI 41, s. 83.

⁸⁶ K.A. Brook, 2010, s.143 określa je jako „turbulent and aggressive”.

⁸⁷ T.[A.] Pushkina, 2004, s. 41–53; W. Duczko, 2006, s. 160–166.

⁸⁸ R.K. Kovalev, 2005a, s. 64–66, 85–92; E.A. Мельникова, 2011f, s. 433–440; eadem, 2011g, s. 440–448; B. Hårdh, 2016, s. 19–33.

⁸⁹ E.A. Мельникова, 2011e, s. 269–278.

odgrywali zasadniczą rolę w kształtowaniu stosunków politycznych i etnicznych we wschodniej Europie. W poszukiwaniu kandydatów, do których można by odnieść głosę z relacji roczników z St. Bertin o trudnościach z powrotem wysłanników chagana Rhus do Konstantynopola w 839 roku, należy wskazać właśnie na Węgrów. Konstantyn Porfirogeneta, charakteryzując stosunki etniczne i polityczne w strefie czarnomorskiej, wspominał o migracji Węgrów z Lebedii⁹⁰ do Atelkuzu⁹¹.

Czas wędrówki Węgrów do Atelkuzu pozostaje niezny. Najczęściej wskazuje się na okres wojny domowej⁹², która rozegrała się w chaganacie chazarskim w latach trzydziestych IX wieku. Przemieszczanie się Węgrów należy datować przed 839 rokiem, co dobrze koresponduje z relacją *Roczników bertyńskich* opisującą przybycie wysłanników chagana Rusów w składzie poselstwa bizantyjskiego na dwór Ludwika Pobożnego w Ingelheim. Około połowy IX wieku nastąpiło ukształtowanie się nowego układu sił na stepach czarnomorskich, gdzie pojawili się Węgrzy oraz pierwsze grupy Pieczyngów. Pomimo zakończenia kryzysu wewnętrznego w chaganacie i ustabilizowania się jego pozycji w regionie, równowaga pomiędzy Chazarami, Węgrami i Pieczyngami była krucho. Potwierdzają to okoliczności, w jakich doszło do budowy fortecy Sarkel, zlokalizowanej w miejscu o strategicznym znaczeniu dla Chazarów. Dla wzmocnienia pozycji chaganatu dwór bizantyjski przysłał *spatharokandidatos* Petronasa Kamaterosa, który opracował plan budowy twierdzy nad brzegiem Donu i nadzorował prace związane z jej wzniesieniem⁹³.

Na podstawie przeprowadzonych badań archeologicznych ustalono, że obiekt – typowy fort bizantyjski – miał kształt czworokąta o wymiarach 193,5 × 133,5 m. Otaczały go mury wzmocnione wieżami. Materiałem budulcowym była cegła wyrabiana na miejscu z dostępnego surowca, albowiem zachowane

⁹⁰ Mimo występowania w poglądach badaczy znaczących różnic dotyczących położenia tej krainy, większość z nich jest skłonna lokalizować ją na terenach czarnomorskich, vide przegląd dyskusji A. Paroń, 2015, s. 128–146.

⁹¹ To tereny, które w czasie powstawania dzieła Konstantyna Porfirogenety zajmowali Pieczyngowie, vide *DAI*, c. 38, s. 171–172, c. 40, s. 176. Na podstawie nazw rzek wymienionych w rozdz. 38 ustalono, że są to: Dniepr, Boh, Dniestr, Prut i Seret. Vide: *Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio. A Commentary* (dalej: *DAI Com.*), s. 149; G. Fehér, 1959, s. 306–326; W. Swoboda, 1967, s. 30–31; idem, 1986, s. 383–385; A. Róna-Tas, 1999, s. 228–234, 325–330.

⁹² O jej przebiegu vide: D.M. Dunlop, 1954, s. 199–201; A. Róna-Tas, 1999, s. 325–330; J. Dudek, 2017, s. 378–380. Do Węgrów przyłączyło się inne chazarskie plemię, Kabarowie, tworząc z nim nowy związek o orientacji antychazarskiej, vide T. Lewicki, 1988, s. 78–79.

⁹³ *DAI*, c. 42, s. 185. Twierdzą lokalizuje się na lewym brzegu Donu (= lewobrzeżne Grodzisko Cymlańskie). Zdaniem B.C. Флёрова, 2002, s. 155–156 twierdza była przeznaczona do kontroli żeglugi na dolnym odcinku Donu. Sarkel był typowym fortem średnich rozmiarów, jakie Bizantyjczycy wznosili na terenie Bliskiego Wschodu i Azji Mniejszej. Z powodu zbyt małych rozmiarów miał ograniczone możliwości militarne. Natomiast A.C. Щавелев, 2014, s. 323–329 w oparciu o rozmieszczenie pozostałych chazarskich twierdz (głównie od strony północnej i zachodniej) sugeruje, że miały one za zadanie obronę terytorium chaganatu m.in. przed atakami ze strony Siewierzan, których osadnictwo zajmowało tereny pomiędzy Desną, Worskłą a górnym dorzeczem Dońca.

cegły odbiegają swoim kształtem od używanych w Bizancjum⁹⁴. Strategiczne usytuowanie fortu pozwalało na kontrolowanie jednego z ważniejszych miejsc łączących główne rzeki – Don i Doniec – z Wołgą. Stacjonowanie w tym rejonie garnizonu chazarskiego pozwalało także na ochronę osadnictwa, które rozwinęło się na terenach położonych na lewym brzegu Donu, co potwierdza al-Mas'ūdi⁹⁵.

Przesunięcie koczowisk Węgrów w strefie czarnomorskiej w kierunku zachodnim zbliżyło je do terenów Europy środkowej⁹⁶. W źródłach łacińskich pierwsze wzmianki o węgierskiej aktywności militarnej na zachód od Karpat Wschodnich pojawiły się już 862 roku, natomiast kolejne relacje odnoszą się do 892 i 894 roku⁹⁷. Autor *Żywota Metodego* potwierdza spotkanie arcybiskupa morawskiego z niewymienionym z imienia królem węgierskim. Doszło do niego w 882 roku, najprawdopodobniej na terenach nadcisańskich⁹⁸, podczas powrotu Metodego z Konstantynopola na teren państwa Świętopełka I. Definitywne opuszczenie przez Węgrów ich dotychczasowych siedzib w Europie Wschodniej nastąpiło na skutek eskalacji konfliktu bułgarsko-bizantyjskiego, podczas którego zajęli oni miejsce sprzymierzeńców Konstantynopola⁹⁹.

Wędrówka Węgrów na zachód spowodowała uruchomienie w strefie czarnomorskiej procesów politycznych i etnicznych, które zmieniły dotychczasowy układ sił w regionie. Obok Chazarów i Bułgarów nadwołżańskich powstało wówczas trzecie centrum polityczne na terenie wschodniej Europy – Ruś Kijowska. Przeniesienie centrum władztwa Skandynawów z północy do Kijowa przyczyniło się do skrócenia dystansu, jaki dzielił ich od wybrzeży Morza Czarnego i Azowskiego. Wybuch wojny bizantyjsko-bułgarskiej w 894 roku spowodował perturbacje w napływie arabskiego srebra monetarnego z nad Morza Czarnego na tereny położone w dorzeczu Dniepru, Desny i na północy kraju, co znalazło odzwierciedlenie w rozmieszczeniu skarbów monet bizantyjskich na obszarze Europy Wschodniej¹⁰⁰. Mogła to być jedna z przyczyn, dla których Oleg zorganizował wielką wyprawę na Konstantynopol (w 907) i doprowadził do zawarcia traktatu pokojowego i handlowego z Bizancjum (w 912 bądź 913). W tym czasie miała też miejsce interwencja władcy Rusów nad Morzem Azowskim i w strefie kaukasko-kaspijskiej. Poza łupiestwem jej celem był dostęp do głównych szlaków handlowych prowadzących przez przełęcze kaukaskie na północ i ożywienie na

⁹⁴ М.И. Артамонов, 1962, s. 297–323; T. Nagrodzka-Majchrzyk, 1973, s. 46–48; eadem, 1978, s. 131–133; M. McGovern, 1989, s. 177–180; O. Pritsak, 1991, s. 1843–1844. Odnośnie do właściwości materiału użytego do budowy Sarkelu oraz innych twierdz chazarskich vide B.C. Флёргов, 2016, s. 8–20.

⁹⁵ Al-Mas'ūdi, *Kitāb at-tanbīh wa l-išrāf (Księga ostrzeżeń i rewizji)*, s. 114; M.H. Артамонов, 1962, s. 298–302; R. Rolle, 2003, s. 1318. Budowa fortu datowana jest na 833 r., jakkolwiek podaje się także datę 847 r. Vide T. Lewicki, W. Swoboda, 1975, s. 55; J. Dudek, 2017, s. 407–408.

⁹⁶ G. Fehér, 1959, s. 306–326; W. Swoboda, 1967, s. 30–31; idem, 1986, s. 383–385; A. Róna-Tas, 1999, s. 325–330.

⁹⁷ *Annales Fuldenses*, a. 892, s. 121, a. 894, s. 125.

⁹⁸ *Żywot Metodego*, roz. XVI 1–4, s. 114 (dalej: *ŻMet.*); V. Vavřínek, 1964, s. 261–269.

⁹⁹ *DAI*, c. 37, 5–8, s. 166; A. Paroń, 2015, s. 125–149, 283–294.

¹⁰⁰ B. Zhivkov, 2015, s. 147–170.

nich ruchu tranzytowego. Tymczasem (od przełomu IX/X wieku) w kontaktach krajów muzułmańskich z terenami Europy Wschodniej i ze Skandynawią obserwujemy trwałe przesunięcie głównych arterii komunikacyjnych w kierunku wschodnim (Bucharą, Samarkandą, Transoksania).

Z opisu *ПВЛ* odnoszącego się do sytuacji politycznej i etnicznej w Europie Wschodniej wynika, że granica strefy wpływów wareskich i chazarskich przebiegała – poza dorzeczem górnej Wołgi – także w dorzeczu Oki i Dniepru. Plemiona Polan, Siewierzan i Wiatyczów były zależne od Chazarów i płaciły im dań, natomiast Słowenie, Krywicze oraz Meria pozostawali pod władzą Ruryka i jego następców¹⁰¹. Obraz tych relacji, jaki przekazuje *Повесть временных лет*, jest jednoznaczny i świadczy o prostym podziale na strefy wpływów Chazarów i Waregów. W tekście znajdujemy informację, że nie wszystkie plemiona pozostające pod zależnością chaganatu były tak samo traktowane. Na niektóre z nich nałożono „dań lekką” – jak choćby na Siewierzan. Dlatego też nie należy traktować ówczesnych przekazów jako prostego odzwierciedlenia relacji polityczno-etnicznych. Stosunki poszczególnych plemion słowiańskich z Chazarami były zróżnicowane. Trudno mówić o liniach podziału we współczesnym tego słowa znaczeniu. Były to raczej strefy wpływów podlegające nieustannym zmianom¹⁰², przypominały analogiczne władztwo Mongołów nad księstwami ruskimi po ich podboju w XIII wieku. Chazarowie nie utrzymywali swych oddziałów na terenach poszczególnych plemion. Zadawalali się uznaniem władzy chagana oraz daninami czy innymi świadczeniami, będącymi świadectwem pozostawania w ich strefie wpływów. Plemiona pozostające pod chazarską dominacją uzyskiwały natomiast ochronę oraz dostęp do znajdujących się na terytorium chaganatu głównych regionalnych ośrodków handlu dalekosiężnego. Jak silne były to związki, pokazuje przykład Wiatyczów, którzy aż do końca istnienia chaganatu pozostawali w jego strefie wpływów.

Rządy Olega w Kijowie i rozszerzenie władzy Rurykowiczów na obszar środkowego Dniepru

Nowy rozdział w kontaktach waresko-chazarskich rozpoczął się po przeniesieniu ośrodka politycznego z północy na południe – do Kijowa, określonego przez kronikarza „matką grodów ruskich”¹⁰³. Nastąpiło to po uprzednim zamordowaniu rządzących dotychczas w Kijowie Askolda i Dira przez drużynników Igora i Olega¹⁰⁴, co tradycja kronikarska utrwalona w przekazie *ПВЛ* datuje na 882 rok. Powyższa datacja wzbudza jednak liczne kontrowersje¹⁰⁵. Wśród

¹⁰¹ *ПВЛ I*, AM 6370 (862), s. 18; A. Koptev, 2010, s. 189–212.

¹⁰² Zwrócił na to uwagę A. H. Насонов, 2002, s. 28–46.

¹⁰³ *ПВЛ I*, AM 6390 (882), s. 18; A. B. Комар, 2005a, s. 207–218.

¹⁰⁴ *ПВЛ I*, AM 6390 (882), s. 18; B. Я. Петрухин, 2014, s. 70–83, 257–260. H. Łowmiański, 1973, s. 182 wyraził przypuszczenie, że upadek rządzących w Kijowie Askolda i Dira należy datować na okres wcześniejszy, skoro nie wzięli oni udziału w najeździe na Konstantynopol w 860 r., o czym brak informacji w pierwszym nowogrodzkim latopisie. Vide także *ПВЛ/И*, s. 254.

¹⁰⁵ Autor latopisu korzystał podczas pracy z dzieł greckich. Poza datą ataku na Konstantynopol (860), pozostała chronologia w *ПВЛ* odnosząca się do omawianego okresu wzbudza wątpliwości,

badaczy ujawnił się również szereg wątpliwości w odniesieniu do Olega i jego relacji z Rurykowiczami (przede wszystkim z założycielem dynastii Rurykiem oraz jego następcą, Igorem), a także w stosunku do jego pozycji w strukturze władzy na Rusi na przełomie IX/X wieku. Wątpliwości dotyczą chronologii zajęcia Kijowa przez Olega i Igora, a także ustalenia daty śmierci księcia, która została odmiennie przekazana przez nowogrodzki pierwszy latopis i przez ПБЛ. W latopisie nowogrodzkim pierwszym Oleg występuje jako wojewoda i opiekun małoletniego Igora, syna Ruryka, podczas gdy w tekście ПБЛ znajduje się uwaga o pochodzeniu Olega z rodu książęcego¹⁰⁶. Argumentem przemawiającym za autentycznością informacji podanej przez drugie źródło jest tekst traktatu¹⁰⁷ zawartego przez Olega z Bizantyjczykami w 912 roku, pozwalającego uważać go za niezależnego władcę. Dało to podstawę do dyskusji w sprawie autentyczności tego fragmentu ПБЛ, który często uważa się za kompilację powstałą na użytek opowiadania o początkach państwa i dynastii Rurykowiczów, a sporządzoną w oparciu o teksty późniejszych traktatów polityczno-handlowych zawartych pomiędzy Bizancjum a Waregami.

Do ożywienia dyskusji o relacjach chazarsko-ruskich i reinterpretacji datowania wczesnych dziejów rozszerzania się władzy Rurykowiczów na tereny dorzecza środkowego Dniepru przyczyniło się odnalezienie przez N. Golba anonimowego listu napisanego po hebrajsku, znajdującego się w zbiorze korespondencji z *genizy* kairskiej. Wspomniany dokument datowany jest na rok około 930, lecz uwagę badaczy zwróciło występowanie w nim – obok imion sześciu świadków, należących przypuszczalnie do Żydów chazarskich – także napisu runami tureckimi¹⁰⁸. Na tej podstawie sformułowano pogląd o występowaniu w Kijowie w omawianym okresie lokalnej elity chazarskiego pochodzenia, a także o przynależności w pierwszej tercji X wieku ziem położonych nad środkowym Dnieprem do chaganatu chazarskiego. Natomiast w kolejnym anonimowym dokumencie pochodzącym z korespondencji chazarsko-żydowskiej (tzw. dokument z Cambridge) znajduje się informacja o najeździe Rusów na terytorium bizantyjskie w 922 roku pod wodzą Helgu, Helgo (= Helgi)¹⁰⁹.

jak choćby data sprowadzenia Waregów na Rus czy chronologia początku rządów cesarza Michała III. Według trafnej opinii H. Łowmiańskiego, 1973, s. 179–180: „Z tych chronologicznych etykietek nie możemy wysuwać żadnych wskazówek co do rzeczywistego datowania odnośnych faktów, a chcąc odtworzyć siatkę chronologiczną, chociaż przybliżoną, musimy wziąć za podstawę dane pierwotnego niedatowanego tekstu”. Tendencje i poglądy historiografii radzieckiej i rosyjskiej w XX w. odnośnie do stosunków chazarsko-słowiańskich (z plemionami z nad środkowego dorzecza Dniepru i Donu) scharakteryzował А.П. Новосельцев, 1990, s. 200–201.

¹⁰⁶ Dało to podstawę do wysunięcia przypuszczenia o występowaniu na Rusi dwuwładzy, analogicznie jak u Chazarów (chagan-beg).

¹⁰⁷ ПБЛ I, AM 6420 (912), c. 13, s. 26. Oleg występuje w nim jako wielki książę. В.Я. Пергунин, 2014, s. 260–268.

¹⁰⁸ *Kievan Letter*, s. 14 (w. 25–30), s. 15 (tłum. ang.).

¹⁰⁹ *Cambridge Document*, s. 114 (w. 18), s. 115 (tłum. ang.). Dokument wraz z innymi tekstami został odnaleziony w Kairze w 1896 r. i opublikowany przez S. Schechtera w 1912 r. (s. 181–219). Jego odkrywca natrafił na bogaty zbiór listów i fragmentów korespondencji, na który złożyły się teksty o charakterze religijnym, kontrakty małżeńskie, darowizny i korespondencja handlowa pochodząca z VI–XIX w. Gros dokumentów datowanych jest w okresie od X do połowy XIII w.

Akcja ta miała miejsce po klęsce, jaką poniósł on w walce z Chazarami, którzy następnie nakłonili księcia do podjęcia wyprawy przeciwko Bizancjum. Na tej podstawie, jak też w oparciu o przekaz pierwszego latopisu nowogrodzkiego¹¹⁰ (z datą 922), N. Golb, O. Pritsak oraz inni badacze opowiedzieli się za przesunięciem¹¹¹ datowania zajęcia Kijowa przez Olega z 882 roku (zgodnego z relacją ПВЛ) na drugą ćwierć X wieku. W przesunięciu chronologii zajęcia naddnieprzańskigo grodu najdalej posunął się C. Zuckerman, datujący śmierć Olega na 941 rok, co automatycznie skróciło okres rządów Igora do niecałych pięciu lat (941–945)¹¹². Badacz odrzucał też możliwość wspólnych rządów Olega i Igora¹¹³, za czym przemawiałby przebieg wyprawy z 941 roku. Także dane odnoszące się do chronologii najstarszych umocnień Kijowa, uzyskane na podstawie analizy wykonanej metodą dendrochronologiczną, wskazują na ich pochodzenie z 887 roku. Inną przesłankę w tym względzie stanowią znaleziska monet arabskich (dirhemy)¹¹⁴ z obszaru dorzecza środkowego Dniepru, które numizmatycy datują najwcześniej na początek X wieku.

Nie mniej kontrowersji wzbudza ustalanie początku rządów Igora. Zapiska latopisu nowogrodzkiego dotycząca ostatnich lat rządów i okoliczności śmierci Olega jest bardzo lakoniczna w stosunku do przekazu ПВЛ. Występuje pomiędzy nimi także różnica chronologiczna między śmiercią Olega a działaniami Igora jako samodzielnego księcia. Jego grób miał się znajdować na wzniesieniu zwanym Szczekawica (mogiła Olegowa). Wymienione źródło przekazało lokalną tradycję wspartą szczegółami mikrotopografii. Natomiast interpretacja historyczna wersji przekazanej przez dokument z Cambridge wynika z braku dodatkowych danych, na podstawie których można by ustalić chronologię tej kampanii, a przede wszystkim dokonać identyfikacji wodza, który zorganizował najazd – Olega bądź Igora. Innymi problememami są: ustalenie chronologii rządów obu książąt; rozdzielenie działań, które podejmowali wspólnie od tych, w których uczestniczyli oddzielnie; ustalenie daty śmierci Olega (odmienne informacje w ПВЛ i w НПЛ). Okoliczności, w jakich doszło do ostatniego z wymienionych zdarzeń, w przekazie ПВЛ noszą znamiona toposu literackiego,

Powstały one w środowisku żydowskich kupców działających w Fustat, ważnym ośrodku handlu dalekosiężnego w Egipcie Fatymidów i Mameluków. Pokażna część dokumentów znajduje się obecnie w Cambridge University Library jako kolekcja Taylora-Schechtera. Największą uwagę badaczy przyciąga ta część korespondencji, która dotyczy działalności kupców żydowskich w strefie śródziemnomorskiej oraz mających kontakty z kupcami w Indiach, vide: S.D. Goitein, M.A. Friedman, 2008; M. Gil, 2003, s. 273–319; J.L. Goldberg, 2012. Natomiast V.J. Petrukhin (В.Я. Петрухин), 2007a, s. 259 uważa, że wymieniony w źródle Helgu to nie Oleg, lecz księżę rezydujący w Czernichowie.

¹¹⁰ *НПЛ*, s. 107–108.

¹¹¹ N. Golb, O. Pritsak, 1982, s. 61–71, 104–105; C. Zuckerman, 1995, s. 260. Pojawienie się Olega nad środkowym Dnieprem C. Zuckerman datował na drugą dekadę X w., natomiast S. Franklin, J. Scheppard, 2013, s. 97 opowiadają się za schyłkiem IX w.

¹¹² C. Zuckerman, 1995, s. 260.

¹¹³ *Ibidem*, s. 263 (przyp. 97); jednak na Rusi nie było tradycji instytucji dwuwładzy analogicznej do tej w chaganacie chazarskim (diarchia, chagan i beg).

¹¹⁴ Th.S. Noonan, 1987, s. 396.

ponadto kronikarz przypisuje Olegowi cechy czarodzieja¹¹⁵. Według ostatniego z wymienionych źródeł śmierć Olega miała miejsce w okolicy Kijowa, natomiast przedstawione okoliczności, w jakich miało to nastąpić, nie budzą zaufania, zawierają bowiem typowe zapożyczenia z literatury bizantyjskiej¹¹⁶. Autor pierwszego latopisu nowogrodzkiego zlokalizował pochówek Olega w Starej Ładodze¹¹⁷, podczas gdy dokument z Cambridge zawiera informację, że książę poniósł śmierć podczas wyprawy na tereny perskiej części wybrzeża Morza Kaspijskiego¹¹⁸. Wiadomość pochodząca z tego źródła o wiele bardziej odpowiada ówczesnym realiom oraz stosunkom waresko-bizantyjsko-chazarsko-arabskim. Znaczącym jest, że większość przekazów źródłowych wspomina o śmierci Olega, do której doszło poza terytorium Rusi, podczas jednej z zamorskich wypraw łupieskich. W historiografii spore grono zwolenników miał domysł o występowaniu dwóch Olegów. Pierwszy to znany z ПВЛ zdobywca Kijowa, drugi natomiast był rówieśnikiem księcia kijowskiego Igora, imieniem Helgu, którego władztwo lokalizowano w strefie nadczarnomorskiej (Tmutorokań)¹¹⁹. Oba te przekazy pozostają jednak w sprzeczności z treścią dokumentu z Cambridge.

Proces rozszerzenia władzy Olega po zdobyciu Kijowa na okoliczne plemiona słowiańskie znad środkowego Dniepru został przedstawiony w tradycji kronikarskiej (ПВЛ) bardzo schematycznie. Ważnych argumentów przemawiających za rewizją dotychczasowego poglądu w tej kwestii¹²⁰ dostarczają *List kijowski*¹²¹,

¹¹⁵ ПВЛн, s. 278–283; Е.А. Мельникова, 2005а, s. 138–146; eadem, 2005b, s. 95–108; В.Я. Петрухин, 2019, s. 322–331.

¹¹⁶ В.Я. Петрухин, 2014, s. 275–276.

¹¹⁷ *НПЛ*, s. 109.

¹¹⁸ *Cambridge Document*, s. 118 (w. 13), s. 119 (w. 13) (tłum. ang.). Barda była stolicą prowincji Arrān, vide charakterystyka tego ośrodka w *Hudūd al-'Alam*, §36 (poz. 21), s. 143; D.M. Dunlop, 1986, s. 140–141. Miało to miejsce podczas kolejnego najazdu Rusów w 943/944 na miasta położone na południowym wybrzeżu Morza Kaspijskiego. D.M. Dunlop, 1954, s. 239–240; P.B. Golden, 1995, s. 625.

¹¹⁹ В.М. Мошин, 1933, s. 187–208, zwł. s. 191–200. Poglądy tego badacza nie są odosobnione i obecnie także obserwujemy powrót do koncepcji występowania dwóch Rusi – naddnieprzańskiej i nadczarnomorskiej. Natomiast V.J. Petrukhin (В.Я. Петрухин), 2007а, s. 259 informację z dokumentu z Cambridge odnosi do księcia rezydującego w Czernichowie. Znaczenie tego grodu w gospodarczej i politycznej strukturze ziem ruskich w omawianym okresie podkreśla V. Kovalenko, 2013, s. 258.

¹²⁰ Najbardziej radykalną rewizję tradycyjnej chronologii rządów Rurykowiczów na Rusi zaproponował C. Zuckerman, datując przywołanie Ruryka na Ruś na 895 r., pojawienie się Olega nad środkowym Dnieprem na 910–920, natomiast jego rządy na lata 911–941 (C. Zuckerman, 2011, s. 7–56). Badacz ten zajął krytyczne stanowisko wobec sugestii O. Pritsaka odnośnie do zajęcia Kijowa przez Olega i Igora nie w 882 r., lecz blisko 30–40 lat później, vide s. 8–18, zwł. s. 11: „I will argue below that dating the letter as early as ca. 930 is not only implausible, but frankly impossible”; idem, 1995, s. 260. Poglądy O. Pritsaka dotyczące roli Chazarów w rozwoju Kijowa wywołały ożywioną dyskusję, szczególnie po wydaniu w j. rosyjskim książki N. Golba i O. Pritsaka w 1997 r., vide П.П. Толочко, 2001, s. 38–42; idem, 2004, s. 99–108; В.Г. Щекотилев, 2016, s. 533–536.

¹²¹ *Kievan Letter*, s. 10–16 (tekst w j. hebrajskim oraz przekład w j. angielskim). Vide recenzja tej pracy autorstwa P.B. Goldena, 1984, s. 474–486.

dokument z Cambridge¹²² oraz ustalenia archeologiczne¹²³. Za przesunięciem tradycyjnej chronologii rządów Olega w Kijowie przemawiają także znaleziska pierwszych skarbów zawierające monety arabskie, których obecność na interesującym nas terenie numizmatycy datują na początek X wieku¹²⁴. Według przekazu ПБЛ Oleg niebawem po zdobyciu Kijowa (ogłoszonego przez niego „matką grodów ruskich”) rozpoczął umacnianie i poszerzanie zasięgu terytorialnego swojej władzy, co kronikarz umieścił pod rokiem 882, wraz z informacją o kolejnych wyprawach księcia¹²⁵. Jego pierwszym celem byli Drewlanie, którzy zajmowali tereny na prawym brzegu Dniepru¹²⁶, a kolejnymi Siewierzanie¹²⁷ i Radymicze¹²⁸. Mieli odtąd przekazywać Rusom dań, której wielkość była zróżnicowana. Jedne z plemion, jak Siewierzanie, miały dań lekką, w przypadku innych Oleg utrzymał takie zobowiązania, jakie miały one wcześniej wobec chaganatu¹²⁹. Książę prowadził walki także z Tywercami i Uliczmi¹³⁰. Za Olega nastąpiło przeniesienie głównego grodu Rurykowiczów z położonego na północy Nowogrodu na południe, do Kijowa. Decyzja ta była dowodem wzrostu znaczenia dynastii Rurykowiczów, świadczyła o rozszerzaniu wpływów i tworzeniu silnego państwa na terenie Europy Wschodniej. Nie należy zapominać o gospodarczych aspektach decyzji Olega, albowiem Kijów był dobrze skomunikowany ze strefą czarnomorską poprzez Dniepr, a szlaki lądowe zapewniały mu połączenie z terytorium chaganatu chazarskiego, skąd prowadziły dalej, w kierunku Azji środkowej.

Interesujących danych dotyczących datowania, etapów i metod, za pomocą których Oleg utrzymywał władzę nad nowo opanowanymi terenami, dostarczyły wyniki prac wykopaliskowych przeprowadzonych na terenie kompleksu osadniczego w Šestovici (powierzchnia 640 m²), położonego w pobliżu Czernihowa nad rzeką Žerdova – prawobrzeżnym dopływem Desny. Na południe od niego znajdował się gród Korovel (około 2,9 ha powierzchni), położony wysoko na nadbrzeżnej terasie w miejscu, gdzie Žerdova uchodzi do Desny. Na cyplu, w warstwach osadniczych datowanych na koniec IX wieku, archeolodzy natrafili

¹²² *Cambridge Document*, s. 106–121 (tekst hebrajski i tłum. angielskie).

¹²³ M. Sahaydak (M.A. Сагайдак), 2005, s. 139–160; A.B. Комар, 2005b – gdzie dyskusja dotycząca badań i interpretacji znalezisk archeologicznych oraz materiału historycznego w odniesieniu do wczesnych faz rozwoju i roli Kijowa we wczesnym średniowieczu.

¹²⁴ Było to spowodowane ponownym ożywieniem kontaktów handlowych z krajami muzułmańskimi oraz wystąpieniem koniunktury w gospodarce kalifatu bagdadzkiego.

¹²⁵ *ПБЛ 1*, AM 6390 (882), s. 18; *ПБЛ 2*, s. 250–252.

¹²⁶ *ПБЛ 1*, AM 6391 (883), s. 19.

¹²⁷ *ПБЛ 1*, AM 6392 (884), s. 19; *ПБЛ 2*, s. 253.

¹²⁸ *ПБЛ 1*, AM 6393 (885), s. 25–26; *ПБЛ 2*, s. 254. Wiarygodność chronologii powyższych zapisek zakwestionował H. Łowmiański, 1973, s. 139, który uznał je za zmyślone, a w działaniach podjętych przez księcia Olega przeciwko plemionom Siewierzan i Radymiczów dopatrywał się opisu działań, jakie w X w. zorganizowali książęta Światosław i Włodzimierz Wielki przeciwko Wiatyczom. Natomiast za ceną w relacji ПБЛ badacz uznał informację o dani płaconej przez plemiona Słowian Chazarom, potwierdzającą ich zależność od chaganatu.

¹²⁹ *ПБЛ 1*, AM 6391 (883), s. 20; AM 6392 (884), s. 20; AM 6393 (885), s. 20–21; vide *ПБЛ 2*, s. 250–252; *ПБЛН*, s. 259.

¹³⁰ *ПБЛ 1*, AM 6393 (884), s. 20.

na ślady po pożarze. Na terenie pobliskiego grodu natomiast znaleziono liczne militaria i pochówki, stanowiące pozostałości po stacjonującej tam załodze pochodzenia skandynawskiego. Wśród grobów natrafiono na okazałe pochówki komorowe (nr 36 i 93) oraz w łodziach (9, 23, 33), które uważa się za miejsca spoczynku książęcych drużynników. Militaria znaleziono również w grobach ciałopalnych (58 i 83). Skandynawskie proveniencje mają także ozdoby (owalne zapinki) pochodzące z grobów kobiecych (53, 60, 69 i 78). Różnorodne pochówki wskazują na zróżnicowaną etnicznie i kulturowo populację, w której wyróżniono Skandynawów, Słowian oraz osoby pochodzenia koczowniczego, bałtyjskiego i ugro-fińskiego¹³¹. Gród w Korowelu (wraz z zapleczem) miał ewidentnie charakter placówki wojskowej, której zadaniem była kontrola jednego ze szlaków handlowych, prowadzącego w kierunku dorzecza górnej Oki i Wołgi oraz na południe i południowy wschód. Za jego pomocą władcy kijowscy mogli utrzymywać zwierzchnictwo nad nowo podporządkowanymi terenami oraz zabezpieczać ważne połączenia komunikacyjne, korzystając z wojowników nie tylko skandynawskiego pochodzenia.

Uwzględniając stan badań historyczno-archeologicznych nad początkami państwowości ruskiej i nad rolą Skandynawów w tym procesie, jak też szerszy kontekst ówczesnych stosunków w regionie, uważam, że podaną przez ПБЛ datę zajęcia Kijowa przez Olega i Igora należy przesunąć z 882 roku na koniec IX bądź początek X wieku. Znajduje to potwierdzenie w aktywności militarnej Waregów, mającej na celu podporządkowanie okolicznych plemion słowiańskich osiadłych w dorzeczu środkowego Dniepru. Okolicznościami sprzyjającymi były trudne położenie chaganatu oraz migracja Węgrów na teren Europy Środkowej, która miała miejsce w połowie lat dziewięćdziesiątych IX wieku. Za ich obecnością nad środkowym Dnieprem¹³² może przemawiać mikrotopografia okolic Kijowa – na południe od miasta znajduje się wzmiankowana w ПБЛ „Węgierska Góra”¹³³. Zdaniem S. Franklina i J. Shepada na wzniesieniu tym znajdował się gródek, w którym stacjonowała załoga złożona z wojowników staromadziarskich pozostających na służbie Chazarów. Potwierdzeniem są znaleziska starowęgierskich militariów (łuki, fragmenty kołczanu, okucia i grociki strzał) oraz grobów wojowników, w tym przede wszystkim występujące na obszarze środkowego dorzecza Dniepru i datowane na X wiek¹³⁴. Nowa sytuacja polityczna i etniczna w regionie powstała po migracji Węgrów na zachód do Europy Środkowej (pod koniec IX wieku) oraz po napływie Pieczyngów na stepy nadczarnomorskie. Poza zmianą sąsiedztwa na południu, dla ziem ruskich nie mniej poważną tego konsekwencją były perturbacje w napływie złota i srebra monetarnego

¹³¹ V. Kovalenko, 2013, s. 257–294, zwł. s. 285–287. Odnośnie do ludności pochodzenia skandynawskiego wskazuje się raczej na tereny Półwyspu Jutlandzkiego, aniżeli na sąsiednią Szwecję.

¹³² А.П. Новосельцев, 1990, s. 206 uważa, że rola Węgrów w dziejach Słowian nad środkowego Dniepru w latach trzydziestych IX w. została w ПБЛ pomniejszona. A. Róna-Tas, 1999, s. 319–330; idem, 2007, s. 274–275; „Мадьярский вопрос” w nowszej historiografii rosyjskiej przedstawił В.А. Шорохов, 2015.

¹³³ ПБЛ I, АМ 6390 (882), s. 18.; V. Petrukhin, 2007b.

¹³⁴ S. Franklin, J. Shepard, 2013, s. 96.

znad Morza Czarnego i Kaspijskiego na tereny w dorzeczu Dniepru i Desny oraz położone na północy kraju¹³⁵. Mogła to być jedna z przyczyn, dla których Oleg zorganizował wielką wyprawę na Konstantynopol (907) i zawarł traktat pokojowy z Bizancjum (912).

Związki chaganatu chazarskiego z omawianego okresu z plemionami słowiańskimi osiadłymi w środkowym dorzeczu Dniepru zostały przedstawione bardzo enigmatycznie w ПБЛ – obejmowały zależność od Chazarów, wyrażaną daniną w postaci skórek zwierzęcych bądź w monecie (szyling, szeląg). Na ściślejsze związki pomiędzy nimi wskazywać może nazwa Kijowa – „Sambatas” – wywodząca się z języka tureckiego, co stanowi ważny argument w hipotezie O. Pritsaka o chazarskim epizodzie tego grodu¹³⁶. Wśród licznych proponowanych wyjaśnień związku Sambatas z Kijowem na obecnym etapie badań za najbardziej przekonujące należy uznać to, które odnosi się do miejsca bądź oznacza konkretny dzień tygodnia (tj. sobotę), w którym odbywała się wymiana handlowa¹³⁷. Niezależnie od tego za związkami omawianego terenu z chaganatem przemawia zachowana w starej dzielnicy Kairu korespondencja pochodząca z bogatego archiwum żydowskiej społeczności kupieckiej. *List kijowski*, napisany w języku hebrajskim, dotyczy Kijowa i potwierdza występowanie w tym mieście wspólnoty kupców żydowskich, a także informuje o ich kontaktach – nie tylko na płaszczyźnie handlowej – ze społecznością słowiańską. Nie można też wykluczyć dawniejszej genezy tych związków, jeśli weźmie się pod uwagę dominującą pozycję chaganatu chazarskiego w Europie Wschodniej, aktywność kupców nazywanych ar-Rādhānija¹³⁸ na międzynarodowych szlakach handlowych, jak też występowanie tolerancji religijnej, a następnie przyjęcie judaizmu jako religii dominującej przez chagana i elitę jego państwa. W IX–X wieku kupcy żydowscy byli obecni w najważniejszych centrach i ośrodkach handlu dalekosiężnego zarówno w Europie, jak i poza jej obszarem. Jakkolwiek rozmiary żydowskich wspólnot spotykanych w ośrodkach handlowych w Europie Wschodniej w omawianym okresie nie są dokładnie znane, to na podstawie zachowanych przekazów możemy wnosić o ich obecności także w Kijowie i w centrach podległych chaganatowi chazarskiemu¹³⁹. Potwierdza

¹³⁵ Th.S. Noonan, 1980, s. 300 (tab. 1), s. 301 (tab. 2); idem, 1992, s. 241–242, s. 254 (tab. 1), s. 255 (tab. 2); R.K. Kovalev, 2001, s. 250–274, s. 249 (tab. 1); idem, 2002, s. 204–209, s. 203 (tab. 1). Autor łączy tę tendencję z aktywnością emisji monet w państwie Samanidów. Skarby, w których występują dirhamy pochodzące z ww. mennic, w tym z Buchary, dowodzą, że depozyty występujące na terytorium Rosji, Ukrainy i Białorusi stanowią blisko 1/4 ogółu monet emitowanych z tej mennicy. Było to drugie – po szwedzkim – skupisko monet bucharskich. M. Roslund, 2015, s. 43–48.

¹³⁶ N. Golb, O. Pritsak, 1982, s. 53–55. Nazwę *Sambatas* w odniesieniu do Kijowa wymienił też Konstantyn Porfirogenata, *DAI*, c. 9 (w. 9), s. 56.

¹³⁷ Propozycje wyjaśniające tę nazwę i jej związek z grodem nad Dnieprem omówione zostały w *DAI Com.*, s. 32–33; L.S. Chekin, 1990, s. 379–394; S. Franklin, J. Shepard, 2013, s. 95. Rozwiązanie to aprobują także N. Golb, O. Pritsak, 1982, s. 53 (przyp. 41) oraz W. Swoboda, 1970, s. 36.

¹³⁸ Odnośnie do ich działalności vide: J. Marquart, 1903, s. 342–353; F. Kmiotowicz, 1969, s. 163–173; M. Gil, 1974, s. 299–328; Ch. Pellat, 1995, s. 363–367.

¹³⁹ L.S. Chekin, 1990, s. 383–389 nawiązał do ustaleń A.A. Arkhipova, który etymologię nazwy Kijowa łączy z rzeką Sambatian, znaną z tradycji talmudycznej.

to zachowany fragment korespondencji¹⁴⁰, datowany w oparciu o analizę filologiczną¹⁴¹ na początek X wieku. Rozwojowi skupisk żydowskich na omawianych terenach sprzyjała tolerancja religijna Chazarów, a przede wszystkim przyjęcie judaizmu przez ich chagana i elitę jego państwa. Problemy z określeniem czasu powstania anonimowego *Listu kijowskiego*¹⁴² utrudniają ustalenie długości trwania zwierzchnictwa chaganatu nad ziemią Polan. Momentem dogodnym do jego zakończenia było przybycie Askolda i Dira nad środkowy Dniepr i objęcie przez nich rządów w Kijowie¹⁴³ – brak informacji o reakcji ze strony chaganatu może stanowić przesłankę do przypuszczenia o ich samodzielności wobec Chazarów. Podobna sytuacja miała miejsce po zamordowaniu Askolda i Dira przez drużynników Olega i Igora. Również działania, jakie podjął Oleg w celu podporządkowania plemion osiadłych w dorzeczu środkowego Dniepru, mogą wskazywać na brak jego zależności od chaganatu. Przesunięcie chronologii objęcia przez Olega rządów w Kijowie dobrze koresponduje z atakami, które władca ten oraz jego następca podejmowali przeciwko Bizancjum w strefach kaspijskiej i kaukaskiej w pierwszej połowie X wieku.

Stosunki waresko-chazarskie w dobie rozwoju terytorialnego państwa ruskiego w pierwszej połowie X wieku

Dotychczasowe enigmatyczne relacje skandynawsko (rusko)-chazarskie uległy znaczącej zmianie w X wieku – nie tyle w sposób nagły, co systematyczny. Z jednej strony było to konsekwencją postępującego w pierwszej ćwierci X wieku procesu umacniania i rozszerzania przez Waregów swojej pozycji w środkowym dorzeczu Dniepru, będącym w omawianym stuleciu głównym szlakiem handlowym i komunikacyjnym z Bizancjum. Z drugiej natomiast nastąpiła zmiana sytuacji etnicznej i politycznej w strefie czarnomorskiej w następstwie osiedlenia się Pieczyngów i (na ziemiach położonych na południowy-wschód od dolnej Wołgi) Oguzów.

Migracja pierwszego z wymienionych ludów w kierunku zachodnim związana była z wybuchem wojny bułgarsko-bizantyjskiej, której epizodem było wyparcie Węgrów i zajęcie ich siedzib przez Pieczyngów. Pieczyngowie wystąpili w charakterze sprzymierzeńców władcy Bułgarów Symeona i najechali, a następnie zajęli koczowiska Węgrów w czasie, gdy ci byli na wyprawie. Zmusiło to Węgrów do kolejnej migracji. Zajęcie przez Pieczyngów ziem położonych na zachód od dolnego biegu Donu i Dniepru spowodowało także ograniczenie strefy wpływów Chazarów w Europie Wschodniej¹⁴⁴. Niewiele można powiedzieć o stosunkach

¹⁴⁰ *Kievan Letter*, s. 10–14 (tekst hebrajski), s. 11, 13, 15 (tłum. angielskie).

¹⁴¹ N. Golb, O. Pritsak, 1982, s. 20–44. Posłużyły do tego nazwy pochodzenia hebrajskiego występujące w korespondencji, jak też nazwa Kijowa (KYBR, QYYWB).

¹⁴² N. Golb, O. Pritsak, 1982, s. 71 datują powstanie listu na około 930 r. Vide komentarz В.Я. Петрухина do rosyjskiego wydania książki: Н. Голб, О. Прицак, 1997, s. 217.

¹⁴³ *ПВЛ I*, АМ 6370 (862), s. 18–19.

¹⁴⁴ *DAI*, c. 37 (w. 34–40), s. 167–168, 169 (w. 15, 16, 33). Okoliczności ich przybycia nad Morze Czarne, rozwój osadnictwa oraz wpływ na stosunki etniczne i polityczne w regionie przedstawili

Piecznyngów z Chazarami po rozgromieniu Węgrów. Z relacji anonimowego dokumentu z Cambridge wiadomo, że za rządów królów Beniamina i Aarona Chazarowie zmuszeni byli walczyć z koalicją, w której występował m.in. także Pieczyngowie (PYYNYL), przy czym jedynymi sprzymierzeńcami chaganatu byli Alanowie. Wydarzenia, o których informuje wspomniany tekst hebrajski, nie są datowane, a jedyną wskazówkę stanowi wzmianka o tym, że miały one miejsce w czasie rządów króla Beniamina (koniec IX wieku – lata dwudzieste X wieku)¹⁴⁵. Chazarowie wprawdzie zdołali opanować sytuację i zapobiec dezintegracji państwa, lecz nie udało się im narzucić zwierzchności Pieczyngom. Lud ten został natomiast dostrzeżony przez dyplomację bizantyjską¹⁴⁶ i uznany za cennego sprzymierzeńca zarówno w walce o zachowanie wpływów Konstantynopola w tej części Europy Wschodniej (głównie na Krymie i w tamtejszych miastach), jak też przeciw aspiracjom politycznym państwa bułgarskiego. Konstantyn Porfirogeneta w podręczniku rządzenia napisanym dla następcy tronu radził mu, by nigdy nie przekazał ludom północnym i Scytom insygniów władzy cesarskiej (korony) i ognia greckiego, a także aby nie wyrażał zgody na koligacje małżeńskie z rodziną cesarską. Ostatni z wymienionych postulatów nie był jednak konsekwentnie przestrzegany, czego wymownym przykładem było małżeństwo pomiędzy Włodzimierzem, księciem kijowskim, a porfirogenetką Anną. Zasadę tę w pełni stosowano natomiast w odniesieniu do Pieczyngów¹⁴⁷. W stosunkach z nimi dwór cesarski w Konstantynopolu wykorzystywał różnego rodzaju instrumenty nacisku, jak: przekazywanie darów i subsydiów, zabieranie na dwór cesarski zakładników będących gwarantami dotrzymania zobowiązań czy rekrutowanie do służby wojskowej oddziałów złożonych z Pieczyngów (w charakterze najemników). O znaczeniu i roli, jaką odgrywali Pieczyngowie w polityce dworu bizantyjskiego, może świadczyć choćby to, że Konstantyn Porfirogeneta właśnie im poświęcił najwięcej miejsca w swoim dziele.

W pierwszej połowie X wieku bardzo wzrosła aktywność Oguzów¹⁴⁸, którzy zajmowali tereny położone na wschód od dolnej Wołgi i Morza Kaspijskiego aż do Jeziora Aralskiego. Ze względu na bliskie sąsiedztwo mogli łatwo zagrozić centrum chazarskiego władztwa (Itil), kontrolowali także przebieg szlaków handlowych z Azji Środkowej, Chin i wschodnich ziem kalifatu bagdadzkiego oraz prowadzących do Bułgarii nadwołżańskiej. Już wówczas dochodziło do walk pomiędzy Oguzami a Chazarami¹⁴⁹, a choć ich skala i skutki nie były groźne dla chaganatu¹⁵⁰, to na granicy wschodniej państwa chazarskiego utrzymywał się stan ciągłego zagrożenia. Skutkowało to koniecznością prowadzenia

A. Paroń, 2015, s. 125–149, 283–294; B. Zhivkov, 2015, s. 127–136.

¹⁴⁵ *Cambridge Document*, s. 112–115, s. 132–134 (komentarz).

¹⁴⁶ *DAI*, c. 2 (w. 2–5), s. 48; c. 4 (w. 10–13), s. 50, 52.

¹⁴⁷ *DAI*, c. 7, s. 54; c. 13 (w. 24–27), s. 66–67, (w. 160–165), s. 74–75; J. Shepard, 1998, s. 11–34, zwł. s. 28–31.

¹⁴⁸ C. Cahen, 1991, s. 1108.

¹⁴⁹ *DAI*, c. 9 (w. 114), s. 60; c. 10 (w. 3), s. 62; c. 37 (w. 4, 5, 8), s. 166; T. Lewicki, 1980, s. 114–115;

C. Cahen, 1991, s. 1108.

¹⁵⁰ Ibn Rosteh, *Kitāb al-A'lāq an-nafīsa*, s. 29.

niekończących się walk (najczęściej bez widoku na ich korzystne dla chaganatu rozstrzygnięcie), a także ponoszenia znacznych wydatków na zabezpieczenie terytorium państwa od strony wschodniej¹⁵¹.

Nie tylko obecność nowej fali koczowników na stepach czarnomorskich stanowiła problem dla chaganatu i jego dotychczasowej pozycji w regionie. W polityce chaganatu coraz większego znaczenia nabierały północno-zachodnie kresy państwa chazarskiego, bezpośrednio sąsiadujące z Rusami. Zewnętrznym tego potwierdzeniem w omawianym okresie stała się – prowadzona z dużym rozmachem – aktywność militarna Rusów w strefie Morza Azowskiego i Czarnego¹⁵², która nie pozostała bez wpływu na sytuację polityczną i etniczną w regionie. W rezultacie już w połowie X wieku Konstantyn Porfirogeneta zwracał uwagę na niebezpieczeństwo, jakie stwarzała dla Bizancjum polityka władców kijowskich¹⁵³.

Nowogrodzki pierwszy latopis, przedstawiając działania pierwszych książąt ruskich, przekazał pod datą 922 roku informację o wyprawie Olega na Konstantynopol¹⁵⁴. Jej treść odnajdujemy też w ПБЛ¹⁵⁵, lecz kronikarz umieścił ją pod rokiem 6415 (= 907). Ponieważ wiadomość ta nie znajduje potwierdzenia w ówczesnych źródłach greckich, z których autorzy latopisów czerpali informacje (jak choćby odnoszące się do ataków z 860, 941 czy 944), najazd z 907 roku wzbudza kontrowersje wśród badaczy¹⁵⁶, łącznie z poddawaniem w wątpliwość autentyczności samego wydarzenia. Najczęściej wskazuje się właśnie na brak informacji o nim w tekstach greckich. Śladem po kampanii z 907 roku, a tym samym argumentem w dyskusji, jest bizantyjsko-ruski traktat pokojowy, którego postanowienia w skróconej redakcji przytoczył autor ПБЛ pod późniejszą datą¹⁵⁷. Większość badaczy przypuszcza¹⁵⁸, że jego treść została sporządzona przez późniejszego redaktora latopisu, który wykorzystał dane pochodzące z dogovorów¹⁵⁹ rusko-bizantyjskich, zawartych w 911 i 941 roku. R.J.H. Jenkins zwrócił uwagę na fragment pochodzący z kroniki Pseudo-Symeona, a zawierający wykazy miejscowości, z których jedna odnosiła się do ataku floty arabskiej w 904 roku. W kolejnym fragmencie wymienieni zostali Rusowie¹⁶⁰. Na tej

¹⁵¹ J. Dudek, 2017, s. 388.

¹⁵² Znaczenia nabral Kijów będący miejscem koncentracji floty Rhosów przed wyprawami na terytorium bizantyjskie, vide *DAI*, c. 9 (w. 8–16), s. 56.

¹⁵³ *DAI*, c. 9 (w. 70–71), s. 60–61.

¹⁵⁴ *НПЛ*, s. 108.

¹⁵⁵ *ПБЛ I*, AM 6415 (907), s. 23; vide komentarz *ПБЛ 2*, s. 262–268 oraz *ПБЛH*, s. 264–266.

¹⁵⁶ H. Grègoire, 1952, s. 281–287.

¹⁵⁷ *ПБЛ*, AM 6415 (907), s. 24–25; vide komentarz *ПБЛ 2*, s. 266–267 oraz *ПБЛH*, s. 268–271; A.H. Сахаров, 1980, s. 83–146; A. Kazhdan, 1998, s. 1522.

¹⁵⁸ S. Mikucki, 1952, s. 108 (przyp. 7) słusznie zauważył, że przytoczony fragment traktatu w *ПБЛ* z uwagi na niekompletność nie daje możliwości analizy tekstu pod kątem dyplomatyki. Przegląd nowszych badań vide A.A. Роменсий, 2017, s. 178 (przyp. 25), s. 179.

¹⁵⁹ *ПБЛ I*, AM 6420 (912), s. 25–31; AM 6453 (945), s. 34–42; A.B. Назаренко, 2012, s. 147–153.

¹⁶⁰ R.J.H. Jenkins, 1949, s. 405 (tekst grecki), s. 404 (tłum. angielskie). Ważną wskazówkę stanowi fragment tekstu w kronice *Kontynuacji Teofanesa*, podający trasę przemarszu Rusów drogą lądową oraz informujący o transporcie łodziami wzdłuż wybrzeża.

podstawie badacz wysunął przypuszczenie o autentyczności wydarzenia, jakim był atak floty wareskiej na ziemie greckie w 907 roku. Warto zaznaczyć, że we fragmencie traktatu pokojowego Olega z Grekami z 912 roku, zamieszczonym w ПВЛ, znajduje się wzmianka o przyjaźni i pokoju. Może to wskazywać, że przed jego zawarciem stosunki rusko-bizantyjskie nie układały się najlepiej, były w kryzysie. To tylko przesłanka, lecz dobrze wpisuje się w schemat ówczesnych relacji politycznych, który możemy zaobserwować choćby badając okoliczności zawarcia kolejnego traktatu polityczno-handlowego w 945 roku. Najazd Rusów na Bizancjum w 907 i zachowana w ПВЛ niekompletna treść warunków zawartego pokoju ukazują wyraźnie, jakie znaczenie w ówczesnych planach władców kijowskich miały kontakty handlowe z cesarstwem, a w których przybysze znad Dniepru uzyskali uprzywilejowaną pozycję (ustalono listę towarów, które kupcy mogli nabywać i wywozić). Inną wskazówką przemawiającą za zawarciem wymienionego traktatu pokojowego był udział oddziałów złożonych z Waregów w kampaniach prowadzonych przez Bizancjum przeciwko Arabom na terenie Bliskiego Wschodu (910)¹⁶¹. Natomiast w kolejnym traktacie pokojowym, zawartym w 912 roku, bardziej szczegółowo uregulowano prawa i ograniczenia kupców ruskich przybywających do stolicy Bizancjum¹⁶². Ponadto, z uwagi na konfrontacje militarne z Arabami, znaczenia nabrała służba Rusów jako najemników w armii bizantyjskiej.

Na początku X wieku zauważyć można wzrost aktywności militarnej Rusów w strefie kaukaskiej i kaspijskiej. Celem ich najazdu było miasto Abaskum, będące ważnym ośrodkiem handlu na szlaku jedwabnym. W 909/910 flotylla złożona z 16 łodzi zaatakowała miasto i dokonała grabieży jego mieszkańców, lecz interwencja gubernatora Ahmeda ben al-Kasima, który otrzymał wsparcie ze strony Samanidów, przyczyniła się do klęski napastników. Rok później Rhosowie ponownie pojawili się w tym rejonie, ale tym razem ich celem było miasto Sari. Według obszernej relacji al-Mas'ūdiego flotylla Rusów dokonała łupieskiego napadu na miasta i osiedla muzułmańskie położone na zachodnim i południowym wybrzeżu Morza Kaspijskiego¹⁶³. Do zażartych walk doszło w Gilian, gdzie najeźdźcy starli się z oddziałami Abu al-Sājla. Dla ustalenia daty kampanii kluczowe znaczenie ma wzmianka odnosząca się do władcy Sharwānu – 'Alego ibn Haythama. Według relacji al-Mas'ūdiego w jednej z takich wypraw uczestniczyło 500 jednostek, każda po 100 ludzi obsady¹⁶⁴. Wiodła głównymi rzekami w kierunku regionu kaspijskiego, gdzie Waregów oczekiwały dobrze uzbrojone oddziały chazarskie, których zadaniem było pilnowanie, aby przybysze przestrzegali ustalonej trasy przemieszczania się przez terytorium chagana. Warto zauważyć, że zarówno relacja al-Mas'ūdiego, jak też dokument z Cambridge wspominają o konieczności uzyskania przez Waregów, chcących

¹⁶¹ А.А. Роменсий, 2017, s. 177.

¹⁶² ПВЛ I, AM 6420 (912), s. 25–31 oraz komentarz do ПВЛH, s. 272–287.

¹⁶³ al-Mas'ūdi, *Murāj al-dahab (Łąki złota)*, cyt. wg przekładu D.M. Dunlopa, 1954, s. 209.

¹⁶⁴ Ibidem, s. 213. Tekst al-Mas'ūdiego powstał około 943–947, a opisane wydarzenie miało miejsce w 320AH (934 r.). Liczba statków, jak też ich obsada bywa kwestionowana, vide N. Golb, O. Pritsak, 1982, s. 140.

dotrzeć do Morza Kaspijskiego, zgody chagana na przejście przez jego terytorium. Po dotarciu do akwenu Rusowie skierowali się w stronę południowego i wschodniego wybrzeża, napadając i pustosząc znajdujące się tam miasta i osiedla muzułmańskie. Flotylla Waregów wzbudzała postrach wśród mieszkańców, którzy dotychczas nie spotkali się jeszcze z takimi najeźdźcami.

Waregowie operowali na Morzu Kaspijskim przez kilka miesięcy, po czym skierowali się w stronę delty Wołgi, aby powrócić w rodzinne strony. Według relacji al-Mas'ūdiego w bitwie trwającej trzy dni większość Rusów poległa w walce, a z pogromu ocalało tylko 5 tys. wojowników¹⁶⁵. Zdołali przedostać się do łodzi i schronić na brzegu, na którym znajdowały się siedziby Burtasów, lecz oni także zaatakowali przybyszy. W rezultacie tylko część z ocalałych zdołała powrócić w rodzinne strony¹⁶⁶. Po tej klęsce najazdy Rusów ustały aż do początku lat czterdziestych X wieku. Źródłem sukcesu Chazarów było zaplanowanie ataku na lądzie, co dawało im przewagę, albowiem nie dysponowali flotą ani nie byli biegli w zakresie żeglugi. Z kolei autorzy arabscy podkreślają preferencje Skandynawów (Rusów) do prowadzenia działań na wodach, a w mniejszym stopniu na lądzie, co tłumaczą ich brakiem odwagi¹⁶⁷. Zgoda chagana na przemarsz wojsk Rusów, zmierzających w stronę terytoriów zamieszkałych przez ludność muzułmańską, mogła wynikać z faktu, że przybysze występowali w charakterze sprzymierzeńców cesarstwa, z którym Chazarowie utrzymywali przyjazne stosunki. Innym, nie mniej istotnym dla chagana powodem była kalkulacja – wykorzystanie planów najeźdźców dla własnej korzyści, jaką było osłabienie muzułmańskich państw w strefie kaspijskiej (południowo-wschodnie wybrzeże) i kaukaskiej. Natomiast co do walki w drodze powrotnej, to niezależnie od podanego przez dokument z Cambridge powodu, dla którego chagan zdecydował się na urządzenie zasadki na powracających z łupieskiej kampanii Rusów, u podstaw jego decyzji należy dopatrywać się także względów czysto politycznych. Chodziło o niedopuszczenie do nadmiernego wzrostu znaczenia Rusów w strefie czarnomorskiej i kaspijskiej. Ponadto rosnąca w omawianym okresie aktywność Rusów mogła niepokoić Chazarów.

Datowanie opisanej kampanii jest problematyczne z uwagi na brak jednoznacznego potwierdzenia dokładnej daty podanej przez al-Mas'ūdiego (300AH/912 AD). Niemniej dało to pretekst ukraińskiemu badaczowi O. Pritsakowi do przesunięcia całego zdarzenia z 912 na 925 rok i połączenia go z opisanym przez dokument z Cambridge przebiegiem kampanii Helgu w strefie kaspijskiej¹⁶⁸. Zaproponowana przez historyka chronologia nie znajduje jednak potwierdzenia

¹⁶⁵ al-Mas'ūdi, *Murāj al-dahab (Łąki złota)*, cyt. wg przekładu D.M. Dunlopa, 1954, s. 212.

¹⁶⁶ Trasę powrotną oraz lokalizację miejsca, w którym doszło do bitwy charsko-wareckiej, ustalił J. Marquart, 1903, s. 337. I. Zimonyi, 1990, s. 114–115 i N. Golb, O. Pritsak, 1982, s. 142 reprezentują pogląd, że relacja al-Mas'ūdiego oraz autora dokumentu z Cambridge odnoszą się do najazdu Rusów na wybrzeże Morza Kaspijskiego i dotyczą tej samej kampanii.

¹⁶⁷ Ibn Rosteh, *Kitāb al-A'lāq an-nafisa*, fragm. XII, s. 42 (tekst arabski), s. 43 (tłum. polskie). „[Rusowie] są dzielni i odważni [...]. Nie wykazują jednak tej odwagi na ziemi (na lądzie), lecz swoje najazdy i wojny (prowadzą) jedynie na okrętach”.

¹⁶⁸ N. Golb, O. Pritsak, 1982, s. 142: „The tentative date of the Rūs campaign may be given as circa 925”.

w źródłach, pozostaje bowiem w sprzeczności z faktem, że wymieniony w tekście al-Mas'ūdiego władca Sharvānu¹⁶⁹ zmarł przed 917 rokiem. Dlatego rację mają ci, którzy uważają, iż przywołane przez O. Pristaka źródła odnoszą się do dwóch różnych wydarzeń. V. Minorsky w swoich dociekaniach nad ustaleniem daty pierwszego z najazdów, o których wspomniał al-Mas'ūdi, zwrócił uwagę na relację historyka Zahīra al-Dīna Mareashīego, który datował interesujący nas najazd Rusów na miasto Gīlān na pierwszą połowę roku 301AH (= 913 AD)¹⁷⁰. Zarówno ustalenia chronologiczne odnoszące się do wybranego fragmentu relacji al-Mas'ūdiego, jak też kontekst historyczny skłaniają do datowania kampanii Rusów na rok 913.

Interesujące dane dotyczące kolejnej akcji militarnej Rusów w strefie czarnomorskiej zawiera dokument z Cambridge. Tekst opisuje najazd HLGW (Helgu), władcy (*melek*) RWSY, któremu Bizantyjczycy przesłali dary, aby nakłonić go do zaatakowania chazarskiego miasta SMRS (= Tmutorakan)¹⁷¹. Miasto zostało zdobyte pod nieobecność miejscowego dowódcy odpowiedzialnego za obronę, a o tym, że miało duże znaczenie dla chaganatu, świadczy szybka reakcja namiestnika chagana (BWLŠSY), który w rewanżu zaatakował wybrane miasta greckie w rejonie Cieśniny Kerczańskiej. Zdobył je, a następnie skierował się przeciwko najeźdźcom, których ostatecznie pokonał. Wymusił na nich posłuszeństwo wobec chagana, a także zwrot łupów, które Rusowie zagrabili mieszkańcom Tmutorokania. Następnie namiestnik chazarski nakłonił Helgu do uderzenia na stolicę Bizancjum – akcja ta zakończyła się katastrofą z powodu użycia przez obrońców ognia greckiego. Rusowie wycofali się, lecz Helgu nie zdecydował się na powrót w rodzinne strony. Wyruszył na kolejną kampanię w stronę wybrzeża Persji (FRS), gdzie poniósł śmierć¹⁷². W powyższej relacji brak danych pozwalających na ustalenie chronologii opisanych wydarzeń, jak też na identyfikację wodza i organizatora tej kampanii. W nowogrodzkim pierwszym latopisie (НПЛ) znajdują się natomiast informacje o dwóch kampaniach na Konstantynopol. O pierwszej, podjętej przez Igora¹⁷³ w 920 roku, która zakończyła się niepowodzeniem, oraz kolejnej, zorganizowanej dwa lata później pod wodzą Olega¹⁷⁴. Druga z wymienionych dobrze współgra z informacjami

¹⁶⁹ V. Minorsky, 1958, s. 112. Do ustaleń tych nawiązał A.П. Новосельцев, 1990, s. 213–214.

¹⁷⁰ Ibidem, s. 146–147, 152–153. W nowszej literaturze działania Rusów na południu omówił A.П. Новосельцев, 1990, s. 211–213; datuje najazdy Rusów na wybrzeża kaspijskie w latach 909–914 i łączy je z układami pokojowymi zawartymi przez księcia Olega z Bizancjum w 907 i 912 r.; A.А. Роменсий, 2017, s. 188–189. Poniesiona klęska oddziałów Rhosów powracających z tej kampanii nie zahamowała ich dalszej aktywności militarnej na południu.

¹⁷¹ *Cambridge Document*, s. 114, 116 (w. 18–20), s. 115–117 (tłum. ang.). Jego przydatność kwestionował H. Grègoire, 1937, s. 225–266, uważając go za falsyfikat. Odmiennie natomiast stanowisko w tej kwestii zajął H. Łowmiański, 1973, s. 198 (przyp. 624), nawiązując do pogadów П.К. Коковцова, 1932 oraz D.M. Dunlopa, 1954.

¹⁷² *Cambridge Document*, s. 118–119. C. Zuckerman, 1995, s. 256–268 sugeruje, że śmierć Olega miała miejsce podczas walk na wybrzeżu południowym Morza Kaspijskiego (miasto Bardha'a, ob. Barda).

¹⁷³ НПЛ, AM 6428, s. 107–108. W wyprawie tej miało uczestniczyć 10 tys. wojowników.

¹⁷⁴ НПЛ, AM 6430, s. 108.

pochodzącymi z dokumentu z Cambridge¹⁷⁵, którego autor umieścił omawiane wydarzenie w okresie rządów cesarza Romana I Lakapena. Kwestią sporną pozostaje ustalenie, kim był Helgu z dokumentu z Cambridge. Forma HLGW występująca w *Liście kijowskim* dobrze współgra ze staroskandynawską wersją imienia Oleg (Helgu)¹⁷⁶. Elementem zbieżnym w wymienionych źródłach jest śmierć Olega/Helgu. Według latopisu nowogrodzkiego i dokumentu z Cambridge doszło do niej podczas wyprawy, tj. poza terytorium ruskim, natomiast w ПБЛ podano, iż śmierć księcia była skutkiem ukąszenia przez żmiję¹⁷⁷. Za to przebieg wyprawy Helgu z dokumentu z Cambridge jest łudząco podobny do kampanii księcia Igora, która miała miejsce w 941 roku. Kontrowersje dotyczące chronologii wydarzeń, w których uczestniczyli Oleg i Igor, fakt organizowania przez nich kampanii przeciwko Bizancjum i posiadłościom muzułmanów nad Morzem Czarnym i Kaspijskim, jak też występowanie w przekazie ПБЛ wątków literackich odnoszących się do Olega – wszystko to mogło spowodować, że autorzy pierwszych kronik ruskich mogli łatwo pomylić ich imiona lub też przypisać czyny Olega Igorowi (bądź odwrotnie). To możliwe, zwłaszcza że w ПБЛ ilość zapisek latopisarskich dotyczących obu książąt w okresie od traktatu bizantyjsko-ruskiego z 911 (912) i objęcia władzy przez księcia Igora (w 913) aż do najazdu na Bizancjum (w 941) jest niewielka – raptem 6, ponadto dzieli je trzydziestoletnia przerwa¹⁷⁸. Warto zauważyć, że Helgu określony został w anonimowym dokumencie z Cambridge jako *melek* (arab. *malik* – król), co jednoznacznie wskazuje na osobę sprawującą władzę zwierzchnią wśród Rusów. Jednak równie dobrze można to odnieść do Olega, jak i Igora. Argumentem przemawiającym za Igorem¹⁷⁹ jest datowanie jego wypraw przeciwko Bizancjum oraz atak na muzułmańskie miasto Bardā. O ile dawniejsza historiografia identyfikowała Helgu z Olegiem¹⁸⁰, o tyle w nowszej spotkać można stanowisko

¹⁷⁵ Przydatność tego źródła do poznania aktywności Rusów w strefie nadczarnomorskiej zakwestionował H. Łowmiański, 1973, s. 200–201, a opisane zdarzenie odniósł do epizodu ze stosunków chazarsko-ruskich, datowanego na okres rządów chagana Józefa. Autor tego listu miał korzystać z relacji greckich odnoszących się do działań Olega, lecz zostały one pominięte w końcowej redakcji tekstu; deformacji uległo też imię władcy, które odnosi się do Igora. Także А.П. Новосельцев, 1990, s. 217–218 w ocenie dokumentu z Cambridge podtrzymał pogląd П.К. Коковцова, 1932 odnośnie do literackiego charakteru omawianego źródła.

¹⁷⁶ В.Я. Петрухин, 2000, s. 222, 227; Е.А. Мельникова, 2005а; А.С., Щавелев, 2017, s. 89–90.

¹⁷⁷ Jak zauważył В.Я. Петрухин, 2014, s. 276: „Мифологизированная смерть Олега в контексте социального и ритуального противостояния руси (княжеской дружины) и словен может быть соотнесена с ритуализованной смертью его наследника Игоря, казненного восставшими древлянами (об этом пойдет речь в следующем параграфе). Повествование о смерти Вещего Олега – отнюдь не просто заимствованный сюжет, «варяжская сага». Истоки предания – в начальной русской истории”.

¹⁷⁸ Ten cykl spotykany jest w ПБЛ często, gdy kronikarz przedstawia najstarsze dzieje związane z Rurykowiczami i państwowością Rusów, vide В. Лушин, 2016а.

¹⁷⁹ Na podstawie treści anonimowego dokumentu z Cambridge J.D. Bruckus w 1924 r. wysunął domysł, że występujące w tekście imię Helgu odnosi się do następcy Olega, księcia Kijowa Igora, vide H. Łowmiański, 1973, s. 200 (przyp. 628).

¹⁸⁰ Zestawienie stanowisk starszej literatury przedmiotu vide А. Poppe, 1967, s. 474–475. Z polskich badaczy identyfikację Helgu z Olegiem przyjmował H. Łowmiański, 1973, s. 199.

wskazujące na Igora; nie wyklucza się też, że mogły to być dwie różne osoby¹⁸¹. Na obecnym etapie jednoznaczne rozstrzygnięcie tej kwestii bez nowych źródeł nie jest możliwe¹⁸².

Ostatnią wielką kampanię na terytorium Bizancjum zorganizował Igor w 944 roku. Wyciągając wnioski z niepowodzenia poprzedniego najazdu¹⁸³, podjął tym razem działania mające na celu pozyskanie Pieczyngów jako sojuszników. Trudna sytuacja, w jakiej znajdowało się wówczas Bizancjum, skłoniła dwór cesarski do ustępstw. Świeże były także wspomnienia skutków poprzednich kampanii, które Rusowie podjęli na terytorium cesarstwa. Przy pomocy zabiegów dyplomatycznych, podwyższenia trybutu oraz ustępstw handlowych Konstantynopol uniknął wojny. Jednak po przeniesieniu centrum władzy Olega i Igora do Kijowa i po rozszerzeniu jej na okoliczne plemiona słowiańskie osiadłe w środkowym dorzeczu Dniepru¹⁸⁴ coraz bardziej widoczna stawała się aktywność Rhosów i coraz wyraźniej kierowała się ona w stronę Bizancjum. Jedną z przyczyn, dla których wybierano ten kierunek, był spadek napływu arabskiej monety srebrnej na tereny Europy Wschodniej. Również widoczny w kampaniach wojsk bizantyjskich udział Waregów jako najemników powodował, że kijowscy książęta coraz bardziej liczyli się jako sprzymierzeńcy dworu bizantyjskiego w jego polityce wobec Arabów. Prowadziło to do możliwości uzyskania większych korzyści w handlu Rusi z cesarstwem. Polityka książąt kijowskich w strefie Morza Czarnego stanowiła jednak poważny problem dla utrzymywania wpływów Konstantynopola na tym obszarze, dlatego też cesarstwo podjęło działania, których celem było ograniczenie rosnących aspiracji władców kijowskich w regionie. Sprzymierzeńcami Bizancjum stali się Pieczyngowie, których atutem była kontrola szlaków (rzecznego i lądowego) prowadzących wzdłuż dolnego biegu Dniepru¹⁸⁵. Pieczyngowie spełniali zatem rolę bufora oddzielającego terytorium państwa Rurykowiczów od strefy czarnomorskiej, nie mówiąc już o utrzymującym się zagrożeniu Kijowa atakami z ich strony.

Dla swej polityki w regionie Konstantynopol starał się pozyskać także Alanów¹⁸⁶, będących (ze względu na swój potencjał wojskowy) sojusznikami Chazarów, czego dowiedli podczas zagrożenia chaganatu w okresie rządów ich

¹⁸¹ V.J. Petrukhin (В.Я. Петрухин), 2007a, s. 259 „was not a Kievan ruler: supposedly, he resided in Chernigov-the centre of the Dniepr left-bank traditionally connected with Khazaria”; idem, 2000, s. 222–229.

¹⁸² А.П. Новосельцев, 1990, s. 217 wyraził sceptycyzm odnośnie do rozstrzygnięcia identyfikacji Helgu bez odkrycia nowych źródeł. Vide także opinia W. Swobody, 1991, s. 202.

¹⁸³ *ИБЛ* 1, AM 6449 (941), s. 33–34.

¹⁸⁴ W ciągu pierwszej połowy X w. władcy kijowscy konsekwentnie podporządkowali także plemiona osiadłe w dorzeczu Dniestru i Bohu (Tywercy i Ulicze), co potwierdza relacja autora *DAI*, c. 37 (w. 44), s. 168.

¹⁸⁵ *DAI*, c. 9, (w. 1–50), s. 57–61.

¹⁸⁶ Th.S. Noonan, 1992, s. 115–119. Ze względu na siedziby zajmowane w strefie kaukaskiej odgrywali oni strategiczną rolę w systemie obrony chazarskiego terytorium. Innym atutem Alanów była ich liczebność, na co uwagę zwrócił Ibn Rosteh, *Kitāb*, fragm. XIV, s. 47; *DAI*, c. 11 (w. 3–5), s. 64; I.A. Arzhantseva, 2007, s. 59–73.

władcy Beniamina¹⁸⁷. Według relacji anonimowego dokumentu z Cambridge Chazarowie zmuszeni byli walczyć z koalicją złożoną z Pieczyngów i Oguzów¹⁸⁸. Pomimo trudnego położenia chaganat zdołał skutecznie stawić opór atakującym, w czym zasadniczą rolę odegrali Alanowie. W latach dwudziestych X wieku dyplomacji bizantyjskiej udało się nakłonić Alanów do zawarcia sojuszu z Konstantynopolem, co spowodowało reakcję ze strony Chazarów, których nowymi sojusznikami zostali Oguzowie. W krótkim jednak czasie król Alanów ponownie uznał zwierzchność chagana Chazarów. Powodem pogorszenia stosunków chazarsko-bizantyjskich były prześladowania Żydów w Bizancjum, co wraz z kwestią alańską miało znaczący wpływ na ochłodzenie stosunków chaganatu z Konstantynopolem.

Mimo wszystko jednak Chazarowie nadal mieli zasadnicze znaczenie w polityce cesarstwa bizantyjskiego. Wynikało to z lokalizacji licznych miast z ludnością grecką na terenach pozostających pod kontrolą chaganatu (Krym, północno-wschodnie wybrzeże Morza Czarnego). Nie bez znaczenia były też kontakty handlowe, liczący się potencjał militarny Chazarów oraz znaczenie strefy czarnomorskiej i kaspijskiej jako zaplecza dla gospodarki bizantyjskiej. Nadal także spora część plemion słowiańskich w Europie Wschodniej pozostawała w zależności od Chazarów, pomimo postępów w rozwoju własnego państwa z centrum w Kijowie i powiększania jego terytorium. Odnosiło się to przede wszystkim do północno-zachodnich peryferiów chaganatu, gdzie w dorzeczu górnej Oki i Wołgi znajdowały się siedziby Wiatyczów i Radymiczów. Dopiero za rządów Światosława plemiona te zostały podporządkowane księciu kijowskiemu (965), co może wskazywać na to, że dla niektórych plemion słowiańskich pozostawanie w chazarskiej strefie wpływów było korzystne. Dotyczyło to w pierwszym rzędzie sfery kontaktów handlowych, za czym przemawiają liczne znaleziska monet arabskich na wymienionych terenach. W przeciwieństwie do Polan, Wiatycze i Radymicze płacili Chazarom dań w dirhemach, mieli zatem dostęp do głównych ośrodków handlu dalekosiężnego w regionie. Dlatego też stan państwa chazarskiego, jaki został przedstawiony w znanym liście króla Józefa do ummajadzkiego wezyra Hasdaja ibn Szapruta, należy uznać za zgodny z rzeczywistością¹⁸⁹. Chazarowie nadal dominowali nad znacznym terytorium w Europie Wschodniej, utrzymali też – choć z trudem – kontrolę nad głównymi szlakami handlu dalekosiężnego w regionie (mimo przemieszczeń etnicznych, obejmujących tereny nad dolnym Donem i Wołgą, handel ten nie uległ załamaniu). Chaganat dysponował ponadto znacznym potencjałem militarnym¹⁹⁰,

¹⁸⁷ *Cambridge Document*, s. 114 (w. 10–12), s. 115 (tłum. ang.). Interesującą informację o położeniu chaganatu, który zmuszony był walczyć z Pieczyngami i Oguzami, podał Konstantyn Porfirogeneta, *DAI*, c. 10–12, s. 61 (w. 1–2), s. 64 (w. 5–17).

¹⁸⁸ М.И. Артамонов, 1962, s. 373. А.П. Новосельцев, 1990, s. 219 akcentuje zmianę położenia chaganatu w latach czterdziestych IX w.

¹⁸⁹ *Tzw. Korespondencja żydowsko-chazarska*, s. 56–79.

¹⁹⁰ Jego kluczowym elementem były rozmieszczone w niewralgicznych miejscach twierdze. Ich koncentrację można zauważyć przede wszystkim w strefie kaukaskiej oraz na terenach położonych na zachód od ujścia Wołgi i Donu, szerzej vide B.C. Флёргов, 2001, s. 56–70; А.С. Щавелев,

o czym informacje przekazali autorzy arabscy: al-Mas'ūdi¹⁹¹, Ibn Rosteh¹⁹² i al-Istakhari¹⁹³.

Dla omawianego okresu brak przesłanek źródłowych wskazujących na występowanie jakichkolwiek konfliktów bądź napięć pomiędzy Skandynawami (Rusami) a Chazarami. Przy omawianiu kwestii władztwa Waregów i powodów, dla których nawiązali oni kontakty z Bizancjum, akcentuje się ich aktywność militarną, której celem było wywarcie nacisku na cesarstwo i zawarcie korzystnego układu o charakterze handlowym. Argumentacja ta wyraźnie nawiązuje do sytuacji, która miała miejsce w X wieku, a o której informują przytoczone w *PIB* traktaty handlowe¹⁹⁴, jakie w 911 i 944 roku Rusowie zawarli z cesarstwem w Konstantynopolu. Nie znajduje to jednak potwierdzenia w ustaleniach numizmatyków, którzy na podstawie braku znalezisk skarbów monet (a nawet pojedynczych egzemplarzy) wskazują, że szlak komunikacyjny biegnący wzdłuż Dniepru¹⁹⁵ miał wówczas niewielkie znaczenie. Słynna droga handlowa od „Greków do Waregów”¹⁹⁶ pozostawała bowiem w cieniu innej, biegnącej wzdłuż Wołgi, którą arabski i bizantyjski pieniądz monetarny napływał na teren Europy Wschodniej i do strefy bałtyckiej. Poza wymienionymi przyczynami nie można odrzucić także sugestii o podjęciu przez Waregów próby rozszerzenia zasięgu wpływów politycznych na tereny położone na południu, czemu miało służyć zawarcie układu z Bizancjum („przyjaźń”). Ziemie Europy Wschodniej w omawianym okresie były dla Skandynawów atrakcyjne – oferowały duże możliwości prowadzenia działalności kupieckiej, a także zagospodarowania przestrzeni politycznej (dobry przykład to okoliczności sprowadzenia Waregów zza morza). Realizacji tych planów sprzyjał wybuch konfliktu wewnątrz chaganatu, a także przemieszczenia etniczne w strefie czarnomorskiej¹⁹⁷ w latach trzydziestych i czterdziestych oraz pod koniec IX wieku. Dla dyplomacji bizantyjskiej region ten posiadał szczególne znaczenie, stąd troska o utrzymanie na jego obszarze

2014, s. 323–330, zwł. s. 325 (mapa z naniesionymi obiektami obronnymi); В.С. Флёргов, 2015, s. 284–288; idem, 2016, s. 8–22; Э.Е. Кравченко, 2018, s. 10–32; J. Dudek, 2017, s. 406–407.

¹⁹¹ al-Mas'ūdi, *Murāj al-dahab (Łąki złota)*, cyt. wg przekładu D.M. Dunlop, 1954, s. 213. Vide J. Dudek, 2017, s. 404: „Wśród władców Wschodu w tej części świata tylko władca Chazarów posiada wojsko otrzymujące stały żołd”, oraz s. 404–406, gdzie znajduje się charakterystyka wojska chagana.

¹⁹² Ibn Rosteh, *Kitāb al-A'lāq an-nafisa*, s. 29.

¹⁹³ al-Istakhari, cyt. wg przekładu D.M. Dunlop, 1954, s. 92.

¹⁹⁴ *PIB* I, AM 6415 (907), s. 232–233; AM 6420 (912), s. 234–238; AM 6453 (945), s. 34–42.

¹⁹⁵ Th.S. Noonan, 1998, s. 321–348, zwł. s. 342: „Thus, I believe that the dirham hoards deposited along the left bank and upper Dnepr already in the early ninth century but can best be interpreted as the product of such an exchange. The hoards of the middle and upper Dnepr reflect the influx of dirhams into these regions, an influx which helped to pay for the export of furs these regions to the Islamic world” i s. 343: „[...] And, the concentration of hoards along the middle – upper Volga basin and the adjoining regions of the Volchov-Il'meń-Lovat' system strongly suggests that the primary flow of dirhams went north via the Volga. A route of lesser importance apparently led north from the upper Dnepr “. Vide zestawienie danych w tabeli A na s. 347.

¹⁹⁶ *DAI*, c. 9 (w. 5–70), s. 57–60 (opis słynnych porohów), c. 9 (w. 21–62).

¹⁹⁷ M.D. Dunlop, 1954, s. 199; R.K. Kovalev, 2005b, s. 220–253, zwł. 237–240; J. Dudek, 2017, s. 378–381.

status quo, którego gwarantem był chaganat. Chazarowie zajmowali w polityce Bizancjum ważne miejsce pomimo wystąpienia chwilowego kryzysu, jaki miał miejsce za rządów króla Beniamina.

Rola Rusów w upadku chaganatu chazarskiego

Po śmierci księcia Igora (945) ustała aktywność militarna Rusów w kierunku Morza Czarnego i Kaspijskiego. Księżna Olga, jako regentka sprawująca rządy w imieniu małoletniego Światosława, prowadziła politykę umocnienia władzy księżęcej i nawiązała ściślejsze kontakty z dworem bizantyjskim. Przejawem tego stał się jej chrzest w Konstantynopolu za rządów Konstantyna Porfirogenety. Fakt ten, a także rozwój kontaktów handlowych¹⁹⁸ sprawiły, że coraz większego znaczenia nabral szlak ciągnący się wzdłuż Dniepru (droga od Waregów do Greków), co znajduje potwierdzenie w rozmieszczeniu znalezisk skarbów zawierających m.in. monety i wyroby złotniczo-jubilerskie bizantyjskiej proweniencji. Mimo to połączenie komunikacyjne z Wołgą nie utraciło znaczenia dzięki aktywności Bułgarii nadkamskiej, która utrzymywała bezpośrednie kontakty z centrami handlowymi w Azji Środkowej. Źródła nie odnotowały w tym czasie występowania napięć i konfliktów w stosunkach państwa ruskiego z chaganatem chazarskim.

Do radykalnej zmiany w stosunkach waresko/rusko-chazarskich doszło za rządów Światosława. W *ПБЛ* okoliczności związane z upadkiem chaganatu i zagładą Chazarów jako etnosu zostały przedstawione bardzo lakonicznie, co biorąc pod uwagę rolę, jaką państwo to odegrało w dziejach i kulturze Słowiańszczyzny Wschodniej, budzi zdziwienie. Można by oczekiwać, że fakt ten zostanie w pełni wykorzystany przez kronikarzy i redaktorów latopisów do podkreślenia wyjątkowości samego wydarzenia i roli, jaką odegrał w nim Światosław. Tymczasem *ПБЛ* pod rokiem 6472 podaje informację o wyprawie księcia przeciwko Wiatyczom, którzy nadal pozostawali pod zwierzchnością Chazarów, a pokonani zostali dopiero dwa lata później¹⁹⁹. Następnie Światosław skierował się na południe. Przebieg kampanii przeciwko Chazarom kronikarz ruski ukazał jako jednorazową, modelową akcję militarną zakończoną stoczeniem decydującej bitwy, której wynik rozstrzygnął o dalszych losach chaganatu²⁰⁰. Celem ataku Światosława byli także Kosogowie i Jassowie²⁰¹. W działaniach księcia wyraźnie widać dążenie do zajęcia dogodnych pozycji i do izolacji terytorium chazarskiego przed kolejną wyprawą. Niewykluczone, że postępowanie Światosława

¹⁹⁸ Tendencja ta stała się szczególnie widoczna po zawarciu przez Igora traktatu handlowego z Bizancjum na bardzo korzystnych dla Rusów warunkach.

¹⁹⁹ *ПБЛ* 1, AM 6472 (964), s. 46–47; 6474 (966), s. 47. А.П. Новосельцев, 1990, s. 225 uważał, że celem tych działań było podporządkowanie Wiatyczów, a tym samym zakończenie procesu podporządkowywania okolicznych plemion słowiańskich władzy Światosława.

²⁰⁰ *ПБЛ* 1, AM 6473 (965), s. 47. А.П. Новосельцев, 1990, s. 222–224 zestawiał stanowiska badaczy dotyczące kierunku uderzeń wojsk Światosława na terytorium chaganatu oraz roli Rusów i ich sprzymierzeńców.

²⁰¹ *ПБЛ* 1, AM 6473 (965), s. 47. Plemiona te zajmowały siedziby w strefie czarnomorskiej i kaukaskiej. Według А.П. Новосельцева, 1990, s. 220 Jassowie zajmowali dorzecze Donu, natomiast Kasogowie osiedli w okolicy Tmutorokania.

podyktowane było obawami przed potencjałem militarnym, jakim Chazarowie nadal dysponowali. Według przekazu geografa perskiego Ibn Hawqala kampania ta miała miejsce w 358AH, tj. w 968/969 roku ery chrześcijańskiej. Ponieważ jednak w tym samym czasie Światosław prowadził działania wojenne na Bałkanach, wiarygodność przekazu jest wątpliwa. Jakkolwiek bowiem państwo kijowskie dysponowało znacznymi siłami, a charakter i rozmach kampanii wojennych prowadzonych przez Światosława budził podziw, to równoczesny udział w działaniach przeciwko Bułgarom i Bizancjum na Bałkanach oraz chaganatowi chazarskiemu na wschodzie wydaje się mało realny.

Wobec występujących w źródłach różnic w przedstawianiu przebiegu kampanii Światosława przeciwko Chazarom nasuwa się pytanie, czy upadek chaganatu był rezultatem jednej decydującej kampanii przeprowadzonej wyłącznie siłami wojsk ruskich, czy też książę kijowski korzystał ze wsparcia sojuszników? Występująca w źródłach rozbieżność w datowaniu tego wydarzenia stała się powodem do wysunięcia w literaturze przedmiotu hipotezy o dwóch fazach walk rusko-chazarskich. W dawniejszej historiografii taki właśnie scenariusz upadku chaganatu zaproponował B.A. Мошин²⁰², znalazł on także akceptację u autorów nowszych opracowań²⁰³. Według ustaleń schemat przebiegu wojny z Chazarami przedstawiał się następująco: najpierw Światosław dokonał najazdu na ziemie położone w zachodniej części chaganatu (dorzecze dolnego Donu), a potem wyprawił się na Bałkany, gdzie jako sojusznik Bizancjum prowadził działania przeciwko państwu bułgarskiemu. W tej sytuacji przed przystąpieniem do kolejnej kampanii²⁰⁴ (w 968) niezbędne było uzyskanie wsparcia ze strony przeciwników chaganatu, w tym Oguzów, którzy już wcześniej prowadzili ustawiczne ataki na terytorium chazarskie²⁰⁵. Zajęcie przez Światosława zachodnich terenów chaganatu było dla Chazarów bardzo dotkliwe, albowiem obszary położone nad dolnym Donem i na zachód od dolnej Wołgi należały do najbardziej zaludnionych i najlepiej zagospodarowanych. Zredukowany terytorialnie chaganat przetrwał aż do kolejnego konfliktu z państwem kijowskim, zakończonego zdobyciem jego głównych miast w delcie Wołgi. Spowodowało to

²⁰² B.A. Мошин, 1933, s. 191–197, 206–208.

²⁰³ А.П. Новосельцев, 1990, s. 225–226. W polskiej historiografii: G. Rostkowski, 2001, s. 277, 282; J. Dudek, 2017, s. 424–426. Odmienny pogląd reprezentują D.M. Dunlop, 1954, s. 243–244; M.H. Апрамонов, 1962, s. 427; P.B. Golden, 1982, s. 82. Kwestią otwartą pozostaje ustalenie zasięgu zdobyczy Światosława, vide przegląd dyskusji A. Paroń, 2015, s. 328 (przyp. 157).

²⁰⁴ Jej czas jest zgodny z informacją przekazaną przez Ibn Hawqala, który podał datę 358AH, tj. 968/969 r. Vide А.П. Новосельцев, 1990, s. 227. W nowszych badaniach zwraca się uwagę na osobisty udział kijowskiego władcy tylko w pierwszej kampanii, J. Dudek, 2017, s. 425. O polityce bałkańskiej księcia kijowskiego vide J. Bonarek, 1996, s. 287–302; M.J. Leszka, K. Marinow, 2015, s. 190–195.

²⁰⁵ O współdziałaniu z Torkami (Oguzowie) w działaniach Włodzimierza I przeciwko Bułgarom nadwożańskim informuje *ПВЛ I*, AM 6493 (985), s. 59; *DAI*, c.10 (w. 3–4.), s. 62. Według relacji arabskiego pisarza Ibn-Miskawayha plemiona tureckiego pochodzenia (bez podania ich nazwy) miały dokonać najazdu na ziemie chaganatu. Data tego zdarzenia współgra z kampanią Światosława przeciwko Chazarom, vide D.M. Dunlop, 1954, s. 244; А.П. Новосельцев, 1990, s. 227–228. Jak natomiast zauważył A. Paroń, 2015, s. 329, nieznana pozostaje postawa Pieczyngów wobec działań Światosława.

wyraźne osłabienie możliwości obronnych Chazarów, nie mówiąc już o utrzymaniu przez nich dotychczasowej pozycji i autorytetu wobec zależnych plemion.

Przebieg kampanii z 965 roku pozostaje nieznyany, a źródła informują o tym zdarzeniu lakonicznie. Skoordynowanie Rusów prowadzących działania od strony zachodniej i północnej oraz atakujących ze wschodu Oguzów dawało szansę powodzenia. Dodatkowym czynnikiem, który ułatwiał zadanie najeźdźcom, były wcześniejsze klęski, jakie Chazarowie ponieśli w starciu z wojskami Światosława, w tym utrata kluczowych z militarnego punktu widzenia twierdz położonych nad dolnym Donem i Wołgą. Punktem kulminacyjnym tej kampanii było zajęcie i zniszczenie głównych ośrodków chazarskich, jak Itil i Samandar²⁰⁶. Kolejne działania, mające doprowadzić do definitywnego upadku chaganatu, stały się powodem do zorganizowania drugiej kampanii (969). Bardzo okrojone pod względem terytorialnym państwo chazarskie utrzymało się aż do schyłku X wieku, lecz w związku z rozmiarami poniesionej klęski, jak też wobec szybko zachodzących zmian politycznych i etnicznych w regionie, jego znaczenie było niewielkie²⁰⁷. Najwięcej korzyści odniosła Ruś Kijowska, powiększając swoje terytorium kosztem ziem położonych w dorzeczu środkowego Donu. Niebawem, bo za rządów Włodzimierza I, rozpoczął się kolejny etap w rozwoju i ekspansji państwa kijowskiego w regionie, czego doświadczyli Bułgarzy nadwołżańscy²⁰⁸. Upadek chaganatu w sferze gospodarczej dał kupcom ruskim możliwość korzystania w większym stopniu z dochodów płynących z handlu dalekosiężnego, w którym dotychczas byli zdani na pośrednictwo Chazarów.

Chociaż upadek chaganatu chazarskiego uwolnił Pieczyngów od groźnego sąsiada, to ich położenie wcale nie było korzystniejsze. Zniknęła bowiem bariera oddzielająca ich od plemion koczowniczych osiadłych na wschód od dolnej Wołgi, które uzyskały bezpośredni dostęp do stepów czarnomorskich. Nowym zagrożeniem dla Pieczyngów była też Ruś Kijowska, która po upadku chaganatu chazarskiego stała się najrozleglejszym państwem na terenie Europy Wschodniej. W 968 roku ПБЛ przekazała wiadomość o najeździe Pieczyngów na Kijów²⁰⁹, co A. Paroń postrzega jako reakcję koczowników na zmiany, do jakich doszło w regionie w następstwie upadku chaganatu²¹⁰. Dodatkową, sprzyjającą najeźdźcom okolicznością była nieobecność księcia Światosława, zaangażowanego z większością sił ruskich w działania militarne na Bałkanach.

²⁰⁶ D.M. Dunlop, 1954, s. 242, 243 w oparciu o relację Ibn Hawqala. Zniszczenia będące skutkiem najazdu omówili M.H. Аграмонов, 1962, s. 426; J. Dudek, 2017, s. 423–424.

²⁰⁷ J. Dudek, 2017, s. 430–431.

²⁰⁸ ПБЛ I, AM 6493 (985), s. 59.

²⁰⁹ ПБЛ I, AM 6476 (968), s. 47–48. Mimo posiadanej przewagi liczebnej, na skutek użycia fortelu przez oblężonych Kijów nie został zdobyty przez Pieczyngów. А.П. Новосельцев, 1990, s. 226 przypuszczał, że najazd Pieczyngów był efektem działań dyplomacji Chazarów bądź Konstantynopola.

²¹⁰ A. Paroń, 2015, s. 330–332.

Podsumowanie

Upadek chaganatu zakończył 250-letni okres dominacji Chazarów w Europie Wschodniej. *Pax Chazarica* odegrał w tym czasie pozytywną rolę, stabilizując stosunki etniczne i polityczne w regionie, co zapewniło chaganatowi wysoki status wobec Cesarstwa Bizantyjskiego oraz kalifatu Abbasydów²¹¹. Chazarowie byli zatem beneficjentami dogodnego położenia geograficznego oraz możliwości partycypowania w handlu dalekosiężnym. Pomimo postępu w badaniach nad dziejami chaganatu nadal mało znane są jego relacje z osiadłymi w Europie Wschodniej Skandynawami, a także z plemionami słowiańskimi, również tymi, które pozostawały poza chazarską strefą wpływów. Z dotychczasowych badań wynika, że oddziaływanie Chazarów w regionie – jakkolwiek nie we wszystkich sferach – zostało potwierdzone i było bardziej intensywne, na co wskazuje choćby recepcja tytułu *kagana* w odniesieniu do władców ruskich z X–XI wieku. Obraz ten zapewne ulegnie zmianie w rezultacie widocznego w ostatnich dekadach zainteresowania problematyką chazarską wśród historyków i archeologów rosyjskich oraz ukraińskich²¹². Osiągnięte dotychczas rezultaty przyczyniają się nie tylko do rewizji wcześniejszych poglądów i stanowisk funkcjonujących w historiografii, lecz także do szerszego poznania dziejów i kultury chaganatu chazarskiego oraz jego miejsca w etnicznych, kulturowych i gospodarczych realiach Europy Wschodniej wczesnego średniowiecza.

Bibliografia

Wykaz skrótów

- AEMAE – „Archivum Eurasiae Medii Aevi”, Wiesbaden.
 ДГВЕ – „Древнейшие Государства Восточной Европы. Материалы и исследования”, Москва.
Древняя Русь и Скандинавия – Е.А. Мельникова, 2011, *Древняя Русь и Скандинавия. Избранные труды*, под ред. Г.В. Глазыриной, Т.Н. Джаксон, Москва.
 EI – *Encyclopedia of Islam. New edition*, vol. 1–12, 1986–2004, ed. by H.A.R. Gibb et al., Leiden.
 FO – „Folia Orientalia”, Kraków.
 HUS – „Harvard Ukrainian Studies”, Cambridge, Mass.
 JfGO – „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas”, Stuttgart.
 JESHO – „Journal of the Economic and Social History of the Orient”, Leiden.
 LdMA – *Lexikon des Mittelalters*, Bd. 1–9, Hrsg. R.H. Bautier et al., München–Zürich 2009.
 MGH – *Monumenta Germaniae Historica*.
 SRGerm. – *Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum seperatim editi*.
 SS – *Scriptores*.
 PA – „Российская Археология”, Москва.

²¹¹ E. Komatarova-Balinova, 2022, s. 49–53.

²¹² Jako przykład wymienić należy „Хазарский проект” realizowany we współpracy z badaczami z Izraela, krajów Europy Zachodniej i USA, a także zainicjowaną w 2001 r. w Charkowie edycję rocznika „Хазарский альманах”.

The word of the Khazars – The word of the Khazars. New perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium, 2007, ed. by P.B. Golden, H. Ben-Shammai, A. Róna-Tas, (Handbook of Oriental Studies. Section Eight: Central Asia, vol. 17), Leiden–Boston.

SSS – *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, t. 1–8, 1961–1996, pod red. W. Kowalenko et al., Wrocław–Warszawa–Kraków.

Źródła

Al-Gardizi, *Zajn al-ahbār*, [w:] E. Chwiłkowska, 1978, *Wiadomości perskiego pisarza Gardżiego (XI w.) o ludach wschodniej i środkowej Europy*, „Slavia Antiqua”, 25, s. 145–152.

Al-Mas’ūdi, *Kitāb at-tanbih wa l-išrāf (Księga ostrzeżeń i rewizji)*, [w:] J. Pauliny, *Arabské správy o Slovanoch (9.–12. storočie)*, Bratislava 1999, s. 113–114.

Annales Bertiniani, rec. G. Waitz (MGH SRGerm. 5), Hannoverae 1883, (dalej: *Ann. Bert.*).

Annales Fuldenses sive Annales regni Francorum orientalis, ed. G.H. Pertzii, rec. F. Kurtze (MGH SRGerm., 7), Hannoverae 1891.

Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. by Gy. Moravcsik, engl. transl. R.J.H. Jenkins, (Corpus Fontium Historiae Byzantine, vol. 1), Washington 1967 (dalej: *DAI*).

Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio. A Commentary*, ed. F. Dvornik, R.J.H. Jenkins, B. Lewis, Gy. Moravcsik, D. Obolensky, S. Runciman, Washington 2016 (dalej: *DAI Com.*).

Cambridge Document, [w:] N. Golb, O. Pritsak, *Khazarian Hebrew documents of the tenth century*, Ithaca–London 1982, s. 106–121 [tekst hebrajski i przekład angielski].

Chronicon paschale, 284–628 AD, transl. with introd. and notes by M. Whitby, M. Whitby, (Translated Texts for Historians, vol. 7), Liverpool 2007.

Focjusz, *Encyklika*, [w:] *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria grecka, z. 3: Pisarze z VII–X wieku*, przekł. A. Brzóstkowska, koment. W. Swoboda, (Prace Slawistyczne, 103), Warszawa 1995, s. 244–245.

Hudud al-‘Alam. The regions of the Word. A Persian geography, 372 A.H.–982 A.D., transl. and explain. by V. Minorsky, sec. edition with the preface by V.V. Barthold, ed. C.E. Bosworth (E.J.W. Gibb Memorial. New Series, vol. 11), Cambridge 1982.

Ibn Fadlān, *Kitāb (Księga)*, [w:] *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, t. 3, oprac. A. Kmiotowicz, F. Kmiotowicz, T. Lewicki, (Prace Komisji Orientalistycznej PAN O. w Krakowie, nr 18), Kraków–Warszawa–Wrocław–Gdańsk–Łódź 1985.

Ibn Ĥurdādbeh, *Kitāb al-masālik wa ‘l-mamālik (Księga dróg i królestw)*, [w:] *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, t. 1, wydał i opracował T. Lewicki, (Źródła Objaśniające Początki Państwa Polskiego. Źródła orientalne, t. 1), Wrocław–Kraków 1956, s. 66–81.

Ibn Rosteh, *Kitāb al-‘Alāq an-nafīsa (Księga drogocennych klejnotów)*, [w:] *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, t. 2 cz. 2, przekł. i koment. M. Czapkiewicz, A. Kmiotowicz, F. Kmiotowicz, (Prace Komisji Orientalistycznej PAN O. w Krakowie, nr 14), Wrocław–Kraków 1977.

Iłarion, *Sermon an law and grace*, [w:] *Sermons and rethoric of Kievan Rus’*, transl. and introduction S. Franklin, (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. English Translations, vol. 5), Harvard 1991, s. 3–29.

Ioannis Skylitzae, *Synopsis historiarum*, rec. I. Thurn, Berolini, Novi Eboraci 1973.

Jan Skylitzes, *Zarys historii*, [w:] *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria grecka, z. 6: Pisarze wieku XI*, tłum. i koment. A. Kotłowska, współpr. A. Brzóstkowska, (Prace Slawistyczne, 137), Warszawa 2013, s. 110–269.

Kievan Letter, [w:] N. Golb, O. Pritsak, *Khazarian Hebrew documents of the tenth century*, Ithaca–London 1982, s. 10–15 [tekst hebrajski i przekład angielski].

- Kontynuacja Teofanesa*, [w:] *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria grecka*, z. 5: *Pisarze z X wieku*, przekł. i oprac. A. Brzóstkowska, (Prace Slawistyczne, 127), Warszawa 2009, s. 10–63.
- Leon Diakon, *Dzieje*, [w:] *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria grecka*, z. 5: *Pisarze z X wieku*, przekł. i oprac. A. Brzóstkowska, (Prace Slawistyczne, 127), Warszawa 2009, s. 104–159.
- The Homilies of Photius patriarch of Constantinople*, transl. and introd. and comment. C. Mango, Cambridge, Mass 1958.
- Theophanes Continuatus*, libri 1–4, ed., transl., and comment. M. Featherstone, J. Signes Codoñer (Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Series Berolinenses, vol. 53), Boston–Berlin 2015.
- Tzw. *Korespondencja żydowsko-chazarska*, wyd. A. Bielowski, (Monumenta Poloniae Historica, 1), Lwów 1864, s. 56–79 [reed. Warszawa 1960].
- Żywot Konstantyna*, [w:] *Apostołowie Słowian. Żywoty Konstantyna i Metodego*, przekł. z j. staro-cerkiewno-słowiańskiego T. Lehr-Spławiński, uzup., koment. i posł. L. Moszyński, Warszawa 1988, s. 53–100 (dalej: *ŻKon.*).
- Żywot Metodego*, [w:] *Apostołowie Słowian. Żywoty Konstantyna i Metodego*, przekł. z j. staro-cerkiewno-słowiańskiego T. Lehr-Spławiński, uzup., koment. i posł. L. Moszyński, Warszawa 1988, s. 101–115 (dalej: *ŻMet.*).
- Житие Георгия Амастридского*, [w:] *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия*, ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой, А.В. Подосинова, т. 2: *Византийские источники*, сост. М.В. Вибикив, Москва 2010, s. 129–130.
- Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, ред. и преиславем А.Н. Соноа, Москва–Ленинград 1950, s. 107 (dalej: *НПЛ*).
- Повесть временных лет по лаврентьевскому списку 1377 года*, перевод Д.С. Лихачев, О.В. Творогов, статьи, комментарии А.Г. Бобров, С.Л. Николаев, статьи, комментарии, А.Ю. Чернов, при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича, Санкт-Петербург 2012 (dalej: *ПВЛн*).
- Повесть временных лет*, часть первая, текст и перевод Д.С. Лихачев, Б.А. Романов, под ред. В. П. Адриановой-Перетц, Москва–Ленинград 1950 (dalej: *ПВЛ 1*).
- Повесть временных лет. По Лаврентьевской летописи 1377 г.: ист.-лит. Очерк*, ч. 2, подгот. текста, пер. с древнерус. (совм. с Б.А. Романовым) и комментарий, под ред. В.П. Адриановой-Перетц, Москва–Ленинград 1950 (dalej: *ПВЛ 2*).

Opracowania

- Androshchuk F., 2008, *Vikings in the East*, [w:] *The Viking world*, ed. by S. Brink, N. Price, London–New York, s. 517–542.
- Androshchuk F., 2013, *Byzantium and Scandinavian world in the 9th–10th century. Material evidence of contacts*, [w:] *From Goths to Varangians Communication and cultural exchange between the Baltic and the Black Sea*, ed. L. Bjerg, J.H. Lind, S.M. Sindbæk, Aarhus, s. 147–191.
- Arzhantseva I.A., 2007, *The Alans. Neighbours of the Khazars in the Caucasus*, [w:] *The world of the Khazars*, s. 59–73.
- Asadov F., 2014, *What do Arab sources say about Scandinavians in the Caspian before middle of 9th century CE*, [w:] *Thor Heyerdahl's search for Odin. Ancient links between Azerbaijan and Scandinavia?*, ed. V. Roggen, Oslo, s. 271–297.
- Asadov F., 2019, *Khazaria, Byzantium, and the Arab Caliphate. Struggle for control over Eurasian trade routes in the 9th–10th Centuries*, „The Caucasus & Globalization”, 6 (4), s. 140–150.
- Avenarius A., 1992, *Byzantská kultúra v slovanskom prostredí v VI.–XII. storočí. K problému recepcie a transformácie*, Bratislava.

- Boguslavskii O.I., (O.I. Богуславский), 2005, *International trade and the southern Ladoga Region*, „Russian History”, 32 (3/4), s. 313–339.
- Bonarek J., 1996, *Przyczyny i cele bułgarskich wypraw Świętosława a polityka Bizancjum w latach sześćdziesiątych X wieku*, „Studia Historyczne”, 39 (3), s. 287–302.
- Bonarek J., 1998, *Pojęcie „Ruś” jako określenie grupy społecznej*, „Slavia Orientalis”, 47 (1), s. 7–16.
- Boroń P., 2010, *Kniaziowie, królowie, carowie. Tytuły i nazwy władców słowiańskich we wczesnym średniowieczu* (Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, nr 2715), Katowice.
- Brook K.A., 2010, *The Jews of Khazaria*, Lanham.
- Cahen C., 1991, *Ghuzz*, [w:] EI, vol. 2: C–G, s. 1106–1110.
- Callmer J., 1986, *Verbindungen zwischen Ostskandinavien, Finnland und dem Baltikum vor der Wikingerzeit und das Ruß-Problem*, JfGO, 34 (3), s. 357–362.
- Callmer J., 2000, *The Archaeology of the Early Rus’ c. A.D. 500–900*, „Medieval Scandinavia”, 13, s. 7–63.
- Callmer J., 2017, *A Rise of the domination of the ar-Rus in the northern parts of Eastern Europe: seventh to ninth centuries A.D. Case of cultural construction*, [w:] *Identity formation and diversity in the Early Medieval Baltic and beyond. Communicators and communication*, ed. J. Callmer, I. Gustin, M. Roslund, (The Northern World, vol. 75), Leiden–Boston, s. 136–167.
- Chekin L.S., 1990, *The Role of Jews in early Russian civilization in the light of a new discovery and new controversies*, „Russian History”, 17 (4), s. 379–394.
- Crow J., 2017, *Amastris*, [w:] *The Archaeology of Byzantine Anatolia. From the end of Late Antiquity until the coming of the Turks*, ed. P. Niewöhner, Oxford, s. 389–394.
- Danylenko A., 2004, *The name „Rus”*. In search of a new dimension, JfGO, 52 (1), s. 1–32.
- Duczko W., 2004, *Viking Rus. Studies on the presence of Scandinavians in Eastern Europe*, (The Northern World, vol. 12), Leiden–Boston [przekł. polski: *Ruś Wikingów. Historia obecności Skandynawów we wczesnośredniowiecznej Europie wschodniej*, tłum. N. Kreczmar, Warszawa 2006].
- Dudek J., 2017, *Chazarowie. Polityka, kultura, religia. VII–XI wiek*, Warszawa.
- Dunlop D.M., 1954, *The history of Jewish Khazars*, (Princeton Oriental Studies, vol. 16) Princeton.
- Dunlop D.M., 1986, *Bardhaà*, [w:] EI, vol. 1: A–B, s. 140–141.
- Falk K.O., 1968, *Kilka uwag o nazwie Ruś*, „Linqua Posnaniensis”, 12/13, s. 9–19.
- Fehér G., 1959, *Zur Geschichte der Steppenvölker von Südrussland im 9–10. Jahrhundert. Die Ungarn in Levedien*, (Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae, 5), Budapest, s. 306–326.
- Franklin S., Shepard J., 2013, *The Emergence of Rus. 750–1200*, London–New York.
- Garipzanov I.H., 2006, *The Annals of St. Bertin (839) and Chacanus of the Rhos*, „Ruthenica”, 5, s. 7–11.
- Gieysztor A., 1971, *Urząd wojewodziński we wczesnych państwach słowiańskich w IX–XI wieku*, „Archeologia Polski”, 16, s. 317–325.
- Gil M., 1974, *The Rādhānite merchants and the land of Rādhān*, JESHO, 17 (3), s. 299–328.
- Gil M., 2003, *The Jewish merchants in the light of the eleventh-century Geniza documents*, JESHO, 46 (3), s. 273–319.
- Goitein S.D., Friedman M.A., 2008, *India traders of the Middle Ages. Documents from the Cairo Geniza*. „India Book, Part One”, Leiden.
- Golb N., Pritsak O., 1982, *Khazarian Hebrew documents of the tenth century*, Ithaca–London.
- Goldberg J.L., 2012, *Trade and institutions in the medieval Mediterranean. The Geniza merchants and their business world*, Cambridge.
- Golden P.B., 1982, *The question of the Rus’ qağanate*, AEMAE, 2, s. 85–97.

- Golden P.B., 1984, *A New Discovery: Khazarian Hebrew documents of the tenth century*, HUS, 8 (3/4), s. 474–486.
- Golden P.B., 1995, *Rūs*, [w:] EI, vol. 8: Ned–Sam, s. 619–629.
- Golden P.B., 2001, *Nomads in the sedentary world. The case of pre-Chenggisid Rus' and Georgia*, [w:] *Nomads in the sedentary world*, ed. by A.M. Khazanov, A. Wink, London–New York, s. 24–75.
- Golden P.B., 2007, *Khazar Studies. Achievements and perspectives*, [w:] *The word of the Khazars*, s. 7–57.
- Grègoire H., 1937, *Le „Glozel” Khazare*, „Byzantion”, 12 (1/2), s. 225–266.
- Grègoire H., 1952, *L'histoire et la légende d'Oleg prince de Kiev*, „La Nouvelle Clío”, 4 (5/6), s. 281–287.
- Grucza F., 1970, *Ruś*, SSS, t. 4, s. 586–589.
- Haannick Ch., 2003, *Ilarion*, LdMA, Bd. 3, Sp. 376.
- Hårdh B., 2016, *The Perm'/Glazov rings. Contacts and economy in the Viking Age between Russia and the Baltic region*, (Acta Archaeologica Ludensia. Series in 8°, no 67), Lund.
- Härke H., 2004, [rec.]. *The myth of the Khazars and intellectual antisemitism in Russia, 1970s–1990s. By Victor Shnirelman*, „Public Archaeology”, 3 (3), s. 189–191.
- Havlikova L., 1993, *A propos de la christianisation de la Russie au IXe siècle*, „Byzantinoslavica”, 54, s. 102–107.
- Hryniewicz W., 1995, *Chrystus zmartwychwstał. Motywy paschalne w pismach metropolity Ilariona (XI w.)*, Warszawa.
- Hurbanič M., 2019, *The Avar siege of Constantinople in 626. History and legend*, Cham.
- Jakubowski W., 1964, *Ilarion*, SSS, t. 2, s. 250–251.
- Jansson I., 1987, *Communication between Scandinavia and Eastern Europe in the Viking Age. The archaeological evidence*, [w:] *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordueropa*, vol. 4: *Der Handel der Karolinger- und Wikingerzeit*, Hrsg. von K. Düwel, H. Jankuhn, H. Siems, D. Timpe, (Bericht über der Kolloquien der Kommission für die Altertumskunde Mittel- und Nordeuropas in den Jahren 1980 bis 1983), Göttingen, s. 773–807.
- Jansson I., 1997, *Warfare, trade or colonization? Some general remarks on the eastern expansion of the Scandinavians in the viking period*, [w:] *The rural Viking in Russia and Sweden. Conference 19–20 October 1996 in the Manor of Karlslund, Örebro, Sweden*, ed. by P. Hansson, Örebro, s. 9–64.
- Jenskins R.J.H., 1949, *The supposed Russian attack on Constantinople in 907. Evidence of the Pseudo-Symeon*, „Speculum”, 24 (3), s. 403–406.
- Kalinina T., 2007, *Al-Khazar wa-ʿl-Saqāliba: contacts and conflicts?*, [w:] *The word of the Khazars*, s. 195–206.
- Kardaras G., 2019, *Byzantium and the Avars, 6th–9th century AD. Political, diplomatic and cultural relations*, (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, vol. 51), Leiden–Boston.
- Kazhdan A., 1998, *Oleg*, [w:] *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 3, ed. A. Kazhdan, A.M. Talbot, New York–Oxford, s. 1522.
- Kirpichnikov A.N., Thålin-Bergman L., Jansson I., 2001, *A new analysis of Viking-Age swords from the collection of the Statens Historiska Musser, Stockholm, Sweden*, „Russian History”, 28 (1–4), s. 221–244.
- Kirpichnikov A.N., 2004, *A Viking Period workshop in Staraya Ladoga, excavated in 1997*, „Fornvännen”, 99 (3), s. 183–196.
- Kmietowicz F., 1967, *Stosunek nazwy Rūs do nazwy Sakāliba w źródłach arabskich*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych PAN O. w Krakowie”, z. 2, s. 686–688.

- Kmietowicz F., 1969, *The Term ar-Rādānija in the work of Ibn Hurdādbēh*, FO, 11, 163–173.
- Kmietowicz F., 1972/1973, *Artāniya-Artā*, FO, 14, s. 233–246.
- Kmietowicz F., 1978, *Die Titel der Slawenherrscher in der sogenannten „Anonymen Mitteilung“, einer orientalischen Quelle (Ende des neunten Jahrhunderts)*, FO, 19, s. 13–34.
- Komatarova-Balinova E., 2022, *Steppe empires without emporors: Avars, Bulgars, Khazars*, [w:] *The Routledge handbook of East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 500–1350*, ed. by F. Curta, Lodnon–New York, s. 40–61.
- Koptev A., 2010, *The Story of „Chazar tribute“. A Scandinavian ritual trick in the Russian Primary Chronicle*, „Scando-Slavica“, 56 (2), s. 189–212.
- Kovalenko V., 2013, *Scandinavians in the East Europe: in search of glory or a new motherland?*, [w:] *From Goths to Varangians. Communication and Cultural Exchange Between the Baltic and the Black Sea*, ed. L. Bjerg, J.H. Lind, S.M. Sindbæk, Aarhus, s. 257–294.
- Kovalev R.K., 2000–2001, *The infrastructure of the northern part of the „Fur road“ between the middle Volga and the East during the Middle Ages*, AEMAE, 11, s. 25–64.
- Kovalev R.K., 2001, *Mint output in tenth-century Bukhārā. A case study of dirham production and monetary circulation in Northern Europe*, „Russian History“, 28 (1/4) [Festschrift for Thomas S. Noonan, January 20, 1938–June 15, 2001], s. 245–271.
- Kovalev R.K., 2002, *Dirham mint output of Sāmānid Samarqand and its connection to the beginnings of trade with Northern Europe (10th century)*, „Histoire & Mesure“, 17 (3/4), s. 197–216.
- Kovalev R.K., 2002–2003, *The mint of al-Shash: The vehicle for the origins and continuation of trade relations between Viking-Age Northern Europe and Samanid central Asia*, AEMAE, 12, s. 47–79.
- Kovalev R.K., 2005a, *Commerce and caravan routes along the Northern Silk Road (sixth-ninth centuries)*, part 1: *The western sector*, AEMAE, 14, s. 55–105.
- Kovalev R.K., 2005b, *Creating Khazar identity through coins. The special issue dirham of 837/8*, [w:] *East Central and Eastern Europe in the early middle ages*, ed. F. Curta, Ann Arbor, s. 220–253.
- Lebedev G. (Г.С. Лебедев), 2005, *A reassessment of the normanist question*, „Russian History“, 32 (3–4), s. 371–385.
- Leciejewicz L., 1979, *Normanowie*, (Kultura Europy Wczesnośredniowiecznej, z. 8), Wrocław.
- Leszka M.J., Marinow K., 2015, *Carstwo Bułgarskie. Polityka, społeczeństwo, gospodarka, kultura 866–971*, Warszawa.
- Leśny J., 1987, *Konstantyn i Metody. Apostołowie Słowian. Dzieło i jego losy*, Poznań.
- Lewicki T., 1958, *Źródła arabskie i hebrajskie do dziejów Słowian w okresie wczesnego średniowiecza*, „Studia Źródłoznawcze. Commentationes“, 3, s. 61–99.
- Lewicki T., 1980, *Torokowie (Torcy)*, SSS, t. 6, s. 114–115.
- Lewicki T., 1988, *Kabarowie (Kawarowie) na Rusi, na Węgrzech i w Polsce we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Studia nad etnogenезą Słowian i kulturą Europy wczesnośredniowiecznej*, t. 2, pod red. G. Labuda, S. Tabaczyński, Wrocław, s. 77–87.
- Lewicki T., Swoboda W., 1975, *Sarkel*, SSS, t. 5, s. 55.
- Łowmiański H., 1957, *Zagadnienie roli Normanów w genezie państw słowiańskich*, Warszawa.
- Łowmiański H., 1973, *Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.*, t. 5, Warszawa.
- Makarov N.A., 2017, *Viking Age weaponry from the Volga-Oka confluence: a scabbard chape from Shekshovo in Suzdal Opolie*, [w:] *Interaktion ohne Grenzen. Beispiele archäologischer Forschungen am Beginn des 21. Jahrhunderts. Interaktion without borders. Exemplary archaeological research at the beginning of the 21st century*, vol. 2, ed. B.V. Eriksen, A. Abegg-Wigg, R. Bleide, U. Ickerodt, Schleswig, s. 663–670.
- Marquart J., 1903, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840–940)*, Leipzig.

- McGovern M., 1989, *Sarkel- a Reflecton of Byzantne Power*, „Byzantinoslavica” 50 (1), s. 177–180.
- Melnikova E.A. (E.A. Мельникова), 1996a, *Water routes in Pre-Mongol Rus'*, [w:] E.A. Melnikova, *The Eastern word of the Vikings. Eight essays about Scandinavia and eastern Europe in the Early Middle Ages*, (Gothenburg Old Norse Studies, vol. 1), Göteborg, s. 31–44.
- Melnikova E.A., 1996b, *The Prehistory of the Old Russian State*, [w:] *The eastern world of the Vikings. Eight essays about Scandinavia and Eastern Europe in the Early Middle Ages*, (Gothenburg Old Norse Studies, vol. 1), Göteborg, s. 49–60.
- Melnikova E., (Мельникова E.A.), 2016, *Rhosia and the Rus in Constantine VII Porphyrogenetos' De administrando imperio*, [w:] *Byzantium and the Viking word*, ed. by F. Androshchuk, J. Shepard, M. White, Uppsala, s. 1–32.
- Mikhailov K.A., 2005, *A Scandinavian cemetery at Plakun (Notes on its geography and topography)*, „Russian History”, 32 (3/4), s. 419–432.
- Mikucki S., 1952, *Studia nad najdawniejszą dyplomatyką ruską. 1. Traktaty rusko-bizantyńskie z X w.*, „Pamiętnik Słowiański”, 3, s. 106–146.
- Minorsky V., 1958, *A History of Shārvān and Derband in the 10th–11th centuries*, Cambridge.
- Morrison C., 2002, *Byzantine Money: its production and circulation*, [w:] *The economic history of Byzantium. From the seventh through the fifteenth century*, vol. 2, ed. A.E. Laiou, (Dumbarton Oaks Studies, vol. 39), Washington DC, s. 909–966.
- Morrison C., Cheynet J.C., 2002, *Prices and wages in the Byzantine World*, [w:] *The economic history of Byzantium. From the seventh through the fifteenth century*, vol. 3, ed. A.E. Laiou, (Dumbarton Oaks Studies, vol. 39), Washington DC, s. 815–878.
- Mühle E., 1987, *Die Anfänge Kievs (bis ca. 980) in archäologischer Sicht. Ein Forschungsbericht*, JfGO, 35 (1), s. 80–101.
- Mühle, E., 1988, *Gnezdovo – das alte Smolensk? Zur Deutung eines Siedlungskomplexes des ausgehenden 9. bis beginnenden 11. Jahrhunderts*, [w:] *Oldenburg – Wolin – Staraja Ladoga – Novgorod – Kiev. Handel und Handelsverbindungen im südlichen und östlichen Ostseeraum während des frühen Mittelalters*, ed. J. Weisbecker, „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, Bd. 69, s. 358–410.
- Nagrodzka-Majchrzyk T., 1973, *Miasta chazarskie Itil i Sarkel*, „Przegląd Orientalistyczny”, 1 (85), s. 46–48.
- Nagrodzka-Majchrzyk T., 1978, *Geneza miast u dawnych ludów tureckich (VII–XII w.)*, Wrocław.
- Nazmi A., 1998, *Commercial relations between Arabs and Slavs (9th–11th centuries)*, Warszawa.
- Noonan Th.S., 1980, *Monetary circulation in Early Medieval Rus'. A study of Volga Bulgar dirham finds*, „Russian Histry”, 7 (3), s. 294–311.
- Noonan Th.S., 1986, *Why the Vikings first came to Russia*, JfG O, 34 (3), s. 321–348.
- Noonan Th.S., 1987, *The monetary history of Kiev in the pre-Mongol period*, HUS, 11 (3/4), s. 384–443.
- Noonan Th.S., 1992a, *Byzantium and the Khazars- special relationship?*, [w:] *Byzantine diplomacy. Papers from the twenty-fourth spring symposium of Byzantine studies, Cambridge, March 1990*, ed. J. Shepard, S. Franklin, Farnham, s. 109–132.
- Noonan Th.S., 1992b, *Fluctuations in Islamic trade with Eastern Europe during the Viking age*, HUS, 16 (3/4), s. 237–259.
- Noonan Th.S., 1998, *Why the Vikings first came to Russia*, [w:] Th.S. Noonan, *The Islamic world, Russia and the Vikings, 750–900. The numismatic evidence*, (Variorum Collected Studies series, CS 595), Aldershot, s. 321–348.
- Paroń A., 2015, *Pieczynowie. Koczownicy w krajobrazie politycznym i kulturowym średniowiecznej Europy*, Wrocław.

- Pauliny J., 1999, *Arabské správy o Slovanoch (9.–12. storočie)*, Bratislava.
- Pellat Ch., 1995, *Al-Rādhāniyya*, EI, vol. 8: Ned–Sam, s. 363–367.
- Peri V., 1988–1989, *La bronza e zelo della Fede del popolo chiamato 'Rhos'*, HUS, 12/13, s. 114–131.
- Petrov N., 2005, *The incorporation of monumental pagan barrows into medieval Russian Christian culture*, „Russian History”, 32 (3/4), s. 433–447.
- Petrukhin V.I. (Петрухин В.Я.), 1992, *The Normans and the Khazars in the South of Rus' (The formation of the „Russian Land” in the middle Dnepr area)*, „Russian History”, 19 (1/4), s. 393–400.
- Petrukhin V.I. (Петрухин В.Я.), 2007a, *Khazaria and Rus'. An examination of their historical relations*, [w:] *The Word of the Khazars*, s. 245–268.
- Petrukhin V.I., 2007b, *Migratory mechanism. Rus' and the Magyars in the ninth century*, [w:] *Ancient human migrations: a multidisciplinary approach*, ed. P.N. Peregrine, I. Peiros, M. Feldman, Santa Fe, s. 229–248.
- Petrukhin V.I., 2013, *Sacral kingship and the Judaism of the Khazars*, [w:] *Conversions. Looking for ideological change in the Early Middle Ages*, ed. L. Słupecki, R. Simek (Studia Mediaevalia Septentrionalia, Bd. 23), Vienna, s. 291–301.
- Podskalsky G., 2000, *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi kijowskiej (988–1237)*, przekł. J. Zychowicz, Kraków.
- Poppe A., 1967, *Oleg*, SSS, t. 3, s. 474–475.
- Poppe A., 1970, *Pamięć i pochwała księcia Włodzimierza*, SSS, t. 4, s. 16–18.
- Poppe A., 1972, *La tentative de réforme ecclésiastique en Russie au milieu du XIe siècle*, „Acta Poloniae Historica”, 25, s. 5–31.
- Poppe A., 1975, *Słowo o prawie i łasce*, SSS, t. 5, s. 300–302.
- Pritsak O., 1991, *Sarkel*, [w:] *The Oxford dictionary of Byzantium*, vol. 3, ed. A.P. Kazhdan, A.M. Talbot, New York–Oxford, s. 1843–1844.
- Pritsak O., 1995, *The system of government under Volodimer the Great and his foreign policy*, HUS, 19, s. 573–593.
- Pushkina T.A., 1997, *Scandinavian finds from Old Russia. A survey of their topography and chronology*, [w:] *The rural Viking in Russia and Sweden. Conference 19–20 October 1996 in the manor of Karlslund, Örebro, Sweden*, ed. by P. Hansson, Örebro, s. 83–91.
- Pushkina T.[A.], 2004, *Viking-period pre urban settlements in Russia and finds of artefacts of Scandinavian character*, [w:] *Land, sea and home*, ed. by J. Hines, A. Lane, M. Redknap, (Society for Medieval Archaeology Monograph, vol. 20), Leeds, s. 41–53.
- Roesdahl E., 1996, *Historia Wikingów*, przekł. F. Jaszuński, Gdańsk.
- Rolle R., 2003, *Saltovo und Majack Kultur*, LdMA, Bd. 7, Sp. 1318–1319.
- Róna-Tas A., 1999, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to early Hungarian history*, Budapest.
- Róna-Tas A., 2007, *The Khazars and the Magyars*, [w:] *The word of the Khazars*, s. 269–278.
- Roslund M., 2015, *At the end of the silver flov. Islamic dirhams in Sigtuna and the shrinking Viking network*, [w:] *Small things wide horizons. Studies in Honour of Brigitta Hårdh*, ed. L. Larsson, F. Ekenren, B. Helgesson, B. Söderberg, Oxford, s. 43–48.
- Rostkowski G., 2001, *Wyprawa Światosława na Chazarię w 965 r. i jej następstwa*, „Przegląd Historyczny”, 92 (3), s. 269–283.
- Rothkoff A., 2007, *Sambatyon*, [w:] *Encyclopaedia Judaica*, 2nd ed., vol. 17: Ra–Sam, ed. F. Skolnik, M. Berenbaum, Detroit–New York–San Francisco–New Haven–Waterville–London, s. 743–744.
- Sahaydak M. (М.А. Сагайдак), 2005, *Medieval Kiev from the perspective of an archaeological study of the Podoli District*, „Ruthenica”, 4, s. 139–160.

- Schechter S., 1912, *An Unknow Khazar document*, „The Jewish Quarterly Review”, 3 (2), s. 181–219.
- Schorkowitz D., 2000, *Die Herkunft der Ostslaven und die Anfänge des Kiever Reiches in der post-sowjetischen Revision*, JfGO, 48 (4), s. 569–601.
- Selin A., 2005, *Staraja Ladoga: A medieval Russian town in a post-Soviet context*, „Russian History”, 32 (3/4), s. 479–489
- Ševčenko I., 1997, *Misje religijne z perspektywy Bizancjum*, [w:] *Chrześcijaństwo Rusi Kijowskiej, Białorusi, Ukrainy i Rosji (X–XVII wiek)*, red. J. Kłoczowski (Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego PAU, t. 83), Kraków, s. 33–53.
- Shepard J., 1995, *The Rhos guests of Louis the Pious: whence and wherefore?*, „Early Medieval Europe”, 4 (1), s. 41–60.
- Shepard J., 1998, *The Khazar’s formal adoption of Judaism and Byzantium’s northern policy*, „Oxford Slavonic Papers”, 31, s. 11–34.
- Shepard J., 2006, *Closer encounters with the Byzantine world. The Rus at the Straits of Kerch*, [w:] *Pre-modern Russia and its world. Essays in Honor of Thomas S. Noonan*, ed. K.L. Reyerson, Th.G. Stavrou, J.D. Tracy, (Schriften zur Geistesgeschichte des östlichen Europa, Bd. 29), Wiesbaden, s. 15–77.
- Shepard J., 2014, *Byzantine emissions, not missions, to Rus’, and the problems of „false” Christians*, [w:] *Русь в IX–XII веках: общество, государство, культура*, ред. Н.А. Макарова, А.Е. Леонтьева, Москва, s. 234–242.
- Shnirelman V., 2002, *The myth of the Khazars and intellectual antisemitism in Russia, 1970s–1990s*, Jerusalem.
- Shnirelman V.A., 2007, *The Story of a euphemism: The Khazars in Russian nationalist literature*, [w:] *The word of the Khazars*, s. 353–372.
- Sindbæk S.M., 2017, *A site of intersection: Staraya Ladoga, Eastern Silver, and long-distance communication networks in Early Medieval Europe*, [w:] *Identity, formation and diversity in the early medieval Baltic and beyond. Communicators and communication*, ed. J. Callmer, I. Gustin, M. Roslund, (The Northern World, vol. 75), Leiden–Boston, s. 76–90.
- Stalsberg A., 2001, *Scandinavian Viking-Age boat graves in Old Rus’*, „Russian History”, 28 (1/4) [Festschrift for Thomas S. Noonan, January 20, 1938–June 15, 2001], s. 359–401.
- Stang H., 1996, *The naming of Russia* (Meddelelser, nr 77), Oslo.
- Swoboda W., 1967, *Lebedia*, SSS, t. 3, s. 30–31.
- Swoboda W., 1970, *Sambatas*, SSS, t. 5, s. 36–37.
- Swoboda W., 1986, *Atelkuzu*, SSS, t. 7 cz. 2, s. 383–385.
- Swoboda W., 1991, *Helgu*, SSS, t. 8 cz. 1, s. 201–202.
- Tolochko O. (Толочко О. П.), 2001, *Kievan Rus’ around the year 1000*, [w:] *Europe around the year 1000*, ed. P. Urbańczyk, Warszawa, s. 123–139.
- Treadgold W.T., 1988, *The Byzantine revival 780–842*, Stanford.
- Vasiliev A.A., 1936, *The Goths in the Crimea*, (Monographs of the The Mediaeval Academy of America, no 11), Cambridge, Mass.
- Vasiliev A.A., 1946, *The Russian attack on Constantinople in 860*, (The Medieval Academy of America, no 46), Cambridge, Mass.
- Vavřínek V., 1964, *Ugorbskj korolb dans la vie vieux-slave de Méthode*, „Byzantinoslavica”, 25 (2), s. 261–269.
- Vernadsky G., 1940–1941, *Byzantium and Southern Russia. Two notes*, „Byzantion”, 15, s. 67–86.
- Vernadsky G., 1959, *The origins of Russia*, Oxford.

- Wollman S., 1958, *Slovo o pulku Igorově jako umělecké dílo*, (Rozpravy Československé akademie věd. Řada společenských věd, roč. 68 seš. 10), Praha.
- Zhivkov B., 2015, *Khazaria in the Ninth and Tenth centuries*, (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, vol. 30), Leiden–Boston.
- Zimonyi I., 1990, *The origins of the Volga Bulgars*, „Studia Uralo-Altaica”, vol. 32.
- Zuckerman C., 1995, *On the date of the Khazars’ conversion to Judaism and the chronology of the kings of the Rus Oleg and Igor. A study of the anonymous Khazar letter from the Genizah of Cairo*, „Revue de études byzantines”, 53, s. 237–270.
- Zuckerman C., 2011, *On the Kievan letter from the Genizah of Cairo*, „Ruthenica”, 10, s. 7–56.
- Żmudzki P., 2009, *Władca i wojownicy. Narracje o wodzach, drużynie i wojach w najdawniejszej historiografii Polski i Rusi*, Wrocław.
- Андрощук Ф., 2004, *Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева*, „Ruthenica”, 3, s. 7–47.
- Артамонов М.Н., 1962, *История хазар*, Ленинград.
- Артамонов Ю.А., 2008, *Монастырское строительство на Руси в эпоху Ярослава Владимировича*, [w:] *Ярослав Мудрый и его эпоха*, ред. И.Н. Данилевской, Е.А. Мельникова, Москва, s. 187–201.
- Афиногенов Д.Е., 2014, *К проблеме реконструкции греческого текста договора князя Олега с греками 911 г.*, „Ruthenica”, 12, s. 22–28.
- Высоцкий С.А., 1966, *Древнерусские надписи Софии Киевской. XI–XIV вв.*, (Наукова думка, в. 1), Киев.
- Голб Н., Прицак О., 1997, *Хазарско-еврейские документы X века*, научная редакция, послесловие и комментарии В.Я. Петрухин, Москва–Иерусалим.
- Данилевский И.Н., 2008, *Зарождение государственной идеологии в Древней Руси*, [w:] *Ярослав Мудрый и его эпоха*, ред. И.Н. Данилевской, Е.А. Мельникова, Москва, s. 134–153.
- Ершов И.Н., Кренке Н.А., Муренцева Т.Ю., Олейников О.М., Раева В.А., 2017, *Источниковая база по археологии Смоленска VIII–XIII вв.*, РА, 1, s. 70–84.
- Зоценко В., 2003, *Скандинавские древности и топография Киева ‘дружинного периода’*, „Ruthenica”, 2, s. 26–52.
- Зайцева И.Е., 2017, *Цветной металл средневековых поселений Крутик и Пикльское V в Белозерье*, РА, 1, s. 96–115
- Клейн Л.С., 2009, *Спор о варягах. История противостояния и аргументы сторон*, Санкт-Петербург.
- Коковцов П.К., 1932, *Еврейско-хазарская переписка в X в.*, Ленинград.
- Комар А.В., 2005а, *Исторические предпосылки возникновения легенды о Полянской дани хазарам по археологическим данным*, [w:] *Хазары, Евреи и славяне. Khazars, Jews and Slavs*, ред. В. Петрухин, В. Москович, А. Федорчук, А. Кулик, Д. Шапира, (Хазарский проект, t. 16), Иерусалим–Москва, s. 207–218.
- Комар А.В., 2005б, *К дискуссии о происхождении и ранних фазах истории Киева*, „Ruthenica”, 4, s. 115–137.
- Комар А.В., 2012, *Киев и Правобережное Приднепровье*, [w:] *Русь в IX–X вв. Археологическая панорама*, ред. Н.А. Макаров, Москва, s. 300–333.
- Коновалова И.Г., 2008, *Древнейший титул русских князей „каган”*, ДГВЕ 2005 год, s. 226–239.
- Кравченко Э.Е., 2018, *Оборонительные сооружения археологического комплекса у с. Сидорово (среднее течение Северского Донца)*, „Поволжская археология”, 2 (24), s. 10–32.

- Кузенков П.В., 2003, *Поход 860 г. На Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках*, ДГВЕ, s. 3–14.
- Лушин В., 2016а, *О некоторых особенностях датировки событий IX – начала XI вв. „В Повести временных лет”*, [w:] *Древняя Русь в IX–XI веках: контексты летописных текстов*, под ред. Е.П. Токарева, Зимовники, s. 4–10.
- Лушин В., 2016б, *Рюрик*, [w:] *Древняя Русь в IX–XI веках: контексты летописных текстов*, под ред. Е.П. Токарева, Зимовники, s. 11–31.
- Магомедов М.Г., 1983, *Образование хазарского каганата*, Москва.
- Мельникова Е.А., 2005а, *Ольга/Олег Веций. К истории имени и прозвища первого русского князя*, [w:] *Ad fontem. У источника. Сборник статей в честь С.М. Капитанова*, Москва, s. 138–146.
- Мельникова Е.А., 2005б, *Сюжет смерти „от коня” в древнерусской и древнескандинавской традиции*, [w:] *От Древней Руси к новой России. Юбилейный сборник посвященный чл.-корр. РАН Я.Н. Шапову*, отв. ред. А.Н. Сахаров, Москва, s. 95–108.
- Мельникова Е.А., 2011а, *„Князь” и „каган” в ранней титулатуре Древней Руси*, [w:] *Древняя Русь и Скандинавия*, s. 114–122.
- Мельникова Е.А., 2011б, *Рюрик, Синеус и Трувор в древнерусской историографической традиции*, [w:] *Древняя Русь и Скандинавия.*, s. 201–216.
- Мельникова Е.А., 2011с, *Рюрик и возникновение восточнославянской государственности в представлениях древнерусских летописцев XI – начала XII в.*, [w:] *Древняя Русь и Скандинавия*, s. 217–240.
- Мельникова Е.А., 2011d, *Ряд в Сказании о призвании варягов и его европейские и скандинавские параллели*, [w:] *Древняя Русь и Скандинавия*, s. 249–258.
- Мельникова Е.А., 2011е, *Варяги на севере и на юге Восточной Европы: региональные особенности*, [w:] *Древняя Русь и Скандинавия*, s. 269–278.
- Мельникова Е.А., 2011f, *Скандинавы на Балтийско-Волжском пути в IX–X веках*, [w:] Мельникова Е.А., *Древняя Русь и Скандинавия*, s. 433–440.
- Мельникова Е.А., 2011g, *Ладога и формирование Балтийско-Волжского пути*, [w:] *Древняя Русь и Скандинавия*, s. 441–448.
- Мельникова Е.А., Петрухин В.Я., 1991, *„Ряд” легенды о призвании варягов в контексте раннесредневековой дипломатии*, ДГВЕ 1990 год, s. 219–229.
- Мельникова Е.А., Петрухин В.Я., 2011а, *Название „русь” в этнокультурной истории Древнерусского государства (IX–X вв.)*, [w:] *Древняя Русь и Скандинавия*, s. 133–152.
- Мельникова Е.А., Петрухин В.Я., 2011б, *Скандинавы на Руси и в Византии в X–XI веках: к истории названия „варяг”*, [w:] *Древняя Русь и Скандинавия*, s. 153–171.
- Мельникова Е.А., Петрухин В.Я., 2011с, *Легенда о „призвании варягов” и становление древнерусской историографии*, [w:] *Древняя Русь и Скандинавия*, s. 172–189.
- Мошин В.М., 1933, *Русь и Хазарія при Святославѣ*, „Semnarium Kondakovianum”, 6, s. 187–208.
- Мошин В.М., 1937–1938, *Хельгу хазарского документа*, „Slavia”, 15, s. 191–200.
- Назаренко А.В., 2001, *Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков*, Москва.
- Назаренко А.В., 2012, *Об обстоятельствах перевода договоров Руси с греками на славянский язык*, „Ruthenica”, 11, s. 147–183.
- Насонов А.Н., 2002, *„Русская земля” и образование территории Древнерусского государства*, Москва.

- Новосельцев А.П., 1990, *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*, Москва.
- Новосельцев А.П., 2000, *К вопросу об одном из древнейших титулов русского князя*, ДГВЕ 1998 год, s. 367–379.
- Петрухин В.Я., 2000, *Князь Олег, Хелгу Кембриджского документа и русский княжеский род*, [w:] ДГВЕ 1998 год, (Памяти чл.-корр. РАН Анатолия Петровича Новосельцева), Москва, s. 222–229.
- Петрухин В.Я., 2005, *Русь и Хазария: к оценке исторических взаимосвязей*, [w:] *Хазары, Евреи и славяне. Khazars, Jews and Slavs*, ред. В. Петрухин, В. Москович, А. Федорчук, А. Кулик, Д. Шапира, (Хазарский проект, т. 16), Иерусалим–Москва, s. 69–100.
- Петрухин В.Я., 2008, *Призвание варягов: историко-археологический контекст*, ДГВЕ 2005 год, s. 33–46.
- Петрухин В.Я., 2014, *Русь в IX–XI веках. От призвания варягов до вывора веры*, Москва.
- Петрухин В.Я., 2019, *Вещий Олег и „могила в Ладоге“*, [w:] *Земля наша велика и обильна. Сборник статей, посвященный 90-летию А.Н. Кирпичникова*, отв. ред. С.В. Белецкий, Санкт-Петербург, s. 322–331.
- Плетнёва С.А., 1990, *Хазарские проблемы в археологии*, „Советская археология”, 2, s. 77–91.
- Роменсий А.А., 2017, *Хелгу у ворот Константинополя. Русь между Хазарией и Византией в начале X в.*, „Хазарский Альманах”, 15, s. 166–198.
- Рычка В.М., 2008, „Город Ярослав”: *символическое содержание летописного образа*, [w:] *Ярослав Мудрый и его эпоха*, ред. И.Н. Данилевской, Е.А. Мельникова, Москва, s. 153–166.
- Сахаров А.Н., 1980, *Дипломатия древней Руси IX–первая половина X в.*, Москва.
- Седов В.В., 1999, *Древнерусская народность. Историко-археологическое исследование*, Москва.
- Седов В.В., 2002, *Славяне. Историко-археологическое исследование*, Москва.
- Толочко П.О., Толочко П.П., 1998, *Київська Русь*, Київ.
- Толочко П.П., 2001, *Миф о хазаро-иудейском основании Киева*, „Роосийская археология”, 2, s. 38–42.
- Толочко П.П., 2004, *К вопросу о хазаро-иудейском происхождении Киева*, „Хазарский альманах”, 2, s. 99–108.
- Флёров В.С., 2001, „Семикаракоры”-крепость хазарского каганата на нижнем Дону, „Российская Археология”, 2, s. 56–70.
- Флёров В.С., 2002, *Крепости Хазарии в долине Нижнего Дона (этюд к теме фортификации)*, „Хазарский Альманах”, 1, s. 151–168.
- Флёров В.С., 2015, *Хазарские центры на Нижнем Дону*, [w:] *Восточная Европа в древности и средневековье. Государственная территория как фактор политогенеза XXVII Чтения памяти В.Т. Паиуто*, Москва, s. 284–288.
- Флёров В.С., 2016, *Четвертый измеримый признак хазарских кирпичей – удельный вес*, „Поволжская археология”, 4 (18), s. 8–22.
- Фоним В.В., 2005, *Варяги и варяжская Русь. К итогам дискуссии по варяжскому вопросу*, Москва.
- Чхаидзе В.Н., 2008, *Таматарха. Раннесредневековый город на Таманском полуострове*, Москва.
- Чхаидзе В.Н., 2010, *Тмутаракань – владение Древнерусского государства в 80-е гг. X–90-е гг. XI веков*, „Вестник Московского Педагогического Университета. Серия – Исторические науки”, 1 (5), s. 20–37.
- Шевцов А.О., 2017, *Монеты императора Феофила (829–842 гг.) на территории гнёздовского археологического комплекса*, РА, (1), s. 141–149.

- Шинаков Е.А., 2018, *Матарха-Тмутаракань – между Византией и Русью: проблемы политико-административного статуса*, [w:] *Восточная Европа в древности и средневековье XXX Юбилейные Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто*, Москва, 17–20 апреля 2018 г., Москва, s. 337–342.
- Шорохов В.А., 2015, *Летописная статья 6406 г. и роль мадьяр в ранней русской истории (современная историография)*, „*Rossica Antiqua*”, 1, s. 3–24.
- Щавелев А.С., 2014а, *Племя северян и хазарские крепности: еще раз о геополитике юга Восточной Европы первой половины IX века*, [w:] *Книга картины земли. Сборник статей в честь Ирины Геннадиевны Коноваловой*, ред. Т.Н. Джаксон, А.В. Подосинова, Москва, s. 322–328.
- Щавелев А.С., 2014б, „В самых же верховьях реки Днепр обитают росы...” (DAI. 42.60–61). *К вопросу о первом упоминании торгово-ремесленного поселения руси у д. Гнездо*, [w:] *Міста Давної Русі. Збірка наукових праць пам’яті А.В.Кузи*, ред. П.П. Толочко, Київ, s. 369–373.
- Щавелев А.С., 2017, „*Держава Рюриковичей*” в первой половине X века: хронология, территория и социальная структура, „*Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*”, (1), s. 82–112.
- Щекотилов В.Г., 2016, *К датировке захвата Киева анязьями Олегом и Игорем Рюриковичем (летописная дата, византийские источники и археология)*, [w:] *Вспомогательные исторические дисциплины в современном знании. Материалы XXVIII Международной научной конференции*, Москва, 14–16 2016 г. (К 95-летию со дня рождения Елены Ивановны Каменцевой), ред. Ю.Э. Шустова et al., Москва, s. 533–536.

Mirosław Płonka*
Kraków

Działalność organizacyjna i społeczna ziemianina Franciszka Łubieńskiego

Abstract

Franciszek Marian Adam Łubieński (1859–1915) appeared in the land of Stryszów in 1886, after marrying Rozalia née Gorczyńska. He subsequently changed the image of a landowner living in the local manor house, which developed over the centuries in the eyes of Stryszów citizens. Łubieński abandoned his university career, devoting himself to his family and rural community, for which he tried to build a new school building, initiated the establishment of Kółko Rolnicze (Agricultural Circle), and provided new jobs. His commitment and pro-social activities were shared by his wife Rozalia, and with time also each of their children. From 1886, the manor house in Stryszów was a meeting place for the owners of the village with peasants, who increasingly being invited there as members of local theater, women's and Catholic communities.

Keywords: Franciszek Łubieński, landowner, manor house in Stryszów, school

Słowa kluczowe: Franciszek Łubieński, ziemianin, dwór w Stryszowie, szkoła

Urodzony 2 października 1859 roku Franciszek Marian Adam Łubieński herbu Pomian był synem Stanisława Franciszka Kostki (ur. 1822) i Eleonory Albertyny z Jaraczewskich (ur. 1830)¹. Wywodził się zatem „z rodu, który dał

* Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Instytut Historii i Archiwistyki, e-mail: miroslaw.plonka@up.krakow.pl, ORCID: 0000-0002-3806-1146.

¹ Po ślubie Franciszka rodzice przenieśli się wraz z nim do Stryszowa i zamieszkali w rząd-cówce, budynku położonym w otoczeniu stryszowskiego dworu. S. Łubieński zmarł w 1892 r., Eleonora zaś 11 kwietnia 1899 r., w wieku 68 lat (zachorowała na zapalenie płuc). Trzy dni później spoczęła w grobie rodzinnym Łubieńskich na stryszowskim cmentarzu. Archiwum Parafialne w Stryszowie (dalej: APS), „Ogłoszenia duszpasterskie (1856–1912) i Księga zapowiedzi ślubnych (1864–1904)”: sygn. IV.1, s. 85, 95; „Liber Baptisatorum. Stryszów 1872–1904”: sygn. II.1.14, s. 89; „Liber Mortuorum. Stryszów 1898–1945”: sygn. II.1.15, s. 5. Vide: R. Łubieński, 1912.

Rzeczypospolitej dwóch prymasów, z tradycji i od rodziców zaczerpnął głęboką religijność i gorący patriotyzm, hart duszy i nieskazitelny charakter². Lata dzieciństwa spędził we Włóknach oraz w Budziszewku k. Poznania. Ukończył szkołę średnią w Poznaniu, by następnie oddać się studiom z zakresu filozofii. „W Berlinie, dzięki niezwyklej inteligencji i zaletom charakteru, wywierał wpływ na kolegów Polaków. Zawiązał kółko literackie, miewał w niem odczyty, grywał też z kolegami polskie utwory dramatyczne³. Następnie przeniósł się na uniwersytet w Heidelbergu (na studia), gdzie dokonał odkrycia w zakresie chemii i „zdał z najwyższym odznaczeniem doktorat z chemii i nauk przyrodniczych, poczem udał się do Krakowa, gdzie miał otwarte widoki otrzymania katedry chemii na wszechnicy Jagiellońskiej⁴. Franciszek, mając w perspektywie karierę uniwersytecką lub polityczną, uległ jednak prośbom rodziny i „przeniósł się na wieś do Stryszowa, by zając się pracą na roli⁵.”

Dzięki źródłom z Archiwum Państwowego w Bielsku-Białej, z Biblioteki Jagiellońskiej, z Archiwum Parafialnego w Stryszowie oraz z archiwów prywatnych możliwe stało się przedstawienie sylwetki Łubieńskiego jako ziemianina niebywale zaangażowanego w życie parafii oraz w rozwój szkolnictwa i kolei żelaznej we wsi i w powiecie⁶. „We wsi wszystkim gorąco się zajmował; bardzo dobroczynny, przyczynił się w głównej mierze do restauracji kościoła i do postawienia kilku szkół⁷. Z uwagi na to, że „był zawsze zachętą i przykładem bogobojności, ofiarności i nieuchylania się od obowiązków obywatelskich”, jego działalność zostanie omówiona z perspektywy głowy stryszowskiej rodziny Łubieńskich, społecznika oraz patrioty, jakim nazwano go już za życia za szczególne zaangażowanie w losy tak małej, jak i odradzającej się ojczyzny⁸.

Głowa rodziny

Po śmierci Juliana Gorczyńskiego (ur. 1797, zm. 1874) majątki ziemskie w Stryszowie i Dąbrówce (obecnie powiat wadowicki) przeszły pod zarząd wdowy po nim – Marii z Czajkowskich (ur. 1830, zm. 1904). Jednocześnie posiadała ona prawo patronatu nad parafią pw. św. Jana z Kęt w Stryszowie. Julian i Maria Gorczyńscy nie doczekali się męskiego potomka⁹, stąd majątek i przysługujące z tego tytułu prawa oraz przywileje przejęła po matce córka Rozalia (ur. 1858,

² *Nekrologia: Franciszek Łubieński. Wspomnienie pośmiertne*, „Czas”, 68 (574), s. 3.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Vide: T. Kargol, 2010; idem, 2012, s. 199–237; idem, 2020, s. 63–98, 161–186.

⁷ *Nekrologia: Franciszek Łubieński. Wspomnienie pośmiertne*, „Czas”, 68 (574), s. 3.

⁸ Mimo dużego nakładu pracy w działalność prospołeczną, poza pojedynczymi wzmiankami nie doczekał się do chwili obecnej biografii czy nawet szkicu biograficznego. Vide: F. Lenczowski, 1976, s. 191–233; A. Gałęcka-Paduchowa, 1997, s. 87–97.

⁹ Gorczyńskim urodziło się dwóch synów – Antoni i Bogdan Józef Kalasanty, przy czym pierwszy żył tylko jeden dzień, drugi zaś niespełna rok. Przedwcześnie zmarła również jedna z córek, Jadwiga Gorczyńska (w 1859). Wyjścia za mąż doczekały Maria, Olga i Rozalia. APS, „Status Animarum Parafii Stryszów [ok. 1830–1920]”: sygn. II.2.11, s. 1; „Liber Baptisatorum.

Ilustracja 1. Portret prymasa Władysława Aleksandra Łubieńskiego ze zbiorów Franciszka Łubieńskiego, stan na lata pięćdziesiąte XX wieku

Źródło: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Krakowie.

zm. 1917). Początkowo zaręczona ze znanym już powszechnie folklorystą i etnografem oraz właścicielem Jeżewa – Zygmuntem Glogerem (ur. 1845, zm. 1910)¹⁰, Rozalia finalnie wyszła za mąż za Franciszka Łubieńskiego. Stanęli na ślubnym kobiercu w Krakowie 18 maja 1886 rok¹¹. Nowy dziedzic Stryszowa i Dąbrówki był także właścicielem tytułarnym Budziszewka, Gorzuchowa, Kołędzin i Kostuszyń, które zostały sprzedane m.in. potomkom bankiera z Berlina, von Treskowa¹². Rozalia Łubieńska wydała na świat: Marię Rozalię Eleonorę (ur. 11 stycznia 1889)¹³, Rozalię Różę Marię Eleonorę (ur. 3 maja 1890)¹⁴, Stanisławę Marię Rozalię (ur. 1 lutego 1892)¹⁵, Wojciecha Franciszka Stanisława Józefa (ur. 15 września 1894)¹⁶ i Annę Zofię Marię (ur. 22 kwietnia 1903)¹⁷.

Tragiczna śmierć jednej z córek, Stanisławy, która 23 marca 1914 roku zginęła pod kołami pociągu zmierzającego na stryszowską stację¹⁸, była wielkim ciosem dla Franciszka. We *Wspomnieniu pośmiertnym* odnotowano, że pożegnanie z przedwcześnie zmarłą córką kosztowało go wyjątkowo wiele zdrowia¹⁹. Paradoksalnie, Łubieński był jednym z beskidzkich właścicieli ziemskich, którzy przyczynili się do rozwoju linii kolejowej i jej unowocześnienia. Zasiadał nawet w kierownictwie budowy kolei żelaznej na linii Chabówka–Zakopane, pośród którego członków poznał swego przyszłego zięcia – Kazimierza Skrochowskiego²⁰. Proboszcz Jan Figwer odnotował, że Stanisława została przypadkowo zabita przez nadjeżdżającą maszynę, jednak pośród rodziny i mieszkańców wsi krążyła opowieść o jej samobójstwie uzasadniana tym, że kilka dni wcześniej

Stryszów 1839–1872, Dąbrówka 1845–1892, Marcówka 1845–1892”: sygn. II.1.13, s. 76; Liber Baptisatorum. Stryszów 1872–1904, sygn. II.1.14, s. 89.

¹⁰ Przyszła do stryszowskiego proboszcza na zapowiedzi z Glogerem w 1880 r. APS, Ogłoszenia duszpasterskie (1856–1912) i Księga zapowiedzi ślubnych (1864–1904), sygn. IV.1, s. 60.

¹¹ Archiwum Narodowe w Krakowie, „Parafia św. Szczepana. Księgi małżeństw. 1873, 1874, 1876–1889”: sygn. 29/331/2/2/107, s. 600–601. W aktach parafii w Stryszowie odnotowano 16 maja 1886 r. jako datę ich ślubu. APS, „Ogłoszenia duszpasterskie (1856–1912) i Księga zapowiedzi ślubnych (1864–1904)”: sygn. IV.1, s. 60.

¹² I. Galicka, I. Kaczorowska, H. Sygietyńska (oprac.), 1965, s. 1–2; J. Łukaszewicz, 1858, s. 421; S.D. Kozierowski, 1935, s. 353–354.

¹³ Matką chrzestną została siostra Rozalii, Maria z Gorczyńskich, zaś ojcem chrzestnym jej mąż, Bolesław Zakrzeński – właściciele Sieborowic. APS, „Liber Baptisatorum. Stryszów 1872–1904”: sygn. II.1.14, s. 81.

¹⁴ Jej rodzicami chrzestnymi byli Wojciech Łubieński (syn stryja Franciszka, Bogusława) i Maria Zakrzeńska. Ibidem, s. 89.

¹⁵ Do chrztu trzymał ją Józef Ponikiewski i Jadwiga Sowińska (siostra Franciszka). Ibidem, s. 97.

¹⁶ Jego rodzicami chrzestnymi zostali Władysław Haller (właściciel Polanki) i Zofia Loewenfeld. Ibidem, s. 106.

¹⁷ Annę do chrztu trzymali Bronisław Gorczyński i Kornelia Gorczyńska. Ibidem, s. 183.

¹⁸ Ibidem, s. 97.

¹⁹ „W życiu rodzinnym najczulszy mąż i ojciec, otaczał żonę i dzieci najtkliwszą miłością. Półtora roku przed śmiercią stracił w okropnym wypadku ukochaną córkę. Dał wtedy przykład poddania się woli Bożej. Cios ten podkopał jego już i tak nadwątlone zdrowie, ale nie zachwiał ani na chwilę silnej wiary, ani nawet pogody umysłu. W nieszczęściu myślał przede wszystkim o bólu żony i o niesieniu jej pomocy”. *Nekrologia: Franciszek Łubieński. Wspomnienie pośmiertne*, „Czas”, 68 (574), s. 3.

²⁰ Vide: A. Nowakowski, 2014, s. 15–33; idem, 2017, s. 116.

wróciła ze szpitala psychiatrycznego, gdzie leczyła się na depresję²¹. Stanisława, mimo młodego wieku, została zapamiętana jako osoba niezwykle zaangażowana – w wiejski teatr, a przede wszystkim w nauczanie robótek ręcznych wiejskiej młodzieży²².

W dniu 1 czerwca 1910 roku w stryszowskim kościele odbył się ślub 39-letniego Kazimierza Wojciecha Skrochowskiego (ur. 11 listopada 1870) z 21-letnią Marią Rozalią Eleonorą Łubieńską. Pan młody był synem Feliksa i Julii z Teodorowiczów, właścicieli majątku ziemskiego w Ropie w cyrkule gorlickim, jednak w dniu ślubu mieszkał przy ul. Basztowej 5 w Krakowie jako inspektor przemysłowy. Świadkiem zawieranego związku był m.in. posesor stryszowski Władysław Sadowski, zaś związek błogosławił i mszy przewodził ks. Mikołaj Swinarski (wikariusz w parafii św. Marcina w Poznaniu) w asyście ks. Figwera i ks. Wojciecha Parczy (proboszcza z Zakrzowa)²³. 6 lutego 1917 roku dwór stryszowski był świadkiem skromnego wesela Rozalii Róży Marii Eleonory z Łubieńskich i Włodzimierza Mariana Dobrzańskiego. Włodzimierz był właścicielem majątku po śp. Julianie Dobrzańskim i Kamilli z Bukowskich w Budziszowicach, gdzie też przyszedł na świat. Proboszcz postarał się nawet u biskupa Adama Stefana Sapiehy o specjalną dyspensę na pobłogosławienie nowego związku o godzinie 18:00, co było ewidentnym odstępstwem od obowiązujących zasad²⁴. Nowożeńcy zamieszkali w stryszowskim dworze²⁵. Najmłodsza, Anna, 10 września 1921 roku została żoną 28-letniego ekonomy majątków dworskich w Stryszowie i Dąbrówce – Władysława Józefa Bieniewskiego, syna Mieczysława i Olgi z Zamorskich²⁶.

Długo wyczekiwany pierworodny syn, Wojciech Łubieński, okazał się bardzo chorowity – szczególnie ciężko przechodził grypę, którą zaraził się pod Kielcami, będąc w wojsku²⁷. Jego matka Rozalia Łubieńska udała się wówczas w podróż, by odwiedzić syna przebywającego w szpitalu wojskowym. Podczas tej wizyty

²¹ W pamięci najstarszych stryszowian przetrwała informacja, że S. Łubieńska zakochała się w synu chłopskim. F. Łubieński nie zgodził się jednak na mezalians, stąd skoczyła pod koła nadjeżdżającego pociągu. W pogrzebie brali udział m.in. ks. Figwer, ks. Jacek Kopiński, ks. Jan Bednarczyk i o. Arnolf Nowak, wikariusz konwentu kalwaryjskiego. APS, „Liber Mortuorum. Stryszów 1898–1945”: sygn. II.1.15, s. 61.

²² „We wtorek [23 marca 1915] jako w I rocznicę śmierci śp. Stanisławy Łubieńskiej odprawi się nabożeństwo żałobne z wiliami i z katefalkiem, na które to nabożeństwo zaprasza się parafian – osobiście te dziewczęta, które nieboszczka uczyła katechizmu, szycia i robótek pożytecznych” – informował parafian stryszowskich ks. Figwer. APS, „Ogłoszenia duszpasterskie 1912–1916”: sygn. IV.2, s. 59.

²³ Franciszek był jednym z hojniejszych darczyńców kalwaryjskiego klasztoru, w 1902 r. złożył spory legat na fundację dzwonu „Maria”. APS, „Liber Copulatorum. Parafia Stryszów 1888–1944”: sygn. II.1.16, s. 60; C. Bogdalski, 1910, s. 225.

²⁴ Ibidem.

²⁵ APS, „Liber Copulatorum. Parafia Stryszów 1888–1944”: sygn. II.1.16, s. 72.

²⁶ Świadkami zawieranego małżeństwa byli prefekt Legionów Mieczysław Polkowski i agronom stryszowski Zygmunt Nowak. Ibidem, s. 92.

²⁷ Wojciech popełnił mezalians i wziął za żonę pokojówkę swojej ciotki, co nastąpiło w Grazu 11 grudnia 1919 r. Zmarł w Krakowie 26 maja 1928 r. APS, „Liber Baptisatorum. Stryszów 1872–1904”: sygn. II.1.14, s. 106.

Ilustracja 2. Rodzina Łubieńskich. Od lewej, górny rząd: guwernantka Maria Steczkowska (stoi), Rozalia z Gorczyńskich i Franciszek Łubieński, Maria z Czajkowskich Gorczyńska; poniżej (od lewej): Stanisława, Maria, Rozalia i Wojciech Łubieńscy

Źródło: skan zdjęcia z archiwum prywatnego.

zachorowała na nieznaną chorobę, którą zdefiniowano jako dyzenterię lub czerwonkę²⁸. Rozalia zmarła pod Kielcami 11 września 1917 roku w wieku 59 lat²⁹. Już w październiku proboszcz odprawił pierwszą „mszę żałobną za duszę śp. Rozalii Łubieńskiej kolatorki”³⁰. Kolejną informację na temat zmarłej proboszcz podał dopiero 19 maja 1918 roku. „Sprowadzenie zwłok śp. Rozalii Łubieńskiej nastąpi dopiero we wrześniu br., bo komenda w Lublinie nie pozwoliła teraz przewieźć ciała”³¹. Zmarła powróciła do Stryszowa dopiero w środę 18 września 1918 roku, późnym popołudniem³².

Rozalia Łubieńska również była osobą zaangażowaną w los lokalnej społeczności³³. Franciszek zaledwie reprezentował ją, zasiadając w składzie miejscowej

²⁸ APS, „Liber Mortuorum. Stryszów 1898–1945”: sygn. II.1.15, s. 76.

²⁹ „Czas”, 70 (496), s. 3.

³⁰ APS, „Ogłoszenia duszpasterskie 1912–1916”: sygn. IV.2, s. 2.

³¹ Ibidem, s. 16.

³² APS, „Liber Mortuorum. Stryszów 1898–1945”: sygn. II.1.15, s. 76.

³³ „Z prawdziwie macierzyńską opieką zajmowała się Związkiem Niewiast Katolickich w Stryszowie, gromadząc w gościnnym swym domu, znanym szeroko, zastęp pań dobrej woli z okolicy, by naradzać się wspólnie nad podniesieniem moralnym i materialnym ludu; pomagała dzielnie

rady szkolnej czy stryszowskiego komitetu parafialnego³⁴. „Uprasza się parafian, by wzięli liczny udział w tym obrzędzie pogrzebowym, bo śp. Rozalia Łubieńska zasłużyła sobie swymi cnotami na ten dowód wdzięczności i dobry uczynek, bo święta rzecz jest i zbawienna modlić się za zmarłymi” – apelował do parafian 15 września 1918 roku proboszcz Figwer³⁵. Duchowny miał na myśli przede wszystkim zaangażowanie Rozalii w działalność Związku Niewiast Katolickich w Stryszowie. Rozalia promowała i wspierała finansowo powstałą w 1914 roku szkołę koszykarską w Stryszowie, w ramach której jej córki uczyły młodzież chłopską m.in. podstaw plecenia koszyków³⁶. Jeszcze 17 czerwca 1917 roku proboszcz prezentował parafianom nowy ornat, uszyty przez samą Rozalię³⁷. Pogrzeb, który odbył się 19 września 1918 roku, był więc manifestacją wdzięczności parafian względem patronki stryszowskiego Kościoła³⁸.

Po śmierci Franciszka i Rozalii Łubieńskich oraz po ustaniu działań wojennych, głównie wskutek szalejącej inflacji, niektóre z ich dzieci postanowiły sprzedać odziedziczone nieruchomości³⁹. Postąpił tak chociażby Wojciech Łubieński w latach dwudziestych XX wieku. W 1923 roku odsprzedał gromadzie wiejskiej kilkanaście działek z majątku dworskiego w Dąbrówce (m.in. działki

swym córkom w zaprowadzaniu w Stryszowie przemysłu guzikarskiego i koszykarstwa. Z rozrzewnieniem wspomnieć należy, jak śp. zmarła niestrudzenie chodziła z guzikami i koszyczkami po sklepach, by tylko jak najwyższą cenę za towar otrzymać, a tem samem i pracę chłopców i dziewcząt w swej wiosce jak najlepiej wynagrodzić. Zgromadzała też w swym dworze liczne szeregi Anioła Stróża, poświęcając park swój na zabawy dla nich w lecie. Troskliwą opieką otaczała nauczycielki okoliczne, urządzając dla nich co tydzień czytania; była też dla nich we wszystkich sprawach, troskach i zmartwieniach prawdziwą matką-opiekunką. Piękne ornaty i kapy własnej roboty ofiarowywała do miejscowego kościoła, starając się każdym czynem, każdym słowem okazać, że jest wierną katoliczką. Praca jej była skromna, zda się nieznaczna, ale tem głębiej sięgała, w dziełach zaś miłosierdzia przyświecała wszystkim zaparciem się i poświęceniem. Nie było we wsi chorego, którego by nie odwiedzała, nie poratowała; nie było biednego którego by nie wsparła hojną dłonią. [...] Kochając rodzinę aż do zapomnienia o sobie godziła w swem sumieniu obowiązki żony, matki i chrześcijanki, czerpiąc siły i męstwo do walki życiowej w codziennym przystępowaniu do Sakramentów świętych”. Vide: *Nekrologia: Rozalia z Górczyńskich Łubieńska*, „Czas”, 70 (496), s. 3.

³⁴ Najlepiej ilustruje to treść listów Franciszka do Michała Bobrzyńskiego, gdzie każda propozycja Łubieńskiego musiała być poparta zgodą jego żony Rozalii. Vide: Biblioteka Jagiellońska (dalej: BJ), „Korespondencja Michała Bobrzyńskiego wiceprezydenta Rady Szkolnej Krajowej z 1898 roku”: sygn. BJ Rkp. 8084 III, k. 11–14.

³⁵ APS, „Ogłoszenia duszpasterskie 1912–1916”: sygn. IV.2, s. 23.

³⁶ Za jej inicjatywą podążyli proboszcz i teatr wiejski, który 18 marca 1914 r. zorganizował spektakl. Wówczas też Rozalia Łubieńska przysłuchiwała się odczytowi swoich córek – Marii i Róży – na temat koszykarstwa i jego znaczenia w przemyśle. Zebrane pieniądze przekazano „na dochód szkoły koszykarskiej”. APS, „Ogłoszenia duszpasterskie 1912–1916”: sygn. IV.2, s. 35, 37.

³⁷ Ibidem, s. 28.

³⁸ Pogrzeb celebrował ks. Wojciech Stypuła w asyście ks. Bednarczyka i ks. Edmunda Wrany. Ponadto zjawili się bernardyni na czele z kustoszem kalwaryjskim, o. Innocentym Kominkiem i wikariuszem konwentu, o. Antonim Kupcem. Nie zabrakło także proboszcza z Sieprawia, ks. Ignacego Cieża. APS, „Liber Mortuorum. Stryszów 1898–1945”: sygn. II.1.15, s. 76; *Nekrologia: Rozalia z Górczyńskich Łubieńska*, „Czas”, 70 (496), s. 3.

³⁹ Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Bielsku-Białej, Akta pertraktacji spadkowej po dr. Franciszku Łubieńskim, sygn. 13/663/0/2.21/3716.

o numerach 161, 5570/1, 5570/2)⁴⁰. Stały na nich m.in. nowa kaplica oraz budynek szkoły ludowej w Dąbrówce⁴¹. „Dworem się dzieci po śp. Łubieńskim podzielili. Najstarsza córka nazywana Manią z męża Skrochowska w roku 1920 swój majątek sprzedała chłopom. Druga córka Różia z męża Dobrzańska wzięła sobie las i miała go aż do roku 1941. A syn Wojtuś dostał Dąbrówkę i tam mieszkał. Najmłodsza Hania, z męża Bieniewska, dostała dwór i trochę pola, to w roku 1946 go rozparcelowali, a dwór został przydzielony, tak zwany folwark do spółdzielni, a pałac dla kina i dla ochronki dzieci. Fabrykę [tzw. kołkownię] wyczyszczoną z maszyn w 1920 roku rozebrano i koniec dziedzictwa”⁴². Warto nadmienić, że Maria Skrochowska, Rozalia Dobrzańska oraz Anna Bieniewska pozostały wyjątkowo zaangażowane w los lokalnej społeczności wiejskiej. Najlepszym dowodem na to były odbywające się niemal rokrocznie od 1922 roku festyny w ogrodach dworskich, na których zbierano datki na m.in. nowe dzwony czy tablicę pamiątkową parafian stryszowskich poległych w czasie I wojny światowej⁴³.

Dziedzic i społecznik

Teść Franciszka Julian Gorczyński znaczną część swojego życia spędził w Krakowie. Poświadczają to chociażby listy dotyczące powoływania Komitetu Parafialnego w Stryszowie, w którego działalność Gorczyński nie chciał się angażować z powodu braku czasu i konieczności dojazdów do wsi położonych pod Chełmem⁴⁴. W przeciwieństwie do niego, Łubieński porzucił karierę akademika i osiadł na stałe w Stryszowie, gdzie też spoczął na parafialnym cmentarzu (14 października 1915)⁴⁵. Od pierwszych chwil we wsi Franciszek starał się uzupełniać swoją wiedzę z zakresu rolnictwa. „Ponieważ niczego nie robił po dyletancku, a cokolwiek w życiu przedsięwziął, czynił gruntownie, przeto mając już podstawy w naukach przyrodniczych studiował dzieła rolnicze, gospodarował postępowo i zbierał liczne doświadczenia dla Uniwersytetu [Jagiellońskiego]”⁴⁶. Wnikliwe studiowanie podstaw i nowoczesnych rozwiązań w rolnictwie i hodowli doprowadziły do tego, że zamienił majątek dworski

⁴⁰ APS, „Komitet Parafialny w Stryszowie I”: sygn. II.2.12, k. 34: Uchwała (zezwolenie na kupno/sprzedaz) z sądu powiatowego w Kalwarii Zebrzydowskiej z 28 lutego 1924 r., nr 118/24, podpisał M. Stramski.

⁴¹ Vide: M.A. Płonka, 2021, s. 351–370.

⁴² W. Sitarz, 2017, s. 5.

⁴³ APS, „Ogłoszenia duszpasterskie 1912–1916”: sygn. IV.3, s. 31–32.

⁴⁴ APS, „Komitet Parafialny w Stryszowie III”: sygn. II.2.14, k. 8: List J. Gorczyńskiego do Stanisława Wiejackiego z 23 maja 1868.

⁴⁵ Właściwie od czasów Antoniego Wilkońskiego (zm. 1783) żaden z właścicieli majątku nie spoczął w Stryszowie (tak pod kościołem, jak i na cmentarzu parafialnym). Pierwszy był dopiero F. Łubieński. Maria Gorczyńska była solennie żegnana przez stryszowski lud 14 i 15 IV 1904 r., jednak potem przewieziono jej zwłoki do Krakowa, gdzie spoczęła na Cmentarzu Rakowickim przy mężu Julianie. APS, „Liber Mortuorum 1780–1785”: sygn. II.1.6, s. 15; „Liber Mortuorum. Stryszów 1898–1945”: sygn. II.1.15, s. 27–28; *Nekrologia: F. Łubieński*, „Czas”, 68 (529), s. 1.

⁴⁶ *Nekrologia: Franciszek Łubieński. Wspomnienie pośmiertne*, „Czas”, 68 (574), s. 3.

w Stryszowie w miejsce doświadczeń. Łubieński zaprowadził pierwszą w okolicy oborę dla krów rasy Simmenthal oraz chlewnię zarodową dla świń rasy Meissen⁴⁷. Szczególnie ta pierwsza okazała się dumą właściciela, ponieważ uhonorowano ją w 1895 roku dyplomem szczególnego uznania c. k. Towarzystwa Rolniczego Krakowskiego⁴⁸.

Piszący w latach pięćdziesiątych XX wieku *Kronikę Stryszowa* Władysław Sitarz zanotował o Łubieńskim, że był człowiekiem „krwi polskiej”, niebywale „świadomym, nie chytrym, nie chciwym”, którego „chłopi bardzo obserwowali, jak się zapatruje na wieś. [...] Widząc, że to człowiek jest życzliwy, więc go wybrali za radnego, bo był człowiek bardzo doradny”⁴⁹. W 1896 roku ks. Jacek Kopiński przemówił na zebraniu radnych gminnych, pytając: „dlaczego nie ma w Stryszowie Kółka Rolniczego i czytelnicy, przecież to jest dobra rzecz”⁵⁰. Radni-chłopi wzbraniali się jednak przed tymi pomysłami, ponieważ uważali, że „będzie coś na chłopów, jakaś łapka”. Do założenia kółka rolniczego przekonał ich wówczas sam Łubieński, który użył swojego autorytetu⁵¹. W skład tej instytucji wchodził „rolnicy własnorolni”, których stać było na uiszczenie wpisowego i roczną składkę. Kółko okazało się doskonałym rozwiązaniem, ponieważ w wielu sytuacjach ratowało rolników konkurencyjnymi cenami za ziarno na zasiew czy węgiel na opał⁵². Ponadto krzewiło kulturę, ideę czytelnictwa, a w jego gmachu zlokalizowano z czasem także sklep, w którym można było kupić różne artykuły – od przypraw, po stemple do metryki⁵³. Łubieński został wytypowany jako reprezentant patronki parafii do komitetu parafialnego, którego niejednokrotnie przewodził. Na pierwszym posiedzeniu po jego śmierci ks. Figwer wezwał zebranych do uczczenia osoby przewodniczącego minutą ciszy i wygłosił tyradę na temat zmarłego, który „okazywał wielkie zainteresowanie dla spraw Kościoła i nie szczędził funduszy na wszelkie potrzeby jego”⁵⁴.

W 1905 roku, w związku z powstającą „drogą gminną pierwszej klasy” łączącą Kleczę z Brodami i biegnącą przez Łękawicę, Stryszów i Stronie, przez Stryszów wytyczono nową drogę. To również była inicjatywa m.in. Łubieńskiego. Prace w Stryszowie zaczęto realizować dopiero w 1913 roku. Dnia 22 lipca tego

⁴⁷ Zainteresowania agrarne Łubieńskiego oddawała także jego pokaźna domowa biblioteka, licząca ponad 200 woluminów. Rozkradziono ją w styczniu 1945 r., kiedy przez Stryszów przechodziła Armia Czerwona. Przeważała w niej literatura fachowa, jak chociażby podręczniki zawierające informacje na temat kierowania wielkimi majątkami, książki z zakresu ekonomii czy mechanizacji rolnictwa. Nie brakowało książek dotyczących pszczelarstwa i kalendarzy rolniczych oraz literatury patriotycznej i fachowej z zakresu sztuki, historii, literatury francuskiej, angielskiej czy niemieckiej. APS, „Ogłoszenia duszpasterskie 1944–1948”: sygn. IV.6, s. 15; „Kronika parafii Stryszów od 1942 roku”: sygn. II.4.7, s. 6.

⁴⁸ Zachowała się karta z nadrukiem o hodowli F. Łubieńskiego. Vide: APS, „Komitet Parafialny w Stryszowie I”: sygn. II.2.12, k. 28; Reparacja wewnętrzna plebanii.

⁴⁹ Cyt. za: W. Sitarz, 2017, s. 5.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Cyt. za: ibidem, s. 4–5. Vide: APS, „Ogłoszenia duszpasterskie 1912–1916”: sygn. IV.2, s. 30.

⁵² APS, „Ogłoszenia duszpasterskie (1856–1912) i Księga zapowiedzi ślubnych (1864–1904)”: sygn. IV.1, s. 106.

⁵³ APS, „Ogłoszenia duszpasterskie 1921–1927”: sygn. IV.5, s. 63, 110.

⁵⁴ APS, „Księga Protokołów i Aktów Komitetu Parafialnego w Stryszowie”: sygn. II.2.10, s. 16.

roku wydział powiatowy w Wadowicach informował zwierzchność gminną w Stryszowie o ograniczeniach spowodowanych budową traktu⁵⁵. Proboszcz ogłosił tę informację z ambony, zaznaczając, „by ludność nie przeszkadzała w przeprowadzaniu tych czynności, ale nawet pomagała inżynierowi”. Wydział powiatowy przestrzegał zaś, by pilnowano swoich pociech – „dzieci mają nie uszkadzać słupków pod karą obciążenia rodziców”⁵⁶. Budowa w Stryszowie trwała do 1917 roku, kiedy to w sierpniu proboszcz zachęcał, by zgłaszali się jeszcze chętni do pracy parafianie⁵⁷. Wskutek wytyczenia drogi w nowym miejscu zmieniono układ przestrzenny we wsiach parafii Stryszów, wycofując z użytku dotychczasową drogę, biegnącą wzdłuż Stryszówki. Wraz z tą zmianą bezpowrotnie zatarł się pierwotny wygląd wsi oraz zorganizowana względem starej drogi i rzeki zabudowa⁵⁸. Przedsięwzięcie kosztowało blisko 25 tys. koron i znacznie poprawiło komunikację w miejscowościach położonych na południowy wschód od Wadowic⁵⁹.

Franciszek Łubieński przyczynił się również do utworzenia nowych miejsc pracy dla stryszowian, którzy wskutek biedy wyjeżdżali na roboty sezonowe na zachód Europy. Po niedzielnej sumie dnia 22 września 1907 roku członkowie rodziny Łubieńskich wraz z ks. Figwerem, operatorami maszyn i zainteresowanymi stryszowianami przeszli na ziemię Podedworza, gdzie dokonano poświęcenia wzniesionej sumptem Franciszka fabryki⁶⁰. Wygłoszono wówczas okolicznościowe przemówienia i duchowny udał się wraz z rodziną Łubieńskich na obiad do dworu⁶¹. Poświęcony obiekt, w którym produkowano później m.in. kołki szewskie i meblarskie, kijanki czy zapałki, miał stać się miejscem pracy stryszowian. Jedną z większych grup nowych robotników przyjęto do pracy w kołkowni we wrześniu 1909 roku, przeciwdziałając masowej migracji do USA. W niedzielę 26 września proboszcz zapewniał, że „starsze chłopaki znajdą miejsce we fabryce”⁶². Kołkownia Łubieńskiego prezentowała swoje produkty – głównie deski (kijanki) do prania – podczas wystawy Rolniczo-Przemysłowej, która odbyła się w Wadowicach⁶³. Z czasem wystawę sprowadzono także do Stryszowa, organizując ją w salach stryszowskiej szkoły. „Na przyszły tydzień po święcie Matki Boskiej będzie w Stryszowie wystawa przemysłowa przez dwa dni tj.

⁵⁵ APS, „Varia V”: sygn. III.1.11, k. 7: Pismo z wydziału powiatowego w Wadowicach z 22 lipca 1913 r., nr 3441.

⁵⁶ Wszystkie cytaty za: *ibidem*.

⁵⁷ APS, „Ogłoszenia duszpasterskie 1912–1916”: sygn. IV.2, s. 2.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ Vide: K. Meus, 2013, s. 113; A. Nowakowski, 2017, s. 116.

⁶⁰ Dość wspomnieć, że w 1909 r. do Stryszowa sprowadzili się m.in. Wojciech Borek czy Adolf Haubelt, którzy zostali odnotowani w stryszowskich księgach metrykalnych jako „maszyniści fabryczni”, a zatem wykwalifikowani pracownicy nadzorujący pracę maszyn. Zob. APS, „Liber Baptisatorum. Parafia Stryszów 1905–1926”: sygn. II.1.17, s. 39, 41.

⁶¹ APS, „Ogłoszenia duszpasterskie (1856–1912) i Księga zapowiedzi ślubnych (1864–1904)”: sygn. IV.1, s. 138.

⁶² *Ibidem*, s. 155.

⁶³ Vide: K. Meus, 2011, s. 7–32.

Ilustracja 3. Widok Stryszowa z fabryką, tzw. kołkownią. Stan na lata 30. XX wieku

Źródło: Skan zdjęcia z archiwum prywatnego.

we środę i czwartek [17 i 18 sierpnia 1910], jak plakaty wskazują⁶⁴. Prawie rok po wystawie, 7 maja 1911 roku po nabożeństwie majowym zorganizowano w stryszowskiej szkole zebranie dla zainteresowanych chcących wstąpić do Towarzystwa Ligii Przemysłowej, „która w zeszłym roku miała u nas wystawę, abyśmy pokazali, cośmy dla rozwoju przemysłu krajowego u nas uczynili”⁶⁵.

W Stryszowie działała szkoła trywialna (od 1859), jednak jej budynek chylił się już ku upadkowi⁶⁶. Łubieński „dopytywał, że na taką dużą wieś, że jest koło 300 numerów, i że nie ma szkoły, żeby dzieci uczyć w szkole, a nie po domach i żeby szkołę wybudować [...]. Więc Gmina Stryszów na czele Wójta Bugielskiego Michała zgodziła się budować szkołę. Więc pan Łubieński pojechał do Starostwa i zrobił plan na budowę”⁶⁷. Nowy budynek szkolny w Stryszowie wznoszono w latach 1893–1896⁶⁸. W październiku 1894 roku c. k. Rada Szkolna Okręgowa

⁶⁴ APS, „Ogłoszenia duszpasterskie (1856–1912) i Księga zapowiedzi ślubnych (1864–1904)”: sygn. IV.1, s. 162.

⁶⁵ Ibidem, s. 170.

⁶⁶ APS, „Komitet Parafialny w Styszowie II”: sygn. II.2.13, k. 21: Odpis rozporządzenia Rady Szkolnej Powiatowej z 1 maja 1873 r., nr 146.

⁶⁷ „Cegłę robili na miejscu ceglarze [...]”: W. Sitarz, 2017, s. 4–5.

⁶⁸ APS, Historia parafii Stryszów Archidiecezji Krakowskiej S. Żelińskiego: sygn. II.4.6, s. 3. Darowizna Łubieńskiego miała stanowić problem w przyszłości, ponieważ razem z parcelą ofiarowaną szkole zabezpieczone zostały fundusze dla parafii (1 tys. złotych reńskich), które powinny zostać przeznaczone *a conto* lokalnego Kościoła. Stąd trzeba było dokonać ekstabulacji, czyli

delegowała pracowników technicznych, którzy oceniali „grunta oddane bezpłatnie przez obszar dworski pod budowę szkoły”⁶⁹. W dniu 6 stycznia 1895 roku odbyło się zebranie komitetu budowy, w skład którego wchodził: proboszcz ks. Ludwik Andrusikiewicz, dr Franciszek Łubieński, Józef Wicher, Paweł Tomowicz oraz Wincenty Wiercik. Zebranie dotyczyło w znacznej mierze wyboru przewodniczącego i zastępcy komitetu. Na podstawie przeprowadzonego głosowania wybrano proboszcza, który jednak zrezygnował z nominacji „z powodu licznych zajęć i wieku sędziwego”. Za namową księdza, przewodniczącym wybrano pana Łubieńskiego, zaś jego zastępcą został Józef Wicher⁷⁰.

1 września 1898 roku w stryszowskiej szkole zabrzmiał pierwszy dzwonek i wtedy też oficjalnie otwarto dwuklasową szkołę ludową. 15 stycznia 1898 roku Łubieński informował wiceprezydenta Rady Szkolnej Krajowej, Michała Bobrzyńskiego, o postępach prac i prosił go o przeniesienie nauczycielki – panny Marii Steczkowskiej – ze szkoły w Zakrzowie do Stryszowa. „Poznaliśmy [Marię Steczkowską] z najlepszej strony jako oddającą się z zamiłowaniem zawodowi swemu. Obecni na egzaminach w tej [zakrzowskiej] szkole przekonaliśmy się o wielkich postępach uczniów i o ich dobrem prowadzeniu. Zachęceni tem poprosiliśmy p. Steczkowską, ażeby do naszych dzieci dojeżdżała i im lekcje udzielała. Dzisiaj po dwuletniej nauce jesteśmy jej prawdziwie wdzięczni za poniesione trudy i osiągnięte rezultaty, dlatego przysięgliśmy i nadal ją zachować, a ponieważ ona w Zakrzowie nie chce zostać, stosunki tam są bowiem nader przykre, pomyśleliśmy o wysłaniu prośby do JW. Pana Prezydenta, aby był tak łaskaw przenieść ją z otwarciem szkoły w Stryszowie do tejże szkoły jako zarządzającą – tj. pierwszą nauczycielkę”⁷¹. Przy okazji Franciszek z Rozalią zaprezentowali jeszcze drugą kandydatkę – pannę Marię Szerbaum z Krakowa: „którą również z jak najlepszej strony znamy”⁷².

przeniesienia owych pieniędzy na inne ziemie. „Ekstabilizacja ciężaru w kwocie 1000 zł z nowo ufundowanej realności wyłączonej z dóbr stryszowskich, a darowanej przez właścicielkę Rozalię Łubieńską funduszowi szkolnemu miejscowemu w Stryszowie”, na co zwrócił uwagę c. k. Sąd Obwodowy dn. 14 lipca 1906 r. Łubieński zaproponował, żeby zwolnić „nowe ciało” – realność szkolną o numerze 579 – z opłaty na rzecz Kościoła i uiszczać ją z dóbr Łubieńskich w Stryszowie, ujętych w wykazie z numerem 297. Ks. Figwer i J. Wicher zgodzili się na taką zmianę, a R. Łubieńska poprosiła, by skreślono tamtą hipotekę i przepisano ją na inne ziemie. APS, „Komitet Parafialny w Stryszowie I”: sygn. II.2.12, k. 19: Pismo z urzędu parafialnego w Stryszowie z 10 września 1906 r., nr 9.

⁶⁹ Ibidem, k. 13: Pismo do Zwierzchności Gminnej c. k. Rady Szkolnej Okręgowej z 10 października 1894 r., nr 1000.

⁷⁰ Ibidem, k. 12: Protokół komitetu budowy szkoły w Stryszowie z 6 stycznia 1895 r.

⁷¹ BJ, „Korespondencja Michała Bobrzyńskiego wiceprezydenta Rady Szkolnej Krajowej z 1898 roku”: sygn. BJ Rkp. 8084 III, k. 11–11v.

⁷² Poniżej listu męża własny list napisała Rozalia Łubieńska jako dziedziczka majątku ziemskiego i patronka lokalnej parafii: „I ja dołączam kilka słów do listu męża mojego, żeby najuprzejmiej łaskawego Pana Prezydenta prosić o mianowanie pierwszą nauczycielką ludową w Stryszowie Pannę Marię Steczkowską, obecną nauczycielkę w Zakrzowie, osobę bardzo wykształconą i godną, a zarazem gorliwą w wypełnianiu swoich obowiązków, która od dwóch lat uczy dzieci nasze w wolnych godzinach od klasowych godzin szkolnych, a pragnęłaby bardzo być przeniesiona do Stryszowa, gdyż będąc sierotą czułaby się bardzo osamotnioną, gdy obecni dzierżawcy Zakrzowa opuszczą tę dzierżawę od 1go lipca”. Poparła również propozycję Franciszka co do drugiej

Patriota

Franciszek Łubieński kilkakrotnie odmówił, gdy proponowano mu posadę marszałka powiatowego. Był równie nieprzejednany, jeśli chodziło o jego kandydaturę do Rady Państwa – „wolał być szeregowcem niż szukać godności”. Po jego śmierci uzasadniano, że brało się to z rzadkiej cechy przedkładania dobra ogółu ponad własne ambicje, „by wszystko szło ku najlepszemu pożytkowi dobrej sprawy”⁷³. Mimo odmów w sprawie lukratywnych stanowisk, wiele działań na rzecz małej ojczyzny interpretowano jako przejaw patriotyzmu ziemianina ze Stryszowa. Łubieński nie szczędził sił także dla odradzającej się Polski. „Gorący patriota oddał się od początku z całym młodzieńczym zapałem na usługi idei Legionowej. Właśnie gdy objąć miał ważny posterunek w Królestwie, śmierć nagle przerwała jego piękną obywatelską działalność”⁷⁴. Nie udało się niestety ustalić o jaki dokładnie „posterunek w Królestwie” chodziło – najpewniej Naczelny Komitetu Narodowego, którego współpracownikiem był F. Łubieński.

Poza odnotowanymi już przykładami zaangażowania Łubieńskiego w sprawy lokalnej społeczności, nie powinien ująć uwadze jego wkład w organizację Legionów Polskich. W niedzielę 25 października 1914 roku ks. Figwer poinformował, że ogłoszono kolejny nabór do armii, „ale jak kto wstąpi do Legionów Polskich, to będzie wolny od wojska austriackiego”. W związku z takim rozwiązaniem dwór w Stryszowie zamieniono w punkt rekrutacyjny do Legionów. „Zgłoszenia przyjmować będzie p. Kolator Łubieński, który jest komisarzem Wojska Polskiego na powiat wadowicki i żywiecki”⁷⁵. Odnotowano co najmniej cztery nazwiska kandydatów ze Stryszowa, którzy jako ochotnicy wstąpili w szeregi legionistów⁷⁶. Ponadto Łubieński był niejako wzorem i inspiracją dla Henryka Tomowicza, syna Pawła – kierownika stryszowskiego kółka rolniczego – który w czasie I wojny przerwał studia i wstąpił do armii. Zaraz po odzyskaniu przez Polskę niepodległości porucznik Tomowicz zgłosił się jako ochotnik do Wojska Polskiego, z którym też związał dalsze lata swojego życia⁷⁷.

Jak odnotowano, Franciszek Łubieński „służył [Ojczyźnie] też i piórem. Powieści jego tchną szlachetną tendencją i chęcią poprawy społeczeństwa. [...]

nauczycielki, Marii Szerbaum, „która w tym roku ukończy kurs seminarium w Krakowie i jest bardzo pilną uczennicą i uzdolnioną w różnych robotach i koszykarstwie”. Na tym ostatnim szczególnie zależało Rozalii, ponieważ sama prowadziła przy dworze szkołę koszykarską i guzikarską. Ibidem, k. 12–12v.

⁷³ *Nekrologia: Franciszek Łubieński. Wspomnienie pośmiertne*, „Czas”, 68 (574), s. 3.

⁷⁴ Ibidem; Naczelny Komitet Narodowy, 1916, s. 8; M. Drozdowski, 2017, s. 286–289.

⁷⁵ F. Łubieński był delegatem Departamentu Wojskowego Naczelny Komitetu Narodowego. APS, „Ogłoszenia duszpasterskie 1912–1916”: sygn. IV.2, s. 48; Naczelny Komitet Narodowy, 1916, s. 8; „Legionista Polski”, 1915, s. XXXVIII. Poprzez okólniki i listy do proboszcza z Wojskowego Komisarjatu Polskich Legionów w Wadowicach proszono o ofiarą pomoc legionistom. „Serce narodu polskiego bije na równi z obrońcami i odczuwa i rozumie ich ofiary i niemniej pospieszy, aby choć najskromniejszym datkiem dać dowód uznania i wdzięczności, dla ich zaparcia się”. APS, „Varia V”: sygn. III.1.11, k. 28–30.

⁷⁶ APS, „Liber Mortuorum”: sygn. II.1.9, s. 1–32.

⁷⁷ Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego, „Teczka personalna mjr. Henryka Tomowicza”: sygn. AP 4160, k. 6–8, 30–33, 38–40.

Ilustracja 4. Epitafium Franciszka Łubieńskiego w kościele w Stryszowie

Źródło: fotografia wykonana przez autora tekstu.

Wymownym, dzielnym i wytrwałym był podjętej sprawy szermierzem⁷⁸. Mowa o napisanych przez niego trzech powieściach – *Czy spełniłem* i dwutomowej *Do Monaco*⁷⁹. Ta druga ukazała się nakładem drukarni „Dziennika Poznańskiego”, powstała zaś niemal w całości w zaciszu stryszowskiego dworu. Obie przesycone są ideałami, które przyświecały działalności prospołecznej i organizacyjnej Łubieńskiego. Jednocześnie w niektórych z występujących postaci można odnaleźć *alter ego* samego autora i złote myśli, z których był znany. Dla przykładu, gdy Julian z Mrozewa Mrozowski w pierwszym tomie *Do Monaco* słucha o przygodach emerytowanego pułkownika Horeszo – przyjaciela jego ojca z armii pruskiej, ziemianin z Mrozewa – wzdycha: „To się nazywa życie dobrze wypełnione, pełne poświęceń, pracy i chwały!”. Na to słyszy od starca: „A tobie nie radzę naśladować nikogo. Masz wytknięty cel przed sobą – nie szukaj innego; bądź dzielnym rolnikiem i obywatelem – więcej zdasz dla dobra Poznańskiego, a zatem i całej Polski”⁸⁰.

Podsumowanie

Franciszek Łubieński zmarł w Krakowie 10 października 1915 roku. Jego pogrzeb i pochówek miały miejsce cztery dni później, w Stryszowie. Jak odnotował proboszcz, powodem śmierci Łubieńskiego w 56 roku życia było porażenie

⁷⁸ *Nekrologia: Franciszek Łubieński. Wspomnienie pośmiertne*, „Czas”, 68 (574), s. 3.

⁷⁹ F. Łubieński, 1905a; idem, 1905b.

⁸⁰ F. Łubieński, 1905a, s. 21–22.

Ilustracja 5. Grób rodzinny Łubieńskich na cmentarzu parafialnym w Stryzowie

Źródło: fotografia wykonana przez autora tekstu.

mózgowe⁸¹. Pośród chłopów krążył jednak pogląd, że został otruty⁸². Do Stryzowa przybył, aby go pożegnać, ks. M. Swinarski herbu Poraj – proboszcz z Czarnkowa i późniejszy proboszcz kaplicy Łubieńskich w archikatedrze gnieźnieńskiej, który celebrował egzekwia w asyście ks. Figwera i ks. Kopińskiego. Ponadto 14 października do Stryzowa przyjechali także: ks. Wojciech Stypuła (proboszcz z Poręby Żegoty), ks. Ignacy Cieź (proboszcz z Sieprawia), ks. Tadeusz Zajac (proboszcz z Łękawicy), ks. Bednarczyk (proboszcz z Zakrzowa), ks. Roman Stojanowski (katecheta kalwaryjski) oraz dwaj bernardyni – Franciszek Antoni Kupiec i Roman Baran⁸³.

⁸¹ APS, „Liber Mortuorum. Stryzów 1898–1945”: sygn. II.1.15, s. 66. Nekrologi umieszczono tak w krakowskim „Czasie”, jak i w „Dzienniku Poznańskim”, w którym informację o śmierci Franciszka opłaciła siostra, Gabriela z Łubieńskich Sowińska. Vide: Biblioteka Kórnicka PAN, [b.r.].

⁸² Była to raczej plotka, niemająca żadnego potwierdzenia w innych źródłach. W nekrologu po śmierci Łubieńskiego zaznaczono, że zmarł „po ciężkiej chorobie”. Vide W. Sitarz, 2017, s. 4–5; *Nekrologia: Franciszek Łubieński. Wspomnienie pośmiertne*, „Czas”, 68 (529), s. 1.

⁸³ APS, „Liber Mortuorum. Stryzów 1898–1945”: sygn. II.1.15, s. 66.

Pamięć o Franciszku Łubieńskim nie wygasła tuż po jego pogrzebie. W związku ze zbliżającą się drugą rocznicą śmierci pozostała po nim wdowa Rozalia ufundowała do stryszowskiego kościoła nowy ornat, a także białą i czarną chórągiew o wartości 900 koron (około 17 czerwca 1917)⁸⁴. W kościele zamontowano marmurowe epitafium, zaś w latach pięćdziesiątych XX wieku piszący swoje opracowanie o historii Stryszowa W. Sitarz stwierdził, że dzięki swojemu oddaniu na rzecz lokalnej społeczności ziemianin był jednym z najbardziej lubianych we wsi ludzi.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Archiwum Narodowe w Krakowie, „Parafia św. Szczepana. Księgi małżeństw. 1873, 1874, 1876–1889”: sygn. 29/331/2/2/107.
- Archiwum Państwowe w Katowicach. Oddział w Bielsku-Białej, „Akta pertraktacji spadkowej po dr. Franciszku Łubieńskim”: sygn. 13/663/0/2.21/3716.
- Archiwum Parafialne w Stryszowie, „Historia parafii Stryszów Archidiecezji Krakowskiej S. Żelińskiego”: sygn. II.4.6.
- Archiwum Parafialne w Stryszowie, „Komitet Parafialny w Stryszowie I”: sygn. II.2.12.
- Archiwum Parafialne w Stryszowie, „Komitet Parafialny w Stryszowie II”: sygn. II.2.13.
- Archiwum Parafialne w Stryszowie, „Komitet Parafialny w Stryszowie III”: sygn. II.2.14.
- Archiwum Parafialne w Stryszowie, „Kronika parafii Stryszów od 1942 roku”: sygn. II.4.7.
- Archiwum Parafialne w Stryszowie, „Księga Protokołów i Aktów Komitetu Parafialnego w Stryszowie”: sygn. II.2.10.
- Archiwum Parafialne w Stryszowie, „Liber Baptisatorum. Stryszów 1839–1872, Dąbrówka 1845–1892, Marcówka 1845–1892”: sygn. II.1.13.
- Archiwum Parafialne w Stryszowie, „Liber Baptisatorum. Stryszów 1872–1904”: sygn. II.1.14.
- Archiwum Parafialne w Stryszowie, „Liber Baptisatorum. Parafia Stryszów 1905–1926”: sygn. II.1.17.
- Archiwum Parafialne w Stryszowie, „Liber Copulatorum. Parafia Stryszów 1888–1944”: sygn. II.1.16.
- Archiwum Parafialne w Stryszowie, „Liber Mortuorum 1780–1785”: sygn. II.1.6.
- Archiwum Parafialne w Stryszowie, „Liber Mortuorum. Stryszów 1898–1945”: sygn. II.1.15.
- Archiwum Parafialne w Stryszowie, „Ogłoszenia duszpasterskie (1856–1912) i Księga zapowiedzi ślubnych (1864–1904)”: sygn. IV.1.
- Archiwum Parafialne w Stryszowie, „Ogłoszenia duszpasterskie 1912–1916”: sygn. IV.2.
- Archiwum Parafialne w Stryszowie, „Ogłoszenia duszpasterskie 1916–1920”: sygn. IV.3.
- Archiwum Parafialne w Stryszowie, „Ogłoszenia duszpasterskie 1921–1927”: sygn. IV.5.
- Archiwum Parafialne w Stryszowie, „Ogłoszenia duszpasterskie 1944–1948”: sygn. IV.6.
- Archiwum Parafialne w Stryszowie, „Status Animarum Parafii Stryszów [ok. 1830–1920]”: sygn. II.2.11.
- Archiwum Parafialne w Stryszowie, „Varia V”: sygn. III.1.11.

⁸⁴ APS, „Ogłoszenia duszpasterskie 1912–1916”: sygn. IV.3, s. XXVII.

Biblioteka Jagiellońska, „Korespondencja Michała Bobrzyńskiego wiceprezydenta Rady Szkolnej Krajowej z 1898 roku” [rękopis]: sygn. BJ Rkp. 8084 III.

Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego, „Teczka personalna mjr. Henryka Tomowicza”: sygn. AP 4160.

Źródła drukowane

Łubieński F., 1905a, *Do Monaco*, t. 1, Poznań: Drukarnia Dziennika Poznańskiego.

Łubieński F., 1905b, *Do Monaco*, t. 2, Poznań: Drukarnia Dziennika Poznańskiego.

Prasa

Naczelny Komitet Narodowy, 1916, *Naczelny Komitet Narodowy i jego współpracownicy (1914–1915)*. Odbitka z kalendarza NKN „Legionista Polski”.

Nekrologia: Rozalia z Gorczyńskich Łubieńska, 1917, „Czas”, 70 (496), s. 3.

Nekrologia: Franciszek Łubieński, 1911, „Czas”, 68 (529), s. 1.

Nekrologia: Franciszek Łubieński. Wspomnienie pośmiertne, 1915, „Czas”, 68 (574).

„Nowa Reforma”, 1907, 393.

Kalendarz NKN na rok 1916, 1915, red. M. Stępowski, „Legionista Polski”.

Opracowania

Bogdalski C., 1910, *Święta Kalwaria Zebrzydowska. Na podstawie kronik i dokumentów klasztornych*, Kraków.

Drozdowski M., 2017, *Naczelny Komitet Narodowy (1914–1918): polityczne i organizacyjne zaplecze Legionów Polskich*, Kraków.

Galicka I., Kaczorowska I., Sygietyńska H. (oprac.), 1965, *Powiat Obornicki*, (Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Województwo Poznańskie, z. 15), Warszawa.

Gałecka-Paduchowa A., 1998, *Historia dworu w Stryzowie*, [w:] *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe. Materiały IV Seminarium zorganizowanego przez Oddział Kielecki Stowarzyszenia Historyków Sztuki Kielce, 2–4 października 1997*, t. 4, red. T. Hrankowska, Warszawa.

Kargol T., 2010, *Od kólek ziemian do Związku Ziemian w Krakowie. Ruch organizacyjny ziemianstwa w zachodniej Galicji i Małopolsce. 1906–1939*, Kraków.

Kargol T., 2012, *Odbudowa Galicji ze zniszczeń wojennych w latach 1914–1918*, Kraków.

Kargol T., 2020, *Miasta i miasteczka wschodniej części Galicji pod koniec XVIII i XIX wieku*, t. 5: *Rzym-skokatolickie instytucje religijne w miastach Galicji. Przełom XVIII i XIX wieku*, Kraków–Lwów.

Kozierowski S.D., 1935, *Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych w dzisiejszej archidiecezji poznańskiej*, Poznań.

Lenczowski F., 1976, *O kościołach i parafiach w Stryzowie i Zakrzowie w diecezji krakowskiej*, (Nasza Przeszołość, t. 45), Kraków, s. 191–233.

Łubieński R., 1912, *Ród Pomianów-Łubieńskich*, Warszawa.

Łukaszewicz J., 1858, *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych, kościółków, kaplic, klasztorów, szkółek parochialnych, szpitali i innych zakładów dobroczynnych w dawnej diecezji poznańskiej*, t. 1, Poznań.

Meus K., 2011, *Z dziejów Wadowic austriackich. Wystawa Rolniczo-Przemysłowa w 1907 roku*, „Wadoviana. Przegląd Historyczno-Kulturalny”, 14, s. 7–32.

Meus K., 2013, *Wadowice 1772–1914. Studium przypadku miasta galicyjskiego*, (Studia Galicyjskie, t. 1), Kraków.

- Nowakowski A., 2014, *Zarys dziejów kolei w Kalwarii Zebrzydowskiej na tle dziejów kolei galicyjskiej i małopolskiej. W 130-lecie doprowadzenia kolei do Kalwarii (1884–2014)*, Rzeszów.
- Nowakowski A., 2017, *Rozwój układu komunikacyjnego na obszarze Kalwarii Zebrzydowskiej*, [w:] *Wybrane zagadnienia z dziejów Kalwarii Zebrzydowskiej. Na 400-lecie pierwszej lokacji Kalwarii Zebrzydowskiej (1617–2017)*, A. Nowakowski (red.), Kraków, s. 109–135.
- Płonka M.A., 2021, *Stanisław Żeliwski – szkic biograficzny proboszcza stryszowskiego zgładzonego w KL Auschwitz-Birkenau*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 116, s. 351–370, pobrano z: <https://doi.org/10.31743/abmk.9804> [dostęp: 24.01.2022].
- Sitarz W., 2017, *Kronika Stryszowa*, oprac. J. Sitarz, Tychy [praca niepublikowana, kserokopia]. Biblioteka Kórnicka PAN, [b.r.], Teki Dworzaczka, pobrano z: <http://teki.bkpan.poznan.pl/search.php?section=2&single=1&fileno=6&page=105> [dostęp: 24.01.2022].

Jerzy Grzybowski*

Warszawa

Opieka konsularna nad polskimi emigrantami sezonowymi na Łotwie w latach 1928–1939¹

Abstract

The interwar Polish state was plagued by many social and economic problems. Among them were unemployment and poverty. The problem of surplus of labor in the Polish countryside coincided with the dynamic development of agriculture in the Latvian state. As a result, thousands of Polish farmers went to Latvia to work in local agriculture. Emigration from Poland to Latvia was seasonal. In the years 1928–1939, over 100,000 Poles passed through Latvian agriculture. The Polish consulates in Riga and Daugavpils took care of these emigrants. These consulates could not complain about the lack of work. In particular, related obligations were imposed on the Consulate of the Republic of Poland in Riga, which looked after the largest number of Polish economic emigrants. Consulates defended the interests of emigrants in situations of disputes with Latvian employers. A characteristic feature of Polish seasonal emigration to Latvia was that it mainly consisted of rural youth who had never left their hometown before. This required the Polish authorities to pay special attention to the issue of caring for these people. Therefore, consular offices tried to take care of the image of emigrants and influence their behavior as well as moral and national attitudes.

Keywords: Latvia, Poland, Polish consulates, seasonal emigration

Słowa kluczowe: Łotwa, Polska, konsulaty polskie, emigracja sezonowa

Emigracja zarobkowa z Polski na Łotwę w okresie międzywojennym była konsekwencją sytuacji społeczno-gospodarczej w obu tych państwach. Bezpośrednim powodem tej emigracji był niedostatek materialny w kraju, idący w parze

* Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Wydziału Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Warszawskiego, e-mail: jgrzybowski@uw.edu.pl, ORCID: 0000-0002-7359-487X.

¹ Publikacja jest wynikiem realizacji projektu badawczego (nr rejestracyjny 2018/31/B/HS3/02042), realizowanego z grantu Narodowego Centrum Nauki.

z dostępem do zagranicznego rynku pracy. Przeludnienie agrarne i problem „ludzi zbędnych” w Polsce zbiegł się w czasie z deficytem siły roboczej w rolnictwie łotewskim. Radykalnie przeprowadzona w pierwszych latach niepodległości reforma rolna i niski przyrost naturalny sprawiły, że państwo to zaczęło dotkliwie odczuwać brak rąk do pracy. W okresie międzywojennym Polska stała się dla gospodarki łotewskiej głównym eksporterem robotników sezonowych. Wolno przypuszczać, że przez Łotwę przewinęło się ponad 100 tys. polskich robotników rolnych².

Celem badawczym artykułu jest przeanalizowanie działalności polskich placówek konsularnych w Rydze i Dyneburgu, mającej na celu zapewnienie opieki polskimi robotnikami sezonowymi w zakresie pomocy społecznej, kulturalno-oświatowej i prawnej. Zagadnienie pracy służby konsularnej II Rzeczypospolitej w różnych krajach stanowiło już przedmiot zainteresowania badaczy i doczekało się solidnych opracowań naukowych. Jednak w dotychczasowych opracowaniach aktywność konsulatów na Łotwie była zaledwie poruszana na marginesie badań nad innymi aspektami działalności polskiej służby konsularnej³. Bazę źródłową do napisania tego artykułu stanowi dokumentacja wytworzona przez polskie i łotewskie służby dyplomatyczne i konsularne oraz przez instytucje państwowe, zaangażowane w organizację ruchu emigracyjnego z Polski na Łotwę. Ważne źródło stanowi także prasa. W szczególności trzeba podkreślić wartość ukazującego się w Rydze w latach 1936–1939 tygodnika „Nasze Życie”, który posiadał osobny *Kącik polskiego robotnika rolnego*, w całości poświęcony sprawom emigrantów. Na jego łamach regularnie publikowano komunikaty konsulatów polskich działających w tym kraju. Zakres niniejszego artykułu ograniczają dwie cezury, wynikające ze specyfiki rozwoju ruchu emigracyjnego na Łotwę. W 1928 roku rozpoczęła się emigracja pierwszych grup robotników polskich do Republiki Łotewskiej, a rok 1939 był datą graniczną, wieńczącą historię wędrowek robotników polskich za chlebem do tego kraju.

W tym miejscu warto bliżej przyjrzeć się emigracji zarobkowej z Polski na Łotwę w omawianym okresie. Pod względem pochodzenia regionalnego emigranci sezonowi wywodzili się z różnych zakątków międzywojennego państwa polskiego, lecz zdecydowanie prym wiedli mieszkańcy województw wileńskiego i nowogródzkiego⁴. Większość polskich robotników rolnych na Łotwie stanowiły młode kobiety w wieku 19–28 lat. Skład narodowościowy emigrantów był zróżnicowany, zdecydowanie dominowali Polacy i Białorusini⁵.

Początkowo emigracja polskich robotników rolnych na Łotwę miała charakter sezonowy. Sezon trwał zazwyczaj 7–8 miesięcy: od połowy kwietnia do połowy listopada. Z upływem czasu coraz liczniejsi robotnicy pozostawali na Łotwie na okres zimowy. W ten sposób emigracja zaczęła zatracać swój pierwotny charakter i nabierała cech emigracji półstałej. Pod koniec lat trzydziestych

² P. Łossowski, 1990, s. 54; A. Stranga, 2020, s. 71–73.

³ T. Joniec, 1996; E. Pałyga, 1970; E.J. Pałyga, 1976; W. Skóra, 2006; P.K. Viesturs, 2019, s. 32–45.

⁴ B. Kopeć, 1938, s. 57.

⁵ H. Janowska, 1981, s. 244.

władze polskie uznały, że liczba emigrantów półsezonowych przewyższała liczbę sezonowych⁶.

Wyjazd emigrantów sezonowych z Polski na Łotwę był możliwy dzięki międzyresortowym umowom, zawieranych przez stronę polską (Ministerstwo Opieki Społecznej) z odpowiednimi instytucjami łotewskimi. Co roku warunki sprowadzania emigrantów zarobkowych na kolejny rok były negocjowane i doprecyzowane. Ze strony łotewskiej występowały instytucje o charakterze prawnopublicznym, które otrzymywały od władz państwowych prawo do sprowadzania robotników zagranicznych. Z upływem czasu, gdy emigracja sezonowa na Łotwę okazała się być procesem stałym i mającym tendencję wzrostową, zaszła konieczność uregulowania ruchu emigracyjnego na drodze międzynarodowego układu między Polską a tym krajem. 29 października 1938 roku zawarto Układ między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Łotewską w sprawie polskich robotników rolnych, sezonowych i innych. Umowa, która weszła w życie 3 marca 1939 roku, gwarantowała polskim emigrantom m.in. zrównanie z robotnikami łotewskimi w zakresie ochrony pracy, pomocy lekarskiej, rozjemstwa, sądów pracy⁷.

Czynnikiem wpływającym na położenie polskich robotników sezonowych na Łotwie była dość liczna mniejszość polska⁸. Stosunki Polski i Łotwy cechowała pewna nieufność, a problem mniejszościowy stanowił niekiedy (np. w 1931) źródło poważnych napięć dyplomatycznych na linii Warszawa–Ryga. Nie przeszkadzało to jednak w nawiązywaniu współpracy, zwłaszcza w sferze gospodarki. Rolnictwo łotewskie potrzebowało polskich robotników sezonowych, bez których nie było w stanie normalnie funkcjonować⁹.

Po opuszczeniu Polski emigranci nie byli zdani wyłącznie na siebie. Opieka nad obywatelami polskimi przebywającymi za granicą była jednym z podstawowych obowiązków służby konsularnej II Rzeczypospolitej. Nad sprawami polskich emigrantów sezonowych na Łotwie czuwały konsulaty polskie w tym kraju. Znajdowały się one w Rydze, Dyneburgu (obejmował okręgi: Dyneburg, Lucyn, Rzeczyca, Iłłuszcza) i Liepāje (okręgi: Liepāja, Aizpute, Kuldīga bez gminy Usma). Ten ostatni został zlikwidowany w 1931 roku, a zakres jego obowiązków przejął konsul w Rydze. Do konsulatu w Rydze należała opieka nad obywatelami polskimi przebywającymi w Kurlandii, Liflandii i Zemgalii (bez powiatów iłłuszczańskie) oraz w powiecie abreńskim w Łatgalii. Z kolei pod jurysdykcją Konsulatu RP w Dyneburgu pozostawał powiat iłłuszczański Zemgalii oraz Łatgalia (bez powiatu abreńskiego)¹⁰.

⁶ Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas (dalej: LCVA): Urząd Wojewódzki w Wilnie, f. 148, ap. 1, b. 856, Sprawozdanie i wnioski z wyjazdu do Łotwy w dn. 5–10 października 1938 r., na skutek delegacji Wileńskiej Izby Rolniczej, [b.p.]; E. Kołodziej, 1982, s. 232.

⁷ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (dalej: MSZ); t. 6207, Układ między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Łotewską w sprawie polskich robotników rolnych, sezonowych i innych, 29 X 1938, k. 1–5.

⁸ Ē. Jēkabsons, 1999, s. 225–233.

⁹ M. Lenczyk et al., 1995, s. 374–378.

¹⁰ AAN, MSZ: t. 9689, Wskazówki i informacje dla polskich robotników rolnych w Łotwie, [Warszawa 1939], k. 143.

Główny ciężar pracy z emigrantami spoczywał na placówce w Rydze, ponieważ to na jej terenie skupiało się przeszło 90% polskich robotników sezonowych. W związku z tym konsulatu musiał zreorganizować swoją pracę. Od lata 1936 roku sprawy opieki nad emigrantami zostały skoncentrowane w osobnym wydziale konsulatu – społeczno-emigracyjnym – w którym dwa razy (w 1937 i 1938) została powiększona liczba personelu urzędniczego¹¹. W 1938 roku w Konsulacie RP w Rydze utworzono referat emigracyjny, zajmujący się głównie sprawami polskich robotników sezonowych¹². Od 1938 roku uruchomiono linię telefoniczną dla robotników sezonowych, która działała w dni robocze w godzinach pomiędzy 8:00 a 15:00¹³.

Znacznie mniej obciążony pracą w zakresie opieki nad emigrantami sezonowymi był konsulatu w Dyneburgu, niemniej jednak jego praca w tym zakresie miała swoją specyfikę. Na terenie podległym konsulatu w omawianym okresie znajdowało się ok. 4–5 tys. polskich robotników rolnych, z których część korzystała z przepustek granicznych lub pracowała nielegalnie. Na obszarze konsularnym znajdował się również punkt przyjęcia emigrantów, przez który co roku przewijały się dziesiątki tysięcy robotników. Problemem w tym regionie Łotwy byli także nielegalni emigranci z Polski¹⁴.

Działalność polskich placówek konsularnych na świecie w odniesieniu do emigrantów sezonowych przejawiała się w realizacji szeregu czynności: opiekuńczych, socjalnych, prawnych, administracyjnych, paszportowych, informacyjnych, kulturalno-oświatowych i innych. Mówiąc o funkcjach opiekuńczych realizowanych przez pracowników konsularnych, należy również wymienić wsparcie robotników w rozstrzygnięciu sporów pomiędzy nimi a miejscowymi pracodawcami.

Na ogół stosunki pomiędzy pracownikami a pracodawcami układały się pomyślnie, mimo to nie brakowało również sytuacji konfliktowych. Była to rzecz nieunikniona z uwagi na różnice kulturowe i społeczne oraz dużą liczebność emigracji. Nierzadko przyczyną nieporozumień był fakt, że część robotników nie akceptowała miejscowych warunków pracy i sposobu jej organizacji. Był to również główny powód szybkich powrotów niektórych emigrantów do Polski. Dotyczyło to jednak mniejszości (ok. 10%), podczas gdy pozostali pracownicy z czasem przyzwyczajali się do nowej sytuacji¹⁵. Najwięcej kłopotów przysparzali emigranci pochodzący z województw centralnych, którzy nie znając języka i miejscowych zwyczajów, często wdawali się w awantury i zatargi z policją¹⁶.

¹¹ B. Kopeć, 1938, s. 140.

¹² LCVA, Urząd Wojewódzki w Wilnie, f. 148, ap. 1, b. 856, Sprawozdanie i wnioski z wyjazdu do Łotwy w dn. 5–10 października 1938 r., na skutek delegacji Wileńskiej Izby Rolniczej, [b.p].

¹³ *Tu Konsulat RP w Rydze*, 1938, s. 14.

¹⁴ LCVA, Urząd Wojewódzki w Wilnie, f. 156, ap. 1, b. 69, Pismo Konsula RP M. Babińskiego w Dyneburgu do UE, 21 II 1931.

¹⁵ AAN, MSZ: t. 9548, Wyciąg z pisma B. Domańskiego do MSZ w sprawie polskich robotników sezonowych na Łotwie, 17 VIII 1938, k. 19.

¹⁶ AAN, MSZ: t. 11141, Pismo Konsula RP w Dyneburgu M. Świerzińskiego do Poselstwa RP na Łotwie w sprawie polskich robotników sezonowych na Łotwie, 21 XII 1929, k. 12.

Pracownicy konsularni interweniowali w sytuacjach konfliktowych, które docierały do ich wiadomości. Nie ingerowali bezpośrednio w stosunki pracy robotników, jednak posiadali stały kontakt z Łotewską Izbą Rolniczą (ŁIR) i jej terenowymi biurami pracy. Emigranci kierowali do konsulatów zażalenia zarówno na warunki pracy, jak i na nieodpowiednie traktowanie przez pracodawców. Liczba tych skarg rosła w miarę wzrostu liczby polskich robotników. W latach 1935–1936 wpłynęło w sumie ok. 4 tys. skarg, z czego znaczną część stanowiły skargi ustne. Ich duża liczba wynikała z faktu, że znaczny odsetek wśród emigrantów stanowili analfabeci lub półanalfabeci, którzy woleli osobiście odwiedzić konsulat, nie mając możliwości zwrócenia się do niego listownie. Czynie to pomimo ponawianych zaleceń służby konsularnej, która podkreślała, że w tego typu sprawach preferuje kontakt korespondencyjny¹⁷. Większość skarg wpływała pod koniec sezonu pracy. Znawca zagadnienia Bohdan Kopeć tłumaczy to większą wrażliwością robotników w okresie najcięższych prac polowych, jak również tendencją gospodarzy do pozbywania się robotników po wykonaniu najpilniejszych prac, gdy nie byli już potrzebni¹⁸.

Należy w tym miejscu postawić pytanie, na ile skuteczna była pomoc konsulatów w rozwiązywaniu zatargów i nieporozumień z udziałem emigrantów. Opinie badaczy na ten temat są podzielone. Ludwik Landau uważał ją za niedostateczną, bardziej teoretyczną niż praktyczną. Badacz twierdził, że pomoc konsularna na Łotwie była niewspółmierna do potrzeb robotników, w konsekwencji czego większości z nich albo biernie poddawała się losowi, albo samowolnie zrywała kontrakty¹⁹. Skuteczną opiekę konsularną utrudniało rozproszenie emigrantów po całym kraju. Bohdan Kopeć uważał, że taka sytuacja wymagała decentralizacji opieki, np. poprzez otwarcie rejonowych inspektoratów lub zatrudnienie w sezonie letnim większej liczby inspektorów emigracyjnych, którzy objeżdżaliby teren, badali warunki życia robotników i rozstrzygali zatargi na miejscu. Realizacja tych zadań wiązałaby się jednak ze zwiększeniem kosztów utrzymania konsulatów. W rezultacie – jak twierdzi badacz – „konsulat robi, co może, a robotnicy są zdani niemal wyłącznie na dobrą lub złą wolę pracodawców i instytucji łotewskich”²⁰.

Pracę konsulatów w zakresie czynności opiekuńczych krytycznie oceniała część emigrantów sezonowych. Niektórzy polscy robotnicy rolni na Łotwie skarżyli się, że kontakt ze służbą konsularną był utrudniony, ponieważ działały tylko dwa konsulaty. Robotnicy zaś byli związani z miejscem pracy i nie zawsze mogli udać się osobiście do Rygi lub Dyneburga w celu zreferowania swojej sprawy. Z wypowiedzi emigrantów wynika również, że w większości przypadków wniesione do konsulatu skargi pozostawały bez odpowiedzi. Pojawiały się nawet opinie, że nie warto kontaktować się z konsulem, bo to tylko strata czasu. Robotnicy często skarżyli się, że interwencja służby konsularnej nie przyniosła żadnych rezultatów, ponieważ nastąpiła zbyt późno²¹.

¹⁷ *Komunikaty Konsulatu RP w Rydze*, 1938, 182, s. 13.

¹⁸ B. Kopeć, 1938, s. 138, 139.

¹⁹ L. Landau, 1966, s. 69.

²⁰ B. Kopeć, 1938, s. 5.

²¹ L. Landau, 1966, s. 132.

Powyższe opinie emigrantów na temat działalności konsulatów wydają się być krzywdzące i niesprawiedliwe wobec pracowników służby konsularnej. W rzeczywistości bowiem w wielu przypadkach przyczyna braku reakcji ze strony konsulatu leżała po stronie samych robotników. Część z nich pisała listy do konsulatu niechlujnie i niedokładnie. Nie wszyscy podawali poprawne adresy do korespondencji, w wyniku czego były problemy z komunikowaniem się z nadawcami. W związku z tym pracownicy konsulatu w Rydze na łamach prasy udzielali szczegółowych porad dotyczących tego, jak powinien wyglądać list do placówki i jakie informacje powinien zawierać²². Niektórzy robotnicy pisali listy w innych językach niż polski (np. po rosyjsku), co nie było akceptowane przez konsulat. W komunikatach Konsulatu RP w Rydze zwracano uwagę na konieczność pisania listów i podań w języku polskim, ewentualnie łotewskim²³. Polska służba konsularna apelowała do emigrantów, by zwracali się do konsulatów z naprawdę ważnymi problemami zamiast angażować czas i wysiłek pracowników konsularnych w rozwiązywanie spraw błahych. Podkreślano, że nieuzasadnionymi skargami robotnicy psują relacje z pracodawcami i podkopują zaufanie gospodarzy do siebie²⁴. W czerwcu 1938 roku Konsulat RP w Rydze wydał nawet komunikat, w którym wzywał robotników, aby kierowali zbiorowe zażalenia do miejscowego biura pracy jedynie w wypadkach prawdziwych i potwierdzonych, po całkowitym wyczerpaniu możliwości rozwiązania zatargów z pracodawcami w sposób polubowny²⁵.

W świetle znanych nam faktów nie można zarzucić polskiej służbie konsularnej na Łotwie beczynności lub bagatelizowania próśb emigrantów. Pracownicy konsulatów wielokrotnie interweniowali w terenowych biurach pracy w sprawach robotników, jednak interwencje te przynosiły tymczasowe efekty, a pracodawcom w istocie nie groziły poważne konsekwencje za niewłaściwe traktowanie pracowników. Po otrzymaniu od konsulatu zawiadomienia o zażaleniu robotnika oraz prośby o interwencję kierownictwo izby rolniczej zwracało się o wydanie opinii do właściwego lokalnego biura pracy, na którego terenie przebywał emigrant. Opinia ta nie mogła być korzystna dla robotnika, ponieważ zwracał się on do konsulatu najczęściej po bezskutecznej interwencji w miejscowym biurze pracy. Biura nie mogły podważać wzajemnie swoich decyzji i wystawiać robotnikowi pozytywnej opinii po tym, jak wcześniej uznały go za winnego. W rezultacie władze miejscowe mogły jedynie zakomunikować konsulatowi, że po zbadaniu na miejscu skarga robotnika okazała się bezzasadna. W takich sytuacjach polskim konsulatom nie pozostawało nic innego, jak zrezygnować z dalszej interwencji i zawiadomić emigranta o decyzji władz lokalnych²⁶. Dopiero w myśl umowy polsko-łotewskiej z 1938 roku placówki konsularne zyskały poszerzenie zakresu opieki nad polskimi robotnikami rolnymi i możliwość

²² *Uwagze robotników rolnych*, 1938, s. 13.

²³ *Nie piszcie do Konsulatu po rosyjsku!*, 1936, s. 17; *IV. Komunikat Konsulatu RP w Rydze*, 1937, s. 17.

²⁴ *O Waszych zażaleniach i skargach*, 1936, s. 19.

²⁵ *Komunikaty Konsulatu RP w Rydze*, 1938, 183, s. 13.

²⁶ B. Kopeć, 1938, s. 140.

występowania w ich obronie w granicach swoich kompetencji. Konsulaty mogły zwracać się do władz łotewskich z reklamacjami z powodu naruszenia konwencji, traktatów i porozumień lub nadużyć ze strony pracodawców²⁷.

Zdarzało się, że robotnicy wysyłali do konsulatu zażalenia na pracodawców pod wpływem emocji. W celu weryfikacji stawianych zarzutów na miejsce udawał się pracownik konsulatu, który miał ustalić zgodność skargi ze stanem faktycznym. W związku z tym ważnym elementem pracy urzędników konsularnych były wyjazdy inspekcyjne dotyczące badania warunków pracy polskich pracowników. Bohdan Kopeć nie bez racji uważał, że inspektor nie powinien wkładać na siebie togi wysokiej rangi urzędnika i z przesadną wyższością odnosić się do robotników, ale raczej zniżać się do ich poziomu i postępować jak równy z równym albo jak przyjaciel chcący pomóc przyjacielowi²⁸. Pracownicy konsulatów mieli obowiązek regularnego przeprowadzania inspekcji wyjazdowych, jednakże każdy taki wyjazd wiązał się z dużymi kosztami podróży, ponieważ łotewskie gospodarstwa rolne znajdowały się w dużych odległościach od siebie i od stacji kolejowych. Ponieważ wydatków tych nie można było umieszczać w pozycji „wydatki rzeczowo-administracyjne”²⁹, Konsulat RP w Rydze nieprzypadkowo wystąpił do MSZ o przyznanie dodatkowych funduszy na wykonywanie objazdów inspekcyjnych.

Wyjazdy inspekcyjne obejmowały te gospodarstwa, z których pracujący robotnicy wcześniej wysłali do konsulatu swoje skargi na pracodawców. Wyjazdy umożliwiały bezpośredni kontakt z robotnikami i pracodawcami oraz były okazją do wysłuchania racji obydwu stron konfliktu³⁰. W 1938 roku w konsulacie w Rydze zostało utworzone stanowisko stałego inspektora, który miał za zadanie regularnie odwiedzać poszczególne miejscowości i na miejscu badać zatargi oraz łagodzić konflikty. Służyło to z jednej strony przekonywaniu robotników, że nie zostali porzuceni na pastwę losu, a z drugiej uświadamianiu pracodawcom, iż niewłaściwe zachowanie wobec pracowników może skutkować wizytą inspektora konsulatu³¹. Wyjazdy odbywały się we współpracy z miejscowymi władzami, a dostępne źródła potwierdzają, że inspektorzy wyjazdowi wywiązywali się ze swoich zadań³².

²⁷ AAN, MSZ, t. 11581, Układ między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Łotewską w sprawie polskich robotników rolnych, sezonowych i innych, 29 X 1938, k. 5; Ibidem, Porozumienie między Ministerstwem Opieki Społecznej Rzeczypospolitej Polskiej a Ministerstwem Rolnictwa Republiki Łotewskiej w sprawie polskich robotników rolnych, sezonowych i innych, 29 X 1938, k. 21.

²⁸ B. Kopeć, 1938, s. 123, 141.

²⁹ AAN, Ministerstwo Opieki Społecznej (dalej: MOS), t. 89, Pismo konsula RP w Rydze S. Rosickiego do Departamentu Konsularnego MSZ w sprawie polskich robotników sezonowych na Łotwie, 7 IV 1933, k. 7.

³⁰ VIII-my komunikat Konsulatu RP w Rydze, 1937, s. 18.

³¹ List otwarty Konsula Rzeczypospolitej Polskiej w Rydze w odpowiedzi na zażalenia polskiego robotnika rolnego Kozaka, 1937, s. 18.

³² AAN, MSZ, t. 11606, Pismo Konsulatu RP w Rydze do MSZ, 13 IV 1939, k. 17; *Wizytacja robotników polskich*, 1937, s. 14; *Konsul RP w Rydze p. Stefan Ryniewicz na wizytacji*, 1938, s. 13; *Konsul RP w Rydze St. Ryniewicz wśród robotników*, 1938, s. 13; *Konsul RP w Daugawpilsie T. Buynowski odwiedza robotników*, 1936, s. 14; *Wśród polskich robotników*, 1936, s. 18.

Ze względu na duże odległości i rozproszenie gospodarstw rolnych jedynymi sposobami na dotarcie do robotników były podróże motocyklem lub samochodem. W 1938 roku konsulat w Rydze otrzymał specjalny motocykl, na którym inspektor objazdowy Julian Stomma podróżował po kraju i odwiedzał gospodarstwa rolne położone nawet w najbardziej odległych zakątkach Łotwy³³. Tym niemniej pracownicy konsularni nie byli w stanie dotrzeć do wszystkich miejsc, w których pracowali polscy emigranci. Z tego powodu część z nich miała poczucie, że służba konsularna nie wywiązuje się ze swoich obowiązków i nie roztacza należytej opieki nad obywatelami polskimi pracującymi za granicą³⁴.

Emigranci zwracali się do konsulatów nie tylko w sprawach dotyczących zatargów z pracodawcami. Niekiedy skarżyli się na zachowanie władz celnych i straży granicznej w czasie przekraczania granicy. Wracający do domu robotnicy sezonowi nie mogli bez cła wwieźć ze sobą do kraju wszystkich rzeczy, które by chcieli. Od opłaty zwolnione były jedynie przedmioty używane i rzeczy osobiste (odzież, bielizna, obuwie, pościel, naczynia kuchenne). Inne rzeczy nabyte (np. rowery, patefony, zegarki, instrumenty muzyczne) podlegały oceniu. Od nowych rzeczy pobierane były wysokie cła w wysokości 80 zł za sztukę, a przy wwozie do Polski rzeczy używanych robotnik musiał okazać na granicy rachunek ich kupna poświadczony przez konsulat polski³⁵. Emigranci nie zawsze stosowali się do powyższych zasad. Analiza treści skarg, które wpłynęły do Konsulatu RP w Rydze, świadczy o tym, że były one skutkiem nieporozumień, wynikających z nieznajomości przez emigrantów przepisów dotyczących przewozu towarów przez granicę państwową³⁶. Po interwencji konsulatu emigranci otrzymywali od dyrekcji celnicy w Warszawie odpowiedzi, z których wynikało, że mogą zatrzymać swoje własności pod warunkiem dostarczenia zaświadczeń: od władz łotewskich, że ich pobyt za granicą trwał co najmniej jeden rok; od polskich władz administracyjnych, że wskazane rzeczy stanowią własność robotników i były przez nich używane³⁷. Zazwyczaj tego typu sprawy dotyczyły rowerów, patefonów i maszyn do szycia, które cieszyły się dużym popytem wśród robotników³⁸.

Pracownicy konsulatów zajmowali się również udzielaniem pomocy rodzinom emigrantów, które nie mogły się z nimi skontaktować podczas ich pobytu za granicą. Dość często bowiem zdarzały się sytuacje zrywania przez robotników sezonowych wszelkich kontaktów z rodzinami i niedawania im o sobie znaku życia. W takich przypadkach skorzystanie z pomocy służby konsularnej było dla

³³ *Komunikat Konsulatu RP w Rydze. Motocyklem – do robotników*, 1938, s. 13.

³⁴ LCVA, Urząd Wojewódzki w Wilnie, f. 156, ap. 1, b. 79, Pismo Konsula RP w Rydze W. Kolanowskiego do Departamentu Konsularnego MSZ w sprawie polskich robotników sezonowych na Łotwie, 17 VIII 1932.

³⁵ Latvijas Valsts vēstures arhivs (LVVA), Konsulat RP w Rydze, 3219 f., 1 apr. Akta Antoniego Kowalonka, List Konsulatu RP w Rydze do AK, 19 III 1939.

³⁶ LVVA, 3219 f., Konsulat RP w Rydze, 1 apr., 4480 l., List Piotra Żurawskiego do Konsulatu RR w Rydze, 19 VIII 1935, k. 1.

³⁷ LVVA, Konsulat RP w Rydze, 3219 f., 1 apr., 4480 l., List kierownictwa Dyrekcji Celnicy do Piotra Żurawskiego w sprawie polskich robotników sezonowych na Łotwie, 19 III 1935, k. 3.

³⁸ LVVA, Konsulat RP w Rydze, 3219 f., 1 apr., 17863 l., List Mikołaja Żurko-Bryniewicza do Konsulatu RP w Rydze w sprawie polskich robotników sezonowych na Łotwie, 15 V 1939, k. 1.

rodzin jedynym sposobem na rozwiązanie problemu. W drugiej połowie lat trzydziestych do Konsulatu RP w Rydze codziennie i licznie napływały listy z Polski od krewnych robotników pracujących na Łotwie³⁹. Wielokrotnie okazywało się, że listy te były pisane pod wpływem emocji, a zawarte w nich argumenty zostały zmyślane. Niekiedy korespondencja tego typu była inicjowana przez samych robotników⁴⁰. Takie postępowanie niektórych emigrantów zmusiło Konsulat RP w Rydze do wprowadzenia ścisłej kontroli listów nadsyłanych przez ich rodziny. Placówka wystosowała komunikat, w którym ostrzegała, że za wprowadzenie w błąd pracowników konsulatu grożą konsekwencje karne⁴¹.

Z listów napływających do Konsulatu w Rydze od rodzin emigrantów wynikało, że niektórzy robotnicy zaniedbywali obowiązki rodzinne, pozostawiając swoich bliskich w kraju bez żadnej opieki i środków do życia⁴². W takich sytuacjach służba konsularna interweniowała, nawiązując kontakt z poszukiwanym robotnikiem i informując go o konsekwencjach jego zachowania. W przypadku dalszej odmowy wysyłania pieniędzy do domu robotnikowi groziło cofnięcie ważności paszportu, przez co musiał w trybie natychmiastowym wracać do Polski⁴³. Część robotników sezonowych traktowała wyjazd za granicę jako pewnego rodzaju ucieczkę przed problemami domowymi. Mogło to być związane z unikaniem odpowiedzialności za utrzymanie rodziny. Zdarzało się również, że robotnicy mieli w kraju długi, a po wyjeździe za granicę „zapominali” o ich uregulowaniu⁴⁴. W celu zapobiegania takim sytuacjom w lipcu 1938 roku Konsulat RP w Rydze wydał komunikat, w którym apelował do robotników i robotnic niewywiązujących się ze swoich obowiązków rodzinnych o jak najszybsze przesłanie do kraju części zarobków. Począwszy od lipca 1938 roku, na łamach „Naszego Życia” – polskiej gazety publikowanej na Łotwie – pojawiała się specjalna rubryka, w której zamieszczano nazwiska robotników i robotnic zalegających z płatnościami na rzecz rodzin⁴⁵.

Zadaniem służby konsularnej było również udzielanie emigrantom pomocy prawnej. Pomoc ta była bardzo cenna, gdyż większość robotników sezonowych stanowili ludzie, którzy nie byli zorientowani w przypisach i nie znali miejscowego języka. Pracownicy konsularni, o ile zarzuty pod adresem pracodawców były uzasadnione, doradzali niekiedy emigrantom skierowanie sprawy do sądu⁴⁶. Konsulaty polskie na Łotwie posiadały Fundusz Pomocy Prawnej na opłacanie spraw sądowych, z którego pokrywano ich koszty. W 1936 roku Konsulat RP w Dyneburgu otrzymał 200 łatów na poczet tego funduszu, dzięki czemu wynajął

³⁹ IV-ty komunikat Konsulatu RP w Rydze, 1937, s. 18.

⁴⁰ O przedwczesnych powrotach i wysyłaniu pieniędzy w listach, 1938, s. 13.

⁴¹ Komunikaty Konsulatu RP w Rydze, 1938, 188, s. 12.

⁴² LVVA, Konsulat RP w Rydze, 3219 f., 1 apr., 12665 l., List Heleny Korol do Konsulatu RP w Rydze, 28 II 1939, k. 4.

⁴³ LVVA, Konsulat RP w Rydze, 3219 f., 1 apr., 12665 l., List Konsulatu RP w Rydze do Józefa Korola, 26 IV 1939, k. 3.

⁴⁴ O tym, o czym trzeba wiedzieć, 1937, s. 18.

⁴⁵ Komunikaty Konsulatu RP w Rydze, 1938, 188, s. 12.

⁴⁶ LVVA, Konsulat RP w Rydze, 3219 f., 1 apr., 12696 l., List Konsulatu RR w Rydze do Jana Kowalotka, marzec 1939, k. 2.

adwokata Jarosława Wierzbickiego, który zobowiązał się reprezentować interesy polskich robotników rolnych przed sądem okręgowym w Dyneburgu. Ponadto konsulat był w stanie udzielać pożyczek robotnikom, którzy nie posiadali własnych środków na rozpoczęcie rozprawy sądowej⁴⁷. Powstanie funduszu w 1936 roku umożliwiło przeprowadzenie 50 spraw w sądzie łotewskim. W okresie do stycznia do marca 1938 roku na terenie Konsulatu RP w Dyneburgu przeprowadzono 33 sprawy sądowe z udziałem polskich robotników sezonowych i ich łotewskich pracodawców. Robotnicy wygrali 18 z nich, przegrali 6, a 9 znajdowało się wówczas w toku. Robotnicy wygrali w sumie 1 011,40 łaty, a przegrali 110 łatów⁴⁸.

Ludwik Landau uważa, że w większości przypadków robotnicy kontaktowali się z konsulatami z dwóch powodów: 1) potrzeby załatwienia spraw formalnych (przedłużenie paszportu, przesyłanie pieniędzy); 2) potrzeby uzyskania opieki lub pomocy⁴⁹. Istotą pracy konsulatów w zakresie opieki nad emigrantami zarobkowymi była więc obsługa paszportowa⁵⁰, a załatwianie spraw paszportowych emigrantów należało do najczęstszych codziennych czynności pracowników konsularnych. Z biegiem lat coraz większa liczba robotników decydowała się na przedłużenie pobytu za granicą, zachodziła więc konieczność przedłużenia ważności ich paszportów zagranicznych. W niektórych przypadkach od szybkości załatwienia tej formalności zależały kwestie wysłania pieniędzy do domu lub zawarcia nowego kontraktu⁵¹. Okresem wzmożonej pracy w konsulatach była wiosna, kiedy to wraz z rozpoczęciem nowego sezonu zaczynał się napływ podań w sprawie przedłużenia ważności paszportów zagranicznych lub zamiany ich na paszporty konsularne. W okresie od połowy marca do końca czerwca 1938 roku do konsulatu w Rydze wpłynęło ponad 20 tys. paszportów w celu przedłużenia ich ważności. Czas oczekiwania na załatwienia sprawy był dłuższy niż zwykle (ok. 2 tygodni)⁵², dlatego też konsul RP w Rydze Stefan Ryniewicz wystąpił z wnioskiem o zwiększenie liczby etatów w referacie paszportowym⁵³.

Zgodnie z ówczesnymi przepisami paszporty wystawiane emigrantom zarobkowym przez starostwa właściwe dla ich miejsc zamieszkania były ważne przez jeden rok. Można je było bezpłatnie przedłużyć w konsulacie na okres

⁴⁷ AAN, MSZ, t. 11606, Pismo Konsula RP w Dyneburgu T. Buynowskiego w sprawie Funduszu Pomocy Prawnej, 27 VIII 1937, k. 26.

⁴⁸ AAN, MSZ, t. 11605, Pismo konsula RP T. Buynowskiego w Dyneburgu w sprawie polskich robotników sezonowych na Łotwie, 28 III 1937, k. 37; AAN, MSZ, t. 11606, Pismo Konsula RP w Dyneburgu M. Semiczka do MSZ w sprawie polskich robotników sezonowych na Łotwie, 21 III 1938, k. 24–25.

⁴⁹ L. Landau, 1966, s. 73.

⁵⁰ A. Skrzypek, 1997, s. 130.

⁵¹ LVVA, Konsulat RP w Rydze, 3219 f., 1 apr., Akta Antoniego Kowalonia, Podanie do Konsulatu RP w Rydze, 3 V 1938.

⁵² *Komunikat Konsulatu RP w Rydze*, 1938, 171, s. 14; *Komunikaty Konsulatu RP w Rydze*, 1938, 174, s. 17.

⁵³ AAN, MSZ, t. 11605, Notatka z przebiegu konferencji poświęconej emigracji z Polski na Łotwę i do Estonii odbytej w Wydziale Polityki Emigracyjnej Departamentu Konsularnego MSZ w dniu 24 marca 1938 r., 25 III 1938, k. 4.

dotychczasowych dwóch lat, a za kolejne przedłużenie należało już zapłacić⁵⁴. W październiku 1938 roku Konsul RP w Rydze zwracał uwagę na to, że coraz więcej robotników zostaje na Łotwie dłużej niż przez jeden sezon, co powoduje masowe przedłużanie ważności paszportów⁵⁵. W celu uniknięcia mechanicznej i nieproduktywnej pracy konsul poprosił MSZ, by wpłynęło na starostwa powiatowe, na terenie których odbywała się rekrutacja pracowników, ażeby wystawiały paszporty zagraniczne na okres trzech lat z możliwością przedłużenia na rok. Ministerstwo Opieki Społecznej wyraziło na to pełną zgodę⁵⁶.

Wiele trudności przysparzało urzędnikom konsularnym nieodpowiedzialne zachowanie emigrantów. Do najczęstszych wykroczeń należały m.in. przedłużenie w porę ważności paszportu, ignorowanie wezwań do stawienia się w konsulacie i niedopełnienie formalności związanych z rejestracją wojskową. Za niestosowanie się do wezwań i poleceń konsulatu emigrantom groziła nawet przymusowa deportacja do Polski⁵⁷. Zdarzało się, że do konsulatów zwracali się o pomoc robotnicy, którzy po zerwaniu umowy ze swoim pracodawcą nie mogli wrócić do kraju, gdyż nie byli w stanie opłacić kosztów podróży. W takich sytuacjach konsul przeprowadzał zakup biletu powrotnego⁵⁸. Miały również miejsce sytuacje, w których emigranci sezonowi powracający z Estonii przez Łotwę zgłaszali się do Konsulatu w Rydze z prośbą o zapomogę na dalszą podróż, zamiast skontaktować się wcześniej z Konsulatem RP w Tallinie. Ponadto część z nich wyrażała zainteresowanie podjęciem pracy na Łotwie. W obydwu przypadkach Konsulat w Rydze nie był w stanie im pomóc, gdyż zgodnie z prawem mogli pracować wyłącznie w Estonii⁵⁹.

Ważnym elementem działania konsulatów było czuwanie nad tym, żeby praca emigrantów sezonowych była należycie opłacana, zaś zarobione pieniądze wysyłane do kraju. Zgodnie z warunkami kontraktu wysokość wynagrodzenia robotnika polskiego miała być identyczna jak wysokość wynagrodzenia robotnika miejscowego, ale w rzeczywistości Polacy zarabiali mniej. Przeciętnie płace robotników polskich na Łotwie były niższe o 18,5% od płac robotników łotewskich⁶⁰. W czasie negocjowania międzyresortowych umów ze stroną łotewską konsulowie dokładali wszelkich starań, by z roku na rok płace emigrantów były coraz wyższe. Władze w Rydze były świadome coraz większej zależności rodzimego rolnictwa i jego dalszego rozwoju od zagranicznej siły roboczej, musiały więc wychodzić naprzeciw oczekiwaniom Polaków⁶¹.

⁵⁴ *Tu Konsulat RP w Rydze*, 1938, 178, s. 14.

⁵⁵ AAN, MSZ, t. 11606, Pismo Konsula RP w Rydze S. Ryniewicza do MSZ w sprawie opieki nad emigrantami sezonowymi, 16 X 1938, k. 64.

⁵⁶ AAN, MSZ, t. 11606, Pismo Konsula RP w Rydze R. Putryńskiego do MSZ w sprawie opieki nad emigrantami sezonowymi, 3 I 1939, k. 58; *Ibidem*, t. 11605, Pismo Konsula RP w Rydze R. Putryńskiego do MSZ w sprawie opieki nad emigrantami sezonowymi, 7 IV 1939, k. 56.

⁵⁷ LVVA, Konsulat RP w Rydze, 3219 f., 1 apr., 14984 l., 3 lp., Pismo Konsulatu RP w Rydze do Włodzimierza Dubowskiego w spawach personalnych, [b.d].

⁵⁸ L. Landau, 1966, s. 82.

⁵⁹ *Komunikaty Konsulatu RP w Rydze*, 1938, 182, s. 13.

⁶⁰ B. Kopeć, 1938, s. 88.

⁶¹ AAN, MSZ, t. 9547, Notatka NN z konferencji odbytej w Wydziale E III w sprawie zawarcia umów emigracyjnych z Estonią i Łotwą, 19 XII 1937, k. 6.

Władze polskie wiązały z ruchem emigracyjnym na Łotwę nadzieje na transfer znacznych środków pieniężnych z zagranicy. Starano się więc zachęcać emigrantów do oszczędzania zarobionych pieniędzy i jednocześnie odwozić ich od zbyt rozrutnego dysponowania nimi za granicą⁶². Opracowano sprawny system przekazywania do Polski pieniędzy zarobionych przez emigrantów, a w 1936 roku wprowadzono przymusowe pośrednictwo bankowe w tym procesie. Aby przesłać środki do kraju, pracownik musiał wpłacić zarobione łaty do Łotewskiej Izby Rolniczej (ŁIR), która za pośrednictwem Latvijas Banku i PKO BP przekazywała pieniądze do Polski, stosując system przeliczeń i dopłat⁶³.

Jesienią 1936 roku przekazy pieniężne emigrantów zostały czasowo wstrzymane, gdyż uległ zmianie kurs złotego w stosunku do łata (z 59 santymów do 98 santymów). Zmiana ta była niekorzystna dla polskich robotników sezonowych, ponieważ oznaczała zmniejszenie zarobku o 40%. Wywołało to zrozumiały niepokój pracowników, zasypujących Konsulat RP w Rydze pytaniami i skargami⁶⁴. Zabiegi strony polskiej częściowo zapobiegły drastycznemu obniżeniu zarobków emigrantów. Władze łotewskie zostały zmuszone do ustępstwa w obawie, że tak duże obcięcie zarobków polskich robotników spowoduje ich odpływ⁶⁵. W lutym 1937 roku ŁIR podjęła decyzję, że pieniądze zarobione w okresie od 1 kwietnia do 1 grudnia 1937 roku będzie można przekazać do Polski według kursu obowiązującego w dniu 25 września 1936 roku, po 15 łatów miesięcznie. Natomiast reszta oszczędności miała być przekazana po kursie dziennym, obowiązującym na giełdzie ryskiej⁶⁶.

Jak już wspomniano, większość polskich emigrantów sezonowych stanowili ludzie młodzi, przede wszystkim kobiety. Ich dotychczasowe życie zamykało się w rodzinnej wsi, a najdalszą podróżą było dotarcie do cerkwi lub kościoła, ewentualnie wyjazd na targ do pobliskiego miasteczka. Wyjazd za chlebem na Łotwę był więc dla nich dużym wyzwaniem. Pobyt za granicą nie pozostał bez wpływu na zmiany obyczajowości wielu młodych emigrantów. Osamotnienie i potrzeba utrzymywania bliskich relacji oraz łatwość nawiązywania stosunków towarzyskich, wynikająca z warunków mieszkaniowych, prowadziły do sporej swobody seksualnej wielu młodych ludzi⁶⁷.

Częstym efektem przypadkowych kontaktów seksualnych były nieplanowane ciąży młodych robotnic. Incydentów tych nie można ująć statystycznie, co nie zmienia faktu, że nie było to zjawisko marginalne ani jednostkowe. W przeważającej liczbie przypadków ojcami tych dzieci byli polscy robotnicy sezonowi, rzadko – miejscowi⁶⁸. Po zajściu w ciążę młode robotnice stawały przed wyborem:

⁶² *III-ci komunikat Konsulatu RP w Rydze, 1937, s. 18.*

⁶³ A. Skrzypek, 1997, s. 130.

⁶⁴ *Komunikat RP w Rydze, 1936, s. 17.*

⁶⁵ P. Łossowski, 1990, s. 55.

⁶⁶ AAN, MSZ, t. 11568, Pismo Sekretarza generalnego Łotewskiej Izby Rolniczej do Konsula RP w Rydze S. Ryniewicza w sprawie polskich robotników sezonowych na Łotwie, 11 II 1937, k. 21.

⁶⁷ L. Landau, 1966, s. 80.

⁶⁸ AAN, MSZ, t. 11568, Pismo Konsula RP w Rydze S. Ryniewicza do wileńskiego urzędu wojewódzkiego w sprawie repatriacji nieślubnych dzieci z Łotwy, 25 X 1937, k. 138.

mogły albo przerwać swój pobyt za granicą i wrócić do domu, albo kontynuować pracę, oddając swoje pociechy do miejscowych żłobków. W drugim przypadku nieślubne dzieci stawały się źródłem problemów dla polskich władz, bowiem ich utrzymanie spoczywało na barkach polskiej służby konsularnej. Urodzone przez robotnice dzieci były umieszczane w żłobkach łotewskich na koszt polskiego skarbu państwa. Stawało się to coraz bardziej uciążliwe dla państwa polskiego, ponieważ koszty pobytu jednego niemowlęcia wynosiły 60 łatów miesięcznie. W 1936 roku na opłaty za żłobki wydano 58% wszystkich funduszy pomocy społecznej, którymi dysponował Konsulat RP w Rydze⁶⁹. Polska służba konsularna zdecydowała ostatecznie o odsyłaniu dzieci polskich pracowników do Polski. Przemawiały za tym nie tylko względy ekonomiczne – MSZ uznało, że repatriacja uchroni te dzieci przed asymilacją⁷⁰. Na początku 1938 roku konsulat w Rydze w porozumieniu z władzami wojewódzkimi zorganizował zbiorowy transport nieślubnych dzieci, które przebywały na koszt państwa w żłobkach łotewskich. Konsulat pokrywał koszty podróży matek i ich dzieci oraz wydawał zapomogę na drogę⁷¹.

Do zakresu zadań polskiej służby konsularnej na Łotwie należało również informowanie robotników o wszelkich zmianach dotyczących ich pobytu za granicą. Największe możliwości w tym zakresie posiadał Konsulat RP w Rydze, który regularnie publikował swoje komunikaty i informacje na łamach prasy polskiej na Łotwie. Ukazujący się w Rydze tygodnik „Nasze Życie” prowadził specjalny dział konsularny, w którym zamieszczano tego typu komunikaty. W celu zapoznania emigrantów z podstawowymi informacjami na temat pobytu za granicą pracownicy konsulatu w Rydze opracowali w 1939 roku broszurę pt. *Co powinien wiedzieć polski robotnik rolny na Łotwie*. Wyjaśniano w niej najważniejsze kwestie dotyczące pracy i odpoczynku, płacy, kosztów podróży, możliwości rozwiązania kontraktu oraz obowiązków i praw robotnika podczas pobytu za granicą⁷². Broszura została rozesłana do starostw w Polsce, na których terenie odbywała się w 1939 roku rekrutacja pracowników⁷³.

Osobną płaszczyzną pracy polskiej służby konsularnej była opieka kulturalno-oświatowa nad emigrantami. W ramach działań z tego zakresu starano się doprowadzić do zbliżenia pomiędzy pracownikami sezonowymi a miejscową diasporą polską. Z powszechnego spisu ludności wynika, że w 1935 roku narodowość polską zadeklarowało 48 949 osób. Władze polskie uważały kontakty z diasporą za rzecz bardzo wskazaną, bowiem z dala od ojczyzny emigranci łatwo mogli ulegać demoralizacji i wynarodawianiu. Do zacieśnienia kontaktów

⁶⁹ AAN, MSZ, t. 11568, Pismo Konsula RP w Rydze S. Ryniewicza do Wydziału Polityki Emigracyjnej MSZ w sprawie polskich robotników sezonowych na Łotwie, 24 V 1937, k. 37.

⁷⁰ AAN, MSZ, t. 11568, Sprawozdanie Konsulatu RP w Rydze z kontroli rachunków za opiekę nad obywatelami polskimi oraz za leczenie polskich robotników rolnych na Łotwie w roku 1936, k. 151.

⁷¹ *Komunikaty Konsulatu RP w Rydze*, „Nasze Życie” 1938, 167, s. 14.

⁷² AAN, MSZ, t. 9689, Wskazówki i informacje dla polskich robotników rolnych w Łotwie (Warszawa 1939), k. 115–117.

⁷³ AAN, MSZ, t. 9689, Notatka Wydziału Polityki Emigracyjnej Departamentu Konsularnego MSZ w sprawie broszury informacyjnej dla robotników do Łotwy, 27 VI 1939, k. 89.

miała się przyczyniać miejscowa prasa polska, dlatego wspomniany wcześniej tygodnik „Nasze Życie” był finansowo wspierany przez konsulat w Rydze. Usiłowano zachęcać robotników sezonowych do czytania gazety – konsulat ufundował kilka nagród dla robotników, którzy prenumerowali lub rozpowszechniali gazetę wśród znajomych⁷⁴.

W 1938 roku władze polskie we współpracy z miejscową Polonią zintensyfikowały pracę kulturalno-oświatową wśród emigrantów. Zainicjowano działania mające na celu zrzeszanie ich w stowarzyszeniach o charakterze kulturalno-oświatowym⁷⁵. W MSZ panowało przekonanie, że obecność polskich robotników rolnych na Łotwie wpłynie na powiększenie się polskiego stanu posiadania. Wzrost liczby Polaków w tym kraju wydawał się kwestią czasu, gdyż coraz większa liczba robotników zadomawiała się w tym kraju⁷⁶. Zgodnie z polsko-łotewskim układem emigracyjnym w przypadku polskich robotników oprócz niedziel i świąt obowiązujących na Łotwie jako dni świąteczne traktowano również polskie święta narodowe: 3 maja (Święto Konstytucji) i 11 listopada (Święto Niepodległości)⁷⁷. Stwarzało to możliwość angażowania robotników w ich obchody. W 1938 roku Konsulat RP w Rydze wraz z miejscową Polonią po raz pierwszy zorganizował w największych skupiskach polskich robotników sezonowych uroczyste obchody Święta Konstytucji 3 maja. W Jelgavie i Liepāja urządzono uroczyste akademie z udziałem miejscowych Polaków i robotników sezonowych⁷⁸. W uzgodnieniu z władzami łotewskimi, pracownicy chcący wziąć udział w tych uroczystościach otrzymywali w biurze pracy Łotewskiej Izby Rolniczej 75% zniżki na podróż koleją. Według szacunków służby konsularnej w akademii wzięło udział około tysiąca osób⁷⁹. W listopadzie 1938 roku w Jelgavie zorganizowano kolejną uroczystość, tym razem z okazji Święta Niepodległości i ponownie zaproszono na obchody robotników sezonowych⁸⁰. Konsulat RP w Rydze bardzo pozytywnie oceniał wyniki powyższych przedsięwzięć i zamierzał kontynuować je w 1939 roku. Akcją zamierzano objąć większą liczbę miejscowości⁸¹.

Działalność kulturalno-oświatowa nie odniosła jednak znaczących sukcesów. Większość robotników sezonowych nie była zainteresowana ani aktywnością społeczno-kulturalną, ani utrzymywaniem kontaktów z rodakami żyjącymi

⁷⁴ *List otwarty konsula RP w Rydze Stefana Rynkiewicza*, 1936, s. 14.

⁷⁵ AAN, MSZ, t. 11581, Porozumienie między Ministerstwem Opieki Społecznej Rzeczypospolitej Polskiej a Ministerstwem Rolnictwa Republiki Łotewskiej w sprawie polskich robotników rolnych, sezonowych i innych, 29 X 1938, k. 19–20.

⁷⁶ AAN, MSZ, t. 10475, Referat pt. „Polacy na Łotwie”, 1939, k. 17; *Ibidem*, Wytyczne pracy MSZ na Łotwie na rok 1938, k. 27.

⁷⁷ Działyński archiwum Hrodzienskiej woblasti (DAHV), Urząd Wojewódzki w Nowogródku, f. 551, vop. 1, spr. 1340, Umowa o pracę dla polskich robotników rolnych w Łotwie na rok 1939, k. 2–3.

⁷⁸ *3-i Maj dla polskich robotników rolnych*, 1938, s. 14.

⁷⁹ *Tu Konsulat RP w Rydze*, 1938, 173, s. 14; *Stary Bartłomiej*, 1938, s. 13–14.

⁸⁰ *Obchód 11. listopada*, 1938, s. 14.

⁸¹ AAN, MSZ, t. 11606, Pismo Konsula RP w Rydze R. Putryńskiego do Wydziału Polityki Emigracyjnej MSZ w sprawie polskich emigrantów sezonowych na Łotwie, 13 IV 1939, k. 14.

w diasporze. Za granicę wyjechali za chlebem i ciężko pracowali, aby jak najwięcej zarobić na utrzymanie siebie i swoich rodzin. Nie mieli więc czasu, sił ani pieniędzy, by uczestniczyć w życiu społecznym. Wspomniany wcześniej tygodnik „Nasze Życie” prenumerowało zaledwie 2–3% robotników, podczas gdy większość nie przejawiała nim żadnego zainteresowania. Dodatkową tego przyczyną był znaczny odsetek analfabetów i półanalfabetów wśród emigrantów⁸².

Podsumowując całokształt działalności polskiej służby konsularnej na Łotwie, można stwierdzić, że polscy robotnicy sezonowi w tym kraju nie byli pozostawieni własnemu losowi. Czuwały nad nimi polskie placówki konsularne, a konsulaty RP w Rydze i Dyneburgu nie mogły narzekać na brak zajęcia. Pracownicy konsularni dążyli do tego, aby bronić interesów emigrantów w relacjach z miejscowymi pracodawcami. Starano się także monitorować na bieżąco warunki bytowe, w jakich pracowali emigranci. Cechą charakterystyczną polskiego wychodźstwa sezonowego na Łotwie był fakt, że składało się ono przeważnie z młodzieży wiejskiej, która nigdy wcześniej nie opuszczała swojej rodzinnej miejscowości. Wymagało to od władz polskich zwrócenia szczególnej uwagi na kwestię opieki nad tymi ludźmi. Przeprowadzone badania dowodzi, że pracownicy konsulatów polskich na Łotwie dokładali wszelkich starań, aby otoczyć robotników możliwie najlepszą i wszechstronną opieką.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych (AAN), Zespół 15 – Ministerstwo Opieki Społecznej.

Archiwum Akt Nowych, Zespół 322 – Ministerstwo Spraw Zagranicznych.

Dziariaūny Archiū Hrodzienskaj Voblasci (DAHV), Zespół 551 – Urząd Wojewódzki w Nowogrodzku.

Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas (LCVA), Zespół 51 – Urząd Wojewódzki w Wilnie.

Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas, Zespół 148 – Wileńska Izba Rolnicza.

Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs (LVVA), Zespół 3219 – Konsulat RP w Rydze.

Prasa

III-ci komunikat Konsulatu RP w Rydze, 1937, „Nasze Życie”, 131, s. 18.

VIII-my komunikat Konsulatu RP w Rydze, 1937, „Nasze Życie”, 142, s. 18.

IV-ty komunikat Konsulatu RP w Rydze, 1937, „Nasze Życie”, 132, s. 18.

Komunikat Konsulatu RP w Rydze, 1938, „Nasze Życie”, 162, s. 14.

Komunikat Konsulatu RP w Rydze, 1938, „Nasze Życie”, 171, s. 14.

Komunikaty Konsulatu RP w Rydze, 1938, „Nasze Życie”, 167, s. 14.

Komunikaty Konsulatu RP w Rydze, 1938, „Nasze Życie”, 174, s. 17.

Komunikaty Konsulatu RP w Rydze, 1938, „Nasze Życie”, 182, s. 13.

Komunikaty Konsulatu RP w Rydze, 1938, „Nasze Życie”, 183, s. 13.

Komunikaty Konsulatu RP w Rydze, 1938, „Nasze Życie”, 188, s. 12.

⁸² J. Grzybowski, 2020, s. 276–277.

- Komunikat Konsulatu RP w Rydze. Motocyklem – do robotników*, 1938, „Nasze Życie”, 188, s. 12.
- Komunikat RP w Rydze*, 1936, „Nasze Życie”, 95, s. 18.
- Konsul RP w Daugawpilsie T. Buynowski odwiedza robotników*, 1936, „Nasze Życie”, 82, s. 14.
- Konsulat RP w Rydze o nowej umowie*, 1938, „Nasze Życie”, 170, s. 13.
- Konsul RP w Rydze p. Stefan Ryniewicz na wizytacji*, 1938, „Nasze Życie”, 188, s. 12.
- Konsul RP w Rydze St. Ryniewicz wśród robotników*, 1938, „Nasze Życie”, 189, s. 13.
- Kopec B., 1938, *W sprawie emigracji sezonowej do Łotwy*, „Tygodnik Rolniczy”, 1/2, s. 5.
- List otwarty Konsula Rzeczypospolitej Polskiej w Rydze w odpowiedzi na zażalenie polskiego robotnika rolnego Kozaka*, 1937, „Nasze Życie”, 144, s. 18.
- List otwarty konsula RP w Rydze Stefana Rynkiewicza*, 1936, „Nasze Życie”, 83, s. 4.
- Nie piszcie do Konsulatu po rosyjsku!*, 1936, „Nasze Życie”, 81, s. 17.
- 3-i Maj dla polskich robotników rolnych*, 1938, „Nasze Życie”, 171, s. 14.
- O obowiązku moralnym*, 1936, „Nasze Życie”, 64, s. 19.
- O czym każdy sezonowy robotnik rolny wiedzieć powinien*, 1937, „Nasze Życie”, 117, s. 17–18.
- O przedwczesnych powrotach i wysyłaniu pieniędzy w listach*, 1938, „Nasze Życie”, 198, s. 13.
- O tym, o czym trzeba wiedzieć*, 1937, „Nasze Życie”, 122, s. 18.
- O Waszych zażaleniach i skargach*, 1936, „Nasze Życie”, 91, s. 19.
- Obchód 11. listopada*, 1938, „Nasze Życie”, 200, s. 14.
- Porozumienie emigracyjne na rok 1938 podpisane*, 1938, „Nasze Życie”, 169, s. 12.
- Sprawa, o której jeszcze nie pisaliśmy*, 1938, „Nasze Życie”, 96, s. 17.
- Stara Agata, Słów kilka o posagu polskich robotnic*, 1938, „Nasze Życie”, 198, s. 13–14.
- Stary Bartłomiej, Polscy robotnicy rolni na obchodach Trzeciego Maja w Jełgawie*, 1938, „Nasze Życie”, 177, s. 13–14.
- Tu Konsulat RP w Rydze*, 1938, „Nasze Życie”, 173, s. 14.
- Tu Konsulat RP w Rydze*, 1938, „Nasze Życie”, 178, s. 14.
- Uwagde robotników rolnych*, 1938, „Nasze Życie”, 169, s. 13.
- Wizytacja robotników polskich*, 1937, „Nasze Życie”, 149, s. 14.
- Wrażenia z ostatniej podróży inspekcyjnej*, 1938, „Nasze Życie”, 197, s. 14.
- Wśród polskich robotników*, 1936, „Nasze Życie”, 96, s. 18.

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 października 1927 r. o emigracji, Dz.U. Nr 89 poz. 799.

Opracowania

- Grzybowski J., 2020, *Problematyka polskich emigrantów sezonowych na Łotwie na łamach tygodnika „Nasze Życie” w latach 1936–1939*, „Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej”, 13, s. 246–277.
- Janowska H., 1981, *Emigracja zarobkowa z Polski 1918–1939*, Warszawa.
- Jėkabsons Ē., 1999, *Skład narodowościowy mieszkańców 6 gmin powiatu iłuksztańskiego w XIX–XX w. jako główny powód sporu terytorialnego między Łotwą a Polską w okresie międzywojennym*, [w:] *Granice i pogranicza. Historia codzienności i doświadczeń*, t. 1, red. M. Liedke, J. Sadowska, J. Trynkowski, Białystok.
- Joniec T., 1996, *Polska służba konsularna 1918–1995*, Warszawa.

- Kołodziej E., 1982, *Wychodźstwo zarobkowe z Polski 1918–1939. Studia nad polityką emigracyjną II Rzeczypospolitej*, Warszawa.
- Kopeć B., 1938, *Wychodźstwo sezonowe z Ziemi Wileńskiej do Łotwy*, Wilno.
- Landau L., 1966, *Wychodźstwo sezonowe na Łotwę i do Niemiec w 1937 roku. Na podstawie ankiety Instytutu Gospodarstwa Społecznego*, Warszawa.
- Leczyk M. et al., 1995, *Historia dyplomacji polskiej*, t. 4: 1918–1939, red. P. Łossowski, Warszawa.
- Łossowski P., 1990, *Łotwa nasz sąsiad. Stosunki polsko-łotewskie w latach 1918–1939*, Warszawa.
- Palaša I., 2005, *Darbaspēka imparts Latvijas laukos starpkrraru perioda* [praca magisterska], Rīga.
- Pałyga E.J., 1976, *Czynności konsulów RP w zakresie pomocy społecznej, kulturalno-oświatowym i prawnym. 1918–1944*, „Przegląd Polonijny”, 2, s. 130–139.
- Pałyga E.J., 1970, *Stosunki konsularne Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa.
- Skóra W., 2006, *Służba konsularna Drugiej Rzeczypospolitej. Organizacja, kadry i działalność*, Toruń.
- Skrzypek A., 1997, *Stosunki polsko-łotewskie. 1918–1939*, Gdańsk.
- Stranga A., 2020, *Kārļa Ulmaņa autoritārā režīma saimnieciskā politika (1934–1940)*, Rīga.
- Ceranka P., Szczepanik K. (oprac.), 2020, *Urzędy konsularne Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1945. Informator archiwalny*, Warszawa.
- Viesturs P. K., 2019, *Latvian–Polish Economic Relations 1918–1939*, „Humanities and Social Sciences. Latvia”, 27 (2), s. 32–45.

Piotr Żurek*
Bielsko-Biała

Polska siatka wywiadowcza w Niepodległym Państwie Chorwackim (Nezavisna Država Hrvatska – NDH)¹

Abstract

The Polish intelligence was active on the territory of the Independent State of Croatia in the years 1941–1943. It operated under the guise of humanitarian help for Polish refugees in Croatia and Serbia (Continental Action). The main headquarters of this cell of Continental Action were located in the cities of Split and Crikvenica. Since 1942 the Polish intelligence in Croatia worked as part of a group called “Lidia.”

Keywords: Continental Action, Independent State of Croatia, polish intelligence services, World War II

Słowa kluczowe: Akcja Kontynentalna, Niepodległe Państwo Chorwackie, polski wywiad, II wojna światowa

Wstęp

Niniejszy tekst jest jedynie próbą nakreślenia ram szerszego zagadnienia, jakim była działalność polskiego wywiadu w Chorwacji w okresie II wojny światowej. W artykule zwrócono uwagę na szereg mało znanych wątków i epizodów, których tajemnica do dzisiaj tkwi w archiwach nie tylko Polski i Chorwacji, ale także Wielkiej Brytanii, USA, Włoch, Francji oraz Szwajcarii, Niemiec i Serbii.

* Akademia Techniczno-Humanistyczna w Bielsku-Białej, e-mail: pzurek@ath.bielsko.pl, ORCID: 0000-0001-6957-1862.

¹ Artykuł jest polską wersją mojego tekstu pt. *Poljska obavještajna mreža u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, zamieszczonego w publikacji *Poljsko-hrvatske veze kroz stoljeća. povijest, kultura, književnost*, pod red. Macieja Czerwińskiego i Damira Agičića (Zagreb 2018). Pragnę w tym miejscu złożyć podziękowania dla Fundacji z Brzezia Lanckorońskich za udzielone mi stypendium w Londynie.

Dlatego też podjęte zagadnienie stanowi nie lada wyzwanie zarówno dla polskiej, jak i chorwackiej historiografii.

Spuścizna polskiego wywiadu z okresu II wojny światowej

Jesienią 1940 roku na mocy brytyjsko-polskiej umowy wywiadowczej Oddział II Sztabu Naczelnego Wodza (dawna „dwójka”, dalej: Oddział II) został de facto podporządkowany Secret Intelligence Service (SIS). Oddział VI Sztabu Naczelnego Wodza natomiast ściśle współpracował z odpowiedzialnym za sabotaż i dywersje brytyjskim Special Operations Executive (SOE)². Na czele polskiej sekcji tej organizacji stał pułkownik Harold Perkins, który jako zakamuflowany agent SIS do 1939 roku prowadził fabrykę tekstylną w Bielsku-Białej³. Z kolei komandor Wilfred Dunderdale był brytyjskim oficerem łącznikowym, pośredniczącym pomiędzy SIS a Oddziałem II⁴.

Z jednej strony rezydujący w Londynie od czerwca 1940 roku Rząd RP na uchodźstwie oraz Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie były uzależnione od pomocy brytyjskiej. Z drugiej zaś strony po sukcesach Wehrmachtu w Europie wywiad brytyjski był „zdezorientowany i częściowo spenetrowany przez niemieckie służby”, dlatego Brytyjczykom zależało na współdziałaniu z polskim wywiadem, który ciągle dysponował niezłe rozwiniętą siatką szpiegowską w Europie⁵. Poza tym Oddział II nieprzerwanie utrzymywał współpracę z wywiadami innych państw, w tym i Jugosławii⁶. Należy tutaj zaznaczyć, iż w latach 1940–1945 Oddział II przekazał Brytyjczykom „dziesiątki tysięcy meldunków” (niestety, wiele z nich ciągle nie jest dostępnych dla historyków). Poza tym w roku 1945 Brytyjczycy, powołując się na wspomnianą wyżej umowę z 1940 roku, „poprosili o natychmiastowe oddanie do ich przechowania wszystkich naszych aktów”. Nie ulega wątpliwości, iż strona polska utraciła tym samym najcenniejszą część spuścizny polskiego wywiadu z okresu II wojny światowej. Dodatkowo, jeszcze przed przekazaniem tych materiałów stronie brytyjskiej nie miała ich część została celowo zniszczona lub trafiła na przechowanie do polskich instytucji oraz w ręce prywatne⁷. Dotyczy to także dokumentów odnoszących się do działalności polskiego wywiadu w Chorwacji.

Pocieszające jest to, iż selekcja ta nie była skrupulatnie prowadzona i niemało jej materiałów zachowało się w polskich archiwach w kraju i zagranicą. Na wymienienie zasługują tutaj materiały przechowywane w zbiorach Instytutu Polskiego i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie, w Instytucie Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku oraz w Centralnym Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji w Warszawie. Co więcej, z prac brytyjskiej historyczki Gill Bennet, mającej dostęp do archiwów Military Intelligence Section 5 możemy

² J.M. Ciechanowski, 2004, s. 39–43.

³ N. Davies, 2004, s. 84. O Perkinsie vide: J. Walker, 2010.

⁴ A. Suchcitz, J.M. Ciechanowski, 2004, s. 36.

⁵ J.M. Ciechanowski, 2004, s. 39–43.

⁶ A. Peplowski, 1995, s. 179.

⁷ A. Suchcitz, J.M. Ciechanowski, 2004, s. 33–48.

wywnioskować, iż wiele dokumentów dotyczących działań polskiego wywiadu w Chorwacji wciąż znajduje się w posiadaniu brytyjskim⁸. Ślady działalności polskiego wywiadu w NDH są także widoczne w Chorwackim Archiwum Państwowym w Zagrzebiu (HDA) oraz w Archiwum Wojskowym w Belgradzie.

Polacy w Królestwie Jugosławii (i w Banowinie Chorwacji⁹) w latach 1939–1940

W konsekwencji agresji Niemiec i ZSRR na Polskę we wrześniu 1939 roku najwyższe polskie władze państwowe zostały internowane w Rumunii. Wraz z nimi w tym kraju znalazła się cała rzesza polskich uchodźców (od 60 do 100 tys.)¹⁰. Tysiące polskich uchodźców dotarły także na terytorium Węgier¹¹. 30 września 1939 roku generał Władysław Sikorski powołał w Paryżu pierwszy polski rząd emigracyjny. Generał Sikorski jako premier i Naczelny Wódz natychmiast po desygnowaniu przystąpił do tworzenia polskiej armii na wychodźstwie.

Liczono przede wszystkim na to, że nowa armia zostanie zasilona przez ochotników i żołnierzy internowanych w Rumunii i na Węgrzech, dlatego też już jesienią 1939 roku rozpoczęto akcję przerzutową polskich obywateli do Francji. Główny szlak tej ewakuacji przebiegał przez neutralną Jugosławię, gdzie „na granicy jugosłowiańsko-węgierskiej zorganizowano sieć tajnych placówek ewakuacyjnych przez Włochy, przeważnie linią kolejową Zagrzeb–Mediolan–Turyn do francuskich stacji granicznych Modena i Mentana, gdzie zlokalizowane były placówki odbiorcze. Generalnie kierunek ewakuacji – Francja”¹². Według relacji polskich żołnierzy „nieocenionej pomocy” przy przechodzeniu granicy jugosłowiańsko-węgierskiej udzielała Polakom „gwardia Mačka” („Maczekowcy”)¹³.

W Zagrzebiu, stolicy Banowiny Chorwacji, przy działającym tam Towarzystwie Przyjaciół Polski (Društvo prijatelja Poljske) powstał Komitet Opieki nad Polakami, którym kierował dr Andrija Štampar. Komitet był prywatną organizacją charytatywną i dzięki lokalnym darczyńcom organizował dla polskich uchodźców punkty noclegowe i wyżywieniowe. W lipcu 1940 roku władze Banowiny Chorwacji powołały Towarzystwo Przyjaciół Narodu Polskiego (Društvo prijatelja poljskog naroda). Jego przewodniczącym został Nikola Andrić (zm. 1942), a sekretarzem Josip Hamm. Funkcję szefa sekcji pomocy dla polskich uchodźców pełnił dalej dr Štampar¹⁴.

⁸ G. Bennett, 2004, s. 301.

⁹ 26 VIII 1939 r. doszło do zawarcia porozumienia między Chorwacką Partią Chłopską (HSS) a rządem Królestwa Jugosławii. Układ ten potocznie nazywany jest porozumieniem Cvetković – Maček. W jego efekcie w ramach Królestwa Jugosławii została powołana autonomiczna Banowina Chorwacja.

¹⁰ M. Willaume, 1981, s. 77–78.

¹¹ K. Stasiński, 1961, s. 247–253; A. Przewoźnik, 2006, s. 5–9.

¹² A. Przewoźnik, 2006, s. 23.

¹³ Z. Józwiak, 2013, s. 234. Pod potocznymi nazwami „gwardia Mačka” czy też „Maczekowcy” kryły się paramilitarne oddziały chorwackie, składające się z dawnych zwolenników HSS, którzy poparli ustaszy (od nazwiska Vlatko Mačka, lidera HSS).

¹⁴ J. Hamm, 1948, s. 191–193. Według Josipa Hamma rząd Banowiny Chorwacji, nie chcąc prowokować Niemców, „zaraz na początku odciął się od wszelkiej bezpośredniej pomocy, jedyne

Większość polskich uchodźców przejeżdżała wówczas przez Chorwację jedynie tranzytem (od grudnia 1939 do czerwca 1940). Po krótkiej regeneracji w Zagrzebiu udawali się w dalszą podróż, a w międzyczasie działający w tym mieście polski konsulnat zaopatrywał ich w stosowne dokumenty i wizy. Wszystkie działania odbywały się zgodnie z instrukcjami napływającymi od polskiego rządu we Francji. Delegatem Rządu RP do Spraw Opieki nad Uchodźcami Polskimi w stolicy Chorwacji został mianowany Władysław Medyński, lekarz¹⁵.

Wraz z sukcesami armii niemieckiej w kampanii francuskiej, w połowie maja 1940 roku „większa liczba uchodźców polskich zaczęła zatrzymywać się w Zagrzebiu na czas dłuższy”. W celu lepszej organizacji opieki powołano w Belgradzie Komitet Obywatelski, składający się głównie z miejscowej Polonii. Już w kwietniu 1940 roku pod patronatem komitetu utworzono w Crikvenicy Szwajcarski Dom dla Polskich Dzieci (Home Suisse pour Enfants Polonais), który miał służyć opiece nad rodzinami polskich żołnierzy. Otwarcie tego domu, przeznaczonego głównie dla żon i dzieci polskich wojskowych, było możliwe dzięki pomocy finansowej szwajcarskiego towarzystwa „Pro Polonia”. Siedziba domu znajdowała się w Hotelu Slavija i początkowo przebywało tam 33 dzieci i 21 matek. W polskim Domu w Crikvenicy funkcjonowało także przedszkole wraz ze szkołą. Całością kierowała dr Maria Kujawska¹⁶.

Wiosną 1940 roku konsul RP w Zagrzebiu Mieczysław Grabiński otrzymał instrukcję, aby polskich żołnierzy i ochotników kierować do Splitu, skąd byli wysyłani drogą morską do Marsylii, Grecji oraz Syrii, gdzie formowano Samodzielną Brygadę Strzelców Karpackich. „Punktem etapowym” w Splicie kierował pułkownik Leopold Gebel. Ze względu na klęskę Francji w czerwcu 1940 roku uległa zablokowaniu droga ewakuacyjna w kierunku zachodnim. Przez krótki czas czynny był szlak w kierunku Syrii, jednak i on został przerwany z chwilą przystąpienia Włoch do wojny z Francją. W wyniku klęski Francji wzrosły wpływy niemieckie w Rumunii i na Węgrzech, na skutek czego rządy tych państw zostały zmuszone do wstrzymania dalszej ewakuacji internowanych tam polskich żołnierzy. Tym samym w Belgradzie i Zagrzebiu przestały działać polskie punkty ewakuacyjne¹⁷.

Ośrodki polskiego wywiadu w Królestwie Jugosławii (i Banowinie Chorwacji) w latach 1940–1941

Poprzez różnego rodzaju nielegalne szlaki przerzutowe na teren Jugosławii docierali także funkcjonariusze Oddziału II. Poza tym na mocy porozumienia polsko-jugosłowiańskiego w Čačku została zainstalowana grupa około 40 pracowników

co «mógł» obiecać (oczywiście prywatnie) było to – że nie będzie przeszkadzać”.

¹⁵ M. Grabiński, 1946, s. 24–25. Delegaci mianowani byli od grudnia 1939 r., vide „Wieści Polskie”, 1944, s. 4. Delegatem w Belgradzie został mianowany Stanisław Ligoń.

¹⁶ S. Ligoń, 1941, s. 2; *List z Belgradu. Uchodźcy polscy w Jugosławii*, 1941, s. 2. Powołanie Komitetów Obywatelskich było zgodne z uchwałą Rady Ministrów z dnia 3 III 1940 r., vide „Wieści Polskie”, 1944, s. 4.

¹⁷ M. Grabiński, 1946, s. 25–27; J. Kujawska-Tenner, 2014, s. 42–43.

Państwowych Zakładów Telekomunikacyjnych z Warszawy. Oczywiście manewr ten nie był przypadkowy, gdyż już wczesną wiosną 1940 roku przewidywano konieczność opuszczenia Węgier i podjęto decyzję o zorganizowaniu na terytorium Jugosławii nowych baz łączności wywiadu¹⁸.

Jeszcze w październiku 1939 roku ówczesny szef Oddziału II, pułkownik Józef Smoleński, przedstawił w Rumunii plan tzw. Akcji Południowej, która polegała na zorganizowaniu łączności z okupowanym krajem. W tym celu zamierzano zorganizować w Europie Południowo-Wschodniej sieć kurierów i placówek łącznikowych, a równoległe z nią miał funkcjonować aparat wywiadowczy. Według zamysłu pułkownika Smoleńskiego Akcja Południowa miała obejmować Rumunię, Węgry oraz Jugosławię, zaś „biuro «Akcji» planowano umieścić w Belgradzie lub Zagrzebiu”¹⁹.

Mimo że Akcja Południowa nigdy nie weszła w życie w zaplanowanym kształcie ze względu na konflikt między „sikorszczykami” a „piłsudczykami”, to jednak nieprzypadkowo od samego początku wojny „Jugosławia była krajem, przez który szły szlaki kurierskie na zachód”²⁰. Dlatego też Chorwacja zajmowała szczególne miejsce na trasie polskich kurierów. Tą drogą polski rząd emigracyjny utrzymywał kontakt z okupowanym krajem. Dzięki temu szlakowi przekazywane były informacje wywiadowcze i komunikowano się z innymi bazami i placówkami konspiracyjnymi. Władysław Medyński jeździł jako kurier z Chorwacji na Węgry²¹. W latach 1939–1941 jeden z punktów przerzutowych polskich kurierów znajdował się w Zagrzebiu, w domu polskiej lekarki Bronisławy Prašek-Całczyńskiej (Švearova 3). Dotychczas ustalono, że „przez punkt ten przesłano tysiące listów, przesyłek pieniężnych z Francji, Anglii, Szwajcarii i z innych krajów do okupowanej Polski, a także do obozów internowanych Polaków na Węgrzech i w Rumunii. Synowie lekarki – Wojciech i Władysław Praškwie przeprowadzali polskich kurierów przez granicę. Wojciech Prašek utonął w Adriatyku latem 1941 roku, kiedy płynął statkiem z tajną misją z Rijeki do Aten”²².

Dopiero po otrząśnięciu się z klęski wrześniowej, wiosną 1940 roku Oddział II przystąpił do tworzenia w Europie nowej siatki wywiadowczej przy wykorzystaniu przedwojennych kontaktów agenturalnych. W ten sposób placówki polskiego wywiadu zaczęły powstawać także na terytorium Królestwa Jugosławii²³.

W tym czasie Polaków bardzo niepokoił fakt, iż władze węgierskie zaczęły ulegać żądaniom Niemiec, aby powstrzymać „ucieczki” internowanych żołnierzy²⁴. Niewątpliwie wzrost orientacji proniemieckiej na Węgrzech już pod koniec lutego 1940 roku zmusił kierownictwo Oddziału II do ewakuowania z Budapesztu do Belgradu laboratorium technicznego. Jednostka ta zajmowała się między innymi wywiadowczymi pracami fototechnicznymi, produkcją

¹⁸ G. Mazur, 2000, s. 28–29.

¹⁹ T. Dubicki, 2002, s. 58.

²⁰ L. Kliszewicz, 1983, s. 87.

²¹ T. Zakrzewski, 1975, s. 377.

²² C. Leżeński, I. Marinković, 1986, s. 40–41; vide B. Prašek-Całczyńska, 2005.

²³ P. Kołakowski, A. Peplowski, 2006, s. 505–506.

²⁴ A. Przewoźnik, 2006, s. 23–24.

dokumentów oraz układaniem szyfrów i montowaniem schowków dla kurierów. Na czele laboratorium technicznego stał kapitan Tadeusz Werner „Ostoja”²⁵.

28 lutego kierowany przez Stanisława Kota Komitet Ministrów dla Spraw Kraju powołał w kilku państwach cywilne placówki łączności²⁶. (Bazy te miały także za zadanie obserwować działania zdominowanego przez piłsudczyków wywiadu wojskowego)²⁷. Tego samego dnia Komendant Główny Związku Walki Zbrojnej (KG ZWZ) generał Kazimierz Sosnkowski wydał rozkaz przygotowania ewakuacji placówek polskiego wywiadu z Węgier i Rumunii. Tutaj przewidywano przeniesienie radiostacji z Budapesztu do Belgradu²⁸. O dużym znaczeniu obszaru Królestwa Jugosławii dla polskich planów wywiadowczych świadczy również fakt, że między 29 maja a 2 czerwca 1940 roku w Belgradzie odbyła się narada (Konferencja Belgradzka) przedstawicieli komend ZWZ w kraju z kierownikami baz łącznikowych na Węgrzech i w Rumunii oraz z delegatami KG ZWZ. Z zachowanych szczątków dokumentacji z tej konferencji dowiadujemy się, że ustalono na niej rozbudowę szlaków ewakuacyjnych przez Jugosławię. Zakładano również, iż w przypadku zagrożenia dla tego kraju bazy łącznikowe powinny przejść do konspiracji lub zostać ewakuowane²⁹.

Być może uczestnicy Konferencji Belgradzkiej przewidywali rychły upadek Francji, tym niemniej tak szybka kapitulacja tego kraju wywołała szok w szeregach polskiego rządu emigracyjnego oraz chaos w siłach zbrojnych, konspiracji i wywiadzie. Sytuacja stawała się groźna, tym bardziej że błyskawiczne zwycięstwa Niemiec podbudowały prestiż tego państwa w Europie Południowo-Wschodniej, co automatycznie prowokowało nastroje antypolskie.

Nieprzypadkowo też już 22 czerwca 1940 roku w Jugosławii przestało funkcjonować wspomniane polskie laboratorium techniczne, a jego sprzęt zdeponowano w „belgradzkiej siedzibie wywiadu brytyjskiego”. Kapitan Werner natomiast utworzył na terenie tego państwa „specjalną placówkę dywersyjną”. Zajmowała się ona organizowaniem akcji propagandowych, jak również zbrojnych wymierzonych w mienie niemieckie, np. wysadzanie tankowców na Dunaju³⁰. Placówka dywersyjna Wenera wywołała również demonstrację antyniemiecką w Zagrzebiu³¹.

W lipcu 1940 roku na obszar Jugosławii dotarli funkcjonariusze polskiego wywiadu, działający dotychczas na terytorium Węgier (baza „Romek”). Znajdował się wśród nich major Wiktor Zahorski „Tramp”, który oficjalnie objął w Belgradzie kierownictwo nad bazą polskiego wywiadu, funkcjonującą pod kryptonimem „Sława”. Jednak wkrótce po przyjeździe „Tramp” wraz z grupą współpracowników został aresztowany przez władze jugosłowiańskie i był

²⁵ T. Dubicki, A. Suchcitz, 2009, s. 305–306.

²⁶ W. Grabowski, 2008, s. 175–200.

²⁷ J. Kurcysz, 1995, s. 30–31.

²⁸ A. Suchcitz et al., 2015, s. 271–272.

²⁹ J. Zamojski, 1966, s. 191–238.

³⁰ T. Dubicki, A. Suchcitz, 2009, s. 306–307.

³¹ J.M. Ciechanowski, T. Dubicki, 2004, s. 334.

przetrzymany prawdopodobnie aż do listopada³². Być może na skutek tych perturbacji w październiku 1940 roku kapitan Werner i jego laboratorium zostali ewakuowani do Stambułu³³.

W sierpniu natomiast do Belgradu został wysłany Tadeusz Trawiński „Kowal” z zadaniem przejęcia kierownictwa nad cywilną bazą łączności w tym mieście. W wyniku różnego rodzaju komplikacji dotarł on do Belgradu dopiero w styczniu 1941 roku³⁴. Niemniej w Belgradzie działała bez większych trudności ekspozytura „J” Oddziału II, którą kierował kapitan Stefan Maresz „Czarny”³⁵. Z kolei w Zagrzebiu, stolicy Chorwacji, funkcjonowała jednoosobowa placówka Referatu Wschód polskiego wywiadu³⁶. Tworzył ją Roman Kowalik, który już od roku 1926 był pracownikiem tamtejszego polskiego konsulatu oraz działaczem towarzystwa „Ognisko Polskie”. W chwili napaści Niemiec i ZSRR na Polskę w 1939 roku został on mianowany kierownikiem ewakuacji Polaków z Chorwacji³⁷.

Z meldunku generała Sosnkowskiego do premiera Sikorskiego z dnia 28 listopada 1940 roku dowiadujemy się, iż „dotychczasowe placówki pomocnicze bazy «Romek» w Jugosławii (Belgrad i Zagrzeb)” przechodzą w dyspozycję placówki „Grzegorz” w Grecji. Według meldunku: „Placówka w Zagrzebiu nosi charakter punktu przerzutowego przez zieloną granicę na Węgry”³⁸.

Władze w Zagrzebiu zapewne wiedziały, iż pod przykrywką niesienia pomocy uciekinierom z okupowanej Polski w Banowinie Chorwacji działa polski wywiad. Dlatego też, obawiając się protestów niemieckich, wydały „ostre restrykcje przeciwko uchodźcom z Polski”. Było to o tyle przykre, iż polscy uchodźcy byli de facto pozbawieni możliwości opuszczenia tego kraju. Mimo to konsul Grabiński skłonił część polskich ochotników i żołnierzy, którzy utknęli w Splicie, aby drogą lądową przedostali się do Grecji³⁹. Znaczna część Polaków pozostała jednak w stolicy Dalmacji, gdzie początkowo przebywali w utworzonym specjalnie dla nich „obozie przejściowym”. Jego komendantem był pułkownik Gebel, a ks. Atanazy Dydek sprawował funkcję kapelana⁴⁰.

W dobie proklamowania Niepodległego Państwa Chorwackiego

Już od jesieni 1940 roku polscy dyplomaci i wywiadowcy przebywający w Jugosławii zdawali sobie sprawę, iż właśnie wtedy toczyły się negocjacje mające

³² L. Kliszewicz, 1983, s. 88–89.

³³ T. Dubicki, A. Suchcitz, 2009, s. 307.

³⁴ J. Kurcysz, 1995, s. 223–225.

³⁵ L. Kliszewicz, 2002, s. 6–7.

³⁶ A. Peplowski, 1995, s. 73.

³⁷ W. Grabowski, 2008, s. 108. Roman Kowalik działał w Chorwacji pod kryptonimami „Kowal” (Zagrzeb) i „Hanka” (Split). O jego działalności kulturalnej w Chorwacji vide: R. Kowalik, 1936.

³⁸ *Generał Sosnkowski do Naczelnego Wodza* (28 XI 1940), [w:] T. Dubicki, 2002, s. 183–186.

³⁹ M. Grabiński, 1946, s. 27. Konsul Grabiński określa ówczesny stosunek władz Banowiny Chorwacji do Polaków jako „nawet wrogi”.

⁴⁰ J. Kujawska-Tenner, 2014, s. 41–42. Ks. Dydek był polskim franciszkaninem, który już od roku 1939 przebywał w Splicie i na Šolcie, vide: Ž. Bezić, 2001, s. 143.

przesądzić o przystąpieniu tego kraju do państw Osi. Oczywiście przewidywano, że władze jugosłowiańskie ulegną presji Berlina, dlatego też stopniowo była prowadzona ewakuacja najbardziej istotnych agencji oraz osób związanych z polskim wywiadem. Byli to głównie Polacy znani służbom niemieckim i już wcześniej zmuszeni do opuszczenia Węgier i Rumunii. Pod koniec zimy 1941 roku Jugosławię opuścił Stanisław Ligoń, natomiast w drugiej połowie marca Medyński zlikwidował swoją delegaturę w Zagrzebiu⁴¹. 8 marca generał Sosnkowski wydał zarządzenie nakazujące „Sławie” nieewakuowania się i przejście do całkowitej konspiracji. Dowódca ZWZ rozkazywał także rozbudowę szlaków kurierskich z Polską oraz przygotowanie ewentualnych melin dla spadochroniarzy⁴².

W tym samym czasie regent Królestwa Jugosławii, książę Paweł Karadziordziewicz, uległ żądaniom Hitlera i podjął decyzję o przystąpieniu Jugosławii do paktu trzech. W konsekwencji tego premier Dragiša Cvetković 25 marca złożył podpis pod dokumentem o przystąpieniu Jugosławii do Osi⁴³. W związku z tym już tego samego dnia baza „Sława” zameldowała „gotowość przejścia na całkowitą pracę konspiracyjną”⁴⁴. Jednocześnie informowała, iż ewakuacja zagrożonych osób została zakończona, a w Jugosławii aktywowano tych agentów, o których służby niemieckie nic nie wiedzą.

Trudno jest dzisiaj jednoznacznie stwierdzić, czy pozostali w Jugosławii Polacy byli związani z działaniami podjętymi wówczas przez wywiad brytyjski. Wiadomo, iż polski wywiad utrzymywał kontakt z belgradzką rezydencją SOE na Obilićev venac⁴⁵. Wiemy również, że polska agentura w Jugosławii przygotowywała się do działania w nowej sytuacji, przewidując najgorszy scenariusz, czyli okupację tego kraju przez wojska Osi.

Zaraz po upadku Francji w polskich kręgach politycznych w Londynie zrodziła się koncepcja Akcji Kontynentalnej, to jest zamysł wykorzystania do działalności konspiracyjnej Polaków przebywających poza krajem. Miała ona polegać nie tylko na działaniach sabotażowych wymierzonych w państwa Osi, ale też na prowadzeniu wywiadu politycznego, działalności propagandowej oraz werbowaniu ochotników. Już w listopadzie 1940 roku polski rząd emigracyjny powierzył organizację Akcji Kontynentalnej Stanisławowi Kotowi⁴⁶. Polski minister ściśle współpracował w tej kwestii z brytyjskim kierownictwem Operacji Specjalnych SOE⁴⁷.

Co ciekawe, 27 marca 1941 roku z inspiracji SOE grupa oficerów jugosłowiańskich na czele z generałem Dušanem Simović przeprowadziła bezkrwawy pucz wojskowy, obalając regencję księcia Pawła i rząd Cvetkovicia – Mačka.

⁴¹ Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie (dalej: IPMS), Raport Kowalika (Londyn, 16 III 1943): sygn. A.9.VI.13/1, s. 6.

⁴² A. Suchcitz et al., 2015, s. 474–476.

⁴³ M. Lambert et al., 1962, s. 230–232; J. Kasaš, 2013, s. 98–107.

⁴⁴ L. Kliszewicz, 2002, s. 9.

⁴⁵ T. Dubicki, 2002, s. 44.

⁴⁶ T. Panecki, 2004, s. 71–75.

⁴⁷ M.R.D. Foot, 2005, s. 25.

Tym samym na tron został wyniesiony król Petar II Karadziordziewić⁴⁸. Władze polskie w Londynie rozumiały dramaturgię tej sytuacji i spodziewały się ataku Osi na Jugosławię, dlatego też zarządzono ewakuację polskich placówek z tego kraju. Podjęto również decyzję o utworzeniu na terenie Serbii i Chorwacji polskiej siatki wywiadowczej. Minister Kot zalecał przy tym: „Rozważyć czy centrum tajnej sieci nie powinien być raczej w Zagrzebiu”⁴⁹.

W następstwie tych wydarzeń 6 kwietnia doszło do inwazji państw Osi na Jugosławię, co było jednocześnie kresem istnienia Banowiny Chorwacji. Krótko przed inwazją ambasador RP w Belgradzie, Kazimierz Roman Dębicki, poinformował hrabiego Artura Antoniego Potockiego, że w przypadku ewakuacji placówki ma on (zgodnie z dyrektywami emigracyjnego rządu w Londynie) pozostać i „przejąć wszelką działalność w swe ręce”. I tak już w trakcie ewakuacji ambasady podpułkownik Janusz Czerwenka, polski attache wojskowy w Belgradzie oraz funkcjonariusz Oddziału II, polecił Potockiemu „zająć się wszystkimi jego ludźmi”. Oficjalnie dalsza działalność Potockiego miała polegać na „objęciu opieki nad Polakami w Jugosławii”⁵⁰. Pod działalnością opiekuńczą kryła się natomiast aktywność wywiadowcza⁵¹. Wszystko wskazuje na to, iż powierzenie Potockiemu opieki nad tamtejszą Polonią było ściśle związane z Akcją Kontynentalną.

W tym samym czasie konsul Grabiński umówił się z brytyjskim konsulem generalnym w Zagrzebiu, Terencem Rappem, iż wspólnie będą się ewakuować do Splitu. Planowali, aby razem z nimi wyjechał chorwacki ban Ivan Šubašić. Obaj dyplomaci bezskutecznie próbowali dodzwonić się do bana, który prawdopodobnie był już wtedy poza Chorwacją. Grabiński nie spodziewał się, że wojska niemieckie błyskawicznie zajmą Zagrzeb i ewakuacja będzie niemożliwa. W momencie wkraczania wojsk do miasta konsul zdążył jeszcze odwiedzić „Ognisko Polskie”, gdzie zapewne spotkał się z Kowalikiem⁵². Terenc Rapp miał więcej szczęścia od Grabińskiego – wraz z personelem SOE w Chorwacji zdołał ewakuować się drogą morską ze Splitu⁵³. Hydroplanem ze stolicy Dalmacji ewakuowali się także ambasador Dębicki oraz podpułkownik Czerwenka wraz z personelem⁵⁴.

10 kwietnia 1941 roku Slavko Kvaternik proklamował w Zagrzebiu powstanie Nezavisna Država Hrvatska (NDH)⁵⁵. Już następnego dnia do polskiego konsu-
latu przybyło trzech ustaszy (w tym jeden Maczekowiec) z dokumentem wystawionym przez Główny Dowództwo Ustaszy (Glavni ustaški stan), nakazującym

⁴⁸ D. Stafford, 1984, s. 73; S. Onslow, 2005, s. 38–57.

⁴⁹ IPMS, Stanisław Kot. Szyfr do „Kowala” (Londyn, 5 IV 1941): sygn. A.9.VI. 13/2. W tamtym czasie kryptonimu „Kowal” używali zarówno Trawiński, jak i Kowalik.

⁵⁰ IPMS, Raport Artura Potockiego skierowany do gen. Wł. Sikorskiego (Rzym, jesień 1941): sygn. A.9E/59, s.1.

⁵¹ G. Bennett, 2004, s. 301.

⁵² M. Grabiński, 1946, s. 34–35

⁵³ J. Vodušek-Starič, 2002, s. 246–253.

⁵⁴ IPMS, Raport Artura Potockiego skierowany do gen. Wł. Sikorskiego (Rzym, jesień 1941): sygn. A.9E/59, s.1.

⁵⁵ P. Pożar, 1995, s. 132–133.

przeprowadzenie rewizji i konfiskatę samochodu. Mimo protestów Grabińskiego ustasze przeprowadzili przeszukanie, nic jednak nie znajdując. Być może dlatego, w napływie złości, już po opuszczeniu placówki celowo uprowadzili oni i rozbili samochód konsulatu. Według Grabińskiego Główne Dowództwo Ustaszy po dokonaniu rewizji zajęło „stanowisko wobec sprawy Polski i Polaków, wydając Konsulat polski w ręce gestapo”. I tak 14 kwietnia, to jest zaraz po oficjalnym powitaniu pogławnika (szefa) NDH Ante Pavelicia w Zagrzebiu, gestapo wdarło się do polskiego konsulatu. Gestapowcy przeprowadzający rewizję zauważyli, że Grabiński zdążył spalić wszystkie tajne dokumenty. Już po aresztowaniu konsula Niemcy zarzucili mu współpracę z Anglikami i służbę dla polskiego rządu emigracyjnego, „którego nie uznaje III Rzesza”⁵⁶. W ręce Niemców wpadła także polska radiostacja, służąca do utrzymywania kontaktu z Londynem. Była to ogromna strata, ponieważ Kowalik realizował wówczas zadanie utworzenia komórki polskiego wywiadu w Splicie, gdzie miała być także ewakuowana wspomniana radiostacja. Brak łączności radiowej bardzo utrudniał kontakt z Londynem. Według relacji Kowalika doszło do zdrady jednego z Polaków⁵⁷.

Jak wspomniano już wcześniej, Akcja Kontynentalna bazowała przede wszystkim na miejscowej Polonii. Wiosną 1941 roku największe skupisko Polaków w Europie Południowo-Wschodniej znajdowało się na obszarze NDH. Około 15 tys. Polaków zamieszkiwało północną Bośnię. Była to ludność osiedlona tam pod koniec XIX wieku jeszcze przez władze austrowęgierskie. Największą troską polskiego rządu emigracyjnego otoczeni zostali jednak polscy uchodźcy powrześniowi. W momencie proklamowania NDH ich najliczniejsza gromada znajdowała się w Crikvenicy (ok. 50 osób). Poza tym w Novej Gradišce przebywali urzędnicy Banku Polskiego z rodzinami (ok. 30 osób), a w Zagrzebiu studiowało kilkunastu Polaków. W Splicie ciągle przebywała grupa polskich radiotechników z Čačku⁵⁸. Z raportu Artura Potockiego dowiadujemy się, iż starał się on wszystkich polskich uchodźców z nieistniejącego już wtedy Królestwa Jugosławii „przesuwać na teren dzisiejszej Chorwacji, względnie okupacji włoskiej”⁵⁹.

Należy pamiętać, że od kwietnia 1941 roku terytorium NDH podzielone było na dwie strefy okupacyjne – zachodnią włoską i wschodnią niemiecką. Poza tym w wyniku zawartych 18 maja między NDH i Włochami rzymskich umów znaczna część chorwackiego wybrzeża znalazła się w granicach Włoch⁶⁰.

Królestwo Włoch formalnie nie było okupantem Polski, dlatego też uważano, iż koncentracja polskich uchodźców we włoskiej strefie NDH będzie bardziej znośna. Zresztą Potocki zwracał uwagę na dobre nastawienie do Polaków włoskiej okupacyjnej administracji wojskowej w NDH. Co prawda polski dyplomata

⁵⁶ M. Grabiński, 1946, s. 37–46.

⁵⁷ IPMS, Pan Zygmunt Burhardt (Londyn, 21 VI 1943): sygn. A.9.VI. 13/1.

⁵⁸ Maria Arturowa Potocka, *Sprawozdanie z Jugosławii*, s. 104.

⁵⁹ IPMS, Raport Artura Potockiego skierowany do gen. Wł. Sikorskiego (Rzym, jesień 1941): sygn. A.9E/59, s. 1.

⁶⁰ V.D. Degan, 2008, s. 272–275; F. Jelić-Butić, 1977, s. 84–96.

uskarżał się na niezyczliwy stosunek władz ustaszowskich, ale jednocześnie zaznaczał całkiem odmienną postawę chorwackiej ludności cywilnej⁶¹.

Przedsięwzięcie koncentracji Polaków we włoskiej strefie NDH związane było z realizowaną paralelnie do Akcji Kontynentalnej polską operacją wywiadowczą „Trójnóg”. Zakładała ona doprowadzenie rządów Rumunii, Włoch i Węgier do przejścia na stronę aliantów zachodnich. Szczególne miejsce w tej operacji zajmowały Włochy, dlatego też z przedstawicielami tego kraju polski wywiad prowadził pertraktacje poprzez różnego rodzaju tajne kontakty⁶². Innymi słowy strona polska proponowała Włochom powtórkę paktu londyńskiego z 1915 roku. Jak wiadomo, jedną z konsekwencji tamtego porozumienia było utworzenie frontu salonickiego. W okresie II wojny światowej ewentualna zmiana sojuszy przez Włochy ułatwiłaby realizację koncepcji generała Sikorskiego – przeprowadzenie alianckiego desantu na wybrzeżu dalmatyńskim⁶³.

Rozbudowa siatki wywiadowczej w Chorwacji

Pierwszym zadaniem polskiego wywiadu w Chorwacji było zadbanie o los Polaków znajdujących się w tym kraju, jak i w sąsiedniej Serbii. Dlatego też w pierwszym rzędzie starano się skoncentrować jak największą ich liczbę w Crikvenicy, gdzie udał się Artur Potocki z liczną rodziną (Tyszkiewiczów, Potockich, Tarnowskich). Już latem 1941 roku w Crikvenicy przebywało około 200 polskich obywateli. W Zagrzebiu przez pewien czas pozostawał Medyński, który oprócz prowadzenia działań wywiadowczych m.in. opiekował się przebywającymi tam polskimi studentami. Polski lekarz miał jednak problem z wydostaniem się z Zagrzebia i dopiero dzięki pomocy Złaty Benković udało mu się przedostać do Crikvenicy⁶⁴. Złata i Villim Benković byli „pierwszymi brytyjskimi szpiegami” aresztowanymi w Zagrzebiu⁶⁵. Nieprzypadkowo też Benković znajdował się na spisie ministra Kota: „Proszę wejść w kontakt z Polakiem Stanisławem Jordanem z Zagrzebiu Gajeva 20 u szwagra Dr. Benkovica”⁶⁶.

Dodatkowo prymas Polski kardynał August Hlond zaraz po klęsce wrześniowej poprosił arcybiskupa zagrzebskiego Alojzije Stepinaca o opiekę nad polskim duchowieństwem, znajdującym się wówczas w Jugosławii⁶⁷. Postawa arcybiskupa Stepinaca miała niewątpliwie duży wpływ na funkcjonowanie polskich ośrodków uchodźczych (i wywiadu) w NDH. Należy tutaj podkreślić, iż sytuacja przebywających tam Polaków było bardzo trudna. Jak wspomina żona Artura Potockiego, Maria z Tarnowskich: „Ustaszę, którzy całkowicie

⁶¹ IPMS, Raport Artura Potockiego skierowany do gen. Wł. Sikorskiego (Rzym, jesień 1941): sygn. A.9E/59, s. 2.

⁶² Vide: K. Strzałka, 2001, s. 232–233.

⁶³ O bałkańskich koncepcjach Sikorskiego vide: H. Czarnocka et al., 1989, s. 373–375.

⁶⁴ IPMS, R. Kowalik, Uchodźcy polscy w Jugosławii (Raport) (Londyn, 16 III 1943): sygn. A.9.VI.13/1, s. 1–6; vide: E. Rogalska-Chrzanowska, 1968, s. 666–667.

⁶⁵ Vide: M. Lopušina, 2011.

⁶⁶ IPMS, Stanisław Kot. Szyfr do „Kowala” (Londyn, 5 IV 1941): sygn. A.9.VI. 13/2.

⁶⁷ J. Batelja, 2010, s. 97, 114–116.

podporządkowali się Niemcom, ustosunkowali się nieprzychylnie do Polaków. Na terenie Novo Gradiški aresztowali i wprowadzili te same rygory względem Polaków, co w stosunku do Żydów. Na ingerencje arcybiskupa z Zagrzebia dra Stepinaca udało się Polaków stamtąd wyciągnąć i przenieść do Crikvenicy⁶⁸.

Wroga w stosunku do Polaków postawa ustaszy wynikała przede wszystkim z tego, iż żadne z polskich środowisk politycznych nie opowiadało się za Osią. Ustasze dobrze wiedzieli, iż gabinet generała Sikorskiego współpracował z serbocentrystycznym emigracyjnym rządem jugosłowiańskim. Poza tym polski Naczelny Wódz lansował swój plan przeprowadzenia desantu na wybrzeżu dalmatyńskim i utworzenia drugiego frontu, co było związane z popieraniem ruchu czetnickiego Draży Mihajlovicia i perspektywą renesansu rządzonego przez Karadziordziewićów Królestwa Jugosławii i likwidacji NDH⁶⁹. Oczywiście odrębną sprawą jest tutaj udział członków Chorwackiej Partii Chłopskiej w jugosłowiańskim rządzie emigracyjnym oraz stosunek społeczeństwa chorwackiego do reżimu ustaszy. Obciążony bagażem przykrych doświadczeń konsul Grabiński wspominał, iż w tych ciężkich chwilach wśród pracowników konsulatu panował mimo wszystko „«eksplozyw» przyjaźni naszej do narodu chorwackiego⁷⁰.

Druga pod względem liczebnym grupa uchodźców z Polski znajdowała się w Splicie. W kwietniu 1941 roku w mieście tym przebywało około 110 Polaków. Przypomnijmy, iż Split, jak i większa część Dalmacji, został oddany Włochom przez Pavelicia na mocy rzymskich umów i nie wchodził w skład NDH. Innymi słowy Polacy, którzy znaleźli się w Splicie, z formalnego punktu byli uchodźcami na terenie Królestwa Włoch. Poza tym Kowalik przebywał w stolicy Dalmacji na podstawie paszportu chilijskiego, wystawionego na nazwisko Marek Radlin⁷¹. W maju 1941 roku Potocki mianował byłego pracownika ambasady w Belgradzie, Jana Moczydłowskiego, „kierownikiem grupy uchodźczej w Splicie”. Polska społeczność w Splicie zaczęła błyskawicznie topnieć i na początku 1943 roku było tam już tylko około 40 obywateli polskich. Bardzo szybko do Crikvenicy przedostał się ksiądz Dydek, a do „pracy w Chorwacji wyjechał inż. Rotkiewicz z rodziną⁷².

W Crikvenicy Artur Potocki powołał Komitet Opieki, w którego skład wchodził oprócz niego: Medyński, ks. Dydek oraz jeden z dyrektorów Banku Polskiego, Franciszek Czernichowski⁷³. Nieformalnym członkiem była żona Artura, Maria Potocka, która de facto pełniła rolę szarej eminencji komitetu. Z komitetem związane były także siostra Marii, Zofia Potocka oraz Maria Kujawska⁷⁴. Całe

⁶⁸ Maria Arturowa Potocka, *Sprawozdanie z Jugosławii*, s. 104–106.

⁶⁹ G. Mazur, 2000, s. 40–44.

⁷⁰ M. Grabiński, 1946, s. 48.

⁷¹ IPMS, Polacy na terenie Jugosławii (Lizbona, 30 IX 1942): sygn. A.9.VI.13/1, s. 1–4.

⁷² IPMS, R. Kowalik, Uchodźcy polscy w Jugosławii (Raport) (Londyn, 16 III 1943): sygn. A.9.VI.13/1, s. 11. O Wilhelmie Rotkiewiczu vide: C. Leżeński, I. Marinković, 1986, s. 116–124.

⁷³ Maria Arturowa Potocka, *Sprawozdanie z Jugosławii*, s. 103.

⁷⁴ F. Czernichowski, A. Dydek, Z. Praisler, 1945, s. 1–2 [za udostępnienie kopii maszynopisu dziękuję pani Janinie Kujawskiej-Tenner].

to grono stanowiło zakonspirowany krąg osób wtajemniczonych w działalność polskiej siatki wywiadowczej w Chorwacji.

W wyniku perturbacji związanych z proklamowaniem NDH nastąpiło przerwanie kontaktu siatki z centralą w Londynie. Było to spowodowane przede wszystkim tym, iż nie udało się ewakuować radiostacji z Zagrzebia. Co więcej, w Belgradzie doszło do wsypy i rozbicia przez gestapo działającego tam ośrodka polskiego wywiadu (sprawa Trawińskiego)⁷⁵. Na domiar złego komitetowi zaczęło brakować funduszy na utrzymanie polskich uchodźców w Chorwacji.

W celu poszukiwania środków finansowych, a przede wszystkim nawiązania kontaktu z Londynem, już w czerwcu 1941 roku Artur Potocki udał się do Rzymu. Pod jego nieobecność pieczę nad chorwacką Polonią sprawowała Maria Potocka. Sytuacja materialna była już tak zła, iż Potoccy zaczęli wysprzedawać swoją biżuterię rodową. Należy przypomnieć, iż polski hrabia Artur Potocki był długoletnim pracownikiem służby zagranicznej RP, posiadał paszport dyplomatyczny i liczne kontakty we Włoszech. Będąc już w Wiecznym Mieście, Potocki w pierwszym rzędzie wszedł w kontakt z ambasadorem RP przy Stolicy Apostolskiej, Kazimierzem Papée. To dzięki jego pośrednictwu hrabia nawiązał łączność z Londynem i rozpoczął starania o środki finansowe dla chorwackiej Polonii. Początkowo polskie władze na uchodźstwie ociągały się z przekazywaniem funduszy dla Polaków przebywających w jednym z państw Osi. Poza tym w polskich kręgach w Londynie powątpiewano w możliwość sukcesu Akcji Kontynentalnej w Chorwacji⁷⁶.

Ostatecznie jednak udało się uzyskać pewne fundusze ze strony Szwajcarii, która utrzymywała stosunki dyplomatyczne z NDH. Z opublikowanych materiałów postulatory procesu kanonizacyjnego Alojzije Stepinaca dowiadujemy się, iż począwszy od 1 lipca 1941 roku chorwacki arcybiskup prowadził korespondencję w sprawie polskich uchodźców z Giovannim Battistą Montinim (późniejszym papieżem Pawłem VI). Montini był wówczas pracownikiem Sekretariatu Stanu Stolicy Apostolskiej i osobą z kręgu Piusa XII. We wspomnianej korespondencji zwrócił się do chorwackiego arcybiskupa o informacje na temat polskich uchodźców w Chorwacji oraz prosił o udostępnienie diecezjalnych kont bankowych celem transferu środków finansowych ze Szwajcarii dla Polaków w Crikvenicy. Oczywiście chorwacki arcybiskup wykonał wszystkie polecenia płynące z Watykanu. Pierwszą transzę szwajcarskich funduszy Stepinac osobiście przekazał dr Kujawskiej już 26 lipca w Zagrzebiu. Poprzez konta chorwackich diecezji dla Polaków w Chorwacji napływały także środki finansowe płynące bezpośrednio z Watykanu. Na uwagę zasługuje również fakt, iż kiedy przelewy się spóźniały, arcybiskup Stepinac na prośbę Polaków wypłacał środki *a conto* ze

⁷⁵ Vide: J. Kurcysz, 1995, s. 222–307; W. Frazik, 2013, s. 89–90.

⁷⁶ IPMS, Raport Artura Potockiego skierowany do gen. Wł. Sikorskiego (Rzym, jesień 1941): sygn. A.9E/59, s. 1–3; IPMS, R. Kowalik, Uchodźcy polscy w Jugosławii (Raport) (Londyn, 16 III 1943): sygn. A.9.VI.13/1, s. 6. W tamtym czasie w Chorwacji znajdowało się kilka skupisk polonijnych. Największymi z nich były: Crikvenica (w tym i osada w Selcach), Split, Šolta, Zagrzeb, vide: F. Czernichowski, A. Dydek, Z. Praisler, 1945, s. 1–2;

swoich funduszy⁷⁷. Trudno jest nam dzisiaj określić kwotę, de facto bezzwrotną, jaką zagrzebski arcybiskup przekazał z własnych środków dr Kujawskiej⁷⁸.

Oczywiście nie ulega wątpliwości, iż akcja księdza Montiniego była bezpośrednim pokłosiem interwencji hrabiego Potockiego i ambasadora Papée u Piusa XII⁷⁹. Duże znaczenie miało także to, iż Montini swego czasu sprawował funkcję sekretarza nuncjusza apostolskiego w Warszawie (maj–listopad 1923)⁸⁰. W sprawę przekazywania funduszy dla Polaków w Chorwacji „zamieszany był” także polski i brytyjski wywiad. Dowodzi tego fakt, iż Złata Benković dopomagała w kontaktach polskiego ośrodka w Crikvenicy z Alojzije Stepinacem. I tak w grudniu 1943 roku za pośrednictwem Benković arcybiskup zagrzebski przekazał „bożonarodzeniowy dar pieniężny” od Piusa XII dla Polaków w Crikvenicy⁸¹.

Inaczej kształtowały się fundusze splickiej grupy polskich uchodźców, gdyż stolica Dalmacji znajdowała się formalnie w granicach Włoch i istniejący tam polski ośrodek otrzymywał fundusze prosto z Rzymu za pośrednictwem palotyna księdza Stanisława Suwały⁸².

Mimo skromnych możliwości finansowych ambasador Papée przekazywał tyle środków, ile mógł. Część funduszy przewoził z Rzymu hrabia Potocki, osobiście kursując tam „parokrotnie”. Polskiemu Komitetowi w Crikvenicy udzielał pożyczek także właściciel Hotelu Slavija, Urbanec. Sprawa zaczęła się komplikować, kiedy w październiku 1941 roku w Rzymie zaniemógł hrabia Potocki, chorujący już od dłuższego czasu na gruźlicę kości. Zmusiło to jego żonę Marię do niezwłocznego udania się do Wiecznego Miasta. Podróż ta była możliwa dzięki pomocy gubernatora Dalmacji Giuseppe Bastianiniego, który w latach 1932–1936 był ambasadorem Włoch w Polsce. Podczas nieobecności hrabiny komitetem kierowała jej siostra Zofia. Niestety, hrabia Potocki umarł w Rzymie 10 grudnia, a na łożu śmierci wszystkie swoje obowiązki powierzył żonie. Oczywiście Maria Potocka była już od dłuższego czasu wtajemniczona w działania męża. Według relacji hrabiny choroba Potockiego pogłębiła się „po negatywnej odpowiedzi z Londynu”. Polskie władze w Wielkiej Brytanii dawały bowiem „pewne nadzieje” jedynie grupie w Splicie, ponieważ widziały możliwość wykorzystania polskich techników do celów wojskowych. Fakt ten skłonił Potocką, aby „po rozmowach z ambasadorem Papée i innymi panami w Rzymie” zwrócić się o pomoc do władz włoskich. Co ciekawe, hrabina została przyjęta przez ministra spraw zagranicznych Włoch Galeazzo Ciano. Podczas rozmowy zięć duce tłumaczył się, iż Crikvenica formalnie nie należy do Królestwa Włoch, a jedynie do jej strefy okupacyjnej. Niemniej obiecał pomoc i sprawę tamtejszych Polaków przekazał stacjonującej w NDH włoskiej armii. Jeszcze przed powrotem

⁷⁷ J. Batelja, 2010, t. 2, s. 155–617.

⁷⁸ Roman Kowalik uważał pomoc materialną od arcybiskupa Stepinca za „skromną”, vide: IPMS, R. Kowalik, Uchodźcy polscy w Jugosławii (Raport) (Londyn, 16 III 1943): sygn. A.9.VI.13/1, s. 5.

⁷⁹ Maria Arturowa Potocka, *Sprawozdanie z Jugosławii*, s. 106–107.

⁸⁰ J.N.D. Kelly, 1997, s. 455.

⁸¹ J. Batelja, 2010, t. 1, s. 314–315.

⁸² IPMS, *Sprawozdanie z warunków bytu Polaków w Chorwacji oraz częściach Jugosławii anektowanych do Italii* (złożone przez dr med. Wilhelma Pykę): sygn. A.9.VI.13/1, s. 2.

do Chorwacji Potocka została przyjęta na prywatnej audjencji przez Piusa XII, „by podziękować za pomoc, której nam udzielił poprzednio i prosić o dalszą”⁸³.

W tym samym czasie tajną misję w Rzymie z ramienia polskiego rządu przeprowadzał Zygmunt Skórzewski, kierownik utworzonej tam samodzielnej placówki Oddziału II. To między innymi przy jego udziale prowadzone były poufne rozmowy z rządem włoskim na temat przejścia Włoch na stronę alian-tów⁸⁴. Ponieważ Skórzewski działał w ścisłym porozumieniu z ambasadorem Papée, wszystko wskazuje na to, iż kontaktowali się z nim również Potoccy i za jego pośrednictwem utrzymywali łączność z Londynem. W Rzymie do grona wtajemniczonych w sprawy polskiego wywiadu należał, obok księdza Suwały, także Maciej Lorent. Najprawdopodobniej to oni zaliczali się do tych „panów” z polskiego wywiadu, do których w swoim sprawozdaniu nawiązywała Maria Potocka.

Niewątpliwie misja Skórzewskiego spowodowała, iż sprawa Polonii chorwackiej spadła na dalszy plan. Zapewne ze względu na stanowisko Londynu i fakt, iż polskiej kolonii w Crikvenicy głód zaglądał już w oczy, Potocka sondowała w rozmowie z Ciano możliwość ewakuacji Polaków z Crikvenicy na terytorium Królestwa Włoch. Mimo że włoski minister odrzucił taki wariant, Potocka zaraz po powrocie z Rzymu, w styczniu 1942 roku, zgodnie z jego zaleceniem spotkała się w Suśak z dowódcą II Armii Włoskiej, generałem Vittorio Ambrosio. Włoski generał był już wcześniej poinformowany o jej wizycie i zgodnie z rozkazami z Rzymu obiecał pomoc⁸⁵.

Zdrada

W styczniu 1942 roku do konsulatu niemieckiego w Zagrzebiu dotarł napisany po polsku list. Formalnie z datą 28 grudnia 1941 roku, skierowany był do działającego w tym mieście gestapo. Jego nadawca podpisał się jako „Radigost-Litwin”, dodając dopisek „Heil Hitler! Viktoria!”. Anonim ten informował władze niemieckie, iż w Chorwacji z centralą w Crikvenicy działa „angielsko-polska służba wywiadowcza”⁸⁶. Z raportu Romana Kowalika można wywnioskować, iż autorem tego anonimu mógł być najprawdopodobniej pochodzący z Wileńszczyzny niejaki Zbigniew Łukasiewicz⁸⁷.

Na skutek tego donosu gestapo podjęło inwigilację polskiej kolonii w Crikvenicy. Była ona prowadzona zarówno z zewnątrz⁸⁸, jak i poprzez umieszczenie „kreta” wewnątrz grupy polskich uchodźców⁸⁹. Z zachowanych w Chorwackim Archiwum Państwowym (HDA) akt jugosłowiańskiej komunistycznej bezpieki

⁸³ Maria Arturowa Potocka, *Sprawozdanie z Jugosławii*, s. 105–109.

⁸⁴ Vide: K. Strzałka, 2001, s. 220–232.

⁸⁵ Maria Arturowa Potocka, *Sprawozdanie z Jugosławii*, s. 108–109.

⁸⁶ *Nemačka obaveštajna služba*, 1956, s. 1233–1235.

⁸⁷ IPMS, R. Kowalik, *Uchodźcy polscy w Jugosławii (Raport)* (Londyn, 16 III 1943): sygn. A.9.VI.13/1, s. 7. Vide: A. Tarnowski, 2008, s. 248–249.

⁸⁸ Informatorem gestapo w Crikvenicy był właściciel restauracji „Adria”, Rippl.

⁸⁹ „Kretem” była niejaka pani Kajzer (wg. relacji Pani Janiny Kujawskiej-Tenner).

(UDB) dotyczących inwigilacji polskiej siatki przez gestapo wynika, iż mimo dużego zaangażowania niemieckie służby posiadały nikłą wiedzę na temat jej funkcjonowania⁹⁰.

Najgorsze było jednak to, że zarówno Niemcy, jak i Włosi oraz ustasze wzmożli aparat represji wobec Polaków w NDH. Jako pierwsza przekonała się o tym na własnej skórze Maria Potocka, która na początku 1942 roku, będąc w Zagrzebiu, została osobiście ostrzeżona przez Stepinaca, iż grozi jej „aresztowanie przez ustaszy”. Mniej szczęścia mieli Medyński i Dydek, których to Włosi aresztowali na początku lutego⁹¹. Obaj zostali poddani brutalnemu śledztwu. Doprowadzony do skrajności Medyński 21 lutego popełnił samobójstwo, zażywając truciznę, natomiast Dydek na skutek interwencji Potockiej został wypuszczony po dwóch tygodniach. Generalnie Włosi nie chcieli, aby ci Polacy zostali przekazani gestapo⁹². Inwigilacją objęci zostali także Polacy przebywający w Splicie.

Na skutek represji sytuacja Polaków w Chorwacji poważnie się pogorszyła. Z utrudnieniami docierały środki finansowe przeznaczone na utrzymanie polskiej kolonii w Chorwacji. Hrabina Potocka była jednak osobą niezrównaną i bardzo operatywną. 18 marca 1942 roku nowym dowódcą II Armii Włoskiej został mianowany generał Mario Roatta, który w latach 1927–1931 sprawował funkcję włoskiego attaché wojskowego w Warszawie. Już w tamtych czasach należał on do grona znajomych Potockich i przyjaźni tej pozostał wierny również w nowych okolicznościach. Na prośbę Potockiej Roatta rozkazał przekazywać Polakom w Crikvenicy racje żywnościowe z włoskich magazynów wojskowych⁹³.

W drugiej połowie marca Potockiej udało się wyjechać do Rzymu, gdzie „nadeszły pieniądze z Londynu”. Pewne środki finansowe hrabina otrzymała także od Piusa XII. Potocka wspomina, iż morale komitetu w Crikvenicy mocno wzrosło, kiedy okazało się, że „rząd nasz przyszedł nam z pomocą”⁹⁴. Oczywiście nie chodziło jedynie o pomoc materialną. Potocka, będąc w Rzymie, otrzymała szereg instrukcji dotyczących zintensyfikowania działań polskiego wywiadu w Chorwacji. Na skutek fiaska Akcji Kontynentalnej we Włoszech rząd Polski w Londynie skupił się bowiem na rozwijaniu działań na rzecz otwarcia drugiego frontu w Dalmacji. Skłoniło to polskie służby do rozpoczęcia działań ukierunkowanych na wzmocnienie polskiego wywiadu w Chorwacji i odbudowę jego struktur w Serbii. I tak hrabina Potocka, będąc w Rzymie, została wprowadzona w plan utworzenia na terytorium Chorwacji placówki polskiego wywiadu, funkcjonującej pod kryptonimem „Lidia”.

Po powrocie do NDH pod koniec czerwca 1942 roku Potocka udała się do Splitu. I chociaż władze włoskie formalnie były poinformowane, iż podróż ta

⁹⁰ Hrvatski Državni Arhiv (dalej: HDA), Poljska obavještajna služba, Fond Hans Helm: sygn. 1521. Gestapo uważało m.in., że na czele polskiej siatki stała Zofia Potocka. UDB – Urząd Bezpieczeństwa Państwa (Uprava Državne Bezbednosti).

⁹¹ Maria Arturova Potocka, *Sprawozdanie z Jugosławii*, s. 109–110.

⁹² J. Kujawska-Tenner, 2014, s. 44.

⁹³ IPMS, R. Kowalik, *Uchodźcy polscy w Jugosławii (Raport)* (Londyn, 16 III 1943): sygn. A.9.VI.13/1, s. 9–10.

⁹⁴ Maria Arturova Potocka, *Sprawozdanie z Jugosławii*, s. 111–113.

ma na celu zapoznanie się z sytuacją tamtejszej kolonii polskiej⁹⁵, to jednak podstawowym jej zadaniem było dostarczenie Kowalikowi „instrukcji dla Lidii”. Według raportu Kowalika „Instrukcja zawierała polecenie obserwacji życia politycznego, społecznego, gospodarczego oraz warunków komunikacyjnych, wreszcie ewidencję osób z miejscowego społeczeństwa działających na tutejszym terenie”. Placówka „Lidia” obejmowała ośrodki w Crikvenicy i w Splicie. Dużym utrudnieniem dla kontaktów „Lidii” z Londynem był brak własnej radiostacji. Korespondencja utrzymywana była przez kurierów lub przez Potocką. Sprawa nie była prosta, ponieważ kurierzy mieli duże trudności z utrzymaniem łączności z „Lidią”. Kurierami byli najczęściej Polacy, którym udawało się wyjechać ze Splitu do Rzymu⁹⁶.

Fundusze od księdza Suwały przeznaczone dla Potockiej i komórki w Splicie przewoził także włoski pallotyn, don Giancarlo Centioni⁹⁷. Raporty i pieniądze dostarczała też sama Potocka, która była w Splicie również w sierpniu 1942 roku. W drodze powrotnej została jednak zatrzymana przez Włochów i przez siedem miesięcy przetrzymywano ją w Sušak. Tam Potocka dowiedziała się, iż jej internowanie było skutkiem donosu „Radigosta-Litwina” i nacisków niemieckich. Włosi odmówili jednak wydania Potockiej gestapo. Hrabina, będąc pod „opieką” włoską, wiosną 1943 przyjęła „fundusze z Londynu” i mogła kolejny raz udać się do Splitu. W zastępstwie Potockiej komitetem w Crikvenicy kierował Czernichowski⁹⁸. Hrabina wróciła do Crikvenicy dopiero pod koniec kwietnia 1943 roku⁹⁹. Należy tutaj dodać, iż naziści wiedzieli o tym, że Potocka współpracowała także z „Włoskim Schindlerem” – Giovannim Palatuccim¹⁰⁰.

W czerwcu 1943 roku w Serbii, przy sztabie Mihajlovicia, rozpoczęła działalność placówka polskiego wywiadu pod kryptonimem „Drawa”. Poza tym w ramach formacji czetnickich działał polski oddział. Polacy nie chcieli jednak walczyć przeciwko partyzantom, co wywoływało konflikty z czetnikami. Co więcej, bardzo szybko okazało się, iż Brytyjczycy zaczęli wycofywać swoje poparcie dla Mihajlovicia i domagali się popierania Tito. Tym samym polska strategia w okupowanej Jugosławii legła w gruzach¹⁰¹.

9 lipca 1943 roku wojska alianckie rozpoczęły inwazję na Sycylię, a dwa miesiące później sprzymierzeni wylądowali na Półwyspie Apenińskim. W konsekwencji Mussolini utracił władzę i 8 września nastąpiła kapitulacja faszystowskich Włochy¹⁰². Skłoniło to Pavelicia do unieważnienia postanowień rzymskich umów i uzyskania od Hitlera zgody na włącznie do NDH „oderwanych ziem

⁹⁵ Ibidem, s. 113–115.

⁹⁶ IPMS, Raport Kowalika (Londyn, 31 I 1943): sygn. A.9.VI.13/1, s. 1–2. Obsadę „Lidii” tworzyli: w Crikvenicy – Maria Potocka, ks. Dydek „Wanda”, Piotr Makar; w Splicie – Roman Kowalik „Hanka”, Józef Mirowski „Jasna”, Jan Borkowski „Zora”.

⁹⁷ [G. Centioni], 2010, s. 11.

⁹⁸ Maria Arturova Potocka, *Sprawozdanie z Jugosławii*, s. 115–124.

⁹⁹ J. Kujawska-Tenner, 2014, s. 46

¹⁰⁰ G. Preziosi, 2015, s. 185–222.

¹⁰¹ L. Kliszewicz, 2002, s. 16–57.

¹⁰² Vide: R. Moseley, 2004.

chorwackich nad Adriatykiem¹⁰³. W efekcie 27 września armia niemiecka i ustasze zajęły Split. Niemcom zależało na opanowaniu jak największej części Dalmacji i zapobieżeniu ewentualnemu desantowi alianckiemu¹⁰⁴.

W tej nowej sytuacji destrukcji uległa komórka polskiego wywiadu w Splicie. W październiku 1943 roku Kowalik został ewakuowany do Rzymu, skąd próbował udrożnić komunikację z Dalmacją. Z jego raportu wynika, iż przewidywana była „ewentualna akcja na terenie Dalmacji”, co zapewne było związane z planowanym tam desantem alianckim. Polski agent proponował dostarczenie radiostacji do stolicy Dalmacji i porozumiewanie się za pomocą szyfru, działającego w oparciu o skonstruowany przez niego „klucz (słownik)”. Myślano też o tym, aby polscy radiotechnicy w Splicie sami zbudowali taki odbiornik, jednak nie było to możliwe ze względu na brak części. Poza tym Loret chciał ściągnąć do Rzymu jednego z polskich telegrafistów z Chorwacji do obsługi własnej radiostacji¹⁰⁵.

W czasie, kiedy Kowalik przybył do Rzymu, Niemcy oraz włoska policja Republiki Salò przeprowadzały aresztowania przebywających tam Polaków. Wówczas to został aresztowany także Skórzewski i polska siatka we Włoszech uległa rozbiciu. Przez pewien czas w areszcie przebywał także Loret¹⁰⁶. Wkrótce okazało się, że i Kowalikowi grozi aresztowanie, dlatego też Loret nakazał mu ewakuację do Londynu przez Lizbonę. Pierwotnie Kowalik miał wrócić do Splitu i „organizować nowe placówki w Zagrzebiu, Lublanie, ewentualnie Sarajewie i Belgradzie, wreszcie Dubrowniku”, jednak plany te legły w gruzach. Już w Lizbonie Kowalik został przejęty przez wywiad brytyjski. Następnie umieszczono go w Londynie w Royal Patriotic School i skierowano do obozu treningowego w Gloucester¹⁰⁷. Dopiero po przeszkoleniu, w roku 1944, Kowalik jako cichociemny został zrzucony na teren Jugosławii¹⁰⁸.

Kontakty z ZAVNOH¹⁰⁹ i AVNOJ¹¹⁰

Od początku 1943 roku siły państw Osi znajdowały się w zdecydowanym odwrocie. Nie poprawiało to jednak sytuacji Polaków w tej wojnie, tym bardziej że

¹⁰³ F. Jelić-Butić, 1977, s. 269.

¹⁰⁴ N. Barić, 1999, s. 55–56.

¹⁰⁵ IPMS, R. Kowalik, Uchodźcy polscy w Jugosławii (Raport) (Londyn, 16 III 1943): sygn. A.9.VI.13/1, s. 3–6.

¹⁰⁶ K. Strzałka, 2001, s. 305.

¹⁰⁷ IPMS, R. Kowalik, Uchodźcy polscy w Jugosławii (Raport) (Londyn, 16 III 1943): sygn. A.9.VI.13/1, s. 3–10. W trakcie II wojny światowej w budynku Royal Patriotic School brytyjski kontrwywiad MI5 przeprowadzał przesłuchania obcokrajowców przybywających do Zjednoczonego Królestwa.

¹⁰⁸ J.M. Ciechanowski, T. Dubicki, 2004, s. 335.

¹⁰⁹ ZAVNOH – Krajowa Antyfaszystowska Rada Narodowego Wyzwolenia Chorwacji (Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske), partyzancka władza w Federalnej Chorwacji, będącej wówczas namiastką przyszłej chorwackiej republiki w komunistycznej Jugosławii.

¹¹⁰ AVNOJ – Antyfaszystowska Rada Narodowego Wyzwolenia Jugosławii (Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije), organ władzy powołany w 1942 r. przez komunistyczną

4 lipca w katastrofie lotniczej na Gibraltarze zginął generał Sikorski. Jego śmierć całkowicie zdewastowała polską strategię wojenną i bardzo osłabiła pozycję Polski wśród aliantów. Tym samym degradacji uległ także polski wywiad¹¹¹.

Ponieważ sytuacja Polaków w NDH stawała się coraz trudniejsza, hrabina Potocka latem 1943 roku podjęła rozmowy z władzami włoskimi na temat ewakuacji polskiej kolonii z Crikvenicy do Malinskiej na wyspę Krk. 17 sierpnia dotarła tam pierwsza grupa Polaków. Sytuacja militarna faszystowskich Włoch również stawała się coraz bardziej krytyczna, a Crikvenica była wówczas zagrożona walkami ustaszys z partyzantami. Na szczęście jeszcze przed kapitulacją Włoch polską kolonię udało się w całości ewakuować na Krk.

Tymczasem na obszarze Kvarneru panami sytuacji stali się partyzanci Tito. Polski Komitet natychmiast podjął rozmowy z ZAVNOH. Dzięki rekomendacji biskupa Krku Josipa Srebrnicia hrabina Potocka i ks. Dydek spotkali się z prałatem Svetozarem Rittigiem, który był członkiem ZAVNOH. Za sprawą pośrednictwa chorwackiego prałata Polacy zostali przyjęci przez przewodniczącego AVNOJ, doktora Ivana Ribara¹¹². Ribar obiecał pomoc Polakom z Malinskiej, szczególnie w kwestii zakupu żywności. Należy tutaj dodać, iż jugosłowiańska partyzantka komunistyczna rozwijała się przede wszystkim na terytorium NDH i tam ukonstytuowała się AVNOJ, będąca podwaliną socjalistycznej Jugosławii. W procesie tym bardzo aktywni byli Chorwaci¹¹³.

Ivan Ribar obiecał pomoc Polakom z Malinskiej szczególnie w kwestii zakupu żywności. Pod koniec października 1943 roku dzięki poparciu Ribara, jak i osobistemu zaangażowaniu Rittiga hrabina Potocka i ks. Dydek zostali „bardzo dobrze przyjęci” w Otočcu, gdzie znajdowała się siedziba ZAVNOH. Polacy otrzymali tam odpowiednie przepustki oraz wypłacono im pieniądze na zakup żywności. Kiedy jednak Potocka i Dydek przebywali w Otočcu, w wyniku udanej ofensywy Niemcy zajęli Krk¹¹⁴. Obydwoje podjęli decyzję, iż Dydek pozostanie w Otočcu, natomiast Potocka uda się na wyspę Vis, aby prosić o pomoc Brytyjczyków. Zanim jednak hrabina tam dotarła, musiała przejść tygodniową kwarantannę na wyspie Hvar, gdzie partyzanci sprawdzali jej tożsamość. Okazało się, iż Jugosłowianie byli doskonale poinformowani o działaniach Potockiej i ostatecznie nie robiono jej problemów. Zapewne posiadali te informacje od rezydujących w Otočcu i Visie funkcjonariuszy brytyjskiego wywiadu. Partyzanci powątpiewali jednak w to, że Anglicy pomogą Polakom w Malinskiej.

I tak w ostatnich dniach grudnia Potocka dotarła do Bari, gdzie bardzo szybko okazało się, iż nic nie da się zrobić dla polskiej kolonii¹¹⁵. Mimo to Polacy z Malinskiej do samego końca łudzili się, że przyplynie po nich brytyjski statek. Niestety, w tym samym czasie Otočac był już w rękach Niemców. 11 stycznia 1944 roku rozpoczęli oni wywózkę Polaków z Malinskiej do obozów

partyzantkę, instytucjonalny załączek przyszłej komunistycznej Jugosławii.

¹¹¹ Vide: J. Bochaczek-Trąbska, 2012, s. 111.

¹¹² Maria Arturowa Potocka, *Sprawozdanie z Jugosławii*, s. 123–125.

¹¹³ D. Bilandzić, 1999, s.156.

¹¹⁴ Maria Arturowa Potocka, *Sprawozdanie z Jugosławii*, s.125–127.

¹¹⁵ Ibidem, s. 127–129.

w Ravensbrück i Dachau. Do tego ostatniego obozu trafił również ks. Dydek, aresztowany w kwietniu 1944 w Sušak, wkrótce po powrocie do Malinskiej¹¹⁶.

4 lutego 1944 roku ambasadora Edwarda Raczyńskiego odwiedził w Londynie szef wydziału polskiego SOE, pułkownik Perkins. Ich rozmowa dotyczyła głównie Marii Potockiej. Z relacji z tej rozmowy tej wynika, iż mimo usilnych starań Potockiej nie udało się „skłonić władz brytyjskich do przewiezienia grupy polskiej” do Włoch. Perkins i Raczyński ustalili, nie znając wówczas faktycznego losu Polaków z Malinskiej, że grupie tej zostanie przyznana pomoc finansowa, a Potocka wróci do Chorwacji¹¹⁷. Niestety, akcja ta była mocna spóźniona.

Ostatecznie Potockiej udało się przedostać do dowodzonego przez generała Władysława Andersa II Korpusu Polskiego, który od grudnia 1943 roku znajdował się we Włoszech. Hrabina pełniła tam obowiązki delegata Polskiego Czerwonego Krzyża¹¹⁸.

Post scriptum

Kapitulacja faszystowskich Włoch niewątpliwie przyczyniła się do rozpadu polskiej siatki wywiadowczej w NDH. Jedyną działającą komórka polskiego wywiadu w Chorwacji związana była z osobą polskiego księdza Zygmunta Majchrzaka, który od 1931 roku prowadził pracę misyjną wśród Polaków w Bośni, a w okresie II wojny światowej był proboszczem w Żakanje w diecezji zagrzebskiej. Pod jego opieką żyła w tej parafii niewielka grupa Polaków¹¹⁹. Ksiądz Majchrzak był ściśle związany z osobą Alojzije Stepinaca. To on w 1941 roku przygotował dla chorwackiego arcybiskupa raport o polskich uchodźcach¹²⁰. Z materiałów Studium Polski Podziemnej w Londynie dowiadujemy się, iż wiosną 1944 roku księża Majchrzak „Sutanna” i Stepinac „Mitra” funkcjonowali jako „kontakt zasadniczy” polskiego wywiadu w Chorwacji¹²¹. Należy pamiętać także o tym, iż oprócz ośrodków w Crikvenicy i Splicie placówka „Lidia” posiadała swoje komórki w całej Chorwacji. Do dzisiaj zachował się spis tworzących te komórki zarówno Chorwatów, jak i mieszkających tam Polaków¹²².

Polski rząd emigracyjny, w odróżnieniu od Anglików i Amerykanów, nie zdecydował się na podjęcie rozmów z AVNOJ, co bardzo skomplikowało interesy

¹¹⁶ F. Czernichowski, A. Dydek, Z. Praisler, 1945, s. 4–5; J. Tyszkiewicz, 2000, s. 44–45; J. Kujańska-Tenner, 2014, s. 52–54.

¹¹⁷ IPMS, E. Raczyński, Notatka w sprawie uchodźców polskich i żołnierzy polskich w Jugosławii (Londyn, 4 II 1944): sygn. A.9.VI.13/1, s. 1–2. Z dokumentu dowiadujemy się także, iż według Perkinsa Tito nie przyjmie do swoich oddziałów Polaków, którzy nie chcą „poświęcić się całkowicie tylko walce z Niemcami”. Brytyjski oficer nie ukrywał także, że Tito „zapowiada, iż będzie rozstrzeliwał tych (Polaków), którzy występują przeciw jego oddziałom, przyłączając się do oddziałów Michajłowicza”.

¹¹⁸ T. Zych, 2016, s. 102.

¹¹⁹ F. Czernichowski, A. Dydek, Z. Praisler, 1945, s. 3.

¹²⁰ J. Batelja, 2010, t. 1, s. 315.

¹²¹ Studium Polski Podziemnej w Londynie: sygn. A 507/504.

¹²² IPMS, Organizacja „Lidii”: sygn. A.9.VI.13/1 („nazwiska mężów zaufania organizacji miejscowej na wybrzeżu”).

polskie w tym regionie¹²³. Być może sytuacja wyglądałaby inaczej, gdyby żył generał Sikorski.

W maju 1945 roku przestała istnieć NDH. Załamały się także plany polskiego rządu emigracyjnego, nastawione na reaktywowanie Królestwa Jugosławii. Niepodzielną władzę nad Chorwacją przejął Tito i to jego osoba przez następne kilkadziesiąt lat kształtowała stosunki polityczne w tym kraju.

W roku 1946, wraz z polskimi repatriantami z Bośni, powrócił do Polski ksiądz Majchrzak. Być może to nie był przypadek, iż jego wyjazd zbiegł się czasowo ze sfginowanym procesem politycznym arcybiskupa Stepinaca – ci dwaj katoliccy kapłani byli de facto ostatnimi czynnymi członkami polskiej siatki wywiadowczej w NDH.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego (Londyn), Raport Kowalika (Londyn, 16 III 1943): sygn. A.9.VI.13/1.
- Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego (Londyn), Raport Kowalika (Londyn, 31 I 1943): sygn. A.9.VI.13/1.
- Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego (Londyn), Pan Zygmunt Burhardt (Londyn, 21 VI 1943): sygn. A.9.VI.13/1.
- Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego (Londyn), Stanisław Kot. Szyfr do „Kowala” (Londyn, 5 IV 1941): sygn. A.9.VI.13/2.
- Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego (Londyn), Raport Artura Potockiego skierowany do gen. Wł. Sikorskiego (Rzym, jesień 1941): sygn. A.9E/59.
- Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego (Londyn), R. Kowalik, Uchodźcy polscy w Jugosławii (Raport) (Londyn, 16 III 1943): sygn. A.9.VI.13/1.
- Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego (Londyn), Polacy na terenie Jugosławii (Lizbona, 30 IX 1942): sygn. A.9.VI.13/1.
- Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego (Londyn), Sprawozdanie z warunków bytu Polaków w Chorwacji oraz częściach Jugosławii anektowanych do Italii (złożone przez dr med. Wilhelma Pykę): sygn. A.9.VI.13/1.
- Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego (Londyn), E. Raczyński, Notatka w sprawie uchodźców polskich i żołnierzy polskich w Jugosławii (Londyn, 4 II 1944): sygn. A.9.VI.13/1.
- Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego (Londyn), Organizacja „Lidii”: sygn. A.9.VI.13/1.
- Hrvatski Državni Arhiv (Zagrzeb), Poljska obavještajna služba, Fond Hans Helm: sygn. 1521.
- Zbiory prywatne Janiny Kujawskiej-Tenner, Czernichowski F., Dydek A., Praisler Z., 1945, *Emigracja polska w Jugosławii* (maszynopis sporządzony w Dachau 31 V 1945).

Dokumenty opublikowane

- Batelja J., 2010, *Blaženi Alojzije Stepinac. Svjedok Evanđelja ljubavi*, t. 1–3, Zagreb.
- Czarnocka H. et al. (red.), 1989, *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. Studium Polski Podziemnej*, t. 2: *Czerwiec 1941 – kwiecień 1943*, Szczecin.

¹²³ G. Mazur, 2000, s. 48.

- Grabowski W. (oprac. i red.), 2008, *Protokoły posiedzeń Komitetu dla Spraw Kraju*, cz. 1: 1939–1941, Warszawa.
- Pożar P. (red.), 1995, *Ustaša. Dokumenti o ustaškom pokretu*, Zagreb.
- Suchcitz A. et al. (red.), 2015, *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. 1 cz. 1: *Wrzesień 1939 – czerwiec 1941*, Warszawa.
- Lambert M. et al. (red.), 1962, *Documents on German Foreign Policy 1918–1945. Seria D (1937–1945)*, t. 12: *The War Years February 1 – June 22, 1941*, Washington.
- Zych T., 2016, *Z pomocą polskim uchodźcom w okupowanej Jugosławii. Raport Marii Potockiej z Tarnowskich*, „Dzikoviana”, 2, s. 98–129.

Prasa

- [G. Centioni], 2010, *Wywiad z Giancarlo Centionim*, „Nasz Dziennik”, 30–31 sierpnia, s. 11.
- Ligoń S., 1941, *Z życia uchodźców*, „Wieści Polskie”, 2 stycznia, s. 2.
- [Red.], 1941, *List z Belgradu. Uchodźcy polscy w Jugosławii*, „Wieści Polskie”, 14 stycznia, s. 2.
- [Red.], 1944, „Wieści Polskie”, 1 marca, s. 4

Opracowania

- Barić N., 1999, *Uspostava i djelovanje uprave NDH u dijelovima Dalmacije nakon kapitulacije Italije (rujan 1943. – studeni 1944.)*, „Radovi”, 31 (1), s. 55–79.
- Bennett G., 2004, *Europa Południowa i Bałkany*, [w:] *Polsko-brytyjska współpraca wywiadowcza podczas II wojny światowej*, t. 1: *Ustalenia Polsko-Brytyjskiej Komisji Historycznej*, T. Dubicki, D. Nałęcz, T. Stirlin (red.), Warszawa, s. 296–301.
- Bezić Ž., 2001, *Poljaci na otoku Šolti*, „Hrvatska obzorja”, 1, Split, s. 139–144.
- Bilandžić D., 1999, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb.
- Bochaczek-Trąbska J., 2012, *Major Jan Henryk Żychoń. Oficer wywiadu 1902–1944*, Oświęcim.
- Ciechanowski J.M., 2004, *Polsko-brytyjska współpraca wywiadowcza w czasie II wojny światowej. Zasady, przebieg, wyniki*, [w:] *Wkład polskiego wywiadu w zwycięstwo aliantów w II wojnie światowej. Akta konferencji naukowej zorganizowanej w Krakowie w dn. 20–22.10.2002 r. przez Polską Akademię Umiejętności, Muzeum Armii Krajowej, Towarzystwo Obrony Zachodnich Kresów Polski i Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Z.J. Kapera (red.), Kraków, s. 39–49.
- Ciechanowski J.M., Dubicki T., 2004, *Turcja*, [w:] *Polsko-brytyjska współpraca wywiadowcza podczas II wojny światowej*, t. 1: *Ustalenia Polsko-Brytyjskiej Komisji Historycznej*, T. Dubicki, D. Nałęcz, T. Stirlin (red.), Warszawa, s. 327–336.
- Davies N., 2004, *Powstanie '44*, E. Tabakowska (przekł.), Kraków.
- Degan V.D., 2008, *Pravni aspekti i političke posljedice rimskih ugovora od 18. svibnja 1941. godine*, (Zbornik Rdova Pravnog Fakulteta u Splitu, god. 45), s. 265–278.
- Dubicki T., 2000, *Bazy wojskowej łączności zagranicznej ZWZ-AK w latach 1939–1945. Studia i materiały*, Częstochowa.
- Dubicki T., 2002, *Konspiracja polska w Rumunii 1939–1945*, t. 1: 1939–1940, Warszawa.
- Dubicki T., Suchcitz A., 2009, *Oficerowie wywiadu WP i PSZ w latach 1939–1945*, [w:] *Słownik biograficzny*, t. 1, Warszawa.
- Foot M.R.D., 2005, *SOE in France*, London.
- Frazik W., 2013, *Emisariusz wolnej Polski. Biografia polityczna Wacława Felczaka (1916–1993)*, Kraków.
- Grabiński M., 1946, *Dyplomacja w Dachau...*, Dachau.

- Grabowski W., 2015, *Polska Misja Morska w rejonie Morza Śródziemnego w czasie II wojny światowej*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 16 (2), s. 91–114.
- Hamm J., 1948, *Društvo za kulturnu suradnju Hrvatske s Poljskom*, [w:] *Današnja Poljska. Zbornik društva za kulturnu suradnju Hrvatske s Poljskom*, J. Benešić (red.), Zagreb, s. 185–199.
- Jelić-Butić F., 1977, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb.
- Józwiak Z., 2013, *Ewakuacja i internowanie 10. pułku strzelców konnych na Węgrzech w 1939 r.*, „Zeszyty Historyczne (Częstochowa)”, 12, s. 227–236.
- Kasaš J., 2013, *Knez Pavle Karađorđević u vrtlogu evropskih zbivanja (1934–1941)*, Novi Sad.
- Kelly J.N.D., 1997, *Encyklopedia papieży*, T. Szafranski (przeł. i uzup.), Warszawa.
- Kliszewicz L., 1983, *Placówka łączności w Jugosławii w czasie ostatniej wojny*, „Zeszyty Historyczne. Instytut Literacki”, 63, s. 87–148.
- Kliszewicz L., 2002, *Placówki wojskowej łączności kraju z centralą w Londynie podczas II Wojny Światowej*, t. 6: *Bazy w Belgradzie i Atenach*, Warszawa–Londyn.
- Kołąkowski P., Peplowski A. (red.), 2006, *Polski wywiad wojskowy 1918–1945*, Toruń.
- Kowalik R., 1936, *Jugosłowiański Adriatyk. Dalmacja*, Zagreb.
- Kujawska-Tenner J., 2014, *Une oasis à Crikvenica. le sort des réfugiés polonais en Yougoslavie pendant la Seconde Guerre mondiale*, Fribourg.
- Kurcysz J., 1995, *Na przedpolu Jałty. Wspomnienia z tajnej służby w dyplomacji*, Katowice.
- Leżeński C., Marinković I., 1986, *Przez trzy granice. Polacy i Jugosłowianie na szlakach wojny i pokoju*, Warszawa.
- Lopušina M., 2011, *Britanska prevara. MI6 u Srbiji*, Beograd.
- Mazur G., 2000, *Kontakty polsko-jugosłowiańskie w czasie II wojny światowej*, „Zeszyty Historyczne. Instytut Literacki”, 132, s. 25–51.
- Moseley R., 2004, *Mussolini. The Last 600 Days of Il Duce*, Dallas.
- [Red.], 1956, *Nemačka obaveštajna služba*, t. 9: *Zbirka dokumenata. Ustaška NDH*, Beograd.
- Onslow S., 2005, *Britain and the Belgrade Coup of 27 March 1941 Revisited* (PDF), “Electronic Journal of International History”, (March), s. 1–57.
- Panecki T., 2004, „*Akcja Kontynentalna*” w planach Rządu RP na Obczyźnie w latach 1940–1944, [w:] *Wkład polskiego wywiadu w zwycięstwo aliantów w II wojnie światowej. Akta konferencji naukowej zorganizowanej w Krakowie w dn. 20–22.10.2002 r. przez Polską Akademię Umiejętności, Muzeum Armii Krajowej, Towarzystwo Obrony Zachodnich Kresów Polski i Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Z.J. Kapera (red.), Kraków, s. 67–80.
- Peplowski A., 1995, *Wywiad Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie 1939–1945*, Warszawa.
- Potocka M.A., *Sprawozdanie z Jugosławii* (Bari, marzec 1944), [w:] T. Zych, 2016, *Z pomocą polskim uchodźcom w okupowanej Jugosławii. Raport Marii Potockiej z Tarnowskich*, „Dzikoviana”, 2, s. 98–129.
- Prašek-Calczyńska B., 2005, *Memoari jedne liječnice. Poljski liječnici*, Zagreb.
- Preziosi G., 2015, *La rete segreta di Palatucci. I fatti, i retroscena, le testimonianze e i documenti inediti che smentiscono l'accusa di collaborazionismo con i nazisti. Saggio storico*, [b.m.].
- Przewoźnik A., 2006, *Polacy w Królestwie Węgier 1939–1945*, Budapest.
- Rogalska-Chrzanowska E., 1968, *Pamiętnik lekarza włóczęgi*, [w:] *Pamiętniki lekarzy*, K. Bida-kowski, T. Wójcik (wyb. i red.), Warszawa, s. 636–716.
- Stafford D., 1984, *Wielka Brytania i ruch oporu w Europie (1940–1945). Zarys dziejów kierownictwa operacji specjalnych (SOE) oraz wybór dokumentów*, Z. Sroczyńska (przeł.), Warszawa.
- Stasiński K., 1961, *Polscy uchodźcy na Węgrzech w latach 1939–1945*, „Przegląd Historyczny”, 57 (2), s. 247–273.

- Strzałka K., 2001, *Między przyjaźnią a wrogością. Z dziejów stosunków polsko-włoskich (1939–1945)*, Kraków.
- Suchcitz A., Ciechanowski J.M., 2004, *Losy archiwum polskiego wywiadu po 1945 r.*, [w:] *Polsko-brytyjska współpraca wywiadowcza podczas II wojny światowej*, t. 1: *Ustalenia Polsko-Brytyjskiej Komisji Historycznej*, Warszawa, s. 33–48.
- Tarnowski A., 2008, *Ostatni mazur. Opowieść o wojnie, namiętności i stracie*, K. Bażyńska-Chojnacka, P. Chojnacki (przeł.), Warszawa.
- Tyszkiewicz J., 2000, *Arystokrata bez krawata*, Warszawa.
- Vodušek-Starič J., 2002, *Slovenski špijoni in SOE (1938–1942)*, Ljubljana.
- Walker J., 2010, *Polska osamotniona. Dlaczego Wielka Brytania zdradziła swojego najwierniejszego sojusznika?*, J. Szkudliński (tłum.), Kraków.
- Willaume M., 1981, *Polacy w Rumunii*, Lublin.
- Zakrzewski T., 1975, *Medyński Władysław Napoleon*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 20, E. Rostworowski (red.), Wrocław, s. 377.
- Zamojski J., 1966, *Konferencja belgradzka w 1940 r.*, [w:] *Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i studia z okresu II wojny światowej*, t. 10, Warszawa, s. 191–238.

Agnieszka Mikulska*
Bochnia

Zieloni wobec ponownego zjednoczenia Niemiec

Abstract

The period of German reunification was a very turbulent time for the Green Party. Plagued by internal conflicts and wrong decisions made during the campaign, it seemed to have come to a standstill, letting its competitors overtake it. Why did the Greens fail to take advantage of the period of German reunification, and why did the party's East German roots have such a huge impact on its subsequent actions in the political arena? The internal war over the ideology that should guide the party in the future and the clarification of the concepts that defined the Green Party's identity coincided with the most difficult election campaign since the party was founded. The following article touches on intra-party conflicts, the evolution of the Greens' demands, the influence of key figures in shaping party strategy during the period of German reunification and relations between party branches on both sides of the Berlin Wall. It also discusses the situation of the Green Party in East Germany and West Germany before and just after reunification (i.e. after the first Bundestag elections after reunification).

Keywords: Alliance 90/The Greens, Germany in 1980s, Germany in 1990s, German politics, German reunification, Germany, Green Party

Słowa kluczowe: Sojusz 90/Zieloni, Niemcy w latach 80., Niemcy w latach 90., niemiecka polityka, ponowne Zjednoczenie Niemiec, Niemcy, Partia Zielonych

Wprowadzenie

Dzisiejsza Partia Zielonych, której oficjalna nazwa składa się z dwóch części (Bündnis 90/Die Grünen), powstała w 1993 roku z połączenia Partii Zielonych ze Wschodnich Niemiec (Bündnis 90) i Partii Zielonych z Niemiec Zachodnich

* Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, e-mail: agnieszka.mikulska@doktorant.up.krakow.pl, ORCID: 0000-0001-8632-5276.

(Die Grünen). Zatem w okresie, w którym decydowały się losy obu państw niemieckich i ich ponownego zjednoczenia, istniały dwie różne Partie Zielonych o odmiennych nastawieniach do tego procesu. W tej sytuacji zasadniczym problemem jest zbadanie stanowisk obu partii wobec zjednoczenia Niemiec, a także ich stosunku do szybkości zachodzących zmian – bowiem te elementy determinowały ich podejście do kampanii wyborczej i w rezultacie wpłynęły na wynik wyborów do Bundestagu w grudniu 1990 roku. Aby odpowiedzieć na pytanie, jak Zieloni odnosili się do zachodzącego w 1990 roku procesu zjednoczenia Niemiec, należy wskazać najpierw na ich genezę i program, a także na ich stosunek do kampanii wyborczej towarzyszącej pierwszym demokratycznym wyborom w NRD – wyborom do Izby Ludowej NRD z marca 1990 roku.

Cezura czasowa niniejszego tekstu obejmuje nieco więcej niż rok: od jesieni 1989 roku (początki pokojowych protestów w NRD i upadek Muru Berlińskiego), przez wybory do Izby Ludowej NRD w marcu 1990, do pierwszych ogólnoniemieckich wyborów po zjednoczeniu kraju w grudniu 1990.

We wrześniu 1989 roku rozpoczęły się w Lipsku pierwsze wystąpienia na rzecz pokoju i przemian w NRD, określone jako *Montagsdemonstrationen* (demonstracje poniedziałkowe). 4 września na ulice tego miasta wyszło 1,2 tys. osób protestujących przeciw systemowi politycznemu w NRD oraz władzy SED¹, co stanowiło początek pokojowej rewolucji, która szybko zaczęła się rozprzestrzeniać na całe Wschodnie Niemcy². Z czasem protesty ogarnęły inne miasta w NRD: Drezno, gdzie 4 i 8 października zorganizowano olbrzymie demonstracje³; Gera, w której demonstracja odbyła się 7 października, zakłócając obchody czterdziestolecia istnienia NRD⁴. Hasła „Jesteśmy narodem”, „Zostajemy tutaj”, „Bez przemocy” („*Wir sind das Volk*”, „*Wir bleiben hier*”, „*Keine Gewalt*”) stały się hasłami przewodnimi towarzyszącymi demonstrantom⁵.

W marcu 1990 roku odbyły się pierwsze i jednocześnie ostatnie demokratyczne wybory do Izby Ludowej NRD, nierzadko nazywane plebiscytem zjednoczeniowym. Było bowiem wiadomo, że ich wynik zadecyduje o tym, czy i w jaki sposób przeprowadzone zostanie zjednoczenie Niemiec.

Z kolei w grudniu 1990 roku odbyły się pierwsze ogólnoniemieckie wybory parlamentarne, które przypieczętowały proces ponownego zjednoczenia Niemiec.

Podstawą niniejszego opracowania są materiały statystyczne, przygotowane przez Centralny Instytut Badań nad Młodzieżą (Zentralinstitut für Jugendforschung – ZIJ), a także literatura niemieckojęzyczna, odnosząca się do dziejów Partii Zielonych oraz sytuacji w NRD w okresie przełomu. W analizie wykorzystano historyczną metodę badawczą. Prowadzona narracja historyczna jest narracją diachroniczną, uzyskaną przy pomocy indukcyjno-opisowej metody badawczej. Z uwagi na tematykę i zakres badań, które wykraczają poza

¹ SED – Socjalistyczna Partia Jedności Niemiec, która od 1949 r. sprawowała władzę w NRD.

² *Vor 30 Jahren: Die erste Montagsdemonstration*, 2019.

³ M. Schramm, 2016, s. 100.

⁴ *Vor 30 Jahren: Die erste Montagsdemonstration*, 2019.

⁵ M. Schramm, 2016, s. 103.

metodologię historii, zastosowano interdyscyplinarną perspektywę badawczą, wykorzystując również metody stosowane w pracach politologicznych (decyzyjna, empiryczna i porównawcza), co jest typowe dla analizowania tematów związanych z historią najnowszą. Przeprowadzono także analizę danych metodą *desk research*.

Rozwój ruchów ekologicznych w RFN i NRD

Zachodni Niemcy Zieloni (Die Grünen) sięgają swoimi korzeniami do ruchów ekologicznych, które protestowały głównie przeciwko wykorzystywaniu energii atomowej. Najważniejszą rolę w tego typu ruchach odgrywały inicjatywy obywatelskie (*Bürgerinitiativen*), formułujące się od 1973 roku i błyskawicznie zyskujące olbrzymią popularność. Partia Die Grünen została formalnie założona w 1980 roku, a trzy lata później pierwszy raz przekroczyła próg wyborczy i weszła do parlamentu, uzyskując 29 mandatów. Zieloni podkreślali swój ekologiczny, społeczny i pacyfistyczny charakter oraz przykładanie szczególnej wagi do demokracji oddolnej. Ich postulaty dotyczące polityki społecznej i gospodarczej miały rozpoznawalny odcień marksistowski z powodu obecności ekosocjalistów, którzy przeszli do Zielonych jako do nowo powstałej opcji na lewicy. Najważniejsi z nich to Winfried Kretschmann⁶, Ralf Fücks⁷, Krista Sager⁸ z Komunistycznej Ligi Niemiec Zachodnich czy Jürgen Trittin⁹ z Ligi Komunistycznej¹⁰. Ci sami prominentni politycy, reprezentujący skrajne poglądy, opuścili Zielonych na początku lat dziewięćdziesiątych ze względu na wzrost znaczenia poglądów pragmatycznego realizmu, co przyspieszyło zmiany programowe w partii. Również czynniki geopolityczne sprawiły, że postulaty ekologiczne i dotyczące polityki zagranicznej stały się bardziej zbliżone do możliwości społecznej gospodarki rynkowej i nowych realiów polityki międzynarodowej po zakończeniu konfliktu Wschód–Zachód w Europie.

Na początku swojej działalności Partia Zielonych reprezentowała nowe pokolenie, odmładzając znacząco niemiecką scenę polityczną i zwracając uwagę na tematy, które wcześniej rzadko pojawiały się w debacie politycznej¹¹. W późniejszych latach Zieloni nadal mieli najniższą średnią wieku wśród posłów

⁶ Polityk związany z partią Bündnis 90/Die Grünen, jeden z założycieli Zielonych w Badenii-Wirtembergii. Za: *Winfried Kretschmann*, [b.r.].

⁷ Polityk związany z partią Bündnis 90/Die Grünen, w latach 1989–1990 był wiceprzewodniczącym krajowej Partii Zielonych. Związany z Fundacją im. Heinricha Bolla. Za: *Ralf Fücks*, [b.r.].

⁸ Polityczka związana z Partią Zielonych i Grün-Alternativen-Liste. Obecnie jest zaangażowana na zasadzie wolontariatu w działalność wielu instytucji naukowych, m.in. Kuratorium Kolegium Naukowego w Berlinie, Rady Uniwersyteckiej Uniwersytetu Johanna Gutenberga w Moguncji oraz Rady Doradczej Fundacji Heinricha Bölla. Za: *Krista Sager*, [b.r.].

⁹ Polityk związany z Partią Zielonych z regionu Dolnej Saksonii. Pełnił funkcję rzecznika federalnego komitetu wykonawczego Partii Zielonych w latach 1994–1998. Obecnie jest członkiem Komisji Spraw Zagranicznych Bundestagu oraz członkiem Zgromadzenia Parlamentarnego NATO. Za: *Jürgen Trittin*, [b.r.].

¹⁰ L. Probst, 2007, s. 182.

¹¹ *Grüne Geschichte*, [b.r.].

Bundestagu: w 1990 roku wynosiła ona 41,3 lata, czyli o 7,4 roku mniej od ogólnej średniej (48,7)¹². Jednak mimo świeżości, którą wnieśli do niemieckiej polityki, Zieloni bardzo szybko zaczęli tracić na popularności. Tradycyjne partie polityczne przejmowały hasła dotyczące ekologii, a tym samym część wyborców Zielonych. Ocieplenie się relacji między Wschodem i Zachodem oraz podpisanie Traktatu INF (INF Treaty – Treaty on Intermediate-range Nuclear Forces) o całkowitej likwidacji pocisków raketowych pośredniego zasięgu sprawiły, że pokojowe hasła Zielonych przestały przyciągać wyborców.

Już od lat osiemdziesiątych Zieloni zajmowali się tematami, które dzisiaj są uznawane za bardzo istotne problemy społeczne. Wysoki priorytet w ich agendzie wyborczej miały problemy środowiska LGBT¹³, legalizacja konopi indyjskich, reformy szkolnictwa i imigracja. Wpływ na wzrost popularności partii miały wydarzenia rozgrywające się w tamtym czasie w Europie, m.in. katastrofa ekologiczna w Czarnobylu (w 1986), a także rosnąca społeczna świadomość na temat zanieczyszczenia powietrza, smogu i kwaśnych deszczy¹⁴. Szczególnie wydarzenia w czarnobylskiej elektrowni jądrowej wpłynęły pozytywnie na wyniki sondaży Zielonych, którzy znani byli ze swojego bardzo negatywnego nastawienia do energii nuklearnej.

Jednocześnie pogłębiły się podziały wśród działaczy partii. Utworzyło się skrzydło realistów, którzy gotowi byli dostosować się do zmian w systemie politycznym i w niemieckim społeczeństwie oraz wejść w koalicje na przykład z SPD, a także skrzydło fundamentalistów, pragnących pozostać w politycznej opozycji do tradycyjnych partii. Zieloni nie dostrzegli znaków ostrzegawczych, jak na przykład przedterminowych wyborów w Hamburgu w 1987 roku. Miasto to było twierdzą fundamentalistów którzy formalnie nie weszli w koalicję z SPD, ale współpracowali z socjaldemokratami. Ta nieznaczna współpraca nie wystarczyła jednak, aby rząd mniejszościowy SPD przetrwał, niezbędne były kolejne wybory. Zieloni co prawda weszli ponownie do landtagu, ale udało się to także Wolnej Partii Demokratycznej (Freie Demokratische Partei¹⁵ – FDP), która zawiązała koalicję z SPD, spychając tym samym Die Grünen na margines sceny politycznej. W tym trudnym czasie część działaczy, związanych z Zielonymi od początku istnienia, zdecydowała się opuścić partię. Petra Kelly¹⁶ wycofała się z życia politycznego, Jutta Ditfurth¹⁷ utworzyła Radykalną Lewicę, a Thea

¹² *Das Durchschnittsalter der Abgeordneten jeweils zu Beginn der Wahlperioden*, 2021.

¹³ Ch. Ewing, 2020, s. 213

¹⁴ J. Raschke, G. Heinrich, 1993, s. 105.

¹⁵ Wolna Partia Demokratyczna – liberalna partia polityczna w Niemczech.

¹⁶ Petra Kelly (1947–1992) – była niemiecką polityczką i założycielką partii Zielonych, jest uznawana za jej kluczową postać. W latach 80. stała się symbolem niemieckiego ruchu ekologicznego i pokojowego oraz prowadziła kampanię na rzecz promocji praw człowieka. Coraz bardziej wycofywała się z życia publicznego po niepowodzeniach politycznych i problemach osobistych. Za: Haunhorst R., Zündorf I., 2016.

¹⁷ Jutta Ditfurth – niemiecka socjolożka, pisarka i radykalna ekolożka. Pod koniec lat 80. stała się bardzo krytyczna wobec dalszego rozwoju niemieckiej Partii Zielonych, którą określiła jako kontrrewolucyjną, hierarchiczną i nepotyczną. Opuściła Zielonych w 1991 r. Za S. Fomichov et al., [b.r.].

Bock¹⁸ i Otto Schily¹⁹ przeszli do SPD. Partię opuściło też wiele feministek, które chciały zaangażować się w swoją własną grupę²⁰. Rok 1989 zastał zatem zachodnioniemieckich Zielonych w największym kryzysie w historii partii.

Pomiędzy członkami, którzy nie opuścili partii, również dochodziło do poważnych sporów i rozwinęły się dwie frakcje: fundamentaliści (Fundis) i realisci (Realos). Przedmiotem sporu był stosunek partii Zielonych do systemu politycznego Republiki Federalnej Niemiec.

Fundamentalisci uważali, że Zieloni nie powinni brać udziału w rządzie, a ich rola powinna być ograniczona wyłącznie do opozycji. Zgromadzeni wokół Rainera Tramperta²¹ i Thomasa Ebermanna²², wywodzili się głównie z Ligi Komunistycznej lub z radykalnego skrzydła Jusos – organizacji młodzieżowej SPD. Fundis samych siebie nazywali ekosocjalistami. Ich poglądy opierały się na postawach antykapitalistycznych, antysystemowych i pacyfistycznych. W przeciwieństwo do realistów uważali, że idee ekologiczne stoją ponad ideami ekonomicznymi, a koncepcja wzrostu gospodarczego wiąże się z nieuchronnym zanieczyszczeniem środowiska. Niektórzy z fundamentalistów uważali, że industrializm jest źródłem problemów ekologicznych, dlatego proponowali system zdecentralizowanych społeczności wiejskich napędzanych przez ekologię postindustrialną, w zamian za zakończenie działalności nowoczesnego przemysłu²³. Innymi kluczowymi elementami programu Fundis były: ścisłe ograniczenia liczby kadencji kanclerza, weganizm i rozszerzenie ochrony zwierząt²⁴. Radykalne podejście Fundis do ekologii sprawiło, że byli znani opinii publicznej jako *Wilde Grüne* (Dzicy Zieloni) lub *Tiefgrün* (Głęboko Zieloni).

Terminem *Realos* określano przedstawicieli tak zwanego Realpolitik. Pojęcie to wywodziło się z grupy robotczej Realpolitik, zainicjowanej we Frankfurcie

¹⁸ Thea Bock – była nauczycielką sportu w dzielnicy Moorburg w Hamburgu. Zaangażowanie w ochronę środowiska wyniosła z rodzinnego domu. Zajęła się polityką poprzez działanie w inicjatywach obywatelskich. W 1981 r. należała do Listy Alternatywnej, a wiosną 1982 r. do współzałożycieli GAL, która powstała z połączenia Listy Alternatywnej i Zielonych. Za: *Bündnis 90/Die Grünen Landesverband Hamburg*, [b.r.].

¹⁹ Otto Schily – jest niemieckim prawnikiem i politykiem. Zasłynął jako prawnik wielu członków organizacji RAF (lewicowej organizacji terrorystycznej) i działacz na rzecz praw obywatelskich. Jest członkiem-założycielem Partii Zielonych, ale w 1989 r. przeszedł do SPD. Jako minister spraw wewnętrznych (1998–2005) w koalicji czerwono-zielonej opowiadał się za zaostrzeniem polityki bezpieczeństwa i nadzoru w Niemczech. Za: *Bündnis 90/Die Grünen Landesverband Hamburg*, [b.r.].

²⁰ S. Rudnik, 1994, s. 116–118.

²¹ Niemiecki publicysta i były polityk. Był współzałożycielem partii Zielonych w RFN. W latach 1982–1987 rzecznik zarządu federalnego Zielonych. Był jednym z twórców tzw. ekosocjalistów – fundamentalistycznej frakcji w partii Zielonych (wraz z Thomasem Ebermannem) i znanym przedstawicielem lewego skrzydła partii. Za: *Rainer Trampert*, [b.r.].

²² Niemiecki publicysta i były polityk. Po zakończeniu działalności w Lidze Komunistycznej brał udział w zakładaniu Partii Zielonych w RFN (w 1980). Od 1982 r. był m.in. posłem do parlamentu Hamburga, a w latach 1987–1989 jako poseł do Bundestagu pełnił funkcję rzecznika grupy parlamentarnej Zielonych w Bundestagu. Za: G. Fülberth, 2021.

²³ A. Heywood, 2003, s. 216–219.

²⁴ T. Ebermann, R. Trampert, 1984.

w 1981 roku przez Joschkę Fischera²⁵, Daniela Cohna-Bendita²⁶ i innych działaczy ruchu Sponti²⁷ oraz twórców regionalnego czasopisma „Pflasterstrand”. Kluczową postacią dla grupy Realos był Joschka Fischer; był również pierwszym Realos, który wstąpił do partii Zielonych i zadeklarował ubieganie się o miejsce na jej liście do Bundestagu. To właśnie z postawy tej grupy wywodzi się pragmatyczny realizm, który cechuje współczesną Die Grünen. Część polityków Fundis opuściła partię w latach 1990–1991. Wielu z nich zasiliło szeregi Partei des Demokratischen Sozialismus (PDS – demokratyczno-socjalistyczna partia polityczna w Niemczech, działająca w latach 1989–2007), która później połączyła się z Arbeit und soziale Gerechtigkeit – Die Wahlalternative (WASG – lewicowa niemiecka partia polityczna, założona w 2005 roku przez działaczy rozczarowanych rządzącą koalicją czerwono-zieloną), by wspólnie z nią stworzyć Die Linke. Inni politycy z grupy Fundis próbowali stworzyć nowy projekt radykalnej lewicy wraz z przedstawicielami Zjednoczonej Partii Socjalistycznej (VSP), Antifa²⁸, Ligą Komunistyczną (KB), ekosocjalistami i radykalnymi ekologami. Sojusz rozpadł się w 1991 roku w wyniku wewnętrznych sporów.

Opuśczenie partii Zielonych przez ekosocjalistów i radykalnych ekologów nie osłabiło jednak ogólnej liczby jej członków, ponieważ znalazło się wielu nowych, których zachęciła ideologia pragmatycznego realizmu²⁹.

Początki partii Zielonych w NRD to ruchy ekologiczne, rozwijające się (co ciekawe) pod patronatem kościołów. Sercem aktywistów była założona w 1986 roku Biblioteka Środowiskowa (Umweltbibliothek), która kontynuowała tradycję tzw. latających uniwersytetów (*fliegende Universitäten*), czyli alternatywnych instytucji edukacyjnych w prywatnych domach, oraz dysponowała zakazaną lub niedostępną w NRD literaturą³⁰. Trzy lata później przedstawiciele różnych grup ekologicznych założyli ekologiczną sieć Arche, której struktury przypominały partię polityczną³¹. Na fali przemian, jakie zachodziły w NRD w 1989 roku, rozpoczęto przygotowania do powołania do życia partii politycznej. 5 listopada

²⁵ Joschka Fischer – wszedł do polityki po udziale w protestach antyestablishmentowych w latach 60. i 70. Odegrał kluczową rolę w powstaniu niemieckiej partii Zielonych, której przewodził przez prawie dwie dekady. Za: *Joschka Fischer*, 2013.

²⁶ Daniel Cohn-Bendit – ur. w 1945 r. w Monatan we Francji, uczęszczał do szkół we Francji i w Niemczech. W wieku 14 lat otrzymał obywatelstwo niemieckie. W 1984 r. wstąpił do niemieckiej partii Zielonych i został mianowany honorowym radnym miejskim w nowo utworzonym biurze ds. wielokulturowości w Hesji. Za: D. Cohn-Bendit, 2011.

²⁷ Ruch *Spontis* lub *Sponti* był lewicowym ruchem w Niemczech Zachodnich (aktywność w latach 1970–1980). Nazwa ruchu była skrótem od słowa *spontaniczny*, odnoszącego się do preferowanej przez członków „rewolucyjnej spontaniczności mas”, przeciwnej do ruchów opartych na teorii i partii. Znaczącą siłę tego ruchu stanowili studenci uniwersytetów. Za: S. Kasper, 2019.

²⁸ *Antifa* to w Niemczech ruch polityczny składający się z wielu skrajnie lewicowych, autonomicznych i bojowych grup oraz osób, które określają się jako antyfaszystowskie. Według Federalnego Urzędu Ochrony Konstytucji i Federalnej Agencji Edukacji Obywatelskiej centralnym elementem tego ruchu jest używanie epitetu *faszysta* wobec przeciwników oraz postrzeganie kapitalizmu jako formy faszyzmu.

²⁹ F. Klein, 2003, s. 100.

³⁰ *Die Umweltbibliothek*, [b.r.].

³¹ M. Zirm, 2014.

1989 roku Zieloni opublikowali dokument pod tytułem Inicjatywa założycielska partii Zielonych w NRD³². Prezentacja nowej partii odbyła się 24 listopada na VI Berlińskim Seminarium Ekologicznym. Podczas tego wydarzenia prowadzono długie dyskusje, co poskutkowało powstaniem także Zielonej Ligi (Grüne Liga).³³ Działacze Zielonych podkreślali, że jako przedstawiciele partii pokojowej, feministycznej i ekologicznej stoją po stronie tych, którzy walczą o reformy, demokrację i wolność w NRD. W swoim programie skupiali się przede wszystkim na ekologii i wartościach pacyfistycznych³⁴. Na tych samych wartościach zasadzała się także Zielona Liga, która miała łączyć różne grupy i warstwy społeczne zainteresowane działalnością na rzecz środowiska. Pierwsze spotkanie członków Ligi zaplanowano na luty 1990 roku³⁵.

Już jesienią 1989 roku członkowie Zielonej Ligi postanowili połączyć swoje siły z różnymi ruchami obywatelskimi i społecznymi, które działały w NRD, powołując do życia sojusz Bündnis 90. W skład sojuszu weszły ugrupowania: Demokracja Teraz, partia Zielonych w NRD, Inicjatywa na Rzecz Pokoju i Praw Człowieka, Nowe Forum, Niezależne Stowarzyszenie Kobiet i Zjednoczona Lewica³⁶. Sojusz przewidywał współpracę z Zielonymi z RFN, jednak w ograniczonym zakresie, ponieważ tamci cały czas prezentowali krytyczny stosunek do zjednoczenia Niemiec, niezmiennie podkreślając zagrożenia wynikające z centralizacji władzy, o czym będzie mowa w dalszej części tekstu.

Zaraz po upadku muru berlińskiego w listopadzie 1989 roku rozpoczęła się dyskusja o tym, w jakim kierunku powinno podążać NRD. Partie polityczne podzieliły się na trzy bloki, reprezentujące różne rozwiązania. Pierwszą propozycją było wcielenie wschodnich landów do RFN – opowiedziały się za nią między innymi CDU, SPD i liberałowie zjednoczeni w Związku Wolnych Demokratów (Bund Freier Demokraten). Drugą propozycją był zreformowany socjalizm, popierany między innymi przez Demokratyczną Partię Chłopską – DBD (Demokratische Bauernpartei Deutschlands), Narodowodemokratyczną Partię Niemiec – NDPD (National-Demokratische Partei Deutschlands) czy Partię Demokratycznego Socjalizmu – PDS (Partei des Demokratischen Sozialismus). Z kolei Bündnis 90, Zieloni i Związek Kobiet (Unabhängiger Frauenverband) popierali trzecią drogę, czyli konfederację obu państw niemieckich³⁷.

Zieloni aktywnie zaangażowali się w poniedziałkowe demonstracje, popierając towarzyszące protestującym hasła odrzucające zjednoczenie i stojąc na stanowisku, że może dojść do zjednoczenia, ale nie w najbliższej przyszłości. Przedstawiciele Sojuszu 90 byli także obecni podczas obrad Okrągłego Stołu, a ich głównym przedstawicielem był Gerd Poppe³⁸.

³² 1989–1993. *Bürgerbewegungen und Grüne Partei der DDR*, [b.r.].

³³ M. Zirm, 2014.

³⁴ *Gründungsinitiative für eine Grüne Partei*, 1989, s. 9–10.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Demokratie Jetzt; Grüne Partei der DDR; Initiative Frieden und Menschenrechte; Neues Forum; Unabhängiger Frauenverband; Vereinigte Linke*, [b.r.], [w:] *Die Grünen. Bündnis 90. Wahlplattform*.

³⁷ W.D. Eberwein et al., 1990, s. 18.

³⁸ Gerd Poppe – był pionierem i ważnym przedstawicielem opozycji w NRD. W 1983 r. nawiązał kontakty z zachodnioniemieckimi Zielonymi – pozostawał w bliskim kontakcie zwłaszcza

Okrągły Stół, zorganizowany po raz pierwszy 7 grudnia 1989 roku, miał pełnić funkcję organu kontrolnego i doradczego. Podczas pierwszego z posiedzeń zdecydowano o zorganizowaniu w marcu 1990 roku wyborów do Izby Ludowej. Celem obrad była odnowa demokratyczna NRD – miała temu służyć między innymi zmiana konstytucji – a nie likwidacja tego państwa³⁹.

Na potrzeby opracowania nowej konstytucji uczestnicy Okrągłego Stołu powołali grupę roboczą pod nazwą Nowa Konstytucja NRD (Neue Verfassung der DDR), na czele której stanął protestancki teolog Wolfgang Ullmann, współzałożyciel Demokracji Jetzt. Bardzo szybko rozgrywające się wydarzenia w NRD i RFN uniemożliwiły jednak ukończenie projektu nowej konstytucji przed zaplanowanymi na wiosnę 1990 roku wyborami do Izby Ludowej. Niemniej jednak temat nowej konstytucji dla NRD był cały czas obecny. Gerd Poppe postulował, aby prace zostały ukończone, a ich efekty przedstawione społeczeństwu⁴⁰. Propozycja nowej konstytucji została ostatecznie przyjęta, jednak nie bez znaczącego sprzeciwu ze strony SPD, Demokratischer Aufbruch, CDU i LDPD (te cztery partie stanowiły później wielką koalicję ostatniej Izby Ludowej NRD). Ich działania były argumentowane chęcią przyspieszenia zjednoczenia Niemiec i niechęcią do eksperymentów konstytucyjnych, które mogłyby negatywnie wpłynąć na ten proces i jego tempo. Nowa konstytucja była zatem ważnym punktem w kampanii wyborczej do Izby Ludowej NRD, a stosunek do niej definiował podział partii politycznych⁴¹.

Po wyborach do Izby Ludowej NRD sprawa nowej konstytucji przestała być aktualna. Wprawdzie opracowano już jej preambułę, a także projekt nowej flagi Niemieckiej Republiki Demokratycznej, jednak partie, które weszły do Izby Ludowej, były bardziej zainteresowane przyspieszeniem procesu zjednoczenia Niemiec niż przygotowaniem nowej ustawy zasadniczej NRD. Kontynuowanie procesów konstytucyjnych uważano wręcz za spowalnianie zjednoczenia, co nie było intencją ani partii politycznych w Izbie Ludowej, ani społeczeństwa, które w większości opowiedziało się za szybkim zjednoczeniem, o czym będzie jeszcze mowa⁴².

Program wyborczy Sojuszu 90 i wybory do Izby Ludowej NRD w marcu 1990 roku

Nowo powstały Sojusz 90 (Bündnis 90), zawiązany w 1990 roku, już w preambule do swojego programu wyborczego zaznaczył, że głównymi jego celami będą walka o solidarność i ekologiczne, demokratyczne, wolne od przemocy i wielokulturowe społeczeństwo⁴³. Mimo że nie nawiązano bliskich relacji partyjnych, to podobnie jak u Zielonych z zachodnich Niemiec, najważniejszymi

z Petrą Kelly. W 1985 r. wraz z Bärbel Bohley i Wolfgangiem Templinem założył grupę opozycyjną Inicjatywa na Rzecz Pokoju i Praw Człowieka (IFM). Za: *Gerd Poppe*, [b.r.].

³⁹ A. Petschow, 2016.

⁴⁰ *Der Runde Tisch, die Verfassung und die Einheit*, 2020.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Die Grünen. Bündnis 90. Wahlplattform*, [b.r.].

punktami programu Sojuszu 90 było odrzucenie węgla oraz proponowanie działań, które mogłyby uchronić świat przed negatywnymi skutkami ocieplenia klimatu i zapobiec katastrofie klimatycznej. Innymi tematami, które znalazły się w programie wyborczym, były kwestie pokoju i niestosowania przemocy. Tutaj również można wskazać wiele postulatów, które pojawiły się także u Zielonych w Republice Federalnej (np. rozwiązanie Bundeswehry, rezygnacja z broni masowego rażenia czy wycofanie wojsk – nie tylko sowieckich, ale także Organizacji Paktu Północnoatlantyckiego).

W programie Zielonych z NRD znalazły się również punkty dotyczące problemów, z którymi borykano się w NRD – niedobór mieszkań, potrzeba restrukturyzacji gospodarki, brak miejsc pracy. Te założenia programowe nawiązywały do obaw, które panowały w społeczeństwie, a które w wielu wypadkach łączyły się bezpośrednio ze zmianami, jakie zachodziły w tamtym czasie we Wschodnich Niemczech. Jak wynika z badań opinii społecznej, przeprowadzonych wśród studentów w 1990 roku, aż 46% ankietowanych obawiało się kryzysu gospodarczego w NRD, a 48% z nich bało się bezrobocia⁴⁴. Badania pokazały także dysproporcje między Republiką Demokratyczną i Republiką Federalną. Obaw towarzyszących obywatelom z NRD nie podzielali mieszkańcy Niemiec Zachodnich. Jedynie 8% badanych studentów z RFN obawiało się kryzysu gospodarczego, a widmo bezrobocia było zmartwieniem tylko 22% z nich⁴⁵. Zieloni z NRD zauważyli te różnice i w swoim programie podkreślali, że trzeba skupić się na wyrównaniu dysproporcji pomiędzy wschodnią i zachodnią częścią kraju⁴⁶.

Nierówności w rozwoju państw świata zostały przedstawione z kolei w dalszej części partyjnego programu, gdzie również można wskazać wiele podobieństw z postulatami zachodnioniemieckich Zielonych. Zwrócono uwagę na dysproporcje między Północą a Południem i pomiędzy krajami rozwiniętymi a Trzecim Światem, na wysokie zadłużenie krajów biedniejszych czy na powolny rozwój krajów Europy Środkowo-Wschodniej. W tym kontekście na uwagę zasługuje fakt, że tylko 2% ankietowanych studentów z NRD i 1% z RFN postrzegało optymistycznie przyszłość krajów Trzeciego Świata⁴⁷.

W programie Zielonych z NRD nie zabrakło również tematów demokracji i emancypacji kobiet. W okresie przed wyborami do Izby Ludowej (w lutym 1990) aż 43% kobiet z NRD postrzegało swoją przyszłość pesymistycznie, co zostało zbadane przez Centralny Instytut Badań nad Młodzieżą w Lipsku⁴⁸. Istotnymi problemami kobiet były ubóstwo i przemoc nasilająca się w ostatnim czasie. Podobnie jak Zieloni na Zachodzie, Sojusz 90 chciał równego udziału kobiet we wszystkich dziedzinach życia publicznego i gospodarczego. Poza tym uznano, że tylko demokracja oddolna i zorganizowana w sposób zdecentralizowany może rozwiązać problemy, z którymi borykają się Niemcy⁴⁹.

⁴⁴ U. Heublein, R. Brämer, 1990, s. 1401.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ *Die Grünen. Bündnis 90. Wahlplattform*, [b.r.].

⁴⁷ U. Heublein, R. Brämer, 1990, s. 1400.

⁴⁸ Zentralinstitut für Jugendforschung, 1990, s. 19.

⁴⁹ *Die Grünen. Bündnis 90. Wahlplattform*, [b.r.].

Program przedstawiony przez Zielonych w NRD sprawił, że cieszyli się oni sporym zaufaniem społecznym, przy czym największe poparcie mieli wśród młodych wyborców – aż 76% badanych studentów darzyło Zielonych zaufaniem; dla porównania Zielonym w RFN ufało 10% mniej ankietowanych studentów⁵⁰.

Wybory do Izby Ludowej NRD

Pierwsze i zarazem ostatnie wolne wybory do Izby Ludowej NRD były znaczące zarówno dla wschodnich, jak i dla zachodnich Niemców. Zgodnie z zasadami ordynacji proporcjonalnej zostało wybranych 400 deputowanych Izby Ludowej. Obszar wyborczy został podzielony na 15 okręgów, każdy wyborca dysponował jednym głosem. Do wyborów dopuszczono tak partie, jak i stowarzyszenia polityczne. Nie było progów wyborczego, a zmobilizowani obywatele ruszyli na wybory świadomi, że waży się przyszłość narodu – dzięki temu frekwencja wyniosła aż 93,4%. Wyniki wyborów zmieniły charakter parlamentu NRD i zakończyły okres czterdziestoletniej dyktatury SED⁵¹.

Większa część społeczeństwa NRD, bo aż 84%, popierała zjednoczenie, co przełożyło się na wyniki wyborów do Izby Ludowej⁵². Niekwestionowanym zwycięzcą była partia CDU, będąca synonimem szybkiego procesu zjednoczenia – uzyskała 40,8% głosów, a tym samym o 75 mandatów więcej niż druga w kolejności SPD⁵³. Zgodnie z oczekiwaniami chadecja opowiedziała się za szybkim procesem zjednoczeniowym, który ostatecznie przeprowadzono w oparciu o art. 23 ustawy zasadniczej, przewidujący włączenie krajów związkowych NRD do istniejących struktur Republiki Federalnej Niemiec⁵⁴.

Bündnis 90 zdobył w wyborach marcowych 336 007 głosów, co przełożyło się na wynik 2,91% i 12 mandatów do Izby. Zdecydowanie najlepszy wynik partia uzyskała w Berlinie, gdzie swój głos oddało na nią 6,3% wyborców, natomiast najłabszy w Neubrandenburgu, gdzie otrzymała tylko 1,6% głosów. Natomiast partia Zielonych, która startowała w koalicji z Niezależnym Stowarzyszeniem Kobiet (Unabhängiger Frauenverband – UFV), zdobyła 226 932 głosy, co przełożyło się na wynik 1,97% i 8 mandatów. Zaraz po wyborach doszło do rozłamu między Zielonymi i UFV, ponieważ wszystkie mandaty przypadły tym pierwszym⁵⁵. W nowo wybranej Izbie Ludowej ośmiu członków partii Zielonych połączyło się z dwunastoma członkami Sojuszu 90, tworząc grupę parlamentarną Bündnis 90/Die Grünen. (W wyborach federalnych w 1990 roku Zieloni wystartowali już razem jako ruch obywatelski Bündnis 90/Die Grüne – BürgerInnenbewegungen – B90/Gr). Nie zważając na realny układ sił, aż do października 1990 roku Zieloni prowadzili w obrębie swojej partii dyskusje na temat drogi do zjednoczenia Niemiec⁵⁶.

⁵⁰ U. Heublein, R. Brämer, 1990, s. 1404.

⁵¹ *Erste frei gewählte DDR-Volkskammer*, [b.r.].

⁵² Zentralinstitut für Jugendforschung, 1990, s. 12.

⁵³ *Die erste und letzte freie Wahl in der DDR*, 2020.

⁵⁴ Ch. Bandit, 2015.

⁵⁵ D. Nohlen, P. Stöver (eds), 2010, s. 779.

⁵⁶ S. Rudnik, 1994. s. 118–119.

Zieloni z RFN

Na przełomowe wydarzenia z 1989 roku nieadekwatnie zareagowali Zieloni z RFN. Dla większości Niemców z obu republik tematem nadrzędnym stało się wówczas potencjalne zjednoczenie kraju i upadek komunizmu. Jak wynika z badań opinii publicznej, aż 70% społeczeństwa RFN opowiedziało się w czerwcu 1989 roku za zjednoczeniem obu państw niemieckich⁵⁷. Zieloni wydawali się nie dostrzegać tych tendencji, co uwidoczniło się w hasle „Wszyscy mówią o Niemczech, my mówimy o pogodzie” („*Alle reden von Deutschland. Wir reden vom Wetter*”)⁵⁸. Jak łatwo się domyślić, gdy upadał mur berliński, mało kto był zainteresowany pogodą.

Kiedy zachodnioniemieccy Zieloni zorientowali się, że ich hasła spotykają się z niezrozumieniem wśród wyborców, próbowali dostosować swój program do zmieniającej się sytuacji. Początkowo Die Grünen z RFN byli nastawieni sceptycznie lub nawet negatywnie do kwestii zjednoczenia, bowiem władze partii obawiały się wzrostu nacjonalizmu i wzmocnienia władzy centralnej. Gdy w lutym 1990 roku Hans Modrow, premier NRD, zaproponował jak najszybsze zjednoczenie, Zieloni nadal opowiadali się za połączeniem Wschodnich i Zachodnich Niemiec w konfederację, krytykując pojawiające się wówczas pomysły zjednoczeniowe, np. unię walutową i gospodarczą.

Przykładem stosunku Zielonych z RFN do zjednoczenia Niemiec może być ich włączenie się w dyskusję nad postawą prawną ewentualnego połączenia, a w szczególności nad artykułem ustawy zasadniczej, który powinien zostać zastosowany w tym procesie. Zachodnioniemieccy Zieloni utrzymywali, że najlepszym rozwiązaniem będzie art. 146 niemieckiej konstytucji, który przewidywał napisanie i zatwierdzenie nowej konstytucji. Optowali jednocześnie za tym, aby w procesie tworzenia nowej ustawy zasadniczej współmierną rolę odegrali zarówno przedstawiciele Republiki Federalnej Niemiec, jak i Niemieckiej Republiki Demokratycznej. To stanowisko popierane było również przez inne partie polityczne z RFN, przede wszystkim przez SPD⁵⁹.

Większość partii oraz czołowych polityków z RFN zaangażowała się w kampanię wyborczą we Wschodnich Niemczech przed wyborami do Izby Ludowej NRD; przeznaczano na nią olbrzymie środki finansowe⁶⁰. Przeciwni ingerowaniu w sprawy wewnętrzne NRD byli Zieloni, którzy ani nie utworzyli własnych struktur we wschodnich Niemczech, ani nie nawiązali bliskiej współpracy z Zielonymi na wschodzie. Powstała niewiele wcześniej partia Zielonych w NRD również nie była szczególnie zainteresowana kontaktami z Zielonymi z Zachodu.

⁵⁷ „Juni 1989 – für die Wiedervereinigung 70,6%; gegen die Wiedervereinigung 10,6%; gleichgültig 17,0%; keine Antwort 2,0%“ („W czerwcu 1989 roku – za zjednoczeniem było 70,6% badanych; przeciw 10,6%; obojętny stosunek reprezentowało 17%; 2% nie miało swojego zdania”). Za B. Szummi, I. Lichtleitner, F. Bauske, 1990, s. 62–71.

⁵⁸ *Alle redeten von Deutschland, die Grünen vom Wetter*, 2020.

⁵⁹ K. Völkl, 2020.

⁶⁰ C. Hohlfeld, 1993, s. 401.

Powodem tego były problemy wewnętrzne Zielonych w RFN, a także ich „zbyt lewicowe poglądy”⁶¹.

Wybory federalne z grudnia 1990 roku

Bez wątplenia Zieloni z obu republik prezentowali negatywny stosunek do procesów zachodzących w NRD i RFN, a także do działań rządu Helmuta Kohla, czego wyrazem było stwierdzenie: „Zjednoczenie RFN i NRD stało się narzędziem egoistycznej polityki władzy rządu federalnego”⁶². W efekcie w pierwszych ogólnoniemieckich wyborach do Bundestagu, zaplanowanych na 2 grudnia 1990 roku, nie udało się utworzyć ogólnoniemieckiej „zielonej” koalicji. Było to wyjątkiem wśród ówczesnych partii, które tworzyły formalne unie partii zachodnich z „partiami siostrzanymi” z NRD. Obie partie Zielonych zdecydowały się na prowadzenie oddzielnych kampanii wyborczych i na przedyskutowanie ewentualnej fuzji dopiero po wyborach. Tylko w dwóch okręgach Zieloni ze Wschodu i z Zachodu (Grüne Partei der DDR, die Grünen BRD) utworzyli wspólną platformę wyborczą, w skład której weszły również inne organizacje: Demokratie Jetzt, Initiative Frieden und Menschenrechte, Neues Forum, Unabhängiger Frauenverband i Vereinigte Linke.

Zieloni zaprezentowali osobne, chociaż dość podobne do siebie programy polityczne⁶³. Zieloni z Niemiec Zachodnich, tak jak zwykle, największą część swojego 44-stronicowego programu poświęcili tematyce ekologii i walce o pokój na świecie, postulując między innymi likwidację broni masowego rażenia i federalnych sił zbrojnych (Bundeswehra), a także wypowiedzenie umowy WHNS (Wartime Host Nation Support)⁶⁴. Omawiając kwestię pokoju, Zieloni poruszali także temat przemian politycznych w Europie, twierdząc, że upadek bloku wschodniego to okazja do wprowadzenia pokojowych reform, powstania nowego ładu, przeprowadzenia pokojowej rewolucji na wschodzie Europy i utworzenia nowych struktur społecznych, które pozwolą unikać błędów i ograniczeń zarówno realnego socjalizmu, jak i kapitalistycznego porządku. Jak można przeczytać w ich materiałach przedwyborczych, krytycznie odnosili się do stanowiska rządu RFN wobec tych kwestii: „Zamiast zapowiadanego zjednoczenia Niemiec, osadzonego w zjednoczeniu Europy [...], rząd federalny realizował politykę narodowego unilateralizmu i faktu dokonanego. Rząd federalny, zamiast postrzegać rozpad «bloku wschodniego» także jako szansę na przewyżczenie własnego bloku militarnego, od początku stawiał na rozszerzenie NATO o NRD i włączenie do NATO ogólnoniemieckiej Bundeswehry. Celem rządu federalnego nie są europejskie Niemcy, lecz Europa zdominowana

⁶¹ S. Rudnik, 1994, s. 120.

⁶² *Die Vereinigung von BRD und DDR wurde zum Vehikel einer selbstsüchtigen Machtpolitik der Bundesregierung*, [b.r.], [w:] *Die Gruennen. Bündnis 90. Wahlplattform*.

⁶³ K. Völkl, 2020.

⁶⁴ Według której RFN miała udzielać wsparcia amerykańskim dywizjom poprzez przechowywanie broni i materiałów oraz zapewnianie personelu pomocy technicznej zarówno w czasie pokoju, jak i w razie kryzysu czy wojny.

gospodarczo przez Niemcy. W takiej Europie państwa wschodnioeuropejskie byłyby niczym żebracy u drzwi”⁶⁵.

Ponadto w programie Zielonych pojawiły się punkty dotyczące spraw społecznych i organizacji pracy, praw kobiet – ich emancypacji i dyskryminacji, a także punkt zatytułowany *Ekologiczna restrukturyzacja z radykalną demokracją*. Niektóre z pomysłów Zielonych wydały się obywatelom zdecydowanie zbyt radykalne (jak zakaz lotów na dystansach krótszych niż 800 km czy likwidacja Bundeswehry), inne nie były niczym nowym, ponieważ pojawiły się już w poprzednich programach tej partii. Ewidentnie brakowało konkretów dotyczących procesu zjednoczenia państwa i przemian politycznych zachodzących w Europie Środkowej⁶⁶.

Połączenie fatalnej strategii, słabej kampanii wyborczej i wewnętrznych konfliktów doprowadziło do katastrofalnego wyniku Zielonych. Ponieważ w ogólnoniemieckich wyborach parlamentarnych z grudnia 1990 roku w Niemczech Wschodnich nie zastosowano 5-procentowego progu wyborczego (co było postulatem Die Grünen), osiągnięty wynik 1,2% głosów dawał Zielonym ze wschodu 8 miejsc w Bundestagu. Na zachodzie natomiast, gdzie utrzymano 5-procentowy próg wyborczy, Zieloni nie uzyskali mandatów, bowiem ich wynik wynosił zaledwie 4,8% głosów. Gdyby te dwie partie połączyły się przed wyborami, Zieloni mogliby zdobyć 26 mandatów i zdecydowanie większy wpływ na scenę polityczną w Republice Federalnej⁶⁷.

Wyzwanie pod postacią procesu zjednoczenia Niemiec zbiegło się z rosnącym wewnętrznym konfliktem i debatami między członkami partii. Ten zbieg okoliczności zagroził partii Zielonych jako potencjalnie istotnemu aktorowi politycznemu na arenie narodowej. Presja wewnętrzna była dodatkowo potęgowana przez szybko zmieniające się, zewnętrzne środowisko polityczne.

Wyniki Zielonych zaskoczyły nie tylko partyjnych działaczy, ale też niemieckich obywateli, bowiem w sondażach przedwyborczych aż 70% wyborców z zachodu chciało, aby Zieloni mieli swoich przedstawicieli w Bundestagu. Klęska wyborcza wymusiła poważną reorganizację partii, którą zajmowano się przez prawie dwa lata. Liderzy partii żądali radykalnych reform, rozwiązania problemów strukturalnych i przygotowania nowego programu⁶⁸. Coraz głośniejsze wyrzmiwały również głosy nawołujące do zjednoczenia Zielonych ze wschodu i z zachodu Niemiec, co rzeczywiście nastąpiło w 1993 roku⁶⁹.

⁶⁵ „Statt der angekündigten deutschen Einigung, eingebettet in die europäische Einigung [...], betrieb die Bundesregierung eine Politik des nationalen Alleingangs und der vollendeten Tatsachen. Statt den Zusammenbruch des „Ostblocks“ auch als Chance zur Überwindung des eigenen Militärblocks zu begreifen, setzte die Bundesregierung von vornherein auf die Erweiterung der NATO um die DDR und auf die Integration einer gesamtdeutschen Bundeswehr in die NATO. Ziel dieser Bundesregierung ist nicht ein europäisches Deutschland, sondern ein von Deutschland ökonomisch dominiertes Europa. In einem solchen Europa blieben die osteuropäischen Staaten als Bettler vor der Tür“. *Die Grünen. Bündnis 90. Wahlplattform* [b.r.].

⁶⁶ *Die Grünen. Bündnis 90. Wahlplattform*, [b.r.].

⁶⁷ J. Burchell, 2002, s. 56.

⁶⁸ S. Rudnik, 1994. s. 120–122.

⁶⁹ *Grüne Geschichte*, [b.r.].

Kłęska wyborcza zmobilizowała Zielonych do działań i doprowadziła do niezbędnych reform. Zmieniono program, umocniono jedność wewnętrzną partii, wyciągnięto wnioski z błędów i rozwiązano większość problemów, z którymi borykali się Zieloni pod koniec lat osiemdziesiątych. Zrewidowano struktury partyjne i orientację programową. Te działania doprowadziły do odejścia ekosocjalistów i radykalnych ekologów wraz z prominentnymi politykami frakcji Fundis: Jutty Ditfurthem, Rainerem Trampertem i Thomasem Ebbermannem⁷⁰. Frakcja ta stanowiła większość w federalnym Komitecie Wykonawczym i na federalnych zgromadzeniach delegatów, zatem ich odejście przyspieszyło reorientację partii w kierunku pragmatycznego realizmu, z którego Zieloni znani są obecnie.

Dojście do władzy przez Realos i odejście Fundis sprawiło, że partia Zielonych stała się dużo przystępniejsza dla przeciętnego wyborcy, pozostając wciąż atrakcyjną dla osoby przejętej ekologią, pacyfizmem i ideami oddolnej demokracji. W znacznej mierze z programów Die Grünen zniknęły skrajne poglądy – porzucenie nowoczesnego przemysłu, przeniesienie społeczeństwa do małych wiejskich społeczności i oparcia gospodarki na przemyśle post-industrialnym. Zamiast tego kluczowe miejsce zajęły: pragmatyczny realizm, prawa kobiet, rozwój i progresywność w duchu pacyfizmu, ekologii i feminizmu. Zieloni, porzucając skrajność i ekstremizm, stali się prawdziwą opcją dla wyborcy, a jednocześnie nie porzucili tego, co sprawiło, że zyskali na popularności w latach osiemdziesiątych.

Podsumowanie

Proeuropejskość przejawiana przez współczesnych Zielonych jest bezpośrednim skutkiem chęci do współpracy i otwartości na koalicje, które były prezentowane przez Realos, a którym sprzeciwiali się Fundis. Zieloni wciąż chcą legalizacji marihuany i regulacji z nią związanych. Nadal kładą nacisk na łagodzenie zmian klimatycznych, promowanie zrównoważonego rozwoju i praktyk przyjaznych dla środowiska. Niezmiennie propagują humanitarne reakcje na wydarzenia, takie jak na przykład kryzys migracyjny. Platforma Die Grünen i jej program są na tyle elastyczne, że pozwoliły partii zachować ważne miejsce na niemieckiej scenie politycznej przez ostatnie czterdzieści lat, a nawet je wzmocnić. Dodatkowo czas, który poświęcili na walkę o swoje postulaty, dodaje im autentyczności w oczach wyborców⁷¹.

Dzisiejsi Zieloni nawiązują do swoich wschodnioniemieckich korzeni, tak samo jak do wyborów z 1990 roku, które miały znaczący wpływ na rozwój Die Grünen. Przeszli od partii antysystemowej, postrzeganej jako skupisko dziwnie ubranych ekologów, którzy nie chcieli zaakceptować ponownego zjednoczenia Niemiec, do partii, której działacze „dorosli” do bycia szanowanymi politykami, a nawet do rządzenia krajem. W wyborach z 2021 roku pierwszy raz wystawili

⁷⁰ L. Probst, 2007, s. 174.

⁷¹ R. Goldenberg, 2017.

kandydata na kanclerza, a wstępne wyniki sondażowe były dla nich nadzwyczaj optymistycznie. W wystąpieniach z ostatniej kampanii wyborczej widać było, że partia Zielonych wyciągnęła wnioski z okresu przygotowań do ponownego zjednoczenia. Politycy podkreślali, że najważniejsza jest jedność, wspólne decydowanie o kraju i partii oraz uważne przyglądanie się opinii społeczeństwa – czyli to wszystko, czego Zielonym zabrakło w 1990 roku.

Bibliografia

Źródła

- 1989–1993. *Bürgerbewegungen und Grüne Partei der DDR*, [b.r.], pobrano z: https://www.boell.de/sites/default/files/uploads/2008/08/bdk_1989-1993_b90_gruene_partei_ddr.pdf [dostęp: 23.11.2021].
- Das Durchschnittsalter der Abgeordneten jeweils zu Beginn der Wahlperioden*, 2021, pobrano z: https://www.bundestag.de/resource/blob/272474/4e7a12369a2199ec99dbe4bbe51c69d4/kapitel_03_02_durchschnittsalter-pdf-data.pdf?fbclid=IwAR3JjWAAE2tfqT_UKdhOna1V9_HEF-OIWmHugY3ywGTE-fLbNT8nCGCPxp8 [dostęp: 13.01.2022].
- Die Grünen. Bündnis 90. Wahlplattform*, [b.r.], pobrano z: https://www.boell.de/sites/default/files/assets/boell.de/images/download_de/publikationen/1990_Wahlplattform_Bundestagswahl.pdf?dimension1=division_agg [dostęp: 30.11.2021].
- Gründungsaufruf der SDP. Aufruf zur Bildung einer Initiativgruppe mit dem Ziel, eine Sozialdemokratische Partei in der DDR – SDP – ins Leben zu rufen*, 1989, [w:] *Erklärungen und Programme einiger Bürgerbewegungen und oppositioneller Gruppen vom Herbst 1989*, s. 1–2, pobrano z: https://bildungsserver.berlin-brandenburg.de/fileadmin/havemann/pdf/1989_buergerbewegung.pdf [dostęp: 23.11.2021].
- Gründungsinitiative für eine Grüne Partei*, 1989, [w:] *Erklärungen und Programme einiger Bürgerbewegungen und oppositioneller Gruppen vom Herbst 1989*, s. 9–10, pobrano z: https://bildungsserver.berlin-brandenburg.de/fileadmin/havemann/pdf/1989_buergerbewegung.pdf [dostęp: 23.11.2021].
- Heublein U., Brämer R., 1990, *Studenten im Abseits der Vereinigung: erste Befunde zur politischen Identität von Studierenden im deutsch-deutschen Umbruch*, „Deutschland Archiv”, 23(9), s. 1397–1410.
- Szummi B., Lichtleitner I., Bauske F., 1990, *Datenreport: Die Vereinigung der beiden deutschen Staaten*. „ZA Information/ Zentralarchiv für Empirische Sozialforschung”, 26, s. 62–71, pobrano z: <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-202589> [dostęp: 8.01.2022].
- Zentralinstitut für Jugendforschung, 1990, *Ergebnisse der DDR-repräsentativen Meinungsumfrage M3*, Leipzig.

Opracowania

- Alle redeten von Deutschland, die Grünen vom Wetter*, 2020, pobrano z: <https://www.faz.net/aktuell/politik/inland/alle-redeten-von-deutschland-die-gruenen-vom-wetter-16984162.html> [dostęp: 23.11.2021].
- Baerbock A., Habeck R., 2020, *Was wir aus den Fehlern der Wiedervereinigung lernen können*, pobrano z: https://www.t-online.de/nachrichten/wissen/geschichte/id_88673708/baerbock-und-habeck-was-wir-aus-den-fehlern-der-wiedervereinigung-lernen-koennen.html [dostęp: 22.11.2021].

- Banditt Ch., 2015, *Das „Kuratorium für einen demokratisch verfassten Bund deutscher Länder“ in der Verfassungsdiskussion der Wiedervereinigung*, pobrano z: <https://www.boell.de/de/2015/09/17/die-verfassungsdiskussion-der-wiedervereinigung> [dostęp: 04.01.2022].
- Bärbel Bohley, [b.r.], pobrano z: <https://www.stiftung-hsh.de/history/stasi-prison/biographies/the-eighties/baerbel-bohley-en-gb> [dostęp: 29.03.2022].
- Bündnis 90/Die Grünen Landesverband Hamburg, [b.r.], pobrano z: <https://www.hamburg-web.de/guide/detail/Buendnis-90-Die-Gruenen-Landesverband-Hamburg> [dostęp: 29.03.2022].
- Burchell J., 2002, *The Evolution of Green Politics. Development and Change withing European Green Parties*, Londyn.
- Cohn-Bendit D., 2011, *Daniel Cohn-Bendit – Our Visitors*, pobrano z: <https://us.boell.org/en/2011/05/10/daniel-cohn-bendit-our-visitors> [dostęp: 29.03.2022].
- Der Runde Tisch, die Verfassung und die Einheit*, 2020, pobrano z: <https://www.mdr.de/geschichte/ddr/deutsche-einheit/wiedervereinigung/runder-tisch-entwurf-fuer-eine-neue-verfassung-der-DDR-100.html> [dostęp: 26.02.2022].
- Die erste und letzte freie Wahl in der DDR*, 2020, pobrano z: <https://www.bpb.de/politik/hintergrund-aktuell/202873/letzte-volkskammerwahl> [dostęp: 17.01.2022].
- Die Umweltbibliothek*, [b.r.], pobrano z: <https://www.stasi-unterlagen-archiv.de/informationen-zur-stasi/themen/beitrag/die-umweltbibliothek/> [dostęp: 22.11.2021].
- Ebermann T., Trampert R., 1984, *Die Zukunft der Grünen. Ein realistisches Konzept für eine radikale Partei*, Hamburg.
- Eberwein W.D. et al., 1990, *Der Drang nach Westen. Zur Analyse der Volkskammerwahl*, (Publication Series of the International Relations Research Group), Berlin.
- Erste frei gewählte DDR-Volkskammer*, [b.r.], pobrano z: https://www.bundestag.de/parlament/geschichte/parlamentarismus/10_volkskammer/10_volkskammer-200884 [dostęp: 26.02.2022].
- Ewing Ch., 2020, *Highly affected groups. Gay men and racial others in West Germany's AIDS epidemic, 1981–1992*, „Sexualities”, 23(1–2), s. 201–223.
- Fomichov S. et al., [b.r.], *Left Green Perspectives #25*, pobrano z: <https://social-ecology.org/1992/01/left-green-perspectives-25/> [dostęp: 29.03.2022].
- Fülberth G., 2021, *Kraft der Negation*, pobrano z: <https://www.nd-aktuell.de/artikel/1150874.thomas-ebermann-kraft-der-negation.html> [dostęp: 29.03.2022].
- Gerd Poppe*, [b.r.], pobrano z: <https://www.memoryofnations.eu/en/poppe-gerd-1941> [dostęp: 29.03.2022].
- Goldenberg R., 2017, *Germany's Green party: How it evolved*, pobrano z: <https://www.dw.com/en/germanys-green-party-how-it-evolved/a-40586834> [dostęp: 21.03.2022].
- Grüne Geschichte*, [b.r.], pobrano z: <https://www.gruene.de/unsere-gruene-geschichte> [dostęp: 22.11.2021].
- Haunhorst R., Zündorf I., 2016, *Petra Kelly 1947–1992*, pobrano z: <https://www.hdg.de/lemo/biografie/petra-kelly.html> [dostęp: 29.03.2022].
- Hohlfeld C., 1993, *Die Grünen in Ostdeutschland*, [w:] *Die Grünen. Wie sie wurden, was sie sind*, red. J. Raschke, Köln, s. 839–846.
- Joschka Fischer, 2013, pobrano z: <https://us.boell.org/en/2013/01/25/joschka-fischer> [dostęp: 29.03.2022].
- Jürgen Trittin, [b.r.], pobrano z: <https://www.ikem.de/person/juergen-trittin> [dostęp: 29.03.2022].
- Kasper S., 2019, *Spontis. Eine Geschichte antiautoritärer Linker im roten Jahrzehnt*, Münster.
- Klein M., Falter J.W., 2003, *Der lange Weg der Grünen. Eine Partei zwischen Protest und Regierung*, München.

- Krista Sager*, [b.r.], pobrano z: <https://www.boell.de/de/person/krista-sager> [dostęp: 23.09.2022]. Nohlen D., Stöver P. (eds), 2010, *Elections in Europe. A Data Handbook*, Baden-Baden.
- Petschow A., 2016, *Der Runde Tisch*, pobrano z: <https://www.hdg.de/lemo/kapitel/deutsche-einheit/weg-zur-einheit/der-runde-tisch.html> [dostęp: 17.01.2022].
- Probst L., 2007, *Bündnis 90/Die Grünen*, [w:] *Handbuch der deutschen Parteien*, Hrsg. F. Decker, V. Neu, Wiesbaden, s. 174–182.
- Rainer Trampert*, [b.r.], pobrano z: <https://www.rainertrampert.de/zur-person> [dostęp: 13.06.2022].
- Ralf Fücks*, [b.r.], pobrano z: <https://www.boell.de/en/person/ralf-fucks> [dostęp: 29.03.2022].
- Raschke J., Heinrich G., 1993; *Die Grünen. Wie sie wurden, was sie sind*, Köln.
- Rudnik S., 1994, *Partia Zielonych w systemie politycznym RFN*, Słupsk.
- Schramm M., 2016, *Die „Wende“ von 1989/90 als Konsumrevolution*, „BIOS – Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebensverlaufsanalysen“, 27 (1–2), s. 95–108.
- Völkl K., 2020, *Wahlverhalten in Ost- und West-deutschland im Zeitverlauf*, pobrano z: <https://www.bpb.de/geschichte/deutsche-einheit/lange-wege-der-deutschen-einheit/47513/wahlverhalten-in-ost-und-westdeutschland> [dostęp: 29.11.2021].
- Vor 30 Jahren: Die erste Montagsdemonstration*, 2019, pobrano z: <https://www.bpb.de/kurz-knapp/hintergrund-aktuell/295940/vor-30-jahren-die-erste-montagsdemonstration/> [dostęp: 26.02.2022].
- Werner Schulz*, [b.r.], pobrano z: <https://eu.boell.org/en/person/werner-schulz> [dostęp: 29.03.2022].
- Winfried Kretschmann*, [b.r.], pobrano z: <https://www.baden-wuerttemberg.de/en/government/minister-president/biography> [dostęp: 29.03.2022].
- Zirm M., *Vor 25 Jahren: Gründung der Grünen Partei in der DDR*, 2014, pobrano z: https://gruene.berlin/news/vor-25-jahren-gruendung-der-gruenen-partei-in-der-ddr_795 [dostęp: 23.11.2021].

FORUM

Mariusz Wołos*, Mateusz Drozdowski**, Piotr Puchalski***
Kraków

Introduction

It is our pleasure to present the English- and Russian-language articles published as products of the international conference *The Treaty of Riga and Other Post-Versailles Treaties as Elements of the Interwar World-Order in Central and Eastern Europe*, which took place at the Pedagogical University of Kraków on September 22–24, 2021. Being one of the first in-person academic gatherings in Poland after months of Covid-19-related restrictions, our conference featured talks by 37 speakers coming from Poland, Russia, Belarus, Latvia, Finland, France, Luxembourg, the United Kingdom, the United States, and Canada. The official languages of the conference were English, Polish, and Russian, and simultaneous interpreting was offered to participants. Due to the number of contributions, the Polish-language articles will be published separately in another academic journal.

Our conference commemorated the centennial of the Polish-Soviet peace treaty signed in March 1921. This agreement not only sanctioned the border between the resurrected Polish Republic, on the one hand, and Soviet Russia and Soviet Ukraine, on the other, but also constituted a major pillar of European peace. As such, we argued, it should be viewed as an element of the broadly defined Versailles order in the years 1921–1939. Our desire to analyze the Treaty of Riga in this broader context encouraged us to propose the idea of an interwar international system based upon a series of “post-Versailles” treaties, some of which stemmed from the need to render the agreements

* Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, e-mail: mariusz.wolos@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6943-1069.

** Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, e-mail: mateusz.drozdowski@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-4997-3087.

*** Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, e-mail: puchalski.piotr@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4530-959X.

made in Paris more precise whereas others were attempts to negotiate certain aspects of Versailles or to contest them. In particular, the treaties in question are Saint-Germain-en-Laye (September 1919), Trianon (June 1920), Rapallo (April 1922), Locarno (October 1925), among others. Together with the Treaty of Riga, these agreements became reference points for reflection and discussion for our guests, specialists in the fields of political, diplomatic, economic, social, and legal history.

In the speech opening our conference, Mariusz Wołos presented the importance of the Treaty of Riga not only for Central and Eastern Europe, but for the entire international order established after the First World War. Referring to the results of research by Polish historians, he stated that the Treaty of Riga was a factor that both supplemented and complemented the Versailles order; which is why we can talk about the “Versailles-Riga order” existing in Europe in the interwar period. The Treaty of Riga and its provisions collapsed in 1939–1940, at the same time as the Treaty of Versailles. In fact, both treaties were closely related and constituted an integral whole. The loss of independence by Poland in 1939 meant the loss of independence by Lithuania, Latvia and Estonia. In turn, Finland and Romania lost parts of their territory to the Soviet Union. These were the consequences of the dismantling of the Treaty of Riga, which best testifies to its importance beyond Polish-Soviet relations¹.

Our deliberations opened with a session titled “In the Search of a New World Order,” during which Krzysztof Kania outlined the foundations of the most important international treaties signed in the interwar period, John J. Kulczycki (featured in this journal) discussed the legitimization of forced migration as stemming from the Treaty of Lausanne, Paweł Duber explained the failure of the (Polish) “moral disarmament” concept, and Piotr Puchalski argued for understanding Józef Beck’s approach to the “Colonial Question” in the context of a broader international system.

The following two sessions concluded the first day of the conference and tackled the position of “Eastern Europe in the Eyes of the Great Powers” (Britain and France). During the first part of this session, Dariusz Jeziorny, Jan Pisuliński, and Krystian Maciej Szudarek discussed the attitude of the British government toward the borders established in Eastern Europe in the years 1918–1921 (1923), underlining Whitehall’s critical and self-interested interpretation of Warsaw’s rule in territories outside the Polish ethnic core. During the second panel, Isabelle Davion, Frédéric Dessberg (featured in this journal), and Małgorzata Gmurczyk-Wrońska debated about the diplomatic actions of the Quai d’Orsay with regard to the same question, which tended to be more pro-Polish and anti-Soviet but equally particular.

The fourth session (“The Treaty of Riga from the Perspective of Eastern European Historiography”), which took place on the second day of the conference,

¹ More on the Polish perspective on the meaning of the Treaty of Riga: J. Borzęcki, 2008; J. Kumaniecki, 1985; M. Wojciechowski (ed.), 1998; Komorowski B. (ed.), 2006; S. Dębski (ed.), 2013; M. Wołos, 2021a, p. 97–124; idem, 2021b, p. 71–97.

featured presentations by leading Russian scholars and one Belarusian historian (Ogorodnikov). Yulia Kantor talked about the Polish Bureau of the Central Committee of the RCP(b) in relation to Soviet Russia's plan to impose communist rule in Poland in case of a Polish defeat. Alexander Ogorodnikov argued for a reassessment of Belarusian (and Soviet) historiography regarding the Treaty of Riga, underlining its propagandistic but nevertheless fruitful findings. Evgeny Sergeev referred to the discussion on the role of British diplomacy in the Polish-Soviet conflict, pointing out the ways in which Riga signified London's failed attempt to stabilize the region to its own liking. Lastly, Alexander Shubin discussed the Lithuanian factor in the wartime years leading to the March 1921 peace. Shubin's, Sergeev's, and Ogorodnikov's articles are featured in the following pages.

The articles from the following three sessions are not published in this journal. In the first of them, the speakers presented their research on "Ukraine and Belarus between Poland and Soviet Russia." Maciej Franz, Rafał Galuba, and Adam Ostanek discussed the Polish rule in Eastern Galicia (Eastern Lesser Poland) in its domestic and international ramifications, while Aleksandra Pomiecko talked about the Slutsk Insurrection of 1920 as an instance of a Belarusian uprising amid the signing of the Treaty of Riga.

In the penultimate session of the day, "A New Order in Eastern Europe," Jerzy Borzęcki opened the discussion with his remarks regarding the role of the Treaty of Riga in the creation of the Soviet Union (1922). Next, Ēriks Jēkabsons and Jarosław Suchoples highlighted Latvia, Estonia, and Finland's own struggles with Soviet Russia and their attitude toward the Riga peace treaty. On the other hand, Julie Reynolds tackled another aspect of the "new order": the Convention of Paris (1920) between Poland and the Free City of Danzig (Gdańsk).

During the last session of the day, our guests deliberated about "Minorities in New Political and Legal Realities" in interwar Eastern Europe. Estelle Bunout outlined the ways in which the Polish state addressed the issue of ethnic and religious minorities by establishing a series of state-allied institutes. Kinga Czechowska illuminated the little known Polish diplomatic campaign to use the Geneva Convention (1922) to punish Nazi Germany for its 1933 anti-Jewish persecution in German Upper Silesia. On the other hand, Keely Stauter-Halsted addressed the Treaty of Riga, but from a non-diplomatic angle, demonstrating the sorting of Poland's "post-imperial population" in internment camps, while Wiktor Marzec discussed the Minority Treaty signed by Poland back in June 1919 as foundational for the country's "ethnic democracy."

The last day of the conference featured three sessions. During the first, "The Human Factor in Politics and Diplomacy," Marek Kornat and Krzysztof Kloc laid out Józef Piłsudski's thoughts about the Treaty of Riga, whose character was not fully in line with his strategic aims, while Mateusz Drozdowski presented the figure of Jan Dąbski, the leader of the Polish delegation in Riga, contrasting him with his Russian counterpart, Adolph Joffe. More broadly, Maciej Górny (featured in this journal) discussed the activities of geographers, mapping the

boundaries of Eastern Europe as a curious example of scholarship serving both science and state.

The following session was dedicated to “The Treaty of Riga and Sociocultural Phenomena,” with the first two speakers laying out the interpretations of the Polish-Soviet agreement by different press publications and the third offering a presentation of the philosophical currents driving sides of the conflict. Maciej Grabski discussed the image of Soviet Russia in the Polish leftist *Robotnik* from October 12, 1920 to March 18, 1921, while Tomasz Korban talked about the Riga peace treaty as referenced in the pages of the London-based émigré *Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza* in the years 1945–1989. Wojciech Paduchowski, on the other hand, discussed the Russian “social-philosophical space” behind the Polish-Soviet war and the Riga treaty.

Concluding the conference there was a debate between Gennadi Matveyev, Karina Kolkova, Mariusz Wołos, and Łukasz Adamski concerning “The Implementation and Long-Term Effects of the Treaty of Riga.” In his talk, Matveyev argued that the implementation of the Polish-Soviet Peace Preliminaries (October–November 1920) was delayed due to the intransigence of the Polish military leadership and its support for Ukrainian and Belarusian uprisings in Soviet-controlled territories. In contrast, Wołos demonstrated that signing peace with Poland was a purely tactical action on the part of Soviet Russia (and Soviet Ukraine). It allowed them to buy time to strengthen the Soviet state and finish the “world revolution” in Eastern Europe in the future, and they never meant to implement most of the stipulations, for example those regarding financial and material restitution to Poland. Finally, Łukasz Adamski discussed whether the Treaty of Riga was still in force, at least regarding certain aspects of Polish-Russian and Polish-Ukrainian relations.

In the face of the unjustified and genocidal Russian invasion of Ukraine, which began as we compiled this issue of the journal, we find it necessary to explain the inclusion of articles by Russian scholars affiliated with Russian state institutions, some of whom express historical interpretations which are close to Putin’s official propagandistic line and with which we profoundly disagree. While we considered the option of discarding these texts, we decided to include them (1) to underline that, in contrast to Russia, the Western world welcomes open academic debate, (2) to keep our promises to all conference participants, including those whose affiliation does not correspond to their privately held views. We hope that this position of ours will find understanding among our readers.

Bibliography

- Borzęcki J., 2008, *The Soviet-Polish Peace of 1921 and the Creation of Interwar Europe*, New Haven–London.
- Dębski S. (ed.), 2013, *Zapomniany pokój. Traktat ryski. Interpretacje i kontrowersje 90 lat później*, Warszawa.

-
- Komorowski B. (ed.), Biedrzycka M., Kowalska I., Pawińska E., Sawicka I. (bibliogr.), 2006, *Traktat Pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą. Ryga 18 marca 1921. 85 lat później*, Warszawa.
- Kumaniecki J., 1985, *Pokój polsko-radziecki 1921. Geneza, rokowania, traktat, komisje mieszane*, Warszawa.
- Wojciechowski M. (ed.), 1998, *Traktat ryski 1921 roku po 75 latach*, Toruń.
- Wołos M., 2021a, *A New Order in Central and Eastern Europe: Polish-Soviet Negotiations and the Peace of Riga (1920–1921)*, "Zapiski Historyczne", 86 (2), p. 97–124.
- Idem, 2021b, *La guerre polono-soviétique de 1919–1921 et le traité de Riga en tant qu'élément stabilisateur en Europe centrale et orientale*, "Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej", 56 (2), p. 71–97.

Maciej Górny*
Warszawa

Peace-Making and Geography after the First World War

Abstract

During the First World War, and later, geographers from East Central and South-Eastern Europe formulated several argumentative strategies to support territorial demands. Initially, the predominating idea was the one of ethnic borders, which were an expression of the right to self-determination as well as the most significant correction for strategic and economic justifications. Soon, however, the experts present at the peace conference became convinced that arguments other than ethnic arguments should be used. These arguments contained, among other motifs, culture and civilization. The most active among the experts in this respect were eminent scholars from Poland (e.g. Eugeniusz Romer), Czechoslovakia (e.g. Jan Kapras), Ukraine (Stepan Rudnytsky), Yugoslavia (Jovan Cvijić), Romania (Simion Mehedinți) and Germany (Albrecht Penck, Wilhelm Volz). Most of them continued this line of thinking in the inter-war period, contributing to the creation of their respective national varieties of geopolitics.

Keywords: Paris Peace Conference; borders; East Central Europe; South-Eastern Europe; culture; folklore; ethnicity; civilization

Słowa kluczowe: Konferencja pokojowa w Paryżu; granice; Europa środkowo-wschodnia; Europa południowo-wschodnia; kultura; folklor; etniczność; cywilizacja

The participants in the Paris Peace Conference provided a multiplicity of views on the process of making borders. Initially, following in their footsteps, historians focused on the main political figures both in the global context and within each of the national narratives.¹ In this tradition not only representatives of the

* Instytut Historii PAN, e-mail: mgorny@ihpan.edu.pl, ORCID: 0000-0002-8594-1365.

¹ I.J. Lederer, 1963; E.J. Dillon, 1920; R. Dmowski, 1988; M. Hronský, 1998; M. Pułaski, 1974; C. Seymour, 1960.

great powers but also lower-rank ‘strong leaders’, such as Ion Brătianu, Edvard Beneš or Roman Dmowski get credit for the territorial reconstruction of Europe. The newer research reclaims space for experts who “struggled to come to terms with the dual demands of scientific objectivity on the one hand, and political prerogatives on the other”.² Still, most authors focus on the experts of the victorious powers, largely ignoring the contribution of their colleagues from East Central Europe.³ They are the subject of this study, or, to be more precise, it is their concepts of legitimizing border claims with arguments drawn from culture and civilization.

The process of drawing borders has been an object of scholarly attention for more than a hundred years and abounds in literature.⁴ In the following some light will be shed on two of its less known aspects. First, as indicated above, geographic experts accompanying politicians during, before, and after the Paris Peace Conference (January 1919 to January 1920) will take the place usually occupied by politicians. Their expertise and their political power will stay in focus. Second, the analysis will cover foremost discussions on and in East Central Europe. The source base is primarily built on the scholarly literature and cartographic narratives of the involved scholars and archival and published sources, either from the immediate context of the Peace Conference or echoing its decisions.

The peace-making process was initiated under the auspices of Woodrow Wilson’s concept of self-determination of nations. Translated into the language of geography, this principle elevated ethnic divisions and ethnic cartography over any other type of special argumentation. Yet, though often declared, neither the principle of self-determination, nor attachment to ethnic borders was completely unconditional.⁵ Depending on the situation, geographers of various nationalities would apply far-reaching corrections to this position, even going so far as to completely abandon it for a while. East Central Europe proved to be fertile ground for such concepts, many of which strove to replace the questionable principle of ethnic division with a more flexible combination of cultural factors.⁶

Historical borders: a dead-end strategy

The most obvious alternative to ethnic borders – one well-rooted in European culture – was clearly historical borders. Maps produced during wartime and during peace negotiations often used them, especially when they suited the user. No Czech geographer proved willing to abandon the historical borders of the Crown of St. Wenceslaus, even though ethnic maps unambiguously showed that the territories inhabited by the Czech majority were clearly less

² V. Prött, 2016, p. 8

³ L.E. Gelfand, 1963; N. Smith, 2003; Prött, 2018; M.F. Boemeke and G.D. Feldman, 1998.

⁴ A. Mitrović, 2003, p. 127–136; L.J. Orzell, 1980, p. 49–68; K. Lundgreen-Nielsen, 1979; T. Ter Minassian, 1997, p. 252–286; M. Labbé, 2019, p. 267–359.

⁵ J. Leonhard, (2014), p. 966–968, see also *idem*, (2018), *passim*.

⁶ M. Górný, 2017.

expansive. “The Czechoslovak Republic,” wrote Jan Kapras, a Czech jurist and Czechoslovak linguistic expert, “is in no way a new creation born of the world war and the Paris Congress, but the old Czech state reborn and revived, which had existed in Central Europe for centuries without ever vanishing completely.”⁷ In his wartime atlas, Eugeniusz Romer, a prominent Polish geographer and prime expert of the Polish delegation, used the borders of the Polish-Lithuanian Commonwealth from 1772, even when the data presented on the map in no way justified the practice. Though the structure of large-scale land ownership may have exhibited continuities lasting beyond a hundred years, phenomena such as the industrial population did not appear in Polish territories to any significant extent until after the partitions. Justifying his choice in 1920, Romer wrote that the purely symbolic gesture of returning to pre-partition borders was a simple act of justice. Only with one’s scores settled can one bend to the aspirations of other nations living in the same territory.⁸

The greatest strength of the historical argument – being rooted in tradition – turned into a weakness in the post-war political climate. Emperors and kings fell off thrones one after the other, with some – such as Wilhelm II – exposing not just themselves, but the entire institution of monarchy to ridicule. Conditions did not favor conservative arguments; more advanced approaches were needed to assail the ethnic principle.

Higher civilization

Culture, both high and modern, as well as folk and traditional, became the primary means of correcting such undue attachment to ethnic borders. Romer traced a civilizational border between Russia and Poland tight enough to prevent “all spiritual and cultural exchange.” In his view, whatever remained on the western side belonged to the sphere of Polish culture.⁹ Failed attempts to create an independent Ukraine added momentum to these arguments and helped foster consensus across party lines. According to Irena Pannenkowa, the author of a pamphlet viewed by Romer as the best Polish publication on the situation in Eastern Galicia, “Ruthenians... cannot yet meet the demands that life and cultural-economic requirements put on a modern society.”¹⁰ During the Polish-Ukrainian struggle for Lviv (Lwów), Romer himself engaged in a quantitative comparison of statistical data in the Polish-Ukrainian-German triangle. The implications of the French-language pamphlet he went on to publish in Paris were obvious: while Poles enjoyed great success in their civilizational rivalry against the Germans, with German repressions the only obstacle on the path to advancement, Ukrainians owed their economic and cultural backwardness to themselves alone.¹¹

⁷ J. Kapras, 1920), p. 3.

⁸ E. Romer, 1939, p. 132.

⁹ E. Romer, 1912, p. 44.

¹⁰ I. Pannenkowa, 1919, p. 27.

¹¹ E. Romer, nd.

In Polish publications, the foundations of the cultural arguments – defense against enemies and internal colonization – often coincided with the age-old motif of *antemurale christianitatis*. In its modern iteration, Turks and Tatars were simply replaced with Bolsheviks: after all, as Wincenty Lutosławski noted, both the former and the latter represented a threat to European civilization.¹² The modern twist to the argumentation came from geopolitics, which stipulated that culture-making nations, such as the Polish one, had to expand until they filled their “natural” boundaries, whose final contours were obviously a matter of debate.

Poles were not alone in their pursuit of recognition as a local hegemon. Other pretenders to the title had the benefit of far nearer traditions of cultural domination over neighbouring nations. This cohort included primarily those for whom the war ended in failure or disappointment: Hungarians, Italians, and Germans.

It seemed the most obvious and understandable for the civilizational argument to be invoked in the context of Italian territorial aspirations along the Adriatic coast. Paolo Revelli, for instance, claimed the lands simply belonged to his nation as the sole bearer of civilization within them.¹³ Coming from Hungarian authors, such proclamations required a more extensive justification. Geographers, Pál Teleki in particular, played a major part in devising it.

The idea of maintaining the unity of the lands of the Crown of St. Stephen had been promulgated intensely as early as October 1918. By February 1919, the League for the Protection of Territorial Integrity was established with Teleki at the helm.¹⁴ Maps and statistical comparisons prepared by leading Hungarian geographers proved that the national structure required the maintenance of territorial integrity of Hungary. The collapse of the state, so the argument went, would be followed by the demise of its culture (as the local elites were solely Hungarian) and economy. The Carpathian Basin was presented not only as a unified economic region, but also as a land circumscribed by “natural” boundaries defined by the forces of nature themselves. Nevertheless, demands for territorial readjustment were tempered to a degree – from the restitution of all lost provinces to the return of those with Magyar majorities.¹⁵ Hungarian materials delivered to the Paris conference included many studies that highlighted Hungary’s historical right to an undiminished territory.¹⁶ Magyars were described as the civilizational cement binding the entire country together as the solitary bearers of advanced western-style culture.¹⁷

The notion of a civilizational mission continued to develop where it had blossomed already before the war: in Germany, Poland and Czechoslovakia – post-1918 states with numerically strong German minorities – became the object of both indignant tirades and sardonic asides, castigating them for their

¹² W. Lutosławski, 1919), p. 28.

¹³ P. Revelli, 1994, p. 83.

¹⁴ B. Ablonczy, 2006, p. 109; A. Kovács-Bertrand, 1997, p. 45–49.

¹⁵ M. Koźmiński, 1971), p.151–167.

¹⁶ M. Hronský, 1998, p. 239–252.

¹⁷ R. Keményfi, 2010), p. 205.

cultural immaturity. The implacability of the Germans was their actual official position. The 20th Assembly of German Geographers in Leipzig in 1921 passed a solemn edict which proclaimed that “national necessity and duty demand that atlases and maps clearly mark the continuity among territories – including colonies – severed from Germany by the Treaty of Versailles. The Assembly declares in favour of admitting for use in schools of every level only those works that meet this condition.”¹⁸

One of the first German geographers who attempted to act upon the idea was Wilhelm Volz. During the early 1920s, he published multiple pamphlets and maps testifying to the superiority of German culture in the disputed areas. Within the German academia, Volz was the most esteemed representative of geographic determinism. He believed that German civilization and the German cultural landscape had the power to assimilate foreign ethnic groups. This accounted for his growing conflict with the likes of Albrecht Penck toward the end of the 1920s: the new times favoured the proponents of “racial” theories, not cultural assimilation. The notion of a combative, but still open German culture, as depicted by Volz, had no place in the Nazi worldview.¹⁹

The methodological groundwork for this current of German revisionist geography was laid by Albrecht Penck. The year 1925 saw the appearance of his article entitled “Deutscher Volks- und Kulturboden” – the former term (*Volksboden*) referred to the German ethnic territory, while the latter (*Kulturboden*) signified the lands that had been visibly shaped by German culture.²⁰ Both the ideas and the specific outline of the civilizational boundary came from Erwin Hanslik, a student of Penck’s – a fact the professor generally left unstated, and his Austrian disciple did not claim his intellectual property.²¹ In the east, the line extended far beyond German settlements; the area was inhabited by Germans alongside members of other nations. In some cases, as with Bohemia and Latvia, the German *Kulturboden* covered the entire country. The definition of what did or did not belong to the sphere of German culture depended to a significant extent on aesthetic criteria:

“Wherever the penetrating influence of the Germans has reached or is reaching, there rules the German Kulturboden. Easy though it may be to distinguish the pure, German villages from the truly destitute Polish ones within Poland, the intense German culture of husbandry and the reliable roads and highways that accompany it stretch as far as the Russian border. There one finds the great boundary of the culture that the German soldiers felt so keenly while marching east. It catches the eye with such force that one can even see it through the window of a train. The townships along the way have fewer and fewer clean brick houses; the fields seem less and less neat; the forests look more and more

¹⁸ Quot. from: H.-P. Brogiato, 1995, p. 70.

¹⁹ U. Jureit, 2012, p. 247–249.

²⁰ A. Penck, 1925.

²¹ N. Henniges, 2015.

dishevelled. The same was observed by those who crossed the eastern border of Prussia into Lithuania.”²²

Penck hoped that his theory would contribute to the formation of national pride among the German youth. The fulfilment of that ambition owed a lot to the energy with which he and his colleagues applied themselves to organizational work. The task of spreading Penck’s conceptions was taken up by a foundation that took its name from Penck’s manifesto (*Deutsche Stiftung für Volks- und Kulturbodenforschung*). With financial backing from the Ministry for Internal Affairs, it organized series of lectures and publications while providing funding for research aimed at discovering and popularizing the German past of East Central Europe. Naturally, one favored topic was the islands of German colonization beyond the borders of the country drawn at Versailles.²³

The emerging structures of the German *Ostforschung* thus joined their mirror image on the Polish side in a deadly embrace during the interwar period. Publication for publication, lecture for lecture, institute for institute – this struggle continued until the outbreak of the next war. The contacts between Poles and Germans involved in these scholarly pursuits are not a wholly unfamiliar subject in historiography. Thus far, the attempts to address it focused on comparing the German *Ostforschung* with Polish interwar studies on the western territories.²⁴ The most consistent of these comparisons was advanced by Markus Krzoska, who identified commonalities between the two research currents, such as their political activism, consonant with the questioning of scientific objectivism; interdisciplinary proclivities, particularly cooperation between historians, geographers, archaeologists, and linguists; efficient pursuit of institutionalization; and the mutual fascination with the achievements of counterparts from the other side of the border. The relationship was far from equal: it was the Poles for the most part who adopted German trends and organizational solutions. While rhetorical appeals to “the German model” in other European countries and the US did not involve its direct application, Poles followed the German example in terms of organization, as well as in certain aspects of methodology and ideology, without openly admitting it.²⁵

²² “Aber soweit die Durchdringung mit Deutschen reichte oder reicht, herrscht deutscher Kulturboden. Zwar konnte man unschwer in Polen die sauberen deutschen von den oft recht dürftigen polnischen Dörfern unterscheiden; aber die intensive deutsche Bodenkultur und die sie begleitenden guten Wege und Straßen reichten bis zur russischen Grenze. Hier war die große Kulturgrenze, die die deutschen Soldaten nur zu deutlich fühlten, als sie nach Osten marschierten. Sie ist so eindringlich, daß man sie selbst von der Eisenbahn sehen kann. Es hören die schmucken Steinhäuser in den Ortschaften auf. Der Anbau wird weniger sorgfältig, der Wald sichtlich schlecht bewirtschaftet. Dasselbe nahm derjenige gewahr, der die ostpreußische Grenze gegen Litauen überschritt“, A. Penck, 1925, p. 65.

²³ M. Rössler, 1990, p. 51–56; A. Wolff-Powęska, 1979, p. 161–175.

²⁴ See in particular: J.M. Piskorski, J. Hackmann, and R. Jaworski, 2002. For a more recent source, see e.g.: G. Briesewitz, 2014.

²⁵ M. Krzoska, 2003, p. 410.

Polish responses to *Ostforschung* activities for the most part mirrored German theories – and, to a degree, understandably so, since contemporaneous Polish descriptions of the Polish-Ukrainian borderlands were quite similar. In this case, it was the Poles that saw themselves as the creators and bearers of higher culture, the Polish countryside as superior to Ruthenian villages, and found the boundary of Polish influence to be at a similarly long distance beyond the limits of Polish colonization. By extension, however, Polish geographers denied themselves the opportunity to deploy a completely different counterargument, similarly rooted in cultural factors, but drawn from sources distinct from those Penck tapped into. Their approach subscribed to the same system of values their adversaries operated in.

They were not alone in following this path: a similar intellectual perspective was exhibited by Romanian biologist Grigore Antipa, whose wartime publications constantly trumpet the role of the Danube for the Romanian nation, tied to the river by economic and symbolic bonds, through popular song and custom.²⁶ Yet, the claims he laid to the river were not rooted in mysticism or folklore, but rather progress and modernity. In 1915, he wrote that “[t]he advancement of a nation’s culture is best measured by the dedication with which it devotes itself to the broadening of knowledge and the pursuit of precise studies of the fatherland. [...] In this manner, the ties binding the land with the people tighten, and its will to develop a lasting civilization therein gains force.”²⁷

Mystical bonds

One alternative to the civilizational approach can be found in the wartime publications by the three prominent geographers: Emmanuel de Martonne, the French expert to the Peace Conference and best specialist in the geography of Romania; Stepan Rudnytskyi, the foremost Ukrainian geographer soon to be the main engine of this discipline’s institutionalization in Soviet Ukraine; and Jovan Cvijić, the most prominent Serbian and Yugoslav geographer and leading expert of the Serbian delegation, as well as in later works produced under their influence. In 1917, Martonne published a synthesis of his previous studies on the Carpathians, highlighting the peculiarities of their southern part. Not only did these mountains serve as a cradle for the Romanian nation – they also effectively curbed the expansion of Hungarian settlements. According to Martonne, close ties to the mountains meant that processes of assimilation within the Transylvanian region yielded profits for the Romanians, rather than the Hungarians. Aside from the peculiar nature of the geographic region, the phenomenon was shaped by culture:

²⁶ G. Antipa, 1941), p. 42–43 (fragment of a text originally published in Romanian in 1919).

²⁷ „Der beste Masstab für die von einem Volke erreichte Kulturstufe ist die Hingabe, die es für die Kenntnis und das möglichst vertiefte Studium der Heimat an den Tag legt. [...] Hierdurch wird das Band zwischen Land und Volk immer enger gezogen und sein Wille, eine dauernde Civilisation hieselbst zu schaffen, mit Nachdruck bekräftigt.“, G. Antipa, 1915), p. 5.

“No one who has lived with shepherds in the mountains can fail to remark how pastoral life conduces to the preservation of old habits and peculiar customs. This makes it less difficult to understand how the Rumanians could remain a distinct people with a Latin language, while during many centuries wave after wave of barbaric invaders rolled over the plains of the lower Danube.”²⁸

The Frenchman's example was followed by Romanian geographers, especially Simion Mehedinți. The culture-forming powers of the Carpathians remained a favored topic for a long time. In 1929, Mehedinți compared their role to that played by the Nile in the life of Egypt.²⁹ The renowned sociologist Dimitrie Gusti approached the issue from the perspective of ethnography and sociology. In his view, nations that arrived at their contemporary territories at a relatively late time formed under different geographical conditions and thus lacked an intimate connection to the inhabited space. Naturally, this was a dig aimed at the Magyars, who only arrived in the Hungarian Plain in historic times. Yet, Gusti also identified another form of alienation of nations in their territories; in his view, the same effect could occur when a civilization severed the organic ties between the people and the land. Naturally, neither of these misfortunes befell the Romanians: “[t]he Romanians are a Carpathian people, and the Carpathians are a Romanian world. Without that connection, this time essential and organic, between the land and our people, we cannot understand anything from the present history and civilization of the Romanian nation.”³⁰ The cession of a part of Transylvania to Hungary prior to entry into the next World War gave these considerations a new life.³¹

The territorial claims made by Polish geographers received a similar response from Rudnytskyi, who viewed Ukrainians as autochthonous to any territories they inhabited – a sufficient rationale for claims of a special bond between the land and the people. According to him, the historical advances of Polonization were completely insignificant, as proven by the slow movement of the ethnic boundary, whose eastward advance continued at a pace of just over three kilometres per century.³² At the same time, Ukrainians enjoyed the status of pioneers of civilization: “As a result of its geographical location, Cossackdom finds its closest analogues among the famous trappers, adventurers, and pioneers who blazed the trail of European civilization in North America.”³³

Folklore also provided arguments for Cvijić, who saw it as an important element of the psychological types he had been studying in the Balkans, toughly distinguishing the patriarchal and freedom-loving Serbs from deeply Asiatic Bulgarians. In his and his fellow anthropogeographers' ears, Penck's claims rang hollow. For them, aesthetics had no say in defining the cultural hierarchy

²⁸ E. de Martonne, 1917, p. 426.

²⁹ S. Mehedinți, 1937, p. 3.

³⁰ D. Gusti, 2017, p. 19.

³¹ S. Mehedinți, 1936, p. 27.

³² S. Rudnyćkyj, 1916, p. 234.

³³ *Ibidem*, p. 238.

of nations. So what if cities and the neatest of villages in Transylvania were inhabited by Germans and Hungarians; so what if their civilization was more advanced than that of the Romanian herders? The latter had heavier, even mystical arrows in their quiver: the bond with the land, the persistence of an archaic culture, the traditions of a people. From this perspective, a tidy garden by a brick house seemed far less appealing than a simple herder's hut.

Conclusion

During the Paris Peace Conference experts within and outside of the official delegations developed sophisticated argumentations in support of their states' territorial claims. Whereas initially ethnic structure dominated, with time other ways of thinking gained prominence. Among them were culture and civilization. Interestingly enough, in the works of the experts culture proved to be a double-edged sword. Some of them identified it with technical progress and high cultural achievements. Others, including prominently some of the best Balkan geographers, responded with a reverse strategy pointing to folk traditions and mystical bonds between the people and the land as deeper and more valid than any act of civilization. This shift in argumentation foreshadowed intellectual developments of the interwar period in general and the rise of geopolitics in particular, as it turned the experts' attention towards such concepts as (geographical) destiny or (national) spirit.

The interwar period failed to bring respite from political activism for the geographers. On the contrary, it was precisely the period when they entered an interdisciplinary discourse that involved representatives of various sciences, including sociology, history, ethnography, and "racial" anthropology.³⁴ The process initiated by the war did not conclude either with the closing of the Paris Peace Conference or afterwards. It continued persistently, a constitutive component of the scholarly experience of the new European states.

Bibliography

- Ablonczy B., 2006, *Pál Teleki (1874–1941): The Life of a Controversial Hungarian Politician*, trans. T. DeKornfeld and H.D. DeKornfeld, Wayne, NJ.
- Antipa G., 1941, *Die Donau. Ihre politische und wirtschaftliche Bedeutung im Leben des rumänischen Volkes*, Bukarest 1941.
- Antipa G., 1915, *Wissenschaftliche und wirtschaftliche Probleme des Donaulandes*, Bukarest.
- Boemeke M.F. and Feldman G.D., 1998, (eds.), *The Treaty of Versailles: A Reassessment after 75 Years*, Cambridge, 1998.
- Briesewitz G., 2014, *Raum und Nation in der polnischen Westforschung 1918–1948. Wissenschaftsdiskurse, Raumdeutungen und geopolitische Visionen im Kontext der deutsch-polnischen Beziehungsgeschichte*, Osnabrück.
- Brogio H.-P., 1995, 'In schwerem Kampfe um die Geltung der Geographie'. *Die Schulgeographie im Spiegel der Deutschen Geographentage 1881–1948*, [in:] *Kontinuität und Diskontinuität der*

³⁴ C. Cotoi, 2009; G. Briesewitz, 2016; M. Górny, 2019.

- deutschen Geographie in Umbruchphasen. Studien zur Geschichte der Geographie*, ed. U. Werdenga, I. Hönsch, Münster, p. 51–79.
- Cotoi C., *Reactionary Modernism in Interwar Romania: Anton Golopenția and the Geopolitization of Sociology*, [in:] *Nationalisms Today*, T. Kamusella, K. Jaskułowski, Oxford 2009, p. 125–153.
- Dillon E.J., 1920, *The Inside Story of The Peace Conference*, New York – London.
- Dmowski R., 1988, *Polityka polska i odbudowanie państwa*, vol. II, ed. Tomasz Wituch, Warszawa.
- Gelfand L.E., 1963, *The Inquiry: American Preparations for Peace, 1917–1919*, New Heaven.
- Górny M., 2017, *Kreślarze ojczyzn. Geografowie i granice międzywojennej Europy*, Warszawa.
- Górny M., 2019, *Science Embattled: Eastern European intellectuals and the Great War*, trans. A. Górny, ed. W.E. Martin, Paderborn.
- Gusti D., 2017, *Sociologia națiunii și războiului* (1937), quot. in: V. Mihailescu, *Autochtonism and National Ethnology in Romania*, “CAS Working Paper Series” 1, p. 3–26
- Henniges N., 2015, ‘Naturgesetze der Kultur’: Die Wiener Geographen und die Ursprünge der ‘Volks- und Kulturbodentheorie’, „ACME: An International E-Journal for Critical Geographies“ 14 (4), p. 1309–1351.
- Hronský M., 1998, *Boj o Slovensko a Trianon 1918–1920*, Bratislava.
- Jureit U., 2012, *Das Ordnen von Räumen. Territorium und Lebensraum im 19. und 20. Jahrhundert*, Hamburg.
- Kapras J., 1920, *Český stát v historickém vývoji a dnešní podobě dle ustanovení kongresu pařížského*, Praha.
- Keményfi R., 2010, *Grenzen – Karten – Ethnien. Kartenartige Konstituierungsmittel im Dienst des ungarischen nationalen Raums*, [in:] *Osteuropa kartiert – Mapping Eastern Europe*, ed. J. Happel, C. von Werdt, and M. Jovanović, Münster, p. 201–214.
- Kovács-Bertrand A., 1997, *Der ungarische Revisionismus nach dem Ersten Weltkrieg. Der publizistische Kampf gegen den Friedensvertrag von Trianon (1918–1931)*, München.
- Koźmiński M., 1971, *Mniejszości narodowościowe w basenie Dunaju a węgierski rewizjonizm terytorialny*, [in:] *“Ład wersalski” w Europie Środkowej. Konferencja naukowa w IH PAN w Warszawie, 2–3 grudnia 1969 r.*, Wrocław, p. 151–167.
- Krzoska M., 2003, *Deutsche Ostforschung – polnische Westforschung. Prolegomena zu einem Vergleich*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung“ 52 (3), p. 398–419.
- Labbé M., 2019, *La nationalité, une histoire de chiffres: Politique et statistiques en Europe centrale (1848–1919)*, Paris.
- Lederer I.J., 1963, *Yugoslavia at the Paris Peace Conference: A Study in Frontiermaking*, New Haven and London.
- Leonhard J., 2014, *Die Büchse der Pandora. Geschichte des Ersten Weltkriegs*, München.
- Leonhard J., 2018, *Der überforderte Frieden: Versailles und die Welt 1918–1923*, München.
- Lundgreen-Nielsen K., 1979, *The Polish Problem at the Paris Peace Conference: A Study of the Policies of the Great Powers and the Poles, 1918–1919*, transl. by A. Borch-Johansen, Odense.
- Lutosławski W., 1919, *Lithuania and White Ruthenia*, Paris.
- de Martonne E., 1917, *The Carpathians: Physiographic Features Controlling Human Geography*, “The Geographical Review” 3 (6), p. 417–437.
- Mehedinți S., 1937, *Le pays et le peuple roumain. Considérations de géographie physique et de géographie humaine*, Bucarest.
- Mehedinți S., 1936, *Der Zusammenhang der rumänischen Landschaft mit dem rumänischen Volke*, Jena.

- Mitrović A., 2003, *The Yugoslav Question, the First World War and the Peace Conference, 1914–20*, [in:] *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea, 1918–1992*, ed. D. Djokić, London, p. 127–136.
- Orzell L.J., 1980, A “Hotly Disputed” Issue: Eastern Galicia at the Paris Peace Conference, 1919, “The Polish Review” 25 (1), p. 49–68.
- Pannenkowa I., 1919, *Punkty Wilsona a Galicja wschodnia*, Warszawa.
- Penck A., 1925, *Deutscher Volks- und Kulturboden*, [in:] *Volk unter Völkern* ed. K.E. Loesch, Breslau.
- Piskorski J.M., J. Hackmann, and R. Jaworski, 2002, eds., *Deutsche Ostforschung und polnische Westforschung im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik. Disziplinen im Vergleich*, Osnabrück.
- Prott V., 2016, *The Politics of Self-Determination Remaking Territories and National Identities in Europe, 1917–1923*, Oxford.
- Prott V., 2018, *The Politics of Self-Determination*; L.V. Smith, *Sovereignty at the Paris Peace Conference of 1919*, Oxford.
- Pułaski M., 1974, *Z dziejów genezy „Europy wersalskiej”. Współpraca Słowian Zachodnich i Południowych w ostatnim etapie I wojny światowej*, Wrocław.
- Revelli P., 1994, *Una questione di geografia: l’Adriatico e il dominio del Mediterraneo orientale*, “Rivista Geografica Italiana” 23 (1916), p. 91–112, quot. in: L. Gambi, *Geography and Imperialism in Italy: From the Unity of the Nation to the ‘New’ Roman Empire*, [in:] *Geography and Empire*, eds. A. Godlewska, N. Smith, Oxford, p. 74–91.
- Romer E., 1939, *Po zwycięstwie (1920) Wolna i potężna Polska*, [in:] idem, *Ziemia i państwo. Kilka zagadnień geopolitycznych*, Lwów, p. 131–147.
- Romer E., 1912, *Przyrodzone podstawy Polski historycznej*, Lwów.
- Romer E., nd [1919], *Études de civilisation comparée (Polonais, Ruthènes et Allemands)*, Paris.
- Rössler M., 1990, “Wissenschaft und Lebensraum.” *Geographische Ostforschung im Nationalsozialismus. Ein Beitrag zur Disziplingeschichte der Geographie*, Berlin.
- Rudnyćkyj S., 1916, *Ukraina. Land und Volk. Eine gemeinfassliche Landeskunde*, „Geographische Zeitschrift” 22 (4).
- Seymour C., 1960, “Geography, Justice and Politics at the Paris Peace Conference of 1919,” [in:] *The Versailles Settlement. Was it Foredoomed to Failure?*, ed. I. Lederer, Boston.
- Smith N., 2003, *American Empire: Roosevelt’s Geographer and the Prelude to Globalization*, Berkeley – Los Angeles.
- Ter Minassian T., 1997, *Les géographes français et la délimitation des frontières balkaniques à la conférence de la paix en 1919*, “Revue d’histoire moderne et contemporaine”, 44 (2), p. 252–286.
- Wolff-Powęska A., 1979, *Doktryna geopolityki w Niemczech*, Poznań.

John J. Kulczycki*
Chicago

The Legitimization of Forced Migration: A Long-Term Consequence of the Paris Peace Conference and the Treaty of Lausanne

Abstract

Following World War I, the Great Powers gathered in Paris to negotiate a series of treaties under the watchword “national self-determination.” By the beginning of the 20th century national homogeneity had become the ideal attribute of a nation-state, and in practice this is what the Great Powers saw as national self-determination. Only in very few instances did a population actually self-determine its future. In addition, the Great Powers took other considerations into account in redrawing borders in Eastern Europe, resulting in the inclusion of large minorities, which prompted the imposition of treaties protecting those minorities. If the new borders resulted in a change of an individual’s nationality, one could self-determine one’s nationality by “opting” for another nationality, but with the obligation to “transfer” one’s residence to the country of that nationality, the equivalent of forced migration and illustrating the primacy of national homogeneity over self-determination. The Treaties of Neuilly and Sèvres went further by obligating Bulgaria and Turkey to reduce their minority population. The failure of the latter Treaty led to a conference in Lausanne, at which the Great Powers in the resulting Treaty legitimized the expulsion of Greeks and Turks, providing an international sanction for forced migration. In the following decades, statesmen and others repeatedly invoked the Treaty of Lausanne by name as a successful model for dealing with minority-majority conflicts, supposedly by promoting national homogeneity, which culminated in massive forced migrations following World War II.

Key words: national homogeneity, self-determination, minorities, population transfers, population exchange, Munich Pact, Potsdam Conference

Słowa kluczowe: jednorodność narodowa, samostanowienie, mniejszości, transfery populacji, Pakt Monachijski, Konferencja w Poczdamie

* Department of History, University of Illinois at Chicago, e-mail: kutch41@yahoo.com, ORCID: 0000-0003-3572-524X.

“No phrase has had greater political resonance in the last one hundred years than ‘self-determination.’”¹ Although one can trace its origins to an individualistic Enlightenment concept, prior to World War I it evolved into the collectivist doctrine of national self-determination.² President Woodrow Wilson took it up as the slogan for establishing peace during World War I, and it became the watchword of the Paris Peace Conference at which the Great Powers imposed treaties on the defeated states and the new and expanded states of Eastern Europe.³ Since then, historians and other scholars have written widely concerning self-determination and its application.⁴ But as M. Marelja, O. Pilipovic’, and M. Ahtik have recently noted, self-determination actually occurred in the very few cases of plebiscites allowing the population to determine its future.⁵ L.V. Smith has made a case for regarding Czechoslovakia as an example of self-determination or “self-recognition,” as he puts it.⁶ In general, the application of the principle of national self-determination in the Paris treaties meant the creation of nationally homogeneous states.⁷ This has continued to be the goal of calls for national self-determination, and the imprecision of its meaning has resulted in much suffering.

The ideal of a nationally homogeneous nation-state took hold in Europe in the late 19th and early 20th centuries and drew attention to the distinct communities within states.⁸ In the guise of national self-determination, this ideal guided the drafting of the peace treaties following World War I and ultimately legitimized forced migration, “an aspect of ‘ethnic cleansing’ that can be defined as the wholesale, violent and permanent removal of an ethnically defined group from its homeland.”⁹

Although instances of forced migration occurred in Europe from the 1860s, not until the Balkan Wars of 1912–13 were they meant to foster national homogeneity among the states involved. During the negotiations in London in the winter of 1912/13 following the First Balkan War, the British government repeatedly referred to “ethnological arguments” for determining the assignment of disputed territories.¹⁰ In 1913 Turkey, seeing its Christian minority as a pretext for war on the part of Balkan states, proposed an exchange of population with Bulgaria, to which Bulgaria agreed. In May 1914 Turkey also proposed a “voluntary and reciprocal exchange” of population to Greece, which Greece accepted. But the outbreak of the World War prevented either agreement from being executed.¹¹

¹ E. Weitz, 2015, p. 462.

² *Ibidem*, p. 463.

³ E. Weitz, 2008, 1327–1328, n. 40, lists some of the recent literature on Wilson and national self-determination.

⁴ E. Weitz, 2015, 463 n. 6; 464–468.

⁵ M. Marelja, O. Pilipovic’, M. Ahtik, 2022, p. 35, 40–41.

⁶ L.V. Smith, 2022, p. 10–20.

⁷ E. Weitz, 2008, 1334.

⁸ J. von Puttkamer, 2014, p. 11; P. Ther, 2014a, p. 259.

⁹ Ther, 2014a, p. 259. P

¹⁰ Quoted in *ibidem*, p. 261. See also, M. Biondich, 2014, p. 31.

¹¹ C. Macartney, 1968, p. 433–435.

In 1915 the French Swiss anthropologist and ethnologist Georges Montandon published a brochure in Lausanne, entitled *Frontières nationales: Détermination objective de la condition primordial nécessaire à l'obtention d'une paix durable*. Regarding nationality as the leading principle in international affairs, he argued that to achieve a lasting peace it was necessary to redesign the European system of states by “establishing (if possible) a natural border through the *massive transplantation* of non-members of the nation, or of such who declared themselves to be, to areas beyond the border, further through the prohibition of property rights or even of the right to reside in the border provinces.”¹² He provided concrete examples of new borders for European states to achieve national homogeneity. Whether aware of his proposal or not, statesmen later proceeded as he suggested, attempting to align the state’s borders and its nation’s borders.

Before the first World War ended, the watchword “national self-determination” gained wide prominence as a means of achieving national homogeneity, based on the assumption that people of a kind would choose to live together in the same state.¹³ In 1916 the Bolshevik leader Vladimir I. Lenin sought the support of oppressed peoples with his call for “self-determination.”¹⁴ On 5 January 1918 British Prime Minister David Lloyd George, after sharply criticizing Austria for not granting autonomy to its subject nationalities, declared, “government with the consent of the governed must be the basis of any territorial settlement in this war.” Accordingly, he advocated the creation of an independent Poland “comprising all those genuinely Polish elements who wish to form it.”¹⁵ Similarly, in the Fourteen Points outlined to the US Congress on 8 January 1918, President Wilson called for the “peoples of Austria-Hungary” to have “the freest opportunity of autonomous development” and for an “independent Poland,” which “should include the territories inhabited by indisputably Polish populations.”¹⁶ Wilson believed that democracy could flourish only in a nation-state and that a well-organized world, in which every “civilized” race had its own state, would be a world at peace.¹⁷ In the West many throughout society at that time equated race with nation, considered its characteristics inheritable and immutable, and thought that each nation should have its own state.¹⁸ By 1918 national self-determination, encompassing the political ideas of democracy and self-government

¹² Quoted in H. Lemberg, 1998, p. 378, emphasis in original: “nach der Festlegung einer (wenn möglich) natürlichen Grenze durch die *massive Verpflanzung* von Nichtangehörigen der Nation oder von solchen, die dafür erklärt werden, in Gebiete jenseits der Grenze, ferner durch das Verbot des Eigentumsrechts oder selbst des Aufenthaltsrechtes für Ausländer in den Grenzprovinzen.”

¹³ E. Weitz, 2008, p. 1334.

¹⁴ V. Lenin, 1916, p. 143–156.

¹⁵ Quoted in J. Connelly, 2020, p. 330.

¹⁶ W. Wilson, 1918.

¹⁷ E. Weitz, 2003, p. 51; N. Phelps, 2020, p. 12; E. Weitz, 2008, p. 1326; L. Wolff, 2020, p. 3. For a contrary view, see T. Throntveit, 2011, p. 447.

¹⁸ E. Weitz, 2003, p. 50; Weitz, 2008, p. 1320; P. Ther, 2014b, p. 20–21; H. Temperley, 1921, p. 316–317. According to V. Prott, 2014, p. 745–746, the American experts gave “race” an “ethnological meaning.”

adapted to the nationalist claims emanating from Central and Eastern Europe, formed the basis for the peace negotiations following the war.¹⁹

Before the Paris Peace Conference began on 18 January 1919, the leaders of prospective new and expanded states acted on their own, resorting to force to establish their borders. The Great Powers (France, Great Britain, and the United States) expressed their concern about the inclusion of large Ukrainian, Jewish, and German minorities in a recreated Poland.²⁰ Simultaneously, the Great Powers pursued geopolitical objectives. The American delegation in particular believed that homogeneity contributed to the stability of nation-states necessary for the spread of capitalist economies globally.²¹ Out of a desire to build a strong network of alliances, France advocated an expanded Poland as a *barrière de l'est* isolating Germany.²² Beyond self-determination and strategic interests, more general criteria affected the process of decision-making. But the delegations of all three Great Powers and their expert advisors focused mainly on “national security, stability, and the establishment of lasting peace in Europe.”²³

The application of national self-determination led directly to the concept of a national minority.²⁴ Because of the resulting lack of homogeneity of the states of the “less civilized” peoples of Eastern Europe, the Great Powers saw the need for the protection of minorities to maintain peace. Protecting the rights of minorities had the additional aim of fostering their loyalty to the states in which they resided, thereby ensuring internal stability and facilitating their assimilation into the titular nation. Sir Austin Chamberlain, a member of Lloyd George’s coalition government stated, “The object of the Minorities Treaties [...] was [...] to secure for the minorities that measure of protection and justice which would gradually prepare them to be merged in the national community to which they belonged,” though he later denied that “merged” meant the abolition of cultural characteristics.²⁵ Lloyd George specifically argued that “every effort ought to be made to merge the Jews of Poland in the Polish nationality, just as the Jews in Great Britain or France became merged in British or French nationality.”²⁶ Hence, for some, the minorities treaties had national homogeneity as an ultimate goal. At the same time, the treaties legitimized Great Power intervention in the states of Eastern Europe.²⁷

On Wilson’s insistence, the Great Powers devoted their initial attention to the creation of the League of Nations. Wilson sought a universal solution by introducing an article defending minority rights at a meeting of the League of Nations Commission. Ultimately, the opposition of other members led to the

¹⁹ V. Protz, 2014, p. 728, 743.

²⁰ C. Fink, 2004, p. 137–140.

²¹ V. Protz, 2014, p. 745.

²² I. Davion, 2021, p. 324–325. On additional French efforts to build a network of alliances, see F. Dessberg, 2020, p. 59–88.

²³ V. Protz, 2014, p. 744.

²⁴ L. Wolff, 2020, p. 9.

²⁵ C. Macartney, 1968, p. 275–277, the quote is on p. 277.

²⁶ Quoted in L. Wolff, 2020, p. 206.

²⁷ L. Robson, 2019.

omission of such an article, which meant that any protection afforded minorities would be formulated in connection with each particular territorial arrangement. However, the victorious allies assigned the League the task of overseeing the protection of minority rights in Eastern Europe.²⁸

The East European states regarded the requirement to sign agreements to protect their minorities as discriminatory and a violation of their sovereignty: no Western European state faced the same requirement, not even Germany in relation to the Lusatian Sorbs.²⁹ To pressure Poland and Czechoslovakia to sign the agreements, both Wilson and Lloyd George linked this obligation to the territorial arrangements in the treaty with Germany.³⁰ Other East European states, the Serb-Croat-Slovene State, Greece, Romania, Austria, Hungary, and Bulgaria, came under the same pressure. In defense of the requirement, a cover letter sent to Polish Prime Minister, Ignacy Jan Paderewski, with the minority treaty that Article 93 of the Treaty of Versailles required Poland to sign claimed that it “does not constitute any fresh departure,” citing the examples of the Great Powers imposing requirements on states in the Balkans in return for recognition of their sovereignty.³¹

The Treaties of the Paris Peace Conference

During the conference, the Allied and Associated Powers signed treaties with each of the five defeated belligerent states: Germany at Versailles on 28 June 1919, Austria at Saint-Germain-en-Laye on 10 September 1919, Bulgaria at Neuilly-sur-Seine on 27 November 1919, Hungary at Trianon on 4 June 1920, and Turkey at Sèvres on 10 August 1920.

Except for the treaty with Germany, the treaties required the defeated states “to assure full and complete protection of life and liberty to all inhabitants [...] without distinction of birth, nationality, race or religion.”³² “Nationality” meant the equivalent of “citizenship,” and residents of a particular country were termed “nationals” of that country. For example, Article 91 of the Treaty of Versailles states, “German nationals habitually resident in territories recognised as forming part of Poland will acquire Polish nationality *ipso facto* and will lose their German nationality.”³³ Each of the treaties incorporated similar provisions

²⁸ C. Fink, 2004, p. 152, 158, 160, 267.

²⁹ Eadem, p. 269

³⁰ Eadem, p. 212–215; L Wolff, 2020, p. 193, 203.

³¹ *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers* (hereafter cited as FRUS), 1943, *Paris Peace Conference, 1919*, 6, p. 629–634; the quote is on p. 630.

³² *Treaty of Peace between the Principal Allied and Associated Powers and Austria (signed at Saint-Germain-en-Laye, 1919, 10 September)*, Art. 63, p. 18; *Treaty of Peace Between the Allied and Associated Powers and Bulgaria, and Protocol and Declaration signed at Neuilly-sur-Seine, 27 November 1919*, Art. 50; *Treaty of Peace Between The Allied and Associated Powers and Hungary And Protocol and Declaration, Signed at Trianon June 4, 1920*, Art. 55; *The Treaty of Peace between the Allied and Associated Powers and Turkey, signed at Sèvres, August 10, 1920*, Art. 141.

³³ *Treaty of Peace with Germany (Treaty of Versailles)*, 1919, Art. 91, p. 94. M. Marelja, O. Pilipovic', M. Ahtik, 2022, p. 38, also see “nationality” as meaning “citizenship.”

providing for individuals in territory transferred to another state to acquire “the nationality of the State exercising sovereignty over such territory.”³⁴ This acquisition of a new “nationality” was not in all cases automatic and could come with restrictions. For example, Austrian “nationals” residing in territory transferred to Italy did not “ipso facto” acquire Italian nationality.³⁵ The principle of state sovereignty prevailed over nationality, particularly in relation to the Principal Allied Powers.

Those whose “nationality” changed because of border shifts could self-determine their “nationality” by opting within a specified period of time, which varied from two years to six months, for their former “nationality” or for one in keeping with the ideal of national homogeneity. Accordingly, citizens of the former Austro-Hungarian Monarchy residing in territory “differing in race and language from the majority of the population of such territory” were entitled to opt for a state “if the majority of the population of the state selected is of the same race and language as the person exercising the right to opt.”³⁶ Persons of Turkish nationality residing in territory detached from Turkey (or Egypt) where they differed “in race from the majority of the population” were entitled to opt for a state (any state in the case of Egypt) “if the majority of the population [...] is of the same race as the person exercising the right to opt.”³⁷ The Treaty of Versailles specifically stated that “Czecho-Slovaks” and “Poles” who were “German nationals [...] habitually resident in Germany will have a similar right to opt for” their respective nationalities.³⁸ The Treaty of Neuilly gave Serb-Croat-Slovenes who were “Bulgarian nationals” the same right.³⁹

However, those who invoked this option had to “transfer their place of residence” within twelve months to the state for which they opted.⁴⁰ Some treaties before the World War that confirmed a transfer of territory contained similar provisions.⁴¹ The Treaty of Sèvres refers to “persons desiring to avail themselves of the right to opt” as “voluntary emigration,” but none of the other treaties so characterized it.⁴² Consequently, all of the treaties of the Paris Peace Conference mandated forced migration (euphemized as “transfer”) in the name

³⁴ See, for example, *Treaty of Peace between the Principal Allied and Associated Powers and Austria (signed at Saint-Germain-en-Laye, 1919, 10 September)*, Art. 70, p. 20.

³⁵ *Ibidem*, Art. 71.

³⁶ *Ibidem*, Art. 80, p. 21; *Treaty of Peace Between the Allied and Associated Powers and Hungary And Protocol and Declaration, Signed at Trianon June 4, 1920*, Art. 64.

³⁷ *The Treaty of Peace between the Allied and Associated Powers and Turkey, signed at Sèvres, August 10, 1920*, Art. 105, 125, 126.

³⁸ *Treaty of Peace with Germany (Treaty of Versailles)*, 1919, p. 88, Art. 85, p. 88; Art. 91, p. 94.

³⁹ *Treaty of Peace Between the Allied and Associated Powers and Bulgaria, and Protocol and Declaration signed at Neuilly-sur-Seine, 27 November 1919*, Art. 40.

⁴⁰ Exceptionally, *Treaty of Peace with Germany (Treaty of Versailles)*, 1919, Art. 91, p. 94, stated that German nationals in Poland and Poles in Germany may transfer their residency to the state for which they opted.

⁴¹ C. Macartney, 1968, p. 431.

⁴² *The Treaty of Peace between the Allied and Associated Powers and Turkey, signed at Sèvres, August 10, 1920*, Art. 127.

of national homogeneity.⁴³ So did The Minorities Treaties signed by Poland, Czechoslovakia, the Serb-Croat-Slovene State, Romania, and Greece.⁴⁴ Although the “transfer” hinged on a free choice of nationality, it foreshadowed more extensive forced migration.

The Treaties of Neuilly-sur-Seine and Sèvres and “Voluntary” Emigration

The Treaty of Neuilly took a step further towards forced migration.⁴⁵ Unlike the earlier treaties, it required a commitment to reduce the minority population. In Article 56 Bulgaria undertook “to recognise such provisions as the Principal Allied and Associated Powers may consider opportune with respect to the reciprocal and voluntary emigration of persons belonging to racial minorities.”⁴⁶ On the same day as the signing of the Treaty, Bulgaria and Greece signed a Convention providing for “the right of their subjects belonging to the racial, religious or linguistic minorities to emigrate freely to their respective territories” by officially declaring their intention within two years of the creation of a mixed commission for the purpose “of supervising and facilitating the voluntary emigration.” It also allowed for “the adhesion of states with a common frontier with one of the signatory states” within one year.⁴⁷

Greek Prime Minister, Eleutherios Venizelos, first proposed the exchange. He dreamt of moving hundreds of thousands of people to create homogeneous nation-states. He saw the Allied victory as “the occasion to fix the political frontiers of the European States in exact accordance, or at any rate in approximate accordance, with the limits of their ethnical domain. In this way the indispensable basis of the Society of Nations will be created.”⁴⁸ During a discussion of Greece’s territorial demands with representatives of the Principal Allied Powers on 3 February 1919, he justified claims to Northern Epirus on the basis that Greeks constituted a majority of the population, while admitting that many did not speak Greek, only Albanian. But he argued, “After the experience gained in this war, neither race, nor language, nor skull, could be taken by itself

⁴³ E. Weitz, 2008, p. 1313, sees forced deportations and minority protection as concurrent without specifying the obligation to “transfer” as part of the dyad.

⁴⁴ *Minorities Treaty between the Principal Allied and Associated Powers (The British Empire, France, Italy, Japan, and the United States) and Poland, signed at Versailles (28 June 1919)*, Art. 3, p. 4; *Treaty between the Principal and Allied Associated Powers and Czechoslovakia, signed at Saint-Germain-en-Laye, September 10, 1919*, Art. 3; *Treaty between the Principal Allied and Associated Powers (The British Empire, France, Italy, Japan and the United States) and the Serb-Croat-Slovene State, signed at Saint-Germain-en-Laye (1919, 10 September)*, Art. 3, p. 2; *Treaty between the Principal Allied and Associated Powers and Roumania, signed at Paris, December 9, 1919*, Art. 3, p. 4; *Treaty concerning the Protection of Minorities in Greece, signed at Sèvres, August 10, 1920*, Art. 3, p. 3.

⁴⁵ P. Ther, 2014b, p. 35, considers the Treaty of Neuilly to be the blueprint for the Treaty of Lausanne.

⁴⁶ *Treaty of Peace Between the Allied and Associated Powers and Bulgaria, and Protocol and Declaration signed at Neuilly-sur-Seine, 27 November 1919*, Art. 56.

⁴⁷ *Convention between Greece and Bulgaria respecting Reciprocal Emigration, signed at Neuilly-sur-Seine the 27th November 1919*, Art. 1, 4, 16.

⁴⁸ E. Venizelos, 1919, p. 1.

as determining nationality: national conscience alone must decide” and asserted that the Christians of Albania had always considered themselves Greek, seeing religion as determining nationality.⁴⁹

Greece saw the exchange as an opportunity to promote national homogeneity by settling Greeks in the ethnically mixed territory it acquired as a result of the war and therefore pushed for immediate enforcement of the convention. But many of the eligible proved reluctant to become refugees and showed a preference to remain in their places of birth, even making concessions regarding their national identity to integrate into the host society. Multiple factors influenced those who did relocate, illustrating the variable significance of national identity.⁵⁰ The commission supervising the emigration struggled to maintain its voluntary character as both governments pressured the unwilling. Some out of fear simply fled and could more properly be regarded as refugees than as voluntary emigrants.⁵¹ In the face of resistance, reciprocity failed: by 1931 when the agreement formally ended, it affected nearly 102,000 Bulgarians but only 53,000 Greeks.⁵²

On the model of the Treaty of Neuilly, Article 143 of the Treaty of Sèvres committed Turkey “to recognise such provisions as the Allied Powers may consider opportune with respect to the reciprocal and voluntary emigration of persons belonging to racial minorities.” At the same time, it obligated Greece and Turkey within six months to “enter into a special arrangement of reciprocal and voluntary emigration of the populations of Turkish and Greek race in the territories transferred to Greece and remaining Turkish respectively.”⁵³ In a declaration signed on 2 October 1921, Albania, which achieved independence in 1912 but descended into chaos until after the World War, similarly agreed “to the reciprocal and voluntary emigration of persons belonging to ethnical minorities” as recommended by the Council of the League of Nations.⁵⁴

Treaty of Lausanne

Turkey never ratified the Treaty of Sèvres, nor did Greece and Turkey reach agreement on a convention concerning “reciprocal and voluntary emigration.” In 1919 Greece, with British support, had landed troops in Smyrna, justified by the presence of a large Greek minority in Asia Minor.⁵⁵ In 1921 the Greek army advanced into inner Anatolia, again with British approval, cutting a path of destruction. Ultimately, a Turkish force mobilized by the Turkish nationalist,

⁴⁹ FRUS, 1943, *Paris Peace Conference, 1919*, 3, p. 860.

⁵⁰ T. Dragostinova, 2009, p. 187.

⁵¹ C. Macartney, 1968, p. 439–441.

⁵² P. Ther, 2014a, p. 276.

⁵³ *The Treaty of Peace between the Allied and Associated Powers and Turkey, signed at Sèvres, August 10, 1920.*

⁵⁴ *Declaration Concerning the Protection of Minorities in Albania (Geneva, October 2, 1921)*, Art. 3, p. 1.

⁵⁵ P. Ther, 2014b, p. 35–36.

Kemal Pasha, with the goal of creating a homogeneous Turkish nation-state, defeated the Greek army in August 1921. Nearly all Christians fled with the retreating Greek army, and hundreds of thousands of refugees found themselves in Smyrna when the Turkish army entered in September 1921. The destruction that followed and the Greek defeat came to be known as the Asia Minor Catastrophe, ending the Greek dream of a revival of a Mediterranean Empire.⁵⁶

To address the failure of the Treaty of Sèvres, the Allies convened a conference in Lausanne, Switzerland, in November 1922. The famed Norwegian explorer, Fridtjof Nansen, the League of Nations' High Commissioner for Refugees, apparently was the first to propose a compulsory exchange of population at the conference, seeing a benefit in Muslims from Greece cultivating lands in Turkey abandoned by Greeks and freeing up land in Greece for the refugees from Turkey, and Venizelos agreed.⁵⁷ Nansen seems to have been an advocate of national homogeneity. In 1905 he supported the dissolution of the union between Norway and Sweden, stating "Any union in which the one people is restrained in exercising its freedom is and will remain a danger."⁵⁸ British Foreign Secretary, George Curzon, who chaired the conference, expressed optimism about the feasibility of the benefits of the exchange as suggested by Nansen. Curzon, not Greece or Turkey, introduced the euphemistic term "exchange of populations" at the crucial meeting of the Territorial and Military Commission of the conference and insisted that it be compulsory with no exceptions since a voluntary exchange would not suffice. Nevertheless, the minutes of the next meeting of the Commission two weeks later, recorded Curzon saying that "For his own part, he deeply regretted that the solution now being worked out should be the compulsory exchange of populations – a thoroughly bad and vicious solution, for which the world will pay a heavy penalty for a hundred years to come."⁵⁹ But later in the negotiations Curzon cited the standard justification for this action, that "the greater homogeneity of the population [will result in] the disappearance of the causes of ancient and deep-rooted conflicts."⁶⁰

The resulting convention signed on 30 January 1923 stated in Article 1: "As from the 1st May, 1923, there shall take place a compulsory exchange of Turkish nationals of the Greek Orthodox religion established in Turkish territory, and of Greek nationals of the Moslem [sic] religion established in Greek territory." Article 3 legitimized the earlier expulsion and flight *ex post facto*: "Those Greeks and Moslems who have already, and since the 18th October, 1912, left the territories the Greek and Turkish inhabitants of which are to be respectively exchanged, shall be considered as included in the exchange provided for in Article 1."⁶¹ The Treaty of Lausanne between Turkey and the allies (The

⁵⁶ Ibidem, p. 75–76; R. Hirschon, 2003, p. 14.

⁵⁷ C. Macartney, 1968, p. 444. My thanks to Tomasz Knothe for bringing the role of Nansen to my attention.

⁵⁸ "Fridtjof Nansen," *Britannica Academic*.

⁵⁹ P. Ther, 2014b, p. 35–36, 43, 77; the quote is on p. 77.

⁶⁰ Quoted in E. Weitz, 2008, p. 1337.

⁶¹ *Convention concerning the Exchange of Greek and Turkish Populations*, 1921, Art. 1, 3.

British Empire, France, Italy, Japan, Greece, Romania, and the Serb-Croat-Slovene State) signed on 24 July 1923 in Article 142 recognized the convention “between Greece and Turkey, relating to the exchange of the Greek and Turkish populations [as having] the same force and effect as if it formed part of the present Treaty.”⁶² It thereby gave international sanction to and legitimized the forced migration of 1,221,000 Christians from Anatolia to Greece and 355,000 Muslims from Greece to Turkey. Significantly, the main wave of deportation and flight from their homelands occurred during the hostilities in 1922, before the signing of the convention, which affected about 700,000 after the Treaty of Lausanne was concluded. The Muslims of Greece strongly protested as did even some Greeks, hoping to return to Turkey once peace was restored after they fled Anatolia for Greece, suggesting that very few left their homelands voluntarily.⁶³

Superficially, the exchange of population did increase the national homogeneity of Greece and Turkey. For example, the portion of Greeks in Greek Macedonia rose from 42.6 percent in 1912 to 88.8 percent in 1926.⁶⁴ But the integration of the refugees with nationals in Greece and Turkey tested the “homogeneity” of both societies for generations. As noted above in reference to Albanians, Venizelos regarded Christians as Greeks, and the Ottoman Empire traditionally classified minorities into religious communities, which had administrative self-government under the *millet* system. The reliance on religion as the criterion in the agreements reflected this but resulted in the misidentification of some affected by the “exchange”: Anatolian Christians who did not speak Greek, Albanian and Bulgarian-speaking Pomak Muslims in Greece. They were not afforded any option. The terms of the treaty and state authorities determined their “nationality.”⁶⁵ The problems of accommodating the refugees soon led to hostility between them and the local population, especially in Greece, where they increased the population by 25 percent. The financial cost contributed to Greece’s bankruptcy and continued economic crises, which had long-term political consequences.⁶⁶

After the Treaty of Lausanne

The Allied Powers had made the League of Nations the guarantor of the minorities treaties, but its officials, bound by the principle of state sovereignty, favored the interests of states over those of their minorities.⁶⁷ Once Germany became a permanent member of the League Council in 1926, it used the Minority Protection System to back the petitions of Poland’s German minority, whose

⁶² *Treaty of Peace with Turkey Signed at Lausanne, July 24, 1923*, Art. 142.

⁶³ C. Macartney, 1968, p. 444; Ther, 2014a, p. 281; E. Weitz, 2008, p. 1334; R. Hirschon, 2003, p. 14–15.

⁶⁴ H. Lemberg, 1998, p. 380.

⁶⁵ P. Ther, 2014b, p. 36.

⁶⁶ R. Hirschon, 2003, p. 14–20.

⁶⁷ C. Fink, 2004, p. 282.

petitions to the League outnumbered those of any other minority. According to Christian Raitz von Frenztz, this ultimately destroyed the system and “paved the way for forcible population transfers on an unprecedented scale.”⁶⁸

The “compulsory exchange” mandated by the Treaty of Lausanne forced the migration of over one and half million people from their homes. By focusing on international politics, statesmen and others came to regard the Treaty as a model for the peaceful resolution of conflicts between states over minorities despite its negative consequences for the migrants. The treaty of friendship signed by Greece and Turkey in 1930 seemed to provide proof of the success of the Treaty of Lausanne. A lack of sensitivity to, or even an interest in, the suffering and losses of people forced from their homes made “population exchanges” more palatable. As one historian observed concerning a later British commission that considered the transfer of German population, it “toyed with the fates of millions [...] rarely troubled by moral qualms.”⁶⁹

In 1931 Alfons Krysiński, a Polish specialist in population movements, saw the Greek-Turkish friendship treaty as a consequence of the national homogeneity of the two states: “the wave of Greek emigration from the reborn Turkish republic, a wave, which together with the outflow to Anatolia and eastern Thrace of Muslims from Greece, assured both nations, feuding for centuries, congruence of the political borders with the ethnographic and, hence, the basis for a lasting agreement.”⁷⁰ He attributed the forced migration of Muslims from Greece in the Treaty of Lausanne to Turkish pressure on Greece and regarded the results for Turkey as “extremely significant. [...] [F]rom a multilingual, multinational state, it became a state of far advanced national consolidation. [...] The fruit of this policy was finally the possibility of a lasting agreement between Turkey and its neighbors, an example of which is the conclusion of a friendship pact with Greece, which, given a continuation of the pre-war national chaos in Thrace and Western Anatolia, would have been something unimaginable.”⁷¹

As minority-majority conflicts intensified in most European countries, especially following the world economic crisis, the minorities treaties proved insufficient to maintain peace. Forced migration could remove a troublesome minority unlikely to assimilate. The escalation of conflict in the 1930s also prompted the questioning of national borders, particularly those of the states defeated in World War I. The British were the leading enthusiasts of promoting “homogeneity” in the belief that assigning each nation or nationality its own

⁶⁸ C. Raitz von Frenztz, 1999, p. 245.

⁶⁹ P. Ther, 2014a, p. 282.

⁷⁰ A. Krysiński, 1931, p. 19: “fałę emigracji greckiej z odradzającej się republiki tureckiej, fałę, która wespół z odpływem do Anatolji i wschodniej Tracji muzułmanów z Grecji, zapewniła obu od wieków zwaśnionym narodom zgodność granicy politycznej z etnograficzną i, co za tem idzie, podstawę trwałego porozumienia.”

⁷¹ Ibidem, 1931, p. 60. “niezmiernie doniosłe. [...] z wielojęzycznego państwa narodowościowego stała się ona państwem o daleko posuniętej konsolidacji narodowej. [...] Owocem tej polityki stała się wreszcie możliwość trwałego porozumienia się Turcji z sąsiadami, którego przykładem jest choćby zawarcie paktu przyjaźni z Grecją, co przy trwaniu przedwojennego chaosu narodowościowego w Tracji i Anatolji Zachodniej byłoby rzeczą nie do pomyślenia.”

specific territory would resolve conflicts between them. For example, a government commission proposed an “exchange of populations” to resolve Jewish-Arab violence in Palestine, but in 1937 Arab resistance forced it to drop the proposal.⁷²

In Europe in the late 1930s Nazi Germany’s expansive ambition triggered further attempts to achieve “national homogeneity.” With this goal in mind, in the spring of 1938, leading French and British politicians proposed to Germany and Czechoslovakia the elimination of German-speaking islands in Bohemia through migration and a revision of the border in Germany’s favor.⁷³ On 15 September 1938, Czechoslovak President, Edvard Beneš, similarly proposed a territorial concession and the compulsory transfer of 1.5 to 2 million Sudeten Germans.⁷⁴

These proposals did not satisfy Adolf Hitler. The Munich Pact signed on 29 September 1938 reflected the commitment of the signatories, the United Kingdom, France, Italy, and Germany, to the ideal of “national homogeneity” by forcing Czechoslovakia to cede the areas based on a “strictly ethnographical determination” with “a right of option into and out of the transferred territories [...] to be exercised within six months,” half the time allowed for resettlement under the Paris Peace Treaties.⁷⁵ Furthermore, the signatories called on Czechoslovakia and Hungary to revise their border along ethnic lines within three months.⁷⁶

Hitler’s goal of building a homogeneous German state went beyond “national homogeneity” to biological “racial” purity through the resettlement of the at least 10 million *Volksdeutsche* residing in eastern Europe, a program called *Heim ins Reich*, to replace undesirable Jews, Slavs, and others. In a speech on 6 October 1939, Hitler echoed the concerns of European statesmen: “Because the whole of East and Southeast Europe is partly filled with untenable fragments of the German nation. It is precisely in them that there is a cause of continued inter-state disturbances. In the age of the nationality principle and the idea of race, it is utopian to believe that one can assimilate these members of a high-quality people without further ado. It is therefore one of the tasks of a far-sighted order of European life to resettle here in order to eliminate at least part of the source of European conflict.”⁷⁷

Hitler’s violent and murderous means of achieving homogeneity did not discredit the goal. In April 1940 Polish Foreign Minister, August Zaleski, commented to the National Council of the Government-in-Exile, “there are a lot

⁷² P. Ther, 2014b, p. 11, 37, 88, 248.

⁷³ Ibidem, p. 87.

⁷⁴ R. Douglas, 2012, p. 18.

⁷⁵ *Munich Pact September 29, 1938*, Art. 6, 7.

⁷⁶ *Munich Pact Declaration*, 1938.

⁷⁷ *Reichstagsprotokolle*, 1939/42, 1, 6 October 1939, p. 56: “Denn der ganze Osten und Südosten Europas ist zum Teil mit nichthaltbaren Splittern des deutschen Volkstums gefüllt. Gerade in ihnen liegt ein Grund eine Ursache fortgesetzter zwischenstaatlicher Störungen. Im Zeitalter des Nationalitätenprinzips und des Rassegedankens ist es utopisch, zu glauben, daß man diese Angehörigen eines hochwertigen Volkes ohne weiteres assimilieren könne. Es gehört daher zu den Aufgaben einer weitschauenden Ordnung des europäischen Lebens, hier Umsiedlungen vorzunehmen, um auf diese Weise wenigstens einen Teil der europäischen Konfliktstoffe zu beseitigen.”

of people who continue to maintain that the political organization of Europe should be based on ethnographic premises,” which he saw as a threat to Poland’s claim to its pre-war eastern border.⁷⁸

In 1940 a group of experts commissioned by the British government to study the desirability of a large-scale exchange or transfer of people concluded that it could be an appropriate way of dealing with the German minority of Poland and Czechoslovakia and restructuring the population of Europe after the war. The chairman of the commission, the historian, Arnold Toynbee, explicitly endorsed the Treaty of Lausanne and its exchange of population.⁷⁹

The Prime Minister, Winston Churchill, agreed. On 12 December 1940 he told his private secretary, “Exchanges of population would have to take place on the lines of that so successfully achieved by Greece and Turkey after the First World War.”⁸⁰ Minority protection had not maintained peace. British Foreign Secretary, Anthony Eden, in a conversation with his private secretary in September 1941 concluded that “minority treaties had been a curse--causing minorities to be often impossibly obstructive and obliging us to intervene perpetually in internal affairs. We thought that next time there should be no minorities. They must opt between exchange and absorption, having no special privileges.”⁸¹

On 10 January 1941 Germany and the Soviet Union, apparently at the request of the latter, agreed to an exchange of population along the lines of the Treaty of Lausanne: Germans from the Baltic States annexed by the Soviets and Lithuanians, Russians, and White Russians from Germany. The eligible individuals were to declare their desire to resettle within two and half months of the agreements, though one might doubt the voluntary nature of the exchange. In the view of the US Chargé in Germany, the Soviet government’s concern was very much in line with that of Western diplomats: the German minority might be manipulated at some later date by Berlin in the same manner as it was in the dismemberment of Czechoslovakia and the partitioning of Poland.⁸²

Following Germany’s attack on the Soviet Union in June 1941, by which it became an ally against Germany, Eden informed the Polish Prime Minister, Władysław Sikorski, on 4 July 1941, “Soviet policy was to favour the establishment of an independent national Polish State. The boundaries of this State would correspond with ethnographical Poland.”⁸³ After a meeting of Sikorski with Churchill and Eden concerning the deportation of Germans out of East Prussia, Eden’s private secretary wrote in his diary, “Anyway we have Hitler’s authority for mass deportation and it may be a solution.”⁸⁴ When Eden met with

⁷⁸ Quoted in W. Kowalski, 1970, p. 165: “jest dużo ludzi, którzy twierdzą w dalszym ciągu, że urządzenie polityczne Europy powinno opierać się na przesłankach etnograficznych.”

⁷⁹ P. Ther, 2014b, p. 37, 102.

⁸⁰ Quoted in English in D. Brandes, 2001, p. 103.

⁸¹ Quoted in English in D. Brandes, 2001, p. 159.

⁸² FRUS, 1941, 1, *General, The Soviet Union*, 1958, p. 126, n. 24.

⁸³ General Sikorski Historical Institute, 1961, p. 116, 141–142.

⁸⁴ Quoted in English in D. Brandes, 2001, p. 159.

the Soviet leader, Joseph Stalin, in Moscow in December 1941, Stalin proposed, in addition to retention of the 1941 Polish-Soviet border, Poland's acquisition of "all the lands up to the Oder [River]" and the transfer of the region's Germans to Germany.⁸⁵ Seemingly in response to Stalin's proposals, in January 1942 the British government requested a major government commission to investigate the "[l]essons to be learnt from past exchanges of populations, particularly the Greco-Turkish exchange and the forced removal of populations by the Germans in the Baltic States and in territory now occupied by Germany."⁸⁶ In July 1942 the British War Cabinet agreed in principle to the transfer of the German population from Poland and Czechoslovakia and so notified their governments.⁸⁷

In December 1942 the Polish government informed the Foreign Office of its territorial demands, including East Prussia, conceding the necessity of the forced resettlement of some of the Germans.⁸⁸ When Eden met with President, Franklin Roosevelt, in Washington in March 1943, the president thought that "the only way to maintain peace [was] to move the Prussians out of East Prussia the same way the Greeks were moved out of Turkey after the war."⁸⁹

At the conference of the Big Three in Tehran on 1 December 1943 during a discussion concerning the Polish territory east of the 1939 German-Soviet border, Stalin disavowed any wish to retain areas inhabited mainly by Poles. President Roosevelt then, perhaps naively, asked if a voluntary transfer of peoples from the mixed areas was possible, and Stalin replied that it was entirely possible.⁹⁰

Stalin favored the resettlement of national minorities. In December 1943 he advised Beneš, who led the Czechoslovak Government-in-Exile, to get rid of all his Germans.⁹¹ Following his meeting with Stalin, Beneš informed US Ambassador W. Averell Harriman that the Soviet government approved of the transfer of the German population from the Sudetenland and an exchange with Hungary of the Slovak and Hungarian populations.⁹²

"[T]he West's vision of postwar Europe was based on a framework of homogenized nation-states."⁹³ In preparation for the Anglo-American conference in Quebec in August 1944, the Committee on Post-War Programs issued a memorandum that regarded the presence of substantial German minorities in various states in Eastern Europe as a problem for the establishment of "equitable" borders, presumably with the ideal of national homogeneity in mind. The Committee saw their transfer to Germany as contributing to the "tranquility" of the states in question, citing Hitler himself as having set an example

⁸⁵ Quoted in A. Noskova, 2000, p. 98.

⁸⁶ Quoted in P. Ther, 2014b, p. 102; H. Lemberg, 1998, p. 388.

⁸⁷ D. Brandes, 2001, p. 402.

⁸⁸ D. Brandes, 1988, p. 406; D. Brandes, 2001, p. 215–217.

⁸⁹ FRUS, 1943, 3, *The British Commonwealth, Eastern Europe, the Far East*, 1963, p. 15.

⁹⁰ FRUS, *The Conferences at Cairo and Tehran, 1943*, 1961, p. 600.

⁹¹ P. Ther, 2001, p. 53; J. Rychlík, T. Marzik, M. Bielik, ed., 1995, p. 622. R. Douglas, 2012, p. 16–38, regards Beneš as the prime mover of the expulsion.

⁹² FRUS, 1943, 3, *The British Commonwealth, Eastern Europe, the Far East*, 1963, p. 732.

⁹³ Ther, 2014b, p. 103

by “numerous forced migrations.” But the Committee recommended against a mass transfer to Germany immediately at the end of the war on purely practical grounds: the German economy could not accommodate the enormous size of the transfer.⁹⁴

In a speech before the House of Commons on 15 December 1944, Churchill confirmed the belief that national homogeneity enhanced international peace when, in defending an “exchange” of minorities, he stated: “There will be no mixture of populations to cause endless trouble. [...] A clean sweep will be made.”⁹⁵ But the initiative for the transfer of German minorities came not from American and British leaders but from the states that Germany had occupied: Poland, Czechoslovakia, and Hungary.

Following Germany’s attack on the Soviet Union in June 1941, Polish communists, who would dominate the Provisional Government of Poland, embraced Polish nationalism. According to Krystyna Kersten, “The word nation, rarely present in the documents and publications of the [Communist Party of Poland], became the word most often used and supplanted all others with social and class content.”⁹⁶ In 1943 a leading member of the Party stated unequivocally, “The rebuilt Polish state will be a nation-state.”⁹⁷ Nationalist grounds undergirded the demands for German territory in the west and north: formerly Polish areas that included a Polish minority.⁹⁸

The issue of Poland’s borders was among the most contentious at the Potsdam Conference of the Big Three, 17 July-2 August 1945. Prior to the conference, the US and the British protested the Soviet handover of German territory to the Polish government. The US sought to limit the “compensation” for Poland’s loss of territory in the East to predominantly Polish areas for the sake of peace and tranquility in Europe, supposedly making Poland more economically viable and reducing the transfer of population.⁹⁹

At the fifth plenary meeting of Stalin, Churchill, and President Harry Truman on 21 July 1945, Churchill also spoke out against the Polish demands on German territory, inaccurately claiming that they exceeded Polish losses in the East. He noted that millions would be moved west across the Curzon Line and millions of others would be moved elsewhere and that these vast transfers of population caused a great shock for his country. In his account of the meeting at Tehran in 1943, he had proposed such transfers to Stalin, “Poland might move westward, like soldiers taking two steps ‘left close.’”¹⁰⁰ He now argued that Germans who fled Poland should be encouraged to return. With insufficient food supply, he

⁹⁴ FRUS, *Conference at Quebec, 1944*, 1972, p. 57.

⁹⁵ W. Churchill, 1944, cols. 1483, 1484.

⁹⁶ K. Kersten, 1989, p. 473: “Słowo naród, rzadko obecne w dokumentach i publicystyce KPP, stało się słowem najczęściej używanym, wyparło wszelkie inne o treściach społecznych, klasowych.”

⁹⁷ K. Kersten, 1996, p. 139.

⁹⁸ See J. Kulczycki, 2016, p. 60–69.

⁹⁹ FRUS, 1960, *The Conference of Berlin (the Potsdam Conference)*, 1945, 1, doc. 510, Briefing Book Paper, 29 June 1945, p. 743–746.

¹⁰⁰ W. Churchill, 1951, p. 361–362.

feared conditions similar to those in the German concentration camps, but on a far wider scale.¹⁰¹

Pragmatic considerations would remain dominant in the minds of the US and British leaders in connection with the transfer of German minorities after the war. The next day Churchill returned to this subject claiming he had grave moral scruples concerning great movements and transfers of populations. But his main concern was the burden the migrants would place on the British zone of occupation in Germany, which he claimed had the smallest supply of food and the densest population. On 25 July 1945, he expressed concern about Germans coming to the British and American zones from Czechoslovakia. According to the notes, he commented, “they brought their mouths with them.”¹⁰²

Ultimately, the Conference’s Final Document No. 383 signed by Stalin, Clement Attlee (who replaced Churchill), and Truman on 1 August 1945 stated, “The Three Governments [...] recognize that the transfer to Germany of German population, or elements thereof, remaining in Poland, Czechoslovakia and Hungary, will have to be undertaken. They agree that any transfers that take place should be effected in an orderly and humane manner.” The rest of the document focused on procedures for the “orderly” transfer but offered nothing on achieving a “humane” transfer.¹⁰³ The invocation of the word “humane” allowed the Big Three to deny responsibility for the necessarily inhumane act of driving millions of people from their homes against their will. As the inhumane conditions of the transport of refugees, particularly during the winter of 1946/47, came under increasing criticism among the American and British public, Britain sought to pause the resettlement at least during winter, but with limited success.¹⁰⁴

Conclusion

The treaties of Paris protected the rights of minorities, supposedly ensuring internal peaceful relations with the majority, enhancing the possibility of assimilation, and depriving a neighboring nation-state with a related titular majority of a justification for intervention. But along with the Treaty of Lausanne, they also legitimized forced migration as a means of achieving national homogeneity.

“The notion of sovereignty rooted in national homogeneity has remained a principle of international politics down to our present day.”¹⁰⁵ During the Yugoslav wars of the 1990s, the Croat leader, Franjo Tudjman, like statesmen before him, cited the success of the Treaty of Lausanne in the “transfer” of the Greek population allowing for Turkey’s “development as a national state.”¹⁰⁶ As a result, forced migration on the model of the Treaty of Lausanne continues

¹⁰¹ FRUS, 1960, *The Conference of Berlin (the Potsdam Conference)*, 1945, 2, p. 212–214.

¹⁰² *Ibidem*, p. 262–263, 383–386; the quote is on p. 383.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 1495.

¹⁰⁴ H. Lemberg, 1998, p. 391.

¹⁰⁵ Weitz, 2008, p. 1341.

¹⁰⁶ Quoted in N. Naimark, 2001, p. 171

to find advocates, even if they do not invoke it by name, despite the deprivation and deaths that the Treaty and its successors have caused, without promoting peace. The tragedy of 12 million Germans forced to leave their homelands in East Central Europe following World War II received considerable attention in the West. But 2.1 million Poles and more than 1.6 million Finns, Ukrainians, Hungarians, Serbs, Croats, Slovaks, Italians, experienced a similar fate during and after the war. Only as refugees arrived in Germany in the summer and fall of 1945 and the Western media featured their misery did the Allies begin to question the borders decided at Tehran, Yalta, and Potsdam, which necessitated forced migration to achieve national homogeneity, but the Western Powers did not retreat. In areas where Stalin had the primary influence, the “transfer” of populations stopped and even reversed in Romania and Yugoslavia after Stalin labeled them as multiethnic rather than homogeneous nation-states.¹⁰⁷

Unlike the treaties following World War I and the role assigned to the League of Nations for the protection of the rights of minorities, the international community established no such procedures after World War II. At the same time, it reaffirmed the right of national self-determination.¹⁰⁸ It may seem that the international community abandoned its commitment to minority rights. But an ultimate goal of that commitment was to foster national homogeneity on the assumption that it promotes peace. The ideal of national homogeneity masquerading as national self-determination remains the main cause of forced migration.

Bibliography

- Biondich M., 2014, *Eastern Borderlands and Prospective Shatter Zones: Identity and Conflict in East Central and Southeastern Europe on the Eve of the First World War*, [in:] *Legacies of Violence: Eastern Europe's First World War*, ed. J. Bohler, W. Borodziej, J. von Puttkamer, Munich, p. 25–50.
- Brandes D., 2001, *Der Weg zur Vertreibung 1938–1945: Plane und Entscheidungen zum “Transfer” der Deutschen aus der Tschechoslowakei und aus Polen*, Munich.
- Brandes D., 1988, *Großbritannien und seine osteuropäischen Alliierten 1939–1943: Die Regierungen Polens, der Tschechoslowakei und Jugoslawiens im Londoner Exil vom Kriegsausbruch bis zur Konferenz von Teheran*, Munich.
- Churchill, W., 1944, Speech to the House of Commons, 15 December 1944 [in:] *Parliamentary Debates, Commons*, 5th Ser. V. 406 H.C. (1944).
- Churchill W., 1951, *The Second World War*, V. 5, *Closing the Ring*, Boston.
- Connelly J., 2020, *From Peoples into Nations: A History of Eastern Europe*, Princeton.
- Davion I., 2021, *The French Position on the Polish Cause in 1918: Historical Borders and Principle of Nationalities*, [in] *The Polish-Lithuanian Commonwealth: History, Memory, Legacy*, ed. A. Chwalba, K. Zamorski, New York; London, p. 319–326.
- Dessberg F., 2020, *France and Italy in the Making of a New Central Europe, 1918–1922: Cooperation and Rivalry*, [in] *Italy in the New International Order, 1917–1922*, ed. A. Varsori, B. Zaccaria, Basel, 59–88.

¹⁰⁷ Ther, 2014b, p. 197–99. Weitz, 2008, p. 1343, notes the forced deportations of around 13 million ethnic Germans, but not of other ethnic groups.

¹⁰⁸ Weitz, 2008, p. 1342–1343.

- Douglas R.M., 2012, *Orderly and Humane: The Expulsion of the Germans after the Second World War*, New Haven.
- Dragostinova, T., 2009, *Navigating Nationality in the Emigration of Minorities between Bulgaria and Greece, 1919–1941*, “East European Politics and Society,” 23 (2), p. 185–212.
- Fink C., 2004, *Defending the Rights of Others: The Great Powers, the Jews, and International Minority Protection, 1878–1938*, Cambridge.
- Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers* (hereafter: FRUS), 1958, 1941, 1, *General, The Soviet Union*, Washington, D.C.
- FRUS, 1963, 1943, 3, *The British Commonwealth, Eastern Europe, the Far East*, 1963, Memorandum by Harry L. Hopkins, Washington, D.C., p. 13–18.
- FRUS, 1972, *Conference at Quebec, 1944*, Washington, D.C.
- FRUS, 1960, *The Conference of Berlin (the Potsdam Conference)*, 1945, I, doc. 510, Briefing Book Paper, 29 June 1945, Washington, D.C., p. 743–747.
- FRUS, 1960, *The Conference of Berlin (the Potsdam Conference)*, 1945, II, Washington, D.C.
- FRUS, 1961, *The Conferences at Cairo and Tehran, 1943*, Washington, D.C.
- FRUS, 1943, *The Paris Peace Conference, 1919*, 3, Washington, D.C.
- FRUS, 1946, *The Paris Peace Conference, 1919*, 6, Washington, D.C.
- General Sikorski Historical Institute, 1961, *Documents on Polish-Soviet Relations 1939–1945*, V. 1, 1939–1943, London.
- Hirschon R., 2003, *The Consequences of the Lausanne Convention: An Overview*, [in] *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, ed. R. Hirschon, New York, p. 13–20.
- Kersten K., 1989, *Polska – państwo narodowe. Dylematy i rzeczywistość*, [in] *Narody. Jak powstały i jak wybiły się na niepodległość*, ed. M. Kula, Warszawa, p. 442–477.
- Kersten K., 1996, *The Polish-Ukrainian Conflict under Communist Rule*, “Acta Poloniae Historica,” 73, p. 135–151.
- Kowalski W.T., 1970, *Walka dyplomatyczna o miejsce Polski w Europie (1939–1945)*, 3rd rev. ed., Warszawa.
- Krynski A., 1931, *Tendencje rozwojowe ludności Polski pod względem narodowościowym i wyznaniowym w dobie powojennej*, “Sprawy Narodowosciowe,” 5 (1), p. 18–60.
- Kulczycki J.J., 2016, *Belonging to the Nation: Inclusion and Exclusion in the Polish-German Borderlands, 1939–1951*, Cambridge, MA.; London.
- Lemberg, H., 1998, “*Ethnische Sauberung*”: Ein Mittel zur Losung von Nationalitätenproblemen?, [in] *Mitunbestechlichen Blick... Studien von Hans Lemberg zur Geschichte der böhmischen Länder und der Tschechoslowakei; Festgabe zu seinem 65. Geburtstag*, ed. F. Seibt, Munich, p. 377–396.
- Macartney C.A., 1968, *National States and National Minorities*, New York.
- M. Marelja, O. Pilipović, M. Ahtik, 2022, *The Protection of Minorities at the Paris Peace Conference (1919–1920)* [in] *Postwar continuity and new challenges in Central Europe, 1918–1923: the war that never ended*, ed. T Pudlocki, K. Ruszala, New York, p. 35–51.
- Naimark N.M., 2001, *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, Cambridge, MA; London.
- Noskova A.F., 2000, *Migration of the Germans after the Second World War: Political and Psychological Aspects*, [in] *Forced Migration in Central and Eastern Europe, 1939–1950*, ed. A.J. Rieber, London.
- Phelps N., 2020, *What’s the Problem with Woodrow Wilson?*, “Austrian Studies Newsmagazine,” 32 (2), p. 11–12.

- Pratt V, 2014, *Tying Up the Loose Ends of National Self-Determination: British, French, and American Experts in the Peace Planning, 1917–1919*, “The Historical Journal,” 57 (3), p. 727–750.
- Rychlik J., Marzik T., Bielik M., ed., 1995, *R. W. Seton-Watson and His Relations with the Czechs and Slovaks: Documents/Dokumenty, 1906–1951*, Prague; Martin.
- Smith L.V., 2022, *The Politics of Recognition at the Paris Peace Conference* [in] *Postwar continuity and new challenges in Central Europe, 1918–1923: the war that never ended*, ed. T Pudlocki, K. Ruzsala, New York, p. 9–34.
- Temperley H.W.V., ed, 1921, *A History of the Peace Conference at Paris, V: Economic Reconstruction and Protection of Minorities*, London.
- Ther P., 2001, *A Century of Forced Migration: the Origins and Consequences of ‘Ethnic Cleansing’* [in] *Redrawing Nations: Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944–1948*, ed. P. Ther., A. Siljak, Lanham, MD, p. 43–72.
- Ther P., 2014a, *Pre-negotiated Violence: Ethnic Cleansing in the ‘Long’ First World War*, [in] *Legacies of Violence: Eastern Europe’s First World War*, ed. J. Bohler, W. Borodziej, J. von Puttkamer, Munich, p. 259–284.
- Ther P., 2014b, *The Dark Side of Nation-States: Ethnic Cleansing in Modern Europe*, translated from German by C. Kreutzmuller, New York.
- Throntveit T., 2011, *The Fable of the Fourteen Points: Woodrow Wilson and Self-determination*, “Diplomatic History,” 35 (3), p. 445–481.
- von Frenzt R., 1999, *A Lesson Forgotten: Minority Protection under the League of Nations. The Case of the German Minority in Poland, 1920–1934*, New York.
- Venizelos E., 1919, *Greece before the Peace congress of 1919; a memorandum dealing with the Rights of Greece*, New York.
- von Puttkamer J. 2014, *Collapse and Restoration: Politics and the Strains of War in Eastern Europe*, [in] *Legacies of Violence: Eastern Europe’s First World War*, ed. J. Bohler, W. Borodziej, and J. von Puttkamer, Munich, p. 9–23.
- Weitz E., 2003, *Century of Genocide : Utopias of Race and Nation*, Princeton
- Weitz E., 2008, *From the Vienna to the Paris System: International Politics and the Entangled Histories of Human Rights, Forced Deportations, and Civilizing Missions*, “American Historical Review,” 113 (5), p. 1313–1343.
- Weitz E., 2015, *Self-Determination: How a German Enlightenment Idea Became the Slogan of National Liberation and a Human Right*, “American Historical Review,” 120 (2), p. 462–496.
- Wolff L, 2020, *Woodrow Wilson and the Reimaging of Eastern Europe*, Stanford.
- Internet Sources
- Convention between Greece and Bulgaria respecting Reciprocal Emigration, signed at Neuilly-sur-Seine the 27th November 1919*, http://www.pollitecon.com/html/treaties/Convention_Between_Greece_And_Bulgaria_Respecting_RecAprocal_Emigration.htm, accessed 29 Nov. 2021.
- Convention concerning the Exchange of Greek and Turkish Populations*, 1921, <http://www.hri.org/docs/straits/exchange.html>, accessed 29 Nov. 2021.
- Declaration Concerning the Protection of Minorities in Albania (Geneva, October 2, 1921)*, <http://www.forost.ungarisches-institut.de/pdf/19211002-1.pdf>, accessed 29 Nov. 2021.
- Fridtjof Nansen*, “Britannica Academic,” <https://www.britannica.com/biography/Fridtjof-Nansen/Statesman-and-humanitarian>, accessed 29 Nov. 2021.
- Lenin V.I., 1916, *The Socialist Revolution and the Right of Nations to Self-Determination* [in] *Collected Works*, 22, *December 1915-July 1916*, pp. 143–156, Moscow, <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1916/jan/x01.htm>, accessed 29 Nov. 2021.

- Minorities Treaty between the Principal Allied and Associated Powers (The British Empire, France, Italy, Japan, and the United States) and Poland, signed at Versailles (28 June 1919)*, <http://ungarisches-institut.de/dokumente/pdf/19190628-3.pdf>. accessed 29 Nov. 2021.
- Munich Pact Declaration*, 1938, <https://avalon.law.vale.edu/imt/munich3.asp>. accessed 29 Nov. 2021.
- Munich Pact September 29, 1938*, <https://avalon.law.vale.edu/imt/munich3.asp>. accessed 29 Nov. 2021.
- Reichstagsprotokolle*, 1939/42, 1, 6 October 1939, http://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt2_n4_bsb00000613_00057.html. accessed 29 Nov. 2021.
- Robson L., 2019, *Some Thoughts on the Origins of the Post- WWI Minorities Regime*, <https://networks.h-net.org/node/3911/discussions/5403423/some-thoughts-origins-post-wwi-minorities-regime>, accessed 29 Nov. 2021.
- Treaty between the Principal and Allied Associated Powers and Czechoslovakia, signed at Saint-Germain-en-Laye, September 10, 1919*, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv13/ch30>, accessed 29 Nov. 2021.
- Treaty between the Principal Allied and Associated Powers and Roumania, signed at Paris, December 9, 1919*, <http://www.worldlii.org/int/other/LNTSer/1921/63.html>. accessed 29 Nov. 2021.
- Treaty between the Principal Allied and Associated Powers (The British Empire, France, Italy, Japan and the United States) and the Serb-Croat-Slovene State, signed at Saint-Germain-en-Laye (1919, 10 September)*, <http://www.forost.ungarisches-institut.de/pdf/19190910-3.pdf>. accessed 29 Nov. 2021.
- Treaty concerning the Protection of Minorities in Greece, signed at Sevres, August 10, 1920*, <http://www.forost.ungarisches-institut.de/pdf/19200810-2.pdf>. accessed 29 Nov. 2021.
- Treaty of Peace Between the Allied and Associated Powers and Bulgaria, and Protocol and Declaration signed at Neuilly-sur-Seine, 27 November 1919*, https://www.bvu.edu/mdex.php/Section_I_-_ARTICLES_1_-_120#Treaty_of_Peace_Between_the_Allied_and_Associated_Powers_and_Bulgaria.2C_and_Protocol_and_Declaration_signed_at_Neuilly-sur-Seine.2C_27_November_1919. accessed 29 Nov. 2021.
- Treaty of Peace Between The Allied and Associated Powers and Hungary And Protocol and Declaration, Signed at Trianon June 4, 1920*, https://www.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Trianon. accessed 29 Nov. 2021.
- The Treaty of Peace between the Allied and Associated Powers and Turkey, signed at Sevres, August 10, 1920*, https://www.lib.byu.edu/index.php/Section_I_Articles_1_-_260. accessed 29 Nov. 2021.
- Treaty of Peace between the Principal Allied and Associated Powers and Austria (signed at Saint-Germain-en-Laye, 1919, 10 September)*, <http://www.forostunga.risches-inst.it.ut.de/pdf/19190910-1.pdf>. accessed 29 Nov. 2021.
- Treaty of Peace with Germany (Treaty of Versailles)*, 1919, https://www.census.gov/history/pdf/treaty_of_versailles-112018.pdf. accessed 29 Nov. 2021.
- Treaty of Peace with Turkey Signed at Lausanne, July 24, 1923*, https://www.lib.bvu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne. accessed 29 Nov. 2021.
- W. Wilson, 1918, *Fourteen Points*, <https://www.britannica.com/event/Fourteen-Points>. accessed 29 Nov. 2021.

Frédéric Dessberg*
Guer

France and the Treaty of Riga: The Problem of Guaranteeing the Eastern Border of Poland

Abstract

Seen from Paris, the Treaty of Riga brought a welcome end to the Soviet-Polish war and completed the drawing of Europe's new borders. However, there remained no guarantee of stability in Eastern Europe. From 1918, successive French governments supported a 'strong Poland' to further their strategic aims in Europe. But both French and Polish diplomatic archives reveal the crux of the problem: the Treaty of Riga could sow the seeds of future conflicts with Russia (still considered a European power). Moreover, the events of the early 1920s jeopardized the relationship between Poland and Lithuania. For these reasons France remained unwilling to guarantee the boundaries that issued from the Treaty of Riga and was similarly reluctant to support Warsaw's regional plans.

Keywords: diplomacy, Polish-soviet war, Polish eastern borders, Quai d'Orsay, peace negotiation.

Słowa kluczowe: dyplomacja, wojna polsko-sowiecka, polskie granice wschodnie, Quai d'Orsay, negocjacje pokojowe

Introduction

Many historians now believe that the borders in Central and Eastern Europe are the result of a kind of civil war that shook the region between 1918 and 1923,¹ and that Poland was at the heart of violence and destruction that lasted until after the end of the First World War.² This civil war took place within the context of wider revolutionary upheavals, but the issue of Europe's borders played a significant role in the conflict that lasted from the signing of the peace treaties until the diplomatic recognition of these borders during the 1923 Conference

* Paris 1 Panthéon-Sorbonne University, e-mail: freddessberg@yahoo.fr, ORCID: 0000-0002-6424-7972.

¹ See for instance R. Gerwarth, 2016.

² J. Böehler, 2018.

of the Ambassadors. Among the treaties, the March 1921 Treaty of Riga meant the completion of the implementation of the European system initiated at the Paris Peace Conference. It also completed the fixing of borders in Europe (except the borders with Turkey) by solving a question left unresolved by the Treaty of Versailles. The latter only provided the following in article 87: “The borders of Poland which are not specified by the present treaty will be determined later by the principal Allied Powers”. This clause showed that a difference existed between borders drawn by law in Western Europe and borders drawn by the result of military operations in Eastern Europe. It was also a sign of the relative nature of the new European order before the Conference of Ambassadors solidified the Polish claims to territory as *faits accomplis* in March 1923 with the recognition of the Western borders of Soviet Russia.

Yet, a problem remained. From the French point of view, the recognition of the borders did not include a guarantee of Poland’s eastern borders, nor the will to intervene in case of a conflict, since France was not a signatory of the treaty. The French government took this ambiguous position in early 1921 and maintained it as the official one in the following years. This was understandable within the frame of the “special relationship” between France and Poland in the early 1920s. Indeed, the Polish alliance was crucial to Paris as far as the German threat was concerned, and the French leaders felt the obligation to support it. However, the point was to avoid any involvement in a conflict in the European peripheral area or, in other words, in a region where France had interests but that remained secondary in importance. Moreover, the Eastern European area remained unstable in the eyes of French diplomats, due to arguments about borders and revolutionary troubles. This situation can explain the extreme cautiousness of the French towards this “European neighborhood” during the 1920s and even after.³ Paris worried about the safety of the new Polish state, but it was impossible to forget the huge presence of its dangerous neighbor: the Russian power had not completely disappeared. It was expected to return to Europe, one day or another. Studying the French attitude toward this issue is thus an enlightening example of both converging and diverging interests between two allied powers.

The issue of Poland’s eastern borders, from the Conference of Spa to the Polish-Soviet preliminary peace negotiation (July-October 1920)

The Allied trusteeship on the Polish borders

The issue of the Polish eastern border was not only the responsibility of Poland and neighboring countries since the works of the Paris Peace Conference had resulted in a proposition for a definition of the border in April 1919. On December 8 of that same year, the delegates of the Inter-Allied Supreme Council had accepted the proposition. This boundary line became the so-called line of Spa, also called the “Curzon line” at the Conference of Spa, in July 1920. Before the

³ F. Dessberg, 2011, p. 337–351.

establishment of the future border - its recognition by the main Allied and Associate states – this decision only meant a right given to Poland to administrate the territories of the former Russian Empire east of the line. The aim was to give economic advantages to Poland, a rebuilt state that, according to the wishes of the French leaders, needed to be “viable and strong”. Consequently, the line could include non-Polish populations, for instance in the surroundings of Białystok, but the Poles disagreed with some of its aspects: particularly given the fact that the territory between Vilnius (Wilno) and Grodno was in Lithuania.

The Conference of Spa took place at a critical moment for Poland, in early July 1920, when the counter-offensive of the Red Army jeopardized the very existence of the new state. On July 9 and 10 in Spa, the representatives of Great Britain, France and Italy received the Polish Prime Minister, Władysław Grabski, asking for their help. David Lloyd-George demanded in return that Poland abandoned its “imperialist and annexationist policy”. Consequently, an agreement was reached, that the Polish troops would withdraw to the line of 8 December 1919, that Warsaw would renounce the Vilnius region and that the situation of Eastern Galicia would be decided by a further peace conference, under British auspices.⁴ The French President of the Council and Minister of Foreign Affairs, Alexandre Millerand, was worried about the security of Poland and his politics generally showed a strong support to Warsaw. However, he did nothing to counter Lloyd George’s decisions.⁵ Then Lord Curzon sent a note to the Soviets, on July 11, extending the December 8 line to Galicia. Meanwhile, Lithuania took advantage of the Soviet-Polish War and occupied the area of Suwałki before signing an armistice with Moscow on July 12, 1920. According to this agreement, the Soviets recognized the Lithuanian sovereignty over Vilnius, a capital of the new state.

A few days later, in Spa, Millerand and Lloyd-George decided to send a diplomatic and military mission to Poland. The French ambassador in Washington, Jean-Jules Jusserand, and the British ambassador in Berlin, Lord Vincent d’Abernon, headed the mission, with General Maxime Weygand, Foch’s Chief of Staff. This military aspect was important to the French who did not think of any armistice, unlike the British Government. The inter-allied mission was supposed to inform and advise the Polish Government.⁶ It was a rather symbolic initiative⁷ but one whose main objective was to control the Polish political and military behavior against Soviet Russia; still, it turned out to be helpful, especially due to Weygand’s military advice. Meanwhile, Lloyd-George suggested a peace conference in London and proposed British mediation to Prime Minister Grabski.

At the time London and Paris were at loggerheads regarding the stance that the threatened Polish state should adopt. The British Prime Minister considered Soviet Russia to be a future commercial partner, and his aim was to make peace as quickly as possible. However, signing peace with Moscow was possible only at Poland’s expense. On the contrary, Millerand was still waiting for the collapse

⁴ J. Borzecki, 2008, p. 78.

⁵ M. Wołos, 2011, p. 327–335.

⁶ J.-R. Potocki, F. Guelton, M. Grąbczewska, 2020, p. 178.

⁷ D. Szymczak, 2015, p. 33–58.

of the Bolshevik regime. The French aim was to involve the British in the defense of Poland (the inter-allied mission was supposed to help), while London wanted to involve the French in a peace conference including Poland and Soviet Russia.⁸

At this moment, the French political and military circles unanimously wanted to support General Pyotr Wrangel, who was leading the «White» troops in Ukraine,⁹ with war supplies. The French government hoped to bring Poland and Wrangel's Russia together while trying to dissuade the Poles from bothering the Russians too much with their territorial claims. By recognizing Wrangel's government on August 10, Paris showed its will to form a common anti-Bolshevik front bringing together White Russians, Poles, Ukrainians, Romanians, and Hungarians.¹⁰ It favored the building of a unified Russian state with which it would be possible to maintain normal relations. This policy was carried out until the fall of 1920.¹¹ The French archives also show that at that time, the French leaders had chosen to support Wrangel's offensive in order to relieve the Polish front and obtain a position of strength to negotiate with the Bolsheviks.¹² However, since the British received the Soviet conditions for peace, they strongly recommended the Poles to accept them, without consulting the French. In his turn, Millerand decided to go ahead with the *de facto* recognition of General Pyotr N. Wrangel's regime.

France between support for Poland and return to alliance with Russia

The loss of the Russian ally was only temporary in the eyes of the French politicians, diplomats, and military. After the mid-August battle on the Vistula, the Quai d'Orsay wanted a Romanian participation in an offensive against the Bolsheviks. At the same time, it was also trying to restrict Józef Piłsudski's territorial ambitions and to not allow the Polish troops to enter non-Polish territories. Millerand, who wanted the White Russians to be reassured about Polish territorial ambitions, warned Warsaw against any further extension to the East. He also advised an agreement with Wrangel.¹³ However, he had not accounted for the Polish reticence in this regard. For a long time, Józef Piłsudski had refused to listen to the French and British demands to join Polish and Russian forces against the Red Army, because he knew that White Russian victory would result in the return of Poland's borders to those of the former Russian Empire.¹⁴ Moreover, the French leaders sometimes disagreed with each other about the organization of the anti-Bolshevik alliance. Foch wanted to join the Russian and Polish forces

⁸ M.J. Carley, 1980, p. 410–425.

⁹ General Weygand transmitted the Russian claim to the Quai d'Orsay and Millerand supported it. *Documents diplomatiques français (D. D. F.)* 1920, t. 2, doc. n° 92, note from General Maxime Weygand to Alexandre Millerand, June 9, 1920, 1997, p. 119–120.

¹⁰ *D. D. F.* 1920, t. 2, *op. cit.*, doc. n° 175, telegram from Alexandre Millerand to Hector de Panafieu (the French diplomatic representative in Warsaw), July 4, 1920, p. 225.

¹¹ G.-H. Soutou, 2005, p. 765.

¹² *DDF*, 1920, t. 2, *op. cit.*, doc. n° 269, from Field-Marshal Ferdinand Foch to A. Millerand, August 4, 1920, p. 379–380.

¹³ *D. D. F.*, 1920, t. 2, *op. cit.*, doc. n° 421, Millerand to Panafieu, September 2, 1920, p. 547–548.

¹⁴ M. Wołos, 2011, *op. cit.*, p. 330.

under French command, as Wrangel had requested. On the contrary, the Quai d'Orsay was reluctant to any direct involvement of the French High Command because Wrangel's situation was "too precarious" and the military operations in Southern Russia were still "too hazardous."¹⁵

Moreover, the French diplomacy feared that the Red Army might defeat Wrangel during the winter and then attack Poland in springtime. This is partly why Maurice Paléologue, Secretary-General of the Quai d'Orsay, encouraged the Poles to delay the conclusion of peace with Soviet Russia. In such a way, the Franco-Polish negotiation for an agreement with Wrangel was destined to fail, as the Quai d'Orsay advised Warsaw to remain cautious vis-à-vis the White Russians, while the Polish Government demanded French support and Wrangel's consent for its annexationist policy.¹⁶ The French proposal for a joint offensive did not succeed, as Romania refused to participate, but separate bilateral talks continued between representatives of Wrangel and the French and Polish Governments.

At the end of September, despite the doomed French efforts to support Wrangel's action against the Soviet Government, Millerand's successor, Georges Leygues, was still banking on a unified Russia based on Wrangel's authority. The objective was to re-engage with Russia, which would settle its old debts. Therefore, the best way was to delay the opening of talks between Warsaw and Moscow. The French policy finally changed when Maurice Paléologue resigned from his post in late September 1920. After the Millerand-Paléologue duo, when Philippe Berthelot again became Secretary-General of the Quai d'Orsay, the French policy became more defensive. Financial help for Wrangel was no longer possible.

However, the primary French concern remained to save Poland. The Poles were essential to the preservation of the Versailles settlement in the East. The most important aspect of French efforts to help Poland was not only military support but also the recognition of Wrangel, while London was pressing for the acceptance of a Soviet peace. The French solution – the creation of a "useful diversion" in southern Russia destined to draw Soviet troops from the Polish front – had failed.

The Polish Government understood France's less offensive policy. For the moment, Poland had to be moderate in the setting of its eastern border. Philippe Berthelot explained this point to Eustachy Sapieha, the Polish Minister of Foreign Affairs, on February 10, 1921: "Russia will sooner or later reconstitute itself as a great federal or unitary power, and Poland will find itself crushed between Germany and Russia, if it has not obtained, by its moderation, the acceptance of its existence within its legitimate ethnographic borders."¹⁷

¹⁵ *D. D. F.*, 1920, t. 2, *op. cit.*, doc. n° 453, Maurice Paléologue, Secretary-General of the French Ministry of Foreign Affairs, September 12, 1920, p. 587–588.

¹⁶ M.J. Carley, 1980, *op. cit.*, p. 421.

¹⁷ *D. D. F.*, 1921, vol. 1, note by Philippe Berthelot, February 10, 1921, p. 158.

Poland at the heart of a Baltic region between Germany and Soviet Russia (October 1920-early 1921)

The key to understanding the French attitude towards Poland's eastern border is the question of Lithuania and the Baltic States. For the Allied powers, the main threat for Poland resided in the prospect of a Russian or German domination of Lithuania. Another important point is that a real Lithuanian independence was hard to imagine, at least for the French, because of German and Russian influence. This state of mind must be taken into account in order to understand the ambiguity of the French position in the dispute between Poland and Lithuania.

Vilnius and the possibility to set Lithuania in the «Polish orbit»

For the Polish authorities, Lithuania was important for the security of Poland. The possibility of a Soviet or German domination of the Baltic country could justify Polish intervention or, at least, Polish influence. The British representative in Warsaw explained it thus: "They (the Poles) have no objection to the independence of an ethnographic Lithuania but they feel that it is vital to their safety that such a State should revolve within the Poles' orbit."¹⁸

However, the situation was different concerning Vilnius, since the city was unquestionably Polish, at least in the Polish eyes. What sort of solution could address the question of the place of Lithuania: should it exist within a Baltic confederacy or in an enlarged Poland? Moreover, since the Polish-Lithuanian conflict took place in the German and Russian spheres of influence, Lithuania and the other Baltic States seemed to occupy the place of a buffer zone in the aftermath of the First World War. The Lithuanians could face difficulties with the Germans and the Russians, and with the Poles as well and, therefore, could end up in a compromising situation in the eyes of Paris.¹⁹

After the Polish victory on the Vistula, the Lithuanians and the Poles had still not reached a compromise. In early September 1920, they were even fighting around Suwałki. Facing such a situation, the Polish Minister of Foreign Affairs, Eustachy Sapieha, appealed to the League of Nations to set the border. He made the argument that this was necessary in order for the Poles to recover the territory that was under attack by the Lithuanians with the help of the Red Army. He simply demanded its plain restitution, without any international arbitration.²⁰ The French leaders had no other option but to support their Polish ally. Nevertheless, they remained afraid that Warsaw might become involved in something that could stir up the conflict with Russia. That is what Georges Leygues, the French Minister of Foreign Affairs, summarized in a phrase, on the eve of the Riga peace talks: "France will never lose sight of the essential

¹⁸ *Documents on British Foreign Policy (D. B. F. P.), 1919-1939*, First Series, vol. XI, London, HMSO, 1961, Sir H. Rumbold to Earl Curzon, n° 172, January 26, 1920, p. 200.

¹⁹ J. Gueslin, 2004, p. 128. According to the author, the French diplomats were convinced that Lithuania was «a bridge to favor the alliance between Germany and the Soviet Union».

²⁰ A.E. Senn, 1966, p. 36-37.

interests of her Polish ally and of the restoring of the general peace to which it is steadfastly attached.”²¹

This stance was predicated on an assumption of cautiousness by the Polish government, whose soldiers have driven back the Red Army and, according to Paris, Warsaw had to admit the necessity:

“to be moderate and fair in victory, to content itself of its unquestionable ethnographic borders in order not to irremediably offend Russian patriotism and (in accordance with Mr Grabski’s promises in Spa) to respect equally the borders of Lithuania and its capital Vilnius in order to encourage this country towards Poland, and thus to complement the system of union of the Baltic States, instead of repulsing it towards the Bolsheviks or the Germans.”²²When the October 7 Suwałki agreement was reached, a demarcation line was laid down, under the aegis of the Council of the League. A ceasefire was also decided. This “Arrangement” drawn up in French kept Vilnius in Lithuania. An Allied Military Commission had been created in September, with French colonel Chardigny as Chairman. It was sent to Lithuania when, on October 9, the Polish General, Lucjan Żeligowski, crossed the demarcation line with his troops and began to occupy the Vilnius territory. He then declared the birth of “Central Lithuania” (*Litwa Środkowa*), a district that joined Poland. The French and the British were caught unprepared, Paris having even assured Lithuanian diplomats that the Poles had positively guaranteed that they would not carry out any movement towards Vilnius.²³ The Allies demanded a disavowal of the capture of Vilnius from the Polish government, particularly because it undermined the prestige of the League. However, this demand failed to take into account the Polish determination as it overestimated the influence of the Allies on Poland.²⁴

French diplomats severely criticized the Polish-Russian talks in Riga, as well as the capture of Vilnius, as they feared that the negotiation could be an opportunity for the Poles to spread their domination from Vilnius to the whole country.²⁵ Hector de Panafieu, the French representative in Warsaw, criticized the “Polish megalomania”, visible in Pilsudski’s desire to reconstitute Poland within its 1772 borders. The Quai d’Orsay instead advised respect for the borders of Lithuania and Vilnius, in order to incline the country towards Poland and thus complete the system of union of the Baltic States, instead of repulsing it back towards the Bolsheviks. The French government had no intention

²¹ *D. D. F. 1920*, t. 3, doc. n° 23, Georges Leygues to Hector de Panafieu (Warsaw), October 1, 1920, Bruxelles, P.I.E. Peter Lang, 2003, p. 28.

²² *Ibid.*, p. 29–30. What the French diplomats and military personnel generally called «ethnographic Poland» was in fact the regions mainly inhabited by the Polish speaking and Catholic people. The French diplomats and military were extremely mistrustful towards Pilsudski’s federalist ambitions.

²³ A.E. Senn, 1966, *op. cit.*, p. 47.

²⁴ *D. D. F. 1920*, vol. 3, *op. cit.*, doc n° 79, Leygues to Panafieu, October 16, 1920, p. 111–112.

²⁵ *Ibid.*, n° 51, H. de Panafieu to G. Leygues, October 8, 1920.

of guaranteeing the border that would result from any treaty because Germany remained its priority. Moreover, French leaders wanted to avoid being drawn into a conflict provoked by a revanchist Russia. They preferred to calm relations between Poland and its neighbors.

Paris and the Baltic Entente

The Council of the League examined the Polish and Lithuanian arguments, expressing support for the principle of the rights of minorities, but the Poles put forward historical and ethnic arguments with regard to the Polish population of Vilnius. The council recommended a consultation of the population, which did not take place. Paris believed that the ballot could be favorable to the Poles and that the result would encourage the Lithuanians to accept the idea of a federation. Beyond this, the Baltic States could join a federation headed by Poland. In fact, the group of Baltic countries could hardly constitute a bloc of buffer states because of their lack of homogeneity. Lithuanians, unlike Estonians and Latvians, had to find support against Poland in both Berlin and Moscow. The *de jure* recognition of Lithuania remained suspended in the works of the League of Nations, while Estonia and Latvia obtained their diplomatic recognition following France's initiative, at the end of January 1921.²⁶ For the Quai d'Orsay, the Lithuanian boundaries remained temporary, the relations with Poland were unstable, in addition to the Memel issue. The French intention was then to exert pressure over Lithuania in order to make it accept a "narrow union" with Poland.²⁷

In January 1921, the French diplomacy changed tact, fearing an obligation to intervene in the possible resumption of the Polish-Soviet war. Paris had asked for the recognition of Latvia in late December 1920. At this time, General Niessel, who headed the French military mission in Poland, was describing the Polish military weakness. At the Quai d'Orsay, Philippe Berthelot was now convinced that the Soviet regime would last under the shape of a "great federal power". In those circumstances, the Baltic countries should join Poland for their mutual defense against the Soviet and German influences.²⁸ The Inter-Allied Conference recognized Estonia and Latvia at the end of January 1921, but not Lithuania because of the Polish-Lithuanian dispute.

When the Riga peace treaty was signed, returning to a Greater Russia or Greater Poland was impossible, but the borders remained susceptible to be used as a pretext for launching a new conflict, at the very moment when Poland was officially becoming the ally of France through the February 1921 French-Polish military agreement. In this context, Aristide Briand, who headed the French diplomacy at this moment, could not afford to allow Lithuania a victory in the Vilnius issue. He wrote to Léon Bourgeois, chairman of the French delegation in Geneva: "The French Government cannot intervene in Warsaw in order

²⁶ *D. D. F., 1921*, t. 1, Bruxelles, P.I.E. Peter Lang, 2004, doc. n° 41, Aristide Briand (Minister of Foreign Affairs) to M. de Sartiges (Kovno/Kaunas), January 26, 1921, p. 63.

²⁷ *Ibid.*, doc. n° 50, Briand to de Sartiges, January 29, 1921, p. 77.

²⁸ *Ibid.*, note by Berthelot, February 10, 1921, p. 158.

to impose conditions clearly opposed to the Polish national interest, as well as to the interests of France.”²⁹

This was mainly due to the bonds that Kaunas had with Berlin and Moscow. The Quai d’Orsay above all favored a consolidation of Poland thanks to the constitution of a federal structure, which would leave Vilnius to Lithuania, in order to avoid any rapprochement between the latter and Germany or Soviet Russia. Paris was moving toward the solution, if not a recognition of the *fait accompli*, of at least autonomy for Vilnius inside a federation. The latter was the best solution for French diplomacy as the Quai d’Orsay could hardly imagine an independent Lithuania: the country was doomed to fall under the domination either of the Germans or the Bolsheviks.³⁰ This is why Paris apparently supported the Polish federalist cause, all the while condemning it. This position can seem surprising since Paris had been supporting the Polish National Committee headed by Roman Dmowski from the beginning. In fact, the capture of Vilnius by the Polish federalists served the cause of the nationalists who demanded the inclusion of the city in a national state. The Riga negotiations between the Soviet and Polish delegations, at the same time, ratified the solution of a state of a clear Polish national domination and thus challenged the federalist solution.³¹ In any way, Stanisław Grabski, who led the Polish delegation, was there to fulfill the ambitions of the National Democrat government against Piłsudski’s federalist aims.

The most important point, even for Roman Dmowski, was to remove Lithuania from German influence, even by annexing territories where Poles represented a minority. Therefore, the French principle of a group of nation-states in the Baltic area could be implemented. But Paris kept the conviction that Vilnius would remain a long-lasting bone of contention. The Hymans Plan that aimed to give a status of autonomy for Vilnius within Lithuania was rejected in Geneva in early 1922. The Polish Sejm voted for the annexation of Central Lithuania, imposing Dmowski’s nationalist model.³²

The Treaty of Riga in the European order: French certainties and hesitations

The peace settlement of March 18, 1921 was territorially advantageous for the Poles. It ratified the solution of a state dominated by ethnic Poles and challenged Piłsudski’s federalist solution. The border was further east than the Curzon Line, the Soviet ambitions had been stopped dead in their tracks, but the Ukrainian claims were not satisfied, and the Lithuanians remained hostile to Poland. This did not encourage the Allies to recognize the borders, as they considered themselves the guardians of the border issues from the conference of Spa.

²⁹ D. D. F., 1921, t. 2, doc. n° 218, Briand to Bourgeois, September 28, 1921, Bruxelles, P.I.E. Peter Lang, 2005, p. 331.

³⁰ J. Gueslin, 2004, *op. cit.*, p. 236.

³¹ T. Snyder, 2003, p. 57–59.

³² Olivier Lowczyk, 2003, p. 247.

Riga and the French-Polish alliance

Meanwhile, France ended its military presence in Russia and its support for White Russians, helping to evacuate Wrangel's troops from the Crimea. In the words of the French Vice-Admiral de Bon, who commanded the Fleet in the Black Sea: "The lack of cohesion between the Allies in their policy and their lack of decisiveness have brought a complete ruin of their hopes in Russia."³³

On February 21, 1921, a military convention was signed in Paris between the French and the Poles, preceding a political convention. From the French point of view, the main advantage of the alliance was to prevent German revanchism much more than to protect Poland against a Soviet aggression. Moreover, it was signed thanks to the will of the political leaders, Alexandre Millerand and Aristide Briand, against the advice of the military. Numerous examples bear witness to the French reluctance to get involved in the protection of Poland against an eastern threat. For instance, General Buat, Head of the French High Command, wrote in his diary, dated February 17, 1921: "We cannot say that when Poland fights against the Soviets, we will *ipso facto* declare war on the Soviets."³⁴

The French General was referring to a visit by General Kazimierz Sosnkowski to Foch's home, during which the Polish Minister of War aimed to discuss the details of the text of the convention that was to be signed. He also wanted to obtain assurances regarding the French military support in case of war. As Buat had to admit, Paris was in a position neither to assure the security of the terrestrial and naval communications between France and Poland, nor to protect the Polish coasts against an attack or an enemy landing.³⁵

Indeed, in the text of the February 1921 military convention, Paris refused the obligation to declare war on Soviet Russia in the case of it being at war with Poland, thus following the counter-project written two weeks before by Field-Marshal Foch.³⁶ In the preamble, both the Polish and French governments agreed to maintain the treaties signed in common but also to respect those that they would be led to recognize respectively. Paris thus kept its right to abstain from the recognition of the Polish-Russian border, which was under negotiation at that very moment, a few weeks before the signing of the Treaty of Riga.³⁷

It is obvious that Paris was guided by its German obsession in the negotiation of the Franco-Polish military alliance. It is fair to add that the French military were also reluctant to promise a strong support in the case of a Soviet attack on Poland. But the political and military alliance had a political and geopolitical meaning. Only a couple of weeks after the Franco-Polish military convention, a defensive alliance was concluded between Poland and Romania, on March 3,

³³ DDF, 1920, t. 2, *op. cit.*, doc. n° 368, letter from Vice Admiral de Bon to M. Landry (Minister of the Navy), December 16, 1920, p. 518–524.

³⁴ Général E. Buat, 2015, p. 991.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ Service Historique de la Défense. Département de l'Armée de Terre (SHD/DAT), 4 N 93, dossier 1, February 10, 1921.

³⁷ A. Ajnenkiel, 2001, p. 209–222.

1921. Almost simultaneously, the Little Entente took shape, rallying Czechoslovakia, Romania and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes against the threat of Hungarian territorial revisionism. Thus, it is possible to agree with Henryk Bulhak's opinion, according to whom the Versailles order found its confirmation in Central Eastern Europe, in relation to France, in the Treaty of Riga, the Little Entente, the French-Polish conventions and the Polish-Romanian defense agreement.³⁸ Indeed, Paris was supposed to be the principal guarantor of the political and territorial *status quo* in Europe. The problem was that the different signatories of the alliances had different objectives. It is worth recalling that the aim of the French-Polish alliance was mainly to deter Germany, from the French point of view. Moreover, there was no master plan, even from France: the agreements were not formalized at the same time or for the same purpose. The February 1921 French-Polish alliance and its formal implementation one year later could be a pillar of the Versailles order in this part of the continent, thanks to the political and military cooperation between France and Poland and the signing of supplementary agreements in Eastern Europe. However, as obstacles arose between the two mistrustful partners – the question of the Polish borders remained a problem (Polish sovereignty in Eastern Galicia, Teschen) – the articles of the Treaty of Riga were always a matter of disagreement and a cause of instability.

After Riga, a lack of French involvement?

After the signing of the Treaty of Riga, it was important to keep Poland safe while opening relations with Russia, as Western countries could not completely ignore this power. It is true that only one month after the treaty, in April 1921, David Lloyd-George took action to obtain a trade agreement with Soviet Russia. France had the same goal: Aristide Briand wished to obtain open trade relations but without political recognition of the Soviet regime.³⁹

In any case, the post-1921 French-Polish military relations show that the issue of the guarantee of the eastern Polish border was still insecure, partly because the Treaty of Riga was sometimes considered to be provisory. For instance, Édouard Daladier, a radical-socialist opposition MP, wrote that the treaty of Riga seemed to him to be more advantageous to Poland and showed little respect for “the will of the population that had been annexed to Poland in spite of its wishes.”⁴⁰ In fact, this reservation reflected, above all, disapproval of the Polish eastern policy. It is worth nothing that the radical-socialist newspapers commented positively on the Treaty of Riga. Besides, the French Government did not yet officially recognize Poland's eastern borders.⁴¹ Moreover, rumors were circulating in Paris about Piłsudski's hawkish intentions. General Joseph Niessel, the Chief of the French military mission in Warsaw, explained that the Polish

³⁸ H. Bulhak, 2001, p. 223–234.

³⁹ M.J. Carley, 2016, p. 66.

⁴⁰ Paper by Édouard Daladier in *Bonsoir*, April 20, 1921.

⁴¹ M. Wołos, 1998, p. 261–273.

leader was ready for an attack against Kaunas. Maurycy Zamoyski, the Polish representative in Paris, would have confirmed the worrisome news.⁴²

Germany remained the priority of the French diplomacy, which is why it was absolutely necessary for the French leaders not to get involved in a conflict provoked by revanchist Russia. Moreover, when the Conference of the Ambassadors recognized the eastern borders of Poland in March 1923, the Quai d'Orsay believed that the threat from the East had been reduced. This opinion was not shared in Warsaw. This is demonstrated by the fact that in autumn 1923, the Chief of the Polish Staff, General Stanisław Haller, advocated for a coalition between France, Poland, and Romania. But the French diplomacy was moving towards collective means of security. This did not prevent the Polish leaders to look for a deepening of the French-Polish military relationship. France was then on the way toward a *de jure* recognition of the Soviet Union.

We can find a good example of the intensity of the French-Polish debate during the trip by General Władysław Sikorski, the Polish Minister of Military Affairs, to Paris, undertaken to discuss the adaptation of the French-Polish military cooperation to the Geneva Protocol. The meetings took place in mid-October of 1924, exactly as the French government led by Edouard Herriot was about to recognize the Soviet government. The French tendency was to limit what could seem to be overly precise commitments regarding the security of the Polish eastern border.⁴³ In the very near prospect of a diplomatic recognition of the Soviet Union, Sikorski wanted to ensure the safety of that frontier. He tried to weaken the French opinion according to which the treaty of Riga was unfair and could lead to further conflicts between Poland and the USSR.⁴⁴

It was obvious to the French that the Polish delegation was waiting for a French guarantee of the 1921 Russo-Polish treaty, even if Warsaw did not dare to express it.⁴⁵ The Polish Minister of Foreign Affairs, Aleksander Skrzyński, expressed doubts about the French willingness to recognize the Polish eastern border. Sikorski did not ask the French to guarantee it outright but insisted on mentioning the Treaty of Riga in the final text of the conference. Herriot refused but the final text did mention the acceptance by Paris of the decisions taken by the Conference of the Ambassadors.⁴⁶

As for the Baltic countries, the failure of the Hymans Plan that proposed a status of autonomy within Lithuania signaled the end of the conciliation attempt between Warsaw and Kaunas. As a result, Paris delegated the problem of Vilnius to the collective decision of the Conference of the Ambassadors, which settled in favor of the *fait accompli* in March 1923. In fact, France was used to reacting to the policies of the main powers in the Baltic area, rather than taking the initiative. Therefore, French policy was often passive, because of the German issue.

⁴² E. Buat, 2015, *op. cit.*, July 9, 1921, p. 1053.

⁴³ SHD/DAT, 7 N 3446, EMA/3, note on French-Polish military relations, October 13, 1927.

⁴⁴ SHD/DAT, 4 N 93, note by Sikorski, October 18, 1924.

⁴⁵ Archives du Ministère des Affaires étrangères français (AMAEF), vol. 356, Panafieu to Herriot, October 24, 1924.

⁴⁶ SHD.DAT, 4 N 93, Protocol, November 6, 1924.

In early 1922, Warsaw tried to establish a union of Baltic countries (Latvia, Estonia, with Finland) around Poland; this grouping was supposed to be extended to Romania. The project was at the heart of the French strategic interests and supporting the Polish influence on its neighborhood was vital for France. Raymond Poincaré, then President of the Council, cautiously supported the building of a Baltic Union. The French idea was to create a bloc against Soviet Russia, but it failed, partly because Paris did not approve of the inclusion of Finland, which hoped for a neutralization of the Baltic Sea. Above all, the Baltic States deviated from this strategy by signing peace treaties with Moscow. At the same time, the Quai d'Orsay did not want to provide too much support for Polish regional domination. It was a difficult balance to maintain.⁴⁷ Nevertheless, the time came for France to gather its eastern partners, as Ferdinand Foch tried to do in 1923, just after the recognition of the Polish eastern border by the Conference of the Ambassadors in March 1923. During the following months and years, successive French governments supported military talks between Poland and its Baltic neighbors, as well as an Entente headed by Warsaw.

Conclusion

One may argue that the Treaty of Riga was a confirmation of the Versailles order, but only if France is not considered to have been a guarantor in Eastern Europe. Indeed, all of Poland's borders remained disputed. In the East, after the 1923 decisions of the Conference of the Ambassadors, the great powers recognized the borders without guaranteeing them. Paris, like many other capitals, saw Riga only as a provisional act. Further confirmation was needed, which came, although in an illusory way, during the Locarno era, in the form of the non-aggression pacts between the USSR and its western neighbors, and then with the Eastern Pact project of 1934.

Bibliography

- Ajnenkiel A., 2001, *L'Alliance entre la Pologne et la France en 1921*, [in]: *Bâtir une nouvelle sécurité. La coopération militaire entre la France et les États d'Europe centrale et orientale de 1919 à 1929*, Vincennes, p. 209–222.
- Böhler J., 2018, *Civil War in Central Europe: the Reconstruction of Poland, 1918–1921*, Oxford.
- Borzecki J., 2008, *The Soviet-Polish Peace of 1921 and the Creation of Interwar Europe*, New Haven, p. 78.
- Bruski J.J., M. Wołos (ed.), 2020, *Dokumenty do historii stosunków polsko-sowieckich 1918–1945, t. 1: 1918–1922 cz. 1: Polska między Rosją «Białą» a Czerwoną» (listopad 1918-marzec 1921)*, Warszawa.
- E. Buat (General), 2015 *Journal, 1914–1923*, edited and commented by F. Guelton, Paris, p. 991.
- Buľhak H., 2001, «L'alliance militaire franco-polonaise. Son développement et ses crises», *Bâtir une nouvelle sécurité. La coopération militaire entre la France et les États d'Europe centrale et orientale de 1919 à 1929*, Vincennes, p. 223–234.

⁴⁷ *D. D. F., 1922*, t. 1, doc. n° 60, Poincaré to Ribot (Helsingfors), January 18, 1922, Bruxelles, P.I.E. Peter Lang, 2007, p. 117–119.

- Carley M.J., 2016, *Une Guerre sourde*, Montréal, p. 66.
- Carley M.J., 1980, *Anti-Bolshevism in French Foreign Policy: The Crisis in Poland in 1920*, «The International History Review», 2 (3), p. 410–425.
- Dessberg F., 2011, *Éviter la guerre en Europe centrale à l'heure de la sécurité collective*, [in]: Les Horizons de la politique extérieure française. Stratégie diplomatique et militaire dans les régions périphériques et les espaces seconds (XVIe-XXe siècles), ed. F. Dessberg, E. Schnakenbourg, Bruxelles, p. 337–351.
- Gerwarth R., 2016, *The Vainquished. Why the First World War Failed to End, 1917–1923*, London.
- Gueslin J., 2004, *La France et les petits États baltes: réalités baltes, perceptions françaises et ordre européen (1920–1932)*, Paris 1 -Sorbonne University, p. 23, 128.
- HMSO, 1961, *Documents on British Foreign Policy, 1919–1939*, London, p. 200.
- Lowczyk O., 2003, *La lutte pour Vilnius. Perceptions stratégiques de l'espace lituanien pour la Pologne restaurée, 1918–1923*, «Revue internationale d'histoire militaire», 83, p. 247.
- Ministère des Affaires étrangères, 1996, *Documents diplomatiques français, 1920*, vol. 1, Paris, p. 258.
- Ministère des Affaires étrangères, 1997, *Documents diplomatiques français, 1920*, vol. 2, Paris, p. 119–120, 379–380, 518–524, 547–548, 587–588.
- Ministère des Affaires étrangères, 1998, *Documents diplomatiques français, 1920*, vol. 3, Paris, p. 28–30.
- Ministère des Affaires étrangères, 2004, *Documents diplomatiques français, 1921*, vol. 1, Bruxelles, p. 63, 77, 158.
- Ministère des Affaires étrangères, 2005, *Documents diplomatiques français, 1921*, vol. 2, Bruxelles, p. 331.
- Ministère des Affaires étrangères, 2007, *Documents diplomatiques français, 1922*, vol. 1, Bruxelles, p. 117–119.
- Potocki J.-R., F. Guelton, M. Grąbcewska, 2020, *Frères d'armes, le soutien militaire de la France à la Pologne/Braterstwo Broni, wsparcie wojskowe Francji dla Polski, 1917–1924*, Warszawa, p. 178.
- Senn A.E., 1966, *The Great Powers, Lithuania and the Vilna Question, 1920–1928*, Leiden, p. 36–37.
- Snyder T., 2003, *The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*, New Haven- London, p. 57–59.
- Soutou G.H., 2005, *Le Deuil de la puissance*, [in]: J.C. Allain et alii, *Histoire de la diplomatie française*, vol. 2, Paris, p. 765.
- Szymczak D., 2015, *1914–1920 : Comment les Polonais retrouveront-ils leur indépendance?*, «Guerres mondiales et conflits contemporains», 4, p. 33–58.
- Wołos M., 2011, *Le point de vue polonais sur la coopération de la France dans la guerre polono-bolchevique*, [in]: Les Horizons de la politique extérieure française. Stratégie diplomatique et militaire dans les régions périphériques et les espaces seconds (XVIe-XXe siècles), ed. F. Dessberg, E. Schnakenbourg, Bruxelles, p. 327–335.
- Wołos M., 1998, *Francja a traktat Ryski*, [in]: Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach, Toruń, p. 261–273.

Evgeny Yu. Sergeev*

Moscow

British Diplomacy, Soviet-Polish War, and the Treaty of Riga: Searching for Stabilization in Eastern Europe¹

Abstract

British diplomacy played an important role not only during the Soviet-Polish War of 1919–20 but also in the settlement of this armed conflict, which ended with the signing of the Riga peace treaty on 18 March 1921. How effective was London? What political methods did the British government use to achieve the main strategic objective of stabilizing the Versailles order in Eastern Europe? And what were the short- and long-term consequences for Soviet Russia and Poland? The answers to these questions will be given in this article, based upon diplomatic correspondence as well as on diaries and memoirs penned by direct participants and contemporary observers.

Keywords: Versailles world order, Soviet-Polish War, Riga peace treaty, British diplomacy, British policy in Eastern Europe

Słowa kluczowe: światowy ład wersalski, wojna polsko-sowiecka, traktat ryski, dyplomacja brytyjska, brytyjska polityka w Europie Wschodniej

Introduction

Despite the fact of that the Treaty of Riga, which Soviet Russia and Poland concluded in March 1921, had a decisive impact upon the situation in Eastern Europe and may be considered the Interbellum's most important East European pact, the modern scholarship of the British policy during the conflict remains far from complete.² Much more attention is traditionally given to the diplomat-

* Russian Academy of Sciences State Academic University for the Humanities, e-mail: eugene.sergeev59@gmail.com.

¹ The present essay is supported by the Russian Academy of Sciences State Academic University for the Humanities (Grant FZNF-2020-0001).

² For the review of scholarship on the subject, refer to J. Flynn, 1983, p. 5–15; J. Smele, 2003, p. 482–495; J. Borzęcki, 2008, p. 1–22. It is also useful to take into consideration the published biography of Horace Rumbold, the British ambassador to Poland during the culmination of the

ic maneuvers by Moscow and Warsaw in the summer-autumn of 1920, when London made strenuous efforts to arrest the Red Army penetration into Central Europe, on the one hand, while constraining Joseph Pilsudski's alleged territorial aspirations for Greater Poland to be invigorated after the decades of partition between Russia, Germany and Austria.

To reach a more comprehensive understanding of the situation in Eastern Europe from the British point of view, one should focus on the Soviet-Polish negotiations during their military conflict and in its aftermath, for the Treaty of Riga played a crucial role in the region's pacification. This process, in turn, led to the stabilization of the whole system of the post-war international relations. As the contributors and editors of the recent collective monograph defined this agreement, it "enhanced and detailed the Versailles order."³

Hence, this essay aims to highlight how the British diplomacy contributed to the peace negotiations between the Bolshevik and Polish delegations, which were headed by Adolph Ioffe and Jan Dąbski, respectively. Another goal of the author is to study the short- and long-term consequences of the Riga treaty for Eastern Europe, which sustained both the Bolshevik encroachments and the renaissance of new national states as the successors of three previous empires – Russian, Austrian-Hungarian and (partly) German.

Principal challenges for Britain in Eastern Europe

It is common knowledge that since the last months of 1919 David Lloyd George, the Prime Minister of the coalition Cabinet, had been eager to withdraw the Allied interventionist troops from Russia as well as to end support for the anti-Bolshevik forces, in order to come to terms with the Soviets. He was convinced that the Bolsheviks would eventually abandon their revolutionary desires in return for persistent political and economic relations with the so-called capitalist West. That is why after the armed conflict between Warsaw and Moscow entered the phase of full-scale hostilities in mid-1920, the British leader repeatedly claimed that Poland's "imperialist and annexationist policy" was one of the most formidable obstacles to the appeasement of both the key geopolitical actors in Europe – Russia and Germany.⁴ It should also be taken into consideration that Lloyd George's apparent unwillingness to support Poland was conditioned by the fragility of the coalition government and other domestic restraints on a renewed intervention against Soviet Russia. Moreover, the Prime Minister was willing to restore trade relations with Moscow in order both to dissolve the unemployed workers in the United Kingdom and to pacify numerous Bolshevik sympathizers among the lower social strata of British society.⁵ Hence, as some Polish historians

Soviet-Polish warfare (see M. Gilbert, 1973), as well as the monograph on the foreign secretary George Curzon's contribution to the settlement in Eastern Europe (see G. Bennett, 1995, p. 41–59; E. Sergeev, 2015, p. 216–218).

³ S. Dąbrowski, 1960, p. 3–4; S. Dembski [Dębski], A. Małgin, 2014, p. 5.

⁴ Notes of a meeting at villa Neubois, Spa, July 9, 1920, TNA, CAB 29/88.

⁵ See N. Davies, 1971, 132–154.

maintain, Lloyd George was hostile to Pilsudski's regime and sought to hold back the ambitions of new Polish leaders, no matter how democratic they tried to represent themselves, at every suitable opportunity.⁶

As the declassified political correspondence and the diaries of eyewitnesses show, British military strategists and diplomatic pundits were meticulously monitoring all the developments in the Polish-Soviet theater of war.⁷ Walter Long, the first lord of the Admiralty, argued in the memorandum for the Cabinet that the Bolshevik submarines in the Baltic were about to carry out naval demonstrations to intimidate Poland, Finland and other "small states," contiguous with Soviet Russia.⁸ The Foreign Office analysts maintained, in turn, that notwithstanding obvious military and political preponderance of the Bolshevik regime in Russia, "its economic feebleness seemed doubtless." They argued furthermore that the mass revolts by disgruntled Russian peasants who joined numerous detachments known as the "Greens," sympathizing with neither the Reds nor the Whites, could erode the Soviet rule elsewhere in the country.⁹

For the lack of any cohesive and persistent foreign strategy, the Cabinet was split in the perception of the Soviet-Polish hostilities. While Lloyd George and Andrew Bonar Law, the then lord Privy Seal and Tory leader, pinned their hopes on the foreseeable diplomatic consultations with the Soviet side, Arthur Balfour, lord president, and Austen Chamberlain, the minister without portfolio, advocated for a cautious attitude. On the other side, Winston Churchill, the secretary for war, together with George Curzon, the foreign secretary, and Edwin Montagu, the head of the India Office, tended to militarily support Pilsudski.¹⁰

Owing to counter-offensive operations conducted by the Red Army in mid-1920, the fundamental shift in the Soviet-Polish war triggered feverish diplomatic activities by the British government. As one historian notes, "trade was seen by Lloyd George and the Labour party, as well as by significant members of the Conservative party" as aiming to "stabilize Russia, encouraging what we might call 'convergence' and 'interdependence.'"¹¹ The gathering that Lloyd George and Curzon convened with the French Prime Minister, Alexander Millerand, accompanied by the Entente C.-in-C. Marshal Ferdinand Foch in Spa (Belgium) on July 8–10, 1920 drew the attention of many European politicians, military experts and general public. Władysław Grabski, the Polish Prime Minister, escorted by the chief of the General Staff, Stanisław Haller, were also invited to attend the meeting.¹² Being short of funds and ill-equipped to launch a new large-scale military campaign to rescue their Polish associates, both British and

⁶ T. Komarnicki, 1957; P. Wandycz, 1969.

⁷ See, for example, the diary by the former tsarist diplomat who had been residing in Warsaw as a correspondent for the *New York World* since September 1919, V.K. Korostovets, 1928.

⁸ Memorandum by Walter Long, for the Cabinet, May 1, 1920, TNA, CAB 24/105/9.

⁹ Memorandum by the Foreign Office political intelligence department, 12 May 1920, *Ibid.*, CAB 24/106/27.

¹⁰ Preliminary conversations in London between British ministers and the Soviet Russian trade delegation, May 31 – June 7, 1920, [in:] DBFP, 1958, First ser., vol. VIII, p. 280.

¹¹ A. Williams, 1992, p. 88.

¹² E. D'Abernon, 1930, p. 69; C. Lowe, M. Dockrill, 1972, p. 330; N. Davies, 2005, p. 69.

French cabinets instead warned the Bolshevik government against crossing the “Curzon line” to further bolshevize the provinces where the autochthonous Polish population prevailed. The Spa declaration invited the delegates from Soviet Russia, Poland, Lithuania, Latvia and Finland to assemble in London as soon as possible for a peace conference under the League of Nations’ patronage.¹³

The diaries compiled by Colonel Maurice Hankey, the permanent secretary of the Cabinet and the Committee of Imperial Defence in the 1920s, corroborate the view of those historians who wrote about the pressure which the Anglo-French military mission to Warsaw had exerted upon the Polish politicians and chief officers.¹⁴ Contrary to the opinion that Norman Davis, the renowned British historian, expressed in his monograph on the Soviet-Polish crisis, Hankey wrote about the British representatives pursuing close collaboration with their French colleagues, particularly with Division General Maxime Weygand, Foch’s deputy, in repelling the Bolsheviks’ offensive. This also referred to encouraging the Poles to inflict a decisive blow in the gap between the armies commanded by the Red generals – Mikhail Tukhachevsky and Aleksandr Yegorov.¹⁵ As one Hankey’s biographer correctly remarked, “the presence of military advisers together with the fact that on 23 July [1920] Hankey passed a message to the War Office to prepare ‘a list of 200 suitable officers for service with the Poles,’ shows that active assistance was certainly envisaged as a possibility.”¹⁶

After the “miracle on the Vistula river” and the Polish troops’ successful counter-offensive in Byelorussia and Lithuania, the Entente diplomacy, not excluding the Foreign Office, hoped initially that the Polish government would coordinate their military plans with General Pyotr Wrangel, whose army was occupying the Crimean peninsula. However, these expectations proved fully abortive, given the fact that Pilsudski deeply mistrusted the White Russian governors who preferred to recognize Poland only within the boundaries of the former Kingdom of Poland. It was easier and more appropriate for Warsaw to deal with a weakened Bolshevik government than with the rulers of reanimated imperial Russia who would leave no chances for Poland’s self-determination.¹⁷

It is necessary therefore to stipulate the key tenets which the London Cabinet put in the foot of the British policy towards Poland and Russia after the Paris Peace Conference. These principles were, first, the search for a neutral status of the restored Polish state suffocated by the Weimar republic and the Soviet state; second, the resistance to Poland’s encroachments, supported by France, upon the Vilnius district and the province of Galicia; third, the restoration of balance of powers between Paris and Berlin in Eastern Europe; and last, albeit not least, the struggle against the Bolshevik advance in westward direction. “He [Lloyd George] urged moderation on both sides,” wrote one Cambridge historian, “and in particular sought constantly to restrain the Poles. But also,

¹³ Curzon to Chicherin, July 10, 1920, TNA, FO 371/4058/207846.

¹⁴ See, for example, F.S. Northedge, 1966, p. 88–89; N. Davies, 1972, p. 553–561.

¹⁵ N. Davies, 2005, p. 297–298.

¹⁶ S. Roskill, 1979, vol. 2, p. 181.

¹⁷ F. Bryant, 1990, p. 526–547; Z. Steiner, 2005, p. 146.

he was ever haunted by his dislike and fear of Bolshevism and his dread lest it spread westward from Russia, though he also led his government and his country away from the intervention in her [Russia's] civil war as that policy ceased to be capable of producing results.¹⁸

Whitehall afforded special attention to the Russo-Polish frontier that was defined by the Inter-Allied commission at the Paris Peace Conference in 1919 as the "Curzon line" according to the ethno-territorial principle. The problem with the frontier's delimitation was not only the interlacing areas of residence by the Poles, Byelorussians and Ukrainians, but also the absence of natural barriers capable to separate the inhabitants of one nation from the others. Besides that, the vacuum of geopolitical control over the territories under consideration during the period of military hostilities constituted a problem threatening to seriously hamper the British government's effort to secure the international order in Europe as a whole.

The French and Germans added to British annoyance during the Soviet-Polish peace negotiations first in Minsk and then in Riga. As Curzon repeatedly communicated to the diplomats in Warsaw, not excluding Horace Rumbold, the ambassador to Poland, the French representatives attempted to patronize the Poles at the expense of British national interests, while Berlin was about to intimidate the Entente powers by reaching an eventual Soviet-German accord.¹⁹ What seemed even more ominous was the feeling, shared by many policymakers in London, that France was infecting Poland with her own anti-Germanism, threatening in this way to derail British intention to consolidate the Versailles system.²⁰

The Cabinet's official position after the Soviet-Polish armistice in October may be illustrated by Percy Lorraine, the charge d'affaires in Warsaw, who interviewed Prince Eustachy Sapieha, the Polish foreign minister, on October 17, 1920: "I [Lorraine] reiterated arguments in favour of a compact and racially homogeneous Poland and said that so long as uncertainty prevailed as regards Poland's territorial ambitions, I did not see how she was ever going to attract the foreign capital indispensable for her economic reconstruction and consolidation." In response, the Polish statesman informed the British diplomat about the government's intention to colonize the "eastern lands" by means of settling there 200,000 Polish war veterans.²¹

In the winter of 1920–1921, there were three territorial problems interconnected with the Polish-Soviet negotiations: the Polish-Lithuanian conflict around Vilnius, the Danzig problem, and the difficulty of Eastern Galicia being contested by neighboring states.

With regard to the first point, the British government was especially irritated with Germany and Soviet Russia consistently stimulating Lithuanian revisionism

¹⁸ H.J. Elcock, 1969, p. 153.

¹⁹ See, for example, Curzon to Max Muller, February 16, 1921, [in:] DBFP, 1961, First ser., vol. XI, p. 719–722.

²⁰ F.S. Northedge, 1966, p. 88.

²¹ Lorraine to Curzon, October 17, 1920, [in:] DBFP, 1961, First ser., vol. XI, p. 619.

which threatened regional stability.²² However, the seizure of the Vilnius district by the “mutinied” troops under General Lucjan Żeligowski in mid-October 1920 led to Whitehall vigorously protesting both through diplomatic channels and at the League of Nations’ tenth session. In British view, this military operation obviously deferred the achievement of fragile balance of power in Eastern Europe.²³

Concerning the second issue, it was important for London not only to safeguard a free cargo transit through the Danzig corridor but also to prevent a new surge of strikes by those local dockers who sympathized with Soviet Russia.²⁴ It suffices to mention the opposition by Reginald Tower, the Allied high commissioner in Danzig, to the landing of French military supplies for Poland on the grounds that it would violate the relevant clauses of the treaty of Versailles.²⁵ Besides that, the establishment of the Danzig Constituent Assembly on May 16, 1920 as a result of the general elections did not prevent hostilities between nationalists and social-democrats, which led to the prorogation of its session by the acting high commissioner, Colonel Edward Strutt, toward the end of October. However, the city’s statute was proclaimed the following month, following by the creation of the Free City of Danzig on December 7 the same year.²⁶

Referring to the territorial affiliation of Eastern Galicia, London had to reconcile with *fait accompli* after the Polish troops re-conquered the province in September 1920. Despite all British warnings about Warsaw’s excessive territorial claims to Ukraine, which both in Lloyd George and Curzon’s views would bring about an eventual Russo-German military cooperation, the Polish delegation in Riga rejected any compromise settlement, including the status of autonomy for Eastern Galicia.²⁷

Unsurprisingly, Hankey penned in his diary on September 18, 1920: “I should mention that I found England in general and Lloyd George in particular very unpopular there [in Poland] ... They [the Poles] considered that Lloyd George had thwarted Polish aspirations in Danzig, Upper Silesia, and Eastern Galicia; but a few, including a wise under-secretary for foreign affairs, realized that Lloyd George was really their friend by refusing to them at the peace conferences large blocks of alien populations whom they would never have assimilated, and by warning them against the Kiev offensive.”²⁸

The Treaty of Riga in the light of British foreign policy

When analyzing the “permanent bases,” as Austen Chamberlain, the chancellor of the Exchequer in 1919–21, called the general principles of British geopolitics,

²² See C. Laurinavichius, 2010, p. 37–54.

²³ On the British government’s sharp discontent with Żeligowski’s adventure, see Curzon to Lord Derby, October 11, 1920, [in:] DBFP, 1961, First ser., vol. XI, p. 592.

²⁴ For more information, refer to J. Mason, 1946.

²⁵ Lord Derby to Curzon, August 19, 1920, BL, Curzon Papers, MSS Eur F 112/198A.

²⁶ Anonymous, 1921, p. 78–80.

²⁷ M.M. Narinskii, 2014, p. 48; J. Smele, 2015, p. 164–166.

²⁸ Diary, September 18, 1920, [in:] S. Roskill, 1972, vol. 2, p. 186.

it is important to consider the geographical position of the United Kingdom as a group of islands separated from continental Europe by a narrow sea channel. Yet Britain's status as a great power was inextricably linked to the developments in this part of the world because it was impossible to safeguard British security without maintaining friendly relations with the neighboring coastal states, such as France, the Netherlands, Denmark, and Norway. Any hypothetical situation of their hostility toward Britain threatened to undermine the kingdom's role as an arbiter and principal guardian of the post-world war international system.²⁹

At the same time Great Britain was a maritime empire with global economic interests. Under these circumstances, there was the ambiguity of British foreign policy aimed at preserving *post-bellum* status quo in Europe, on the one hand, while safeguarding ocean communications which provided for overseas commercial operations, on the other. It was Bolshevism as a subversive ideology and the export of revolution by the Soviets as a general practice that ran contrary to the basic principles and even liberal democratic morality of Britain's foreign policy, judging from Chamberlain's opinion. "Great Britain makes no pretention to dictate the form of government which other nations shall adopt," wrote this renowned British politician in a journal article, "but she expects that nations with which she is in formal relations shall abstain from interference in her domestic affairs, shall respect her institutions, and not excite to enmity against her either at home or abroad."³⁰

However, the severe industrial and commercial crisis as well as the financial indebtedness to the United States compelled British statesmen to repeat on every plausible occasion that any expectation of Britain expanding political guarantees to Central and, moreover, to Eastern Europe did not stand up to criticism. Additional economic problems stemmed from the existing post-traumatic syndrome due to huge war casualties. That is why no responsible British political front-runner wished a repetition of a large-scale military conflict in Europe, including armed confrontation with the anti-liberal Bolshevik regime, even though, as one diplomat wrote to Curzon, "British naval power was the only thing, they [the Bolsheviks] feared."³¹

According to diplomatic correspondence and public orations by British statesmen, Whitehall expected that nations with which it was in formal relations should come to a compromise decision on international problems, albeit taking necessary consideration of the League of Nations' Covenant. Not surprisingly, London accentuated diplomatic efforts on the direction of the Soviet-Polish negotiations in Riga toward mutual concessions. As A. Chamberlain correctly remarked, "stable governments, able to defend their independence and to preserve their territory from attack, best serve British interests..."³² In October 1920, Lloyd George even discouraged leaders of the so-called Little Entente,

²⁹ A. Chamberlain, 1931, p. 538–540.

³⁰ *Ibid.*, p. 542.

³¹ Kidston, the charge d'affaires in Helsinki, to Curzon, September 21, 1920, [in:] DBFP, 1961, First ser., vol. XI, p. 565.

³² A. Chamberlain, 1931, p. 543.

including Romania, Czechoslovakia and Yugoslavia, from admitting Warsaw to their group.³³ Lord Curzon, for his part, severely criticized the Polish position during the negotiations with the Bolsheviks, commenting on the memorandum submitted to him by the Foreign Office experts: “The Poles have completely alienated the sympathies of the Cabinet by their levity, incompetence and folly. If you are to run a state as completely as it is here proposed, the patient must have confidence in the doctor, be loyal, helpful and obedient. Poland has none of these qualities and the attempt to resuscitate her would be a European parallel to the experience we are now going through in Persia.”³⁴

Although the Polish aspiration for democracy met British expectations, Warsaw’s geostrategic ambitions contradicted London’s desire for consolidated and stabilized Europe because, as Whitehall politicians were fully aware, excessive territorial expansion by means of incorporation of the territories to the east of the “Curzon line” would hardly benefit the Poles in the face of such revisionist states as Bolshevik Russia and Weimar Germany.

Conclusion

Summing up, one has to acknowledge that although the signing of the Riga treaty contributed to the appeasement of Eastern Europe, it could hardly create a formidable pillar of the Versailles international order for several political and economic reasons, contrary to the arguments which some Polish historians put forward in their academic works.³⁵

In the first place, Soviet Russia preferred to stay outside the post-war “concert of powers” until the beginning of the 1930s, while viewing the League of Nations – the global guardian of the Versailles order – as “a complot of capitalist countries against the proletarian state.” In fact, the Bolsheviks regarded the Riga treaty to give a mere breathing space for their regime in the anticipation of a new round of all-European military hostilities.

Secondly, most contemporary Western policymakers were fully aware that neither the peace with Russia would be long-term, nor Poland’s territorial acquisitions would be safeguarded from infringements by neighboring states. In Warsaw, there existed comprehension that Soviet Russia had concluded the peace treaty in extraordinary domestic (the ongoing civil war), as well as external (the need for diplomatic recognition by the West) circumstances.

Thirdly, one more important dilemma formulated by the Cabinet and Foreign Office remained on the British agenda. Both Lloyd George and Curzon believed that in case of a new Soviet-Polish armed conflict, the League of Nations would hardly regard the crossing of the border by the Red Army as an act of aggression

³³ Notes of a conversation between Lloyd George and Take Jonescu, October 20, 1920, TNA, CAB 29/89, I.C.P. 144 C.

³⁴ Curzon’s commentaries on the memorandum by the Foreign Office Northern Department, December 6, 1920, [in:] DBFP, 1961, First ser., vol. XI, p. 691.

³⁵ M. Volos [Wołos], 2011, p. 8–16; S. Dembski [Dębski], 2014, p. 14–29; A. Novak [Nowak], *ibid.*, p. 111–137.

against Poland because, according to the Riga treaty, it was demarcated much to the eastward of the “Curzon line.”³⁶ Hankey’s diary illustrated the preponderant British opinion on this controversial issue: “He [Lloyd George] knows that in my [Hankey’s] view it is inevitable sooner or later that Russia gets a continuous frontier with Germany, and that... we ought to orientate our policy so as to make Germany and not Poland the barrier between eastern and western civilization.”³⁷

Doubtlessly, the Riga treaty became a forced compromise between Polish national claims and the Bolsheviks’ attempts to sponsor a “world revolution” in Central Europe. At the same time the diverged ethno-confessional composition of the territories, disputed by Soviet Russia, Poland, Ukraine, Byelorussia, and Lithuania, to mention but a few states, predetermined the incompetence of the pacification of this region of the sub-continent. Nevertheless, despite the fact that British foreign policy seemed the reverse of consistent or uniform in the aftermath of the First World War, the coalition Cabinet headed by Lloyd George attained the immediate stabilization of Eastern Europe, while aiding to consolidate the new-born states as well as arresting the penetration of Bolshevism into Europe. It appears therefore acceptable to conclude that the Treaty of Riga made it possible for London to further maintain the balance of power between France and Germany, thus creating the possibility of constructing an international order which suited the mentioned principles of British foreign policy.

Yet this achievement proved to be of a tactical score, since the geostrategic realities soon made His Majesty’s government sacrifice the independence of nearly all Eastern European nations for the sake of British imperial interests, when states such as Poland had fallen prey to totalitarian dictatorships.

Bibliography

- Anonymous, 1921, *Cementing the Russo-Polish Peace: The Vilna Problem Unsolved*, “Current History”, 13 (1), p. 78–80.
- Bennett G., 1995, *British Foreign Policy during the Curzon Period, 1919–24*, London.
- Borzęcki J., 2008, *The Soviet-Polish Peace of 1921 and the Creation of Interwar Europe*, New Haven, Conn. – London.
- Boyce R., 2009, *The Great Interwar Crisis and the Collapse of Globalization*, New York.
- British Library (BL), Curzon Papers, MSS Eur. F/112.
- Bryant F., 1990, *Lord D’Abernon, the Anglo-French Mission, and the Battle of Warsaw, 1920*, “Jahrbuecher fuer Geschichte Osteuropas”, 38, p. 526–547.
- Chamberlain A., 1931, *The Permanent bases of British Foreign Policy*, “Foreign Affairs”, 9 (4), p. 535–546.
- E. D’Abernon, 1930, *Ambassador of Peace. Lord D’Abernon’s Diary*, London, vol. 2.
- Dąbrowski S., *The Peace Treaty of Riga*, “Polish Review”, 5 (1), p. 3–34.

³⁶ Curzon to Muller, February 16, 1921, DBFP, 1961, First ser., vol. XI, p. 719–22; Memorandum by John Gregory after the conversation with Prince Sapieha during his visit to London, February 18, 1921, *Ibid.*, p. 723–730.

³⁷ Diary, July 20, 1920, [in:] S. Roskill, 1979, vol. 2, p. 181.

- Davies N., 1971, *Lloyd George and Poland, 1919–1920*, “Journal of Contemporary History”, 6 (3), p. 132–154.
- Davies N., 1972, *Sir Maurice Hankey and the Inter-Allied Mission to Poland, July–August 1920*, “Historical Journal”, 15 (3), p. 553–561.
- Davies N., 2005, *God’s Playground. A History of Poland*, Oxford, vol. 2.
- S. Dembski [Dębski], 2014, Neskol’ko zamechaniy o Versal’sko-Rizhskoi sisteme mezhdunarodnykh otnoshenii i znachenii Rizhskogo dogovora v istorii Evropy, [in:] *Zabytyi mir. Rizhskii dogovor 1921 goda: interpretatsii i spory*, ed. S. Dembski [Dębski], A. Mal’gin, Moscow, p. 14–29.
- Documents on British Foreign Policy (DBFP)*, 1958, eds. E. Woodman, R. Butler, et al., London, First ser., vol. VIII; 1961, eds. R. Butler, J.P.T. Bury, London, First ser., vol. XI.
- Elcock H.I., 1969, *Britain and the Russo-Polish Frontier, 1919–1921*, “Historical Journal”, 12 (1), p. 137–154.
- Flynn J., 1983, *British Diplomacy and the Polish-Soviet War of 1920*, M.A. thesis, University of Virginia, Charlottesville.
- Gilbert M., 1973, *Sir Horace Rumbold: Portrait of a Diplomat, 1869–1941*, London.
- Komarnicki T., 1957, *The Rebirth of the Polish Republic: A Study in the Diplomatic History of Europe, 1914–1920*, London.
- Korostovets V.K., 1928, *The Re-Birth of Poland, 1919–1928*, London.
- Laurinavichius C., 2010, *National Self-Determination and War: The Lithuanian Case*, [in:] *From Versailles to Munich. Twenty Years of Forgotten Wars*, ed. D. Artico, B. Mantelli, Wroclaw, p. 37–54.
- Lowe C., M. Dockrill, 1972, *The Mirage of Power: British Foreign Policy, 1902–1922*, London, vol. 2.
- Mason J., 1946, *Danzig Dilemma: A Study in Peacemaking by Compromise*, Berkeley.
- Narinskii M.M., 2014, *Sovietsko-pol’skaia voina i Rizhskii mir 1921 goda*, [in:] *Zabytyi mir. Rizhskii dogovor 1921 goda: interpretatsii i spory*, ed. S. Dembski [Dębski], A. Mal’gin, Moscow, p. 30–50.
- Northedge F.S., 1966, *The Troubled Giant. Britain Among the Great Powers 1916–1939*, New York – Washington.
- Novak [Nowak] A., 2014, *Rizhskii mir: interpretatsii i posledstviia dlia mezhdunarodnoi politiki*, [in:] *Zabytyi mir. Rizhskii dogovor 1921 goda: interpretatsii i spory*, ed. S. Dembski [Dębski], A. Mal’gin, Moscow, p. 111–137.
- Roskill S., 1979, *Hankey. Man of Secrets*, London, vol. 2.
- Sergeev E., 2015, *George Nathaniel Curzon – poslednii rytsar’ Britanskoi imperii*, Moscow.
- Smele J., 2003, *The Russian Revolution and Civil War, 1917–1921. An Annotated Bibliography*, London – New York.
- Smele J., 2015, *The “Russian” Civil Wars 1916–1926. The Years that Shook the World*, London.
- Steiner Z., 2005, *The Lights That Failed. European International History 1919–1933*. Oxford.
- The United Kingdom National Archives (TNA)*, Cabinet Papers (CAB).
- M. Volos [Wołos], 2011, *Mesto i znachenie Versal’sko-Vashingtonskoi (Versal’sko-Rizsko-Vashingtonskoi) sistemy v mezhdunarodnykh otnosheniyakh XIX–XXI vv.*, [in:] *Versal’sko-Vashingtonskaia mezhdunarodno-pravovaia sistema: vzniknovenie, razvitie, krizis, 1919–1939 gg.*, ed. E. Yu. Sergeev, Moscow, p. 8–16.
- Wandycz P., 1969, *Soviet-Polish Relations, 1917–1921*, Cambridge, MA.
- Williams A., 1992, *Trading with the Bolsheviks. The Politics of East-West Trade, 1920–39*, Manchester – New York.

Геннадий Матвеев*, Карина Колихова**

Москва

Введение советско-польского перемирия в действие (октябрь-ноябрь 1920 г.)¹

Abstract

The article clarifies the actual date of the entry into force of the Soviet-Polish treaty on the preliminary conditions of peace and armistice of October 12, 1920. The preliminary treaty stipulated that the enactment should happen no later than November 2, and after that date, the withdrawal of Polish troops to the state border line was to begin. The parties pledged not to interfere in each other's internal affairs and not to support organizations aimed at overthrowing the state and social system of the other party from the moment the truce was ratified under article II of the treaty. Realizing the importance of the armistice, the Ukrainian SSR, Poland and the RSFSR ratified the treaty within the agreed time frame, and it seemed that nothing prevented them from immediately starting work on the final text of the peace treaty in accordance with the agreements. However, the Soviet peace delegation that had arrived in Riga on November 3 did not find the Polish delegation there. It turned out, moreover, that the Polish army was in no hurry to leave the regions of the Ukrainian SSR and the Belorussian SSR occupied by it, and thus covered the flanks of the anti-Soviet armies of Symon Petliura, Boris Piermikin, and Stanisław Bułak-Bałachowicz which invaded Soviet territory. The protests expressed by the Soviet side yielded results only after the Red Army had broken through the defense of the Crimea on November 9–10. On November 13, a Polish delegation finally arrived in Riga and a meeting of the heads of the Soviet and Polish delegations, Adolph Joffe and Jan Dąbski, took place, following which Poland undertook to begin the withdrawal of its troops from November 19, 1920. Its yesterday's eastern allies retreated to Poland and were interned. The analysis of the problem shows that the armistice agreement was actually put into effect not on November 2, but on November 19, 1920, and Józef Piłsudski and the Polish military command are primarily to blame for this.

Keywords: Polish-Soviet war of 1918–1921, implementation of the 1920 Armistice of Riga, anti-Soviet military formations in Poland, Józef Piłsudski, Adolph Joffe, Jan Dąbski

* МГУ им. М.В. Ломоносова, e-mail: gformatveev@yandex.ru, ORCID 0000-0002-2320-3068.

** МГУ им. М.В. Ломоносова, e-mail: rina.renaissance7@gmail.com, ORCID 0000-0003-4944-7973.

¹ Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ и Национального научного фонда Болгарии № 20-59-18007.

Ключевые слова: советско-польская война 1918–1921 гг., исполнение Рижского договора о перемирии, антисоветские формирования в Польше, Ю. Пилсудский, А.А. Иоффе, Я. Домбский

Słowa kluczowe: wojna polsko-sowiecka 1918–1921, implementacja ryskiego zawieszenia broni z 1920 r., antysowieckie formacje wojskowe w Polsce, Józef Piłsudski, Adolf Joffe, Jan Dąbski

В подписанном в Риге 12 октября 1920 г. советско-польском договоре о предварительных условиях мира весьма важной была статья II, не только провозглашавшая принцип невмешательства во внутренние дела друг друга основной будущих отношений между Польшей и советскими республиками, не только обещавшая включить в окончательный текст мирного договора обязательство не создавать и не поддерживать организации, которые ставят своей целью вооруженную борьбу с другой стороной и покушаются на свержение существующего в ней государственного или общественного строя и ее территориальную целостность, но и обязывавшая стороны «с момента ратификации настоящего договора... не поддерживать чужих военных действий против другой стороны»². Учитывая пребывание в тот момент в Польше антисоветских армий Симона Петлюры, Бориса Пермикина, Станислава Булак-Балаховича и ряда мелких военных частей, действия которых могли привести к затягиванию гражданской войны, полное и своевременное исполнение этой статьи было чрезвычайно важным для советской стороны. Для Польши же ее значение было иным: для исполнения статьи II, нужно было что-то сделать со своими восточными союзниками. Именно поэтому В. Витос, выступая 14 октября 1920 г. в сейме, специально остановился на этой статье, подчеркнул важность для Польши принципа невмешательства во внутренние дела, но одновременно отметил, что «логическим следствием этого для нас является обязательство впредь не поддерживать сражающиеся до сего момента вместе с нашей армией против советских войск формирования, не входящие в состав польской армии»³.

Договор о перемирии, данный в приложении к соглашению о предварительных условиях мира, устанавливал, что военные действия прекратятся в полночь 18 октября 1920 г., что перемирие заключается на 21 день, с правом выхода из него, что документ утрачивает силу, если до 2 ноября стороны не обменяются ратификационными грамотами. Устанавливались сроки начала и очередность разъединения войск для создания нейтральной зоны к югу от Несвижа. 18 октября 1920 г. советская сторона приступала к отводу своих войск на расстояние не менее 15 километров от

² Договор о перемирии и предварительных условиях мира между РСФСР и УССР, с одной стороны, и Польшей – с другой. 12.10.1920, [в:] *Документы и материалы по истории советско-польских отношений* [далее ДМИСПО], т. III: *апрель 1920 – март 1921 г.*, Москва 1965, с. 428–433.

³ Sprawozdanie stenograficzne z 172 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z dnia 14 października 1920 r., ł. 4.

линии прекращения огня, а после ратификации перемирия обе стороны отводили свои войска на 15 км от линии будущей границы (§6). В образовавшейся таким образом 30-километровой нейтральной зоне запрещалось нахождение вооруженных сил за исключением отрядов польской армии на участке от Несвижа до Двины⁴.

Вначале стороны договора не были твердо уверены в прочности перемирия. Так, весьма пессимистически оценил его надежность советский Главнокомандующий Сергей Каменев. Он полагал, что «условия, на которых заключается перемирие и прелиминарный мир с Польшей, не дают никакой уверенности в их прочности и потому необходимо быть в полной готовности к возобновлению борьбы»⁵. Такого же мнения был член Реввоенсовета Западного фронта, польский коммунист Юзеф Уншлихт. 13 октября 1920 г. он рекомендовал ЦК РКП(б), «пользуясь перемирием, до максимума усилить работу разложения польской армии»⁶.

В прочности перемирия сомневались и поляки, в том числе Ю. Пилсудский и его сторонники. Более того, подписание договора о прекращении боевых действий доказывало, что это по вине маршала Польша в августе 1920 г. оказалась перед реальной угрозой гибели, хотя весной 1920 г. могла без войны получить лучшие границы⁷. Близкий Пилсудскому министр иностранных дел князь Евстахий Сапега в инструкции польским заграничным представительствам от 10 октября 1920 г. писал, что сам по себе факт подписания перемирия не дает права «полагаться на добрую волю противника; его уступчивость мы воспринимаем как плод наших побед и свидетельство его внутренней слабости». И если Витос публично предостерегал от поддержки восточных союзников, то министр его правительства говорил прямо противоположное: «Поэтому нам следует и впредь поддерживать элементы, враждебные Советской России, как русские, так и украинские, белорусские, кавказские, стремясь к установлению любых контактов, направленных против грозящей нам оттуда опасности»⁸.

⁴ *Договор о перемирии и прелиминарных условиях мира...*, [в:] ДМИСПО, т. III, с. 434–436.

⁵ Записка главнокомандующего Вооруженными силами Республики С.С. Каменева в Реввоенсовет Республики о целесообразности использования перемирия с Польшей для разгрома врангелевской армии, [в:] Российский государственный архив социально-политической истории [далее РГАСПИ], Ф. 2, Оп. 1, Д. 15737, Л. 1-2об.

⁶ *Телеграмма И.С. Уншлихта о необходимости усиления работы по разложению польской армии*, [в:] *Польско-советская война. 1919–1920 (Ранее не опубликованные документы и материалы)*, ч. 2, Москва 1994, с. 89.

⁷ Этим не преминул упрекнуть его национальный демократ Станислав Гломбинский, заявив в сейме: «Наша партия всегда была за мир, мы требовали мира еще весной, накануне киевского похода. Мы убеждены, что тогда мир был бы заключен, если бы этому не помешали те, кто обязательно хотел, пользуясь этим случаем, завоевать свободу для других народов». *Sprawozdanie stenograficzne z 170 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z dnia 7 października 1920 r.*, l. 16.

⁸ *Инструкция Министерства иностранных дел польским дипломатическим представителям, характеризующая основные направления восточной политики Польши*, [в:] ДМИСПО, т. III, с. 426.

Не слишком полагаться на прочность договора о перемирии призывала «Газета Варшавска», выражавшая позицию национальных демократов: «Если вообще всякие мирные трактаты являются клочком бумаги, то трактат с большевиками имеет еще меньше шансов на прочность, чем какой-либо другой, и мы хорошо знаем, что нам придется помнить всю зиму о возможности весенней кампании»⁹. Двойственную позицию занимала Польская социалистическая партия. Игнаций Дашиньский в сеймовом выступлении хотя и поддержал прелиминарный договор, но при этом не скрывал, что «результаты мира нас совсем не устраивают», ибо не была реализована федералистская концепция организации Восточной Европы, и тем самым не созданы прочные гарантии безопасности Польши¹⁰. А оценку «кресовыми» поляками потери бывших восточных территорий I Речи Посполитой лучше всего передает запись от 13 октября 1920 г. в дневнике видного польского общественного деятеля из Белоруссии Э. Войнилловича: «Это ни что иное, как новый, четвертый, раздел Польши, предложенный самой же Польшей»¹¹.

Скептицизм советской стороны относительно прочности перемирия подпитывали и такие события, как кратковременный захват поляками в ночь с 15 на 16 октября Минска, остававшегося согласно прелиминарному мирному договору за советской стороной, и особенно захват генералом Люцианом Желиговским Вильно 9 октября 1920 г. Это событие, с одной стороны, осложняло советско-литовские отношения, перечеркивало предусмотренную Московским договором от 12 июля 1920 г. передачу Литве права на Вильно¹². С другой стороны, Москва, согласившись в прелиминарном договоре от 12 октября с тем, что территориальный спор между Польшей и Литвой касается только их, но при этом не денонсировав мирный договор с Ковно, осталась в статусе союзника Литвы против Польши. В Кремле больше опасались интернационализации конфликта из-за Вильно и введения в спорную область войск Антанты¹³. Повышенная активность советской стороны в Риге в связи с акцией Желиговского свидетельствовала, скорее, об осознании советской стороной, что в Польше все еще сильна «военная партия», не опасаясь игнорировать ясно выраженную в июле 1920 г. в Спа волю Антанты отдать Вильно Литве.

Таким образом, в течение шести дней, предназначенных для остановки боевых действий, обе стороны не исключали возможности срыва перемирия. Но эти опасения, к счастью, не оправдались, и боевые действия на

⁹ Цит. по: П.Н. Ольшанский, *Рижский мир. Из истории борьбы Советского правительства за установление мирных отношений с Польшей (конец 1918 – март 1921 г.)*, Москва 1969, с. 154.

¹⁰ Sprawozdanie stenograficzne z 171 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z dnia 8 października 1920 r., t. 19.

¹¹ Э. Войниллович, *Воспоминания*, Минск 2007, с. 334.

¹² М.С. Павлова, *Литва в политике Варшавы и Москвы в 1918–1926 годах*, Москва 2016, с. 35–36.

¹³ Там же, с. 69.

фронте были прекращены точно в срок. 17 октября 1920 г. Полевой штаб Реввоенсовета Республики отправил командованию Западного и Юго-Западного фронтов телеграмму с подтверждением приказа главнокомандующего Вооруженными силами о прекращении боевых действий на польском фронте¹⁴. Газета «Известия», выражавшая официальную позицию ВЦИК, напечатала полный текст прелиминарного мирного договора¹⁵. Польский Генштаб 18 октября 1920 г. сделал заявление, что «18 октября 1920 года в 12 часов на всем фронте произошла приостановка боевых действий»¹⁶.

Согласно установленному порядку введения перемирия в действие, прекращение военных действий являлось только первым шагом на пути к началу полномасштабных мирных переговоров. Вторым шагом была ратификация договора парламентами обоих государств. На данную процедуру отводилось 15 дней, начиная с момента подписания документа (т.е. это нужно было сделать не позже 27 октября 1920 г.). После этого, не позднее чем через 6 дней, считая от крайнего срока ратификации, в г. Либава (совр. Лиепая) в Латвии стороны должны были обменяться ратификационными грамотами и составить протокол об этом. И только после этого договор считался ратифицированным.

Таким образом, процедура юридического оформления перемирия должна была уложиться в двадцать один день и завершиться не позже 2 ноября 1920 г. В случае несоблюдения этого срока одной из сторон, договор о перемирии терял силу и через 48 часов, т.е. 5 ноября 1920 г., можно было начинать боевые действия¹⁷.

Стороны договора ответственно подошли к процедуре ратификации. Когда нарком по иностранным делам РСФСР Георгий Чичерин 8 октября поинтересовался у руководителя советской мирной делегации Адольфа Иоффе, нельзя ли будет ограничиться утверждением прелиминарного договора Советом Народных Комиссаров, поскольку созвать сессию ВЦИК крайне затруднительно¹⁸, то получил ответ, что придется созывать, т.к. в Польше этим займется сейм¹⁹. К такому же выводу пришла созданная по решению ЦК РКП(б) специальная комиссия в составе Г. Чичерина, заместителя наркома юстиции Петериса Стучки и секретаря ВЦИК Авеля

¹⁴ Телеграмма Полевого штаба РВСР командованию Западного и Юго-Западного фронтов с подтверждением приказа главнокомандующего Вооруженными силами Республики о прекращении боевых действий на польском фронте, [в:] Российский государственный военный архив [далее РГВА], ф. 6, оп. 4, д. 486, л. 163.

¹⁵ *Предварительный мирный договор с Польшей*, «Известия», 17, 18 октября 1920 г., № 232, 233.

¹⁶ J. Dąbski, *Pokój ryski. Wspomnienia. Pertraktacje. Tajne układy z Joffem. Listy*, Warszawa 1931, s. 126.

¹⁷ *Договор о перемирии и прелиминарных условиях мира...*, [в:] ДМИСПО, т. III, с. 433.

¹⁸ Телеграмма Г.В. Чичерина председателю мирной делегации РСФСР А.А. Иоффе о сроках отказа от перемирия, 8.10.1920, [в:] *Советско-польские отношения в 1918–1945 гг. в 4-х томах*, т. 1, ред.-сост. Г.Ф. Матвеев, Москва 2017, с. 246.

¹⁹ Там же, с. 248.

Енукидзе²⁰. 15 октября было принято решение о ратификации договора с Польшей на внеочередной сессии ВЦИК 23–25 октября²¹. Украинский ВУЦИК ратифицировал договор 20 октября 1920 г.²²

Через два дня, 22 числа, состоялись второе и третье чтение договора в польском сейме. Договор представляли премьер В. Витос и член сеймовой комиссии по иностранным делам Стефан Фальковский. Участвовавшие в обсуждении представители девяти партий отмечали, что прелиминарный договор – это результат не польского диктата, а добровольного соглашения сторон конфликта, что гарантирует его прочность. При этом, ораторы от ППС, Национальной рабочей партии и Национально-христианского рабочего клуба, хотя и по разным причинам, выразили недовольство тем, что по вине Станислава Грабского Польша не получила Минска и вне ее границ осталось много поляков²³. А. Черневский (НХРК) даже призвал депутатов «...сказать, что сейм и весь польский народ будут о них помнить и работать над тем, чтобы они могли вернуться к общей с нами жизни»²⁴. Но его призыв не был поддержан последующими ораторами. 22 октября сейм единогласно принял решение о ратификации и уполномочил Ю. Пилсудского подписать от имени Второй Речи Посполитой прелиминарный мирный договор и договор о перемирии. После чего Е. Сапега проинформировал об этом Г. Чичерина, а также председателя Совнаркома УССР и по совместительству главу республиканского НКИД Христиана Раковского²⁵.

23 октября 1920 г. договор о перемирии и прелиминарных условиях мира с Польшей был ратифицирован 11-й чрезвычайной сессией ВЦИК. Представлявший соглашение Г. Чичерин с целью упредить возможную критику документа указал, что он «является целиком осуществлением

²⁰ Из протокола № 51 заседания Политического Бюро ЦК РКП от 14 октября 1920 г.: о польской красной армии, немецких формированиях, просьбе А.А. Иоффе и утверждению условий мирного договора, [в:] *Польско-советская война. 1919–1920...*, ч. 2, с. 93.

²¹ Из протокола № 62 заседания Оргбюро ЦК РКП от 15-го октября 1920 года: о созыве сессии ВЦИК для ратификации договора с Польшей, направлении агитационно-инструкторского поезда для объезда лагерей с польскими военнопленными и о Польбюро, [в:] *Польско-советская война. 1919–1920...*, ч. 2, с. 94.

²² Стенограмма заседания 2-й Чрезвычайной Сессии ВЦИК Советов по вопросу ратификации договора о перемирии и прелиминарных условиях мира с Польшей, [в:] *Польско-советская война. 1919–1920...*, ч. 2, с. 99. Но отправка украинской ратификационной грамоты в Москву затянулась на неделю по техническим причинам. Во-первых, три бланка ратификационной грамоты курьер привез из Москвы в Харьков только в 6 часов вечера 26 октября. Во-вторых, отправить ее подписанный текст обратно в тот же день не получалось, потому что не было государственной печати. Ее должны были изготовить и доставить в ВУЦИК вечером 26 октября. – Разговор по прямому проводу со Жданом Пушкиным. Москва, НКИД – Харьков, Совнарком, 26.10.1920, Архив внешней политики Российской Федерации [далее АВП РФ], ф. 04, оп. 32, инв. № 52468, п. 209, д. 66, л. 26.

²³ *Sprawozdanie stenograficzne z 177 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z dnia 22 października 1920 r.*, ł. 17, 18, 22.

²⁴ Там же, ł. 18.

²⁵ J. Dąbski, *Pokój ryski...*, s. 126.

программы постановления ВЦИК 23 сентября»²⁶, а в качестве основной причины советско-польского конфликта назвал империалистический план создания «фиктивных, якобы самостоятельных правительств, прикрывающих собой польское господство на Украине и в Белоруссии»²⁷. Советское руководство согласилось пойти на территориальные уступки для того, чтобы добиться отказа Польши от плана создания системы буферных государств вдоль ее восточной границы. Цель была достигнута: по прелиминарному мирному договору Польша признала существование, независимость и суверенитет советских Украины и Белоруссии. Уступка частей Белоруссии и Украины - это и есть та самая «территориальная цена», которую пришлось заплатить²⁸. Не забыл Чичерин сказать и о страданиях «тех белорусских и украинских масс, которые подпадут под власть польской шляхты и польских капиталистов», добавив, что это – вынужденный шаг, потому что «в противном случае предстоит продолжение войны на долгое время, зимняя кампания, дальнейшие жертвы для всей России, для всей Украины, для трудящихся масс российского и украинского народа»²⁹.

Нарком не обошел вниманием и II статью прелиминарного мира, при чем он не был до конца уверен, что Польша перестанет поддерживать союзные ей антисоветские формирования: «Нам предстоит в ближайшем будущем увидеть, как сложатся обстоятельства на этом петлюровском фронте, но во всяком случае со своей стороны Польша обязана не терпеть на своей территории петлюровских войск и не оказывать им никакой поддержки»³⁰. В еще более алармистском духе высказался член коллегии НКВД Карл Радек: «Только ценой тяжелых уступок мы получаем кусок бумаги, о котором мы не знаем, будет ли он завтра иметь значение»³¹.

Председатель Витебского губисполкома Иосиф Варейкис отметил недопустимую расплывчатость формулировки о возмещении Польше убытков времен разделов Речи Посполитой: «...надо указать, с какого именно времени, а то, быть может, в течение 200 лет мы должны будем ввозить обратно то, что оттуда вывезено, этого мы ни в коем случае не можем сделать» и выразил мнение, что это «ни что иное, как прикрытие контрибуции»³². В целом же, все участники прений соглашались с необходимостью ратификации достигнутого в Риге соглашения, но при этом требовали, чтобы советская делегация на переговорах в Риге тверже отстаивала советскую позицию и не допустила, чтобы мирный договор носил грабительский

²⁶ Стенограмма заседания 2-й Чрезвычайной Сессии ВЦИК Советов..., ч. 2, с. 99. В этот день ВЦИК установил десятидневный срок для заключения прелиминарных условий мира. – Заявление ВЦИК по вопросу об основах соглашения между РСФСР и Польшей, 23.9.1920, [в:] ДМИСПО, т. III, с. 399–401.

²⁷ Стенограмма заседания 2-й Чрезвычайной Сессии ВЦИК Советов..., ч. 2, с. 97.

²⁸ Там же, с. 99.

²⁹ Там же, с. 104.

³⁰ Там же, с. 102.

³¹ Там же.

³² Там же, с. 108.

характер³³. В ходе последовавшего голосования решение о ратификации договора от 12 октября 1920 г. было принято единогласно³⁴. 24 октября Г. Чичерин уведомил польское правительство о ратификации ВЦИК Советов предварительного мира и перемирия³⁵.

2 ноября 1920 г. в Либаве состоялся обмен ратификационными документами. С этого момента юридически прелиминарный мирный договор вступил в силу. Процедура одобрения сторонами конфликта выработанных их мирными делегациями в Риге прелиминарных условий мира между Польшей, Советской Россией и Советской Украиной была соблюдена. Каких-либо серьезных нарушений согласованного порядка действий не произошло, все установленные сроки были строго выдержаны. Казалось, больше никаких препятствий тому, чтобы мирные делегации могли вновь сесть за стол переговоров, не осталось.

Однако помимо юридической, у процесса введения прелиминариев в действие была еще и военная сторона. В полном соответствии с договором, до 18 октября 1920 г. стороны не обязывались останавливать военные действия, хотя, учитывая предварительное определение линии государственной границы между Польшей и советскими республиками, проведение каких-либо наступательных операций не имело смысла. До установленной даты также никак не ограничивалось участие в боевых действиях союзных полякам русских и украинских воинских формирований. После 18 октября ситуация менялась. Польская армия военные действия прекращала, а ее восточные союзники, не имея больше возможности открыто пользоваться польской поддержкой, после 2 ноября оказывались перед выбором: либо поступить на польскую службу, либо вторгнуться на советскую территорию из образовавшейся после 18 октября нейтральной зоны и самостоятельно продолжить войну с Красной армией, либо эмигрировать, сдаться Красной армии, вернуться в границы Польши и подвергнуться интернированию. Первая возможность всерьез не рассматривалась, Польше предстояло не увеличение, а сокращение армии до штатов мирного времени. Оставались второе и третье решения, причем третье вряд ли могло предшествовать второму (в том числе и потому, что этого не хотел Ю. Пилсудский³⁶). Хотя летом 1920 г. он формально был лишен возможности единолично руководить польской восточной политикой, но никто не ограничивал его полномочий как Верховного главнокомандующего польской армией, в том числе в отношениях с восточными союзниками, рассчитывавшими с его помощью победить большевиков.

³³ Там же, с. 107–108.

³⁴ Там же, с. 110.

³⁵ J. Dąbski, *Pokój ryski...*, s. 126.

³⁶ Б. Савинков в судебном процессе в 1924 г. показал: «После заключения перемирия Пилсудский призвал меня и сказал: „Дайте в 24 часа ответ, будете ли вы воевать?“, Дело Бориса Савинкова. Со статьей Б. Савинкова «Почему я признал Советскую власть», Москва [1925], с. 63.

В начале июня 1920 г. с согласия Ю. Пилсудского Борис Савинков организовал в Варшаве Русский политический комитет (РПК), позиционировавший себя в качестве будущего российского правительства. В текущий момент его главной задачей было формирование союзных Польше русских отрядов для борьбы с Красной армией³⁷. Из этих отрядов была создана 3-я русская армия в составе двух пехотных и одной кавалерийской дивизий под командованием генерала Б. Пермикина³⁸. В начале ноября ее численность составила порядка 10 тыс. человек. РПК подчинялась также Народная добровольческая армия генерал-майора С. Булак-Балаховича, которая действовала в Белоруссии. В начале ноября 1920 г. ее численность составляла около 15 тыс. бойцов. Кроме этих армий, на стороне Польши выступали не подчинявшиеся РПК, но очень крупные казачьи формирования, а главное – армия Украинской народной республики под командованием атамана С. Петлюры. В октябре 1920 г. она насчитывала более 40 тыс. человек³⁹, но в боях, как сказал в начале ноября 1920 г. С. Петлюра В. Славеку, «смогут принять участие 30 тыс. обмундированных и вооруженных людей вместе с отрядом [казаков] Яковлева»⁴⁰.

После 2 ноября эти войска должны были действовать самостоятельно. Еще 21 октября польское Верховное командование предложило им покинуть в двухнедельный срок Польшу, но разоружать не стало. Поощряемые польскими военными⁴¹ и французами⁴², они выбрали продолжение войны⁴³, рассчитывая при этом на необходимую помощь польской стороны, хотя и не явную, потому что оказывать ее открыто Варшава не могла⁴⁴.

³⁷ Подробнее о РПК и др. антисоветских организациях в Польше см.: Т.М. Симонова, *Советская Россия и Польша. Русские антисоветские формирования в Польше (1920–1925)*, Москва 2011.

³⁸ В источниках и литературе встречается и другое написание его фамилии: Перемыкин.

³⁹ Г.Ф. Матвеев, В.С. Матвеева, *Польский плен. Военнослужащие Красной армии в плену у поляков в 1919–1921 годах*, Москва 2011, с. 122–128.

⁴⁰ *Adiutantura Generalna, Belweder. Naczelne Dowództwo, Oddział II, Warszawa. Dowództwo 6 armii, Oddział II, Złoczów, 3.11.1920*, Российский государственный военный архив [далее РГВА], ф. 471, оп. 1, д. 31, ч. 1. л. 104.

⁴¹ Так, генерал Б. Пермикин согласовывал с Ю. Пилсудским маршрут и материальное обеспечение 3-й русской армии во время ее похода на соединение с Врангелем. По его словам, он «часто посещал начальника польского Генерального штаба генерала Розвадовского... и он сделал все возможное, чтобы ускорить наше вооружение», Б.С. Пермикин, *Генерал, рожденный войной. Из записок 1912–1959 гг.*, Москва 2011, с. 85–86.

⁴² При штабе 3-й армии действовала французская военная миссия в составе 10 человек, возглавляемая генералом Троньо, Б.С. Пермикин, *Генерал...*, с. 83.

⁴³ *Дело Бориса Савинкова...*, с. 63.

⁴⁴ З. Карпус так оценивает эту помощь: «Уже после заключения перемирия с большевиками польская сторона, нарушая принятые обязательства, продолжала передавать своему бывшему союзнику прежде всего вооружение и продовольствие. Таким образом она хотела лучше подготовить его к дальнейшей самостоятельной борьбе с преобладающими советскими силами. Например, только с 15 октября по 15 ноября 1920 г. украинцам было передано, в частности: 6 тонн сухарей, 6 тонн сена и более 15 тыс. буханок хлеба, более 2380 винтовок, 10 тыс. шинелей, 26 тыс. брюк и гимнастеров и 8,7 тыс. сапог... Эти официальные польские данные не учитывали материалов и имущества, переданного украинской армии ее ближайшим соседом, 6-й армией». Z. Karpus, *Ukraiński sojusznik Polski*

Б. Пермикин так пишет об этом: «Розвадовский, как и все влиятельные поляки, мне говорил..., что даже если бы у Врангеля были на фронте успехи и наше правительство затянуло бы переговоры с большевиками, то не делайте себе никаких иллюзий, что Польская армия пойдет в Россию. Все, что Польша могла бы сделать, если у Врангеля будет большой успех на фронте, это не заключать быстрого мира с большевиками. Польские армии останутся на своих границах и этим оттянут часть большевистских сил»⁴⁵.

Учитывая общую численность этих антисоветских формирований (максимально не более 75 тыс. человек⁴⁶), явно недостаточную для победы над Красной армией, необходимость действовать в условиях необычайно холодной в тот год осени, вряд ли их кураторы особо верили в успех наступления. Достаточно напомнить, например, что польские военные и французские военные советники не настояли на том, чтобы Балахович наступал на Украине, а не в Белоруссии. 3-ю русскую армию расположили не на правом фланге армии УНР, как того хотел П. Врангель⁴⁷, а на левом. Именно такое пожелание С. Петлюры В. Славек передал 24 октября 1920 г. в вышестоящие инстанции: «2) Он бы хотел иметь прикрытым свое левое крыло войсками Перемыкина. 3) Если бы он должен был отступить, то тогда вызовет восстание на территориях, занимаемых Врангелем и Перемыкиным, т.к. не хочет допустить, чтобы кто-нибудь другой сел на Украине»⁴⁸. Единственной реальной пользой от действий С. Петлюры могло стать создание дополнительных сложностей для Красной армии в ее борьбе с П. Врангелем⁴⁹.

w wojnie 1920 roku. Walka oddziałów Ukraińskiej Republiki Ludowej u boku Wojska Polskiego i ich dalsze losy, <https://polska1918-89.pl/pdf/ukrainski-sojuznik-polski-w-wojnie-1920-roku,3112.pdf> (дата доступа 19.04.2022).

⁴⁵ Б.С. Пермикин, *Генерал...*, с. 86.

⁴⁶ Савинков называет даже меньшую цифру – 50–60 тыс. человек, замечая при этом, что «в общей сложности получилась довольно большая армия для гражданской войны. Если бы она была единой, то представила бы собой некоторую силу. Но эти имели несколько командований: украинцы – одно, есаул Яковлев – другое, Перемыкин – третье, Балахович – четвертое. По настоянию Перемыкина, т.е., в сущности, по настоянию Врангеля (как это ни странно, – склонен думать, что за кулисами были иностранцы), я вынужден был заключить конвенцию с Петлюрой, согласно которой он допускал за свой левый фланг армию Перемыкина. Что же было дальше? Перемыкин стал на этот участок, слева от него расположился казачий есаул Яковлев, но раньше, чем пойти в бой, они передрались между собой». *Дело Бориса Савинкова...*, с. 65. О конфликте между Б. Пермикином и украинским генералом Михаилом Омеляновичем-Павленко по вопросу идти или не идти к П. Врангелю, грозившем перерасти в стычку «между украинцами и москалями, которая должна кончиться разоружением последних», 3 ноября 1920 г. доносил В. Славек. – *Adjutantura Generalna, Warszawa, Belweder. Naczelne Dowództwo, Oddział II. Warszawa. Dowództwo 6 armii, Oddział II, Złoczów, 3.11.1920, РГВА, ф. 471, оп. 1, д. 31, ч. 1, л. 104.*

⁴⁷ Согласно приказа П.Н. Врангеля о создании 3-й русской армии, она должна была идти на «соединение с войсками Крыма». – Приказ ген. Врангеля о формировании в Польше белогвардейской 3-й армии, 3.10.1920, [в:] ДМИСПО, т. III, с. 422.

⁴⁸ *Adjutantura Generalna Belweder. Naczelne Dowództwo, Oddział II. Warszawa. Dowództwo 6 armii, 24.10.1920, РГВА, ф. 471, оп. 1, д. 31, ч. 1, л. 102.*

⁴⁹ Савинков так характеризовал заинтересованность Польши и Франции во вторжении антисоветских формирований в Белоруссию и на Украину: «Зачем поляки разрешили нам

Зато это наступление, заведомо имевшее минимальные шансы на успех, давало Ю. Пилсудскому возможность сохранить лицо в щекотливой ситуации со вчерашними союзниками. Прелиминарный договор позволял польским военным не разоружать вчерашних союзников, а наоборот, хорошо их вооружить и оказать неявное содействие их борьбе с Красной армией. Пермикин свидетельствует, что Пилсудский во время личной встречи с ним «для того, чтобы я мог быстрее получить все необходимое для похода, ... дал мне целый ряд фамилий и характеристик офицеров, к которым надо обращаться. Это были не начальники всевозможных отделов, а его капитаны»⁵⁰, т.е., скорее всего, бывшие легионеры, для которых слово их Бригадира было законом. Изданная после 12 октября 1920 г. инструкция начальника Генерального штаба польским делегациям в Барановичах и Бердичеве, созданным для наблюдения за введением в действие договора о прекращении огня, обязывала их под разными предлогами ограничить численность советских наблюдателей при польских войсках, а также территорию, которую они могли посещать, даже ценой отказа от собственных подобного рода требований. Особенно на участке южнее Несвижа, поскольку там «речь идет прежде всего о том, чтобы не допустить противника в районы концентрации войск ген. Балаховича, русских и украинских»⁵¹.

Для того, чтобы советская сторона не могла обвинить Польшу в нарушении договора о перемирии, военный министр Польши генерал Казимеж Соснковский издал 21 октября 1920 г. приказ, что «военные подразделения и лица, пересекающие восточную границу государства или линию прекращения огня и переходящие на польскую сторону, будут считаться военнопленными в соответствии со ст. 10 договора о перемирии от 12/X т. г.»⁵², т.е. решившие вернуться в Польшу союзники подвергнутся разоружению и заключению в лагеря.

итти в бой, какую цель они преследовали? Почему они все время оказывали на нас давление, тайное, неофициальное?.. Иди, иди, давление двоякое, – польское, с одной стороны, и французское – с другой. Какую цель они преследовали? Да ту же, какую преследуют все иностранцы: пусть русские дерутся между собой. Чем больше гражданской войны, тем для нас, иностранцев, лучше: Россия будет слабее, России труднее будет стать на ноги». *Дело Бориса Савинкова...*, с. 66.

⁵⁰ Б.С. Пермикин, *Генерал...*, с. 85.

⁵¹ *Instrukcje szefa Sztabu Generalnego dla delegacji polskich realizujących umowę o rozejmie. Po 12.10.1920. – Dokumenty do historii stosunków polsko-sowieckich 1918–1945*, [далее DSPS], т. I: 1918–1926, cz. 1: *Polska między Rosją „Białą” a „czerwoną” (listopad 1918 – marzec 1921)*, red. J.J. Bruski, M. Wołos, Warszawa 2020, s. 544.

⁵² Rozkaz ministra spraw wojskowych o stosunku do oddziałów ukraińskich i rosyjskich znajdujących się na terytorium Polski, 21.10.1920, DSPS, т. I, cz. 1, s. 552–553. Если верить Б. Савинкову, то поляки просто обманули своих вчерашних союзников: «...произошло то, что я втайне предвидел: поляки нас обманули. Поляки обещали нам, что они не интернируют, а подтверждают наших солдат, а это—разница большая. Но, конечно, когда дошло до дела, наши солдаты были просто интернированы в лагерь...». *Дело Бориса Савинкова...*, с. 65. Из свидетельства Савинкова следует, что приказ Соснковского даже ему не был известен.

Реальной услугой поляков армиям Петлюры и Пермикина стала затяжка с отводом их войск из отходящих к УССР районов Волыни. Формальными поводами для этого они называли вначале отсутствие в договоре о перемирии точных сроков начала отвода войск, затем «сахарный вопрос»⁵³, когда же советская сторона предложила устраивающее Польшу его решение, стали ссылаться на эпизоотию сапа. Размещенные под этими предложениями на юге и юго-востоке Волыни польские войска, сами не участвуя в боевых действиях, прикрывали левый фланг пермикинцев и петлюровцев. Из-за этого Красная армия, опасаясь обвинений в срыве перемирия, не могла провести операцию по их окружению⁵⁴.

Но «военная партия» в Польше не ограничивалась использованием лишь этих якобы объективных поводов, по которым не выполнялись постановления ст. II прелиминариев и § 6 договора о перемирии. Верховному командованию не чужда была мысль, что при благоприятном для Врангеля и восточных польских союзников развитии событий не исключено присоединение к ним «добровольцев» из числа военнослужащих Войска Польского. Об этом Пермикин узнал от Т. Розвадовского: «Я говорил Розвадовскому о малочисленности моих формирований и слабости Украинской армии. Розвадовский указал на возможность (опять-таки, если у Врангеля будет успех, и заключение мира с большевиками затянется и переговоры о государственной границе [будут успешны]) дать мне польских добровольцев. В этом случае польские добровольцы сохранили бы свою внутреннюю организацию, сняв знаки отличия, и были бы подчинены мне. [И] что их число будет значительно больше чем все мои формирования вместе с украинцами»⁵⁵.

Т. Розвадовский, говоря о «добровольцах», не просто успокаивал Б. Пермикина, а приоткрывал завесу над планами и уже предпринимаемыми практическими действиями по созданию таких добровольческих формирований. Действительно, осенью 1920 г. по приказу Ю. Пилсудского начал создаваться польско-украинский добровольческий отряд. Инициатива исходила от польских военных, чьи родные места оказывались в составе УССР. Они не согласились с решением политиков продолжить переговоры о перемирии на пике успехов польской армии и хотели продолжать

⁵³ Его суть заключалась в том, что польская сторона весной и летом 1920 г. затратила средства на посев и выращивание сахарной свеклы в тех районах Волыни, которые оставались за УССР. И теперь хотела дожидаться ее уборки и переработки на сахар, чтобы забрать его и вывезти в Польшу. А сезон сахароварения обычно начинается в сентябре и продолжается чуть ли не до Рождества. Я. Домбский на совещании с А. Иоффе 13 ноября 1920 г. датировал завершение вывоза сахара 1–15 декабря 1920 г. – Telegram eksperta wojskowego na rokowania pokojowe do Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego o przebiegu rozmów na temat wypełnienia preliminarjów, 13.11.1920, DSPS, t. I, cz. 1, s. 574.

⁵⁴ Сообщение о ходе совещания председателей польской и российской мирных делегаций, обсуждавшего вопрос о нарушении польской стороной § 6 договора о перемирии, [в:] ДМИСПО, т. III, с. 472–473, 475.

⁵⁵ Б.С. Пермикин, *Генерал...*, с. 86. Из слов Розвадовского видно, что взятие в кавычки нами слова «добровольцы» оправданно.

войну до победы⁵⁶. Осуществить их намерение взялся Валери Славек, один из наиболее близких соратников Ю. Пилсудского со времен революции 1905–1907 гг., его доверенное лицо в отношениях с С. Петлюрой. Это он 24 апреля 1920 г. подписал польско-украинскую военную конвенцию, в кампании 1920 г. командовал польскими этапными войсками на Украине.

К созданию отряда приступили ранее 20 сентября 1920 г.⁵⁷, когда польские политические круги, несмотря на успехи на фронте, взяли курс на заключение мира. В конце сентября В. Славек ознакомил с проектом Ю. Пилсудского и Т. Розвадовского, которые формально согласия на этот проект не дали, а Т. Розвадовский 3 ноября 1920 г. даже приказал В. Славеку распустить отряд⁵⁸. Но на деле инициативу В. Славека одобрили и в последующем помогли ее реализовать⁵⁹. Их покровительство облегчало взаимодействие В. Славека с различными военными инстанциями, в том числе с V и II отделами Главного командования. Посредниками в отношениях с верховным военным командованием были сослуживцы В. Славека из первой бригады легиона. Канал связи с Ю. Пилсудским обеспечивал его секретарь майор Казимеж Съвительский⁶⁰. А через начальника II отдела польского Генерального штаба подполковника Болеслава Медзиньского Славек добивался от военного министра Казимежа Соснковского принятия Советом министров Польши постановления о возможности демобилизации по собственному желанию из армии офицеров, выходцев «из районов, которые в соответствии с подписанными мирными прелиминариями не будут принадлежать Речи Посполитой», чтобы они могли вступить в его отряд. 25 октября он писал Б. Медзиньскому по этому поводу: «Вопрос срочный, потому что если я смогу сформировать до 2.XI хоть какой-нибудь отряд, то я с ним приму участие в боях украинцев с большевиками»⁶¹.

В сентябре 1920 г. В. Славек ознакомил с проектом С. Петлюру. Сначала тот не занял какой-либо определенной позиции, но уже в ноябре попросил придать проекту официальный характер. Однако это не устраивало польскую сторону. 7 ноября 1920 г. В. Славек писал К. Съвительскому, что не хотел бы момент прихода отряда на украинскую службу «сопровождать

⁵⁶ Г.Ф. Матвеев, *Последняя попытка польско-украинского военного взаимодействия в 1920 г.*, [в:] *Версаль и новая Восточная Европа*, Москва 1996, с. 176–186.

⁵⁷ List do w. Sławka, 26.09.1920, РГВА, ф. 471, оп. 1, д. 31, ч. 1, л. 166.

⁵⁸ Rozkaz T. Rozwadowskiego, 3.11.1920, РГВА, ф. 471, оп. 1, д. 31, ч. 1, л. 209.

⁵⁹ О том, что у отряда В. Славека были очень высокие покровители, свидетельствует такой пример: 10 ноября 1920 г. военный министр К. Соснковский своим приказом запретил вербовку поляков в иностранные войска, особенно воюющие на территории РСФСР и УССР, как противоречащую положениям предварительного мира. А в 6-й армии, в расположении которой отряд дислоцировался, аналогичный приказ был издан только 5 января 1921 г., РГВА, ф. 471 к., оп. 1, д. 31, ч. 1, л. 210, 212.

⁶⁰ List W. Sławka do majora Świtalskiego. Powiadom Komendanta, 7.11.1920, РГВА, ф. 471, оп. 1, д. 31, ч. 1, л. 85–86 об.

⁶¹ List W. Sławka do podpułkownika Miedzińskiego, 25.10.1920, РГВА, ф. 471 к., оп. 1, д. 31, ч. 1, л. 74.

политическими демонстрациями и дипломатическими церемониями. По мере организации отдельных подразделений высылать их на фронт и в пути перекрашивать...»⁶².

Хотя проект был засекречен, 10 ноября 1920 г. эндековская «Газета Варшавска» написала, что на заседании военной комиссии сейма депутат от Народно-национального союза Казимеж Лютославский сообщил о состоявшемся неделей ранее собрании в Варшаве, на котором Славек изложил программу захвата Киева á la Желиговский, неофициально, отрядом из добровольцев-«поляков украинского происхождения» численностью до 20 тыс., который формируется им в Кременце. Присутствовавший на заседании комиссии генерал Т. Розвадовский заверил, что армия не имеет к этому делу никакого отношения. Однако признал, что накануне отъезда польской мирной делегации в Ригу в сентябре 1920 г. Славек действительно представлял ему подобный проект, но в тот момент в этом не было ничего предосудительного. Сейчас ситуация иная, поэтому он обещал изучить вопрос и доложить о результатах расследования на следующем заседании военной комиссии. На предложение депутата-эндека Александра Скарбека провести расследование в два дня, Розвадовский ответил, что не обязан знать, чем, кроме своих служебных обязанностей, скрытно занимается Славек. На это отреагировал еще один эндек, Ян Залуска: «Но мы проинформированы, что подполковник Славек высокопоставленная персона в определенных сферах, близок к принимающим решения, поэтому начальник штаба может даже за несколько часов узнать, где находится Славек и что собирается делать, если делает скрытно, то это военная измена, за которую он должен быть соответствующим образом наказан»⁶³. Слова Я. Залуски однозначно указывали на то, что за спиной В. Славека стоит Ю. Пилсудский.

Спустя три дня в краковской газете «Иллюстрированы Курьер Цодзенны» появилась заметка «Доносчики», которую можно рассматривать как желание пилсудчиков предотвратить обвинение Польши в нарушении прелиминариев. После изложения выступлений Лютославского и Розвадовского, анонимный автор заметил, что ответ Розвадовского не удовлетворил эндеков, «которые готовят новую бурю и новый политический скандал». Заметка заканчивалась следующим пассажем: «Если бы подобное действие могло хотя бы в отдаленной перспективе принести какую-либо пользу Отчизне, то оно могло бы быть частично обоснованным. Но оно приносит только вред, потому что ставит Польшу перед политическими трудностями в связи с необходимостью опровержения лжи, стремится поссорить государство с соседями и представляет Польшу в роли мошенника»⁶⁴.

На 14 декабря 1920 г. польско-украинский отряд состоял из двух батальонов пехоты, двух эскадронов кавалерии, одной конной артиллерийской

⁶² Там же, л. 86.

⁶³ „Gazeta Warszawska”, 10.11.1920.

⁶⁴ *Denuncjatorzy*, „Ilustrowany Kurjer Codzienny”, 13.11.1920.

батареи и штабного взвода (общая численность 830 чел.)⁶⁵. На первый взгляд не очень понятно, зачем он был нужен, если его так и не использовали для помощи Петлюре. Ответ в какой-то степени дает письмо В. Славека К. Съвитальскому от 30 ноября 1920 г. в связи с получением предложения имитировать непослушание командованию 6-й армии и идти к Л. Желиговскому в Срединную Литву. В нем он спрашивал: «В ожидании срыва мирных переговоров держаться ли украинских интересов в качестве какого-то неестественного привеска к 8 дивизии пехоты, или же идти служить к Желиговскому?»⁶⁶. Отряд был расформирован в январе 1921 г. после того, как Польша взяла на себя обязательство защищать Срединную Литву⁶⁷.

Пример польско-украинского отряда под командованием В. Славека показывает, что польские военные и после окончательного вступления в силу договора о перемирии продолжали нарушать пункт II предварительного мира. Если польские политики в точном соответствии с достигнутыми в Риге договоренностями о сроках ратифицировали договор о предварительных и перемирии с советскими республиками, то польские военные под надуманными поводами фактически его торпедировали. Этим Пилсудский доказывал своим политическим оппонентам, что он все еще может влиять на польскую восточную политику⁶⁸.

Эта двойственная политика Польши в отношении перемирия в конечном счете спровоцировала кризис в двусторонних отношениях в момент возобновления переговоров в Риге об окончательном тексте мирного трактата. Завершая переговоры о предварительных и перемирии, делегации договорились вернуться в Ригу сразу же после 2 ноября 1920 г.⁶⁹ 26 октября А. Иоффе сообщил телеграммой Я. Домбскому, что он остается руководителем советской мирной делегации и в соответствии с «нашим совместным решением» намеревается приехать в Ригу в начале ноября. Он также попросил польского партнера известить о дате его приезда⁷⁰. Я. Домбский пообещал приехать 6 ноября⁷¹.

⁶⁵ Notatka, 14.12.1920, РГВА, ф. 471 к., оп. 1, д. 31, ч. 1, л. 108.

⁶⁶ Там же.

⁶⁷ Dowództwo Grupy Ochotniczej. Rozkaz likwidacyjny, 13.01.1921, РГВА, ф. 471 к., оп. 1, д. 31, ч. 1, л. 69.

⁶⁸ На это обращал внимание А. Иоффе в своем докладе из Риги в Москву от 19 ноября 1920 г. – Доклад № 4 председателя советской мирной делегации А.А. Иоффе Г.В. Чичерину, В.И. Ленину, Л.Д. Троцкому, Н.Н. Крестинскому, 19.11.1920, АВП РФ, ф. 04, оп. 32, инв. ном. 52436, п. 205, д. 34, л. 64.

⁶⁹ List sekretarza polskiej delegacji w Rydze do szefa Referatu Polityczno-Prasowego Adiutantury Generalnej Naczelnego Wodza o przebiegu negocjacji w sprawie przyszłości ziem białoruskich i podpisania preliminarzów pokojowych, 10.11.1920, DSPS, t. I, cz. 1, s. 537.

⁷⁰ Telegram przewodniczącego delegacji sowieckiej do przewodniczącego delegacji polskiej na rokowania pokojowe o przyjeździe do Rygi w celu wznowienia pertraktacji, 26.11.1920, DSPS, t. I, cz. 1, s. 557–558.

⁷¹ Telegram zastępcy przewodniczącego delegacji polskiej na rokowania pokojowe do ministra spraw zagranicznych o rozmowie z przewodniczącym delegacji sowieckiej na temat wypełnienia preliminarzów pokojowych i wznowienia pertraktacji, 13.11.1920, DSPS, t. I, cz. 1, s. 573.

А. Иоффе был в Риге уже 3 ноября. В ожидании Я. Домбского он встречался с Леоном Василевским, польским послом в Риге и членом делегации, но серьезных вопросов не обсуждал, поскольку, по его словам, тот «просто глуп, по-видимому в данный момент мало влиятелен и из него исходить ни в чем абсолютно не приходится»⁷². Я. Домбский же прибыл к месту переговоров только 13 ноября. Вполне закономерен вопрос о причине его недельной задержки. Ведь руководитель польской делегации в первом туре рижских переговоров в сентябре-октябре 1920 г. зарекомендовал себя скорее сторонником быстрого завершения вооруженного конфликта и умеренных территориальных претензий, нежели приверженцем «военной партии» и границ 1772 г.

Сам Я. Домбский в своих воспоминаниях о конференции этот эпизод обошел вниманием. Объяснение причины задержки содержится в письме А. Иоффе в Москву, датированном 10 ноября: «По польским сообщениям [Домбский] выехал 3-го, но застрял в Данциге, ибо что-то приключилось с парходом, на котором должен был ехать. Вернее всего, однако, что он застрял в Данциге для каких-либо вопросов по Данцигскому вопросу»⁷³. Такое объяснение весьма правдоподобно, пароходы из Данцига в Либаву осенью 1920 г. ходили один раз в неделю⁷⁴. Настораживает в этой информации лишь то, что она исходила не от Я. Домбского лично, а от некоего анонимного источника. Вряд ли им был Л. Василевский, фамилию которого в Москве знали. Действительно, именно в это время завершались переговоры о статусе Данцига как вольного города (это случилось 15 ноября 1920 г.). Но в каком качестве в них мог участвовать польский вице-министр иностранных дел? Он с августа 1920 г. вел переговоры о мире с советскими республиками, а работа над конвенцией об отношениях между Данцигом и Польшей шла в Париже и завершилась 9 ноября 1920 г. Это оставляет место для сомнений в том, что Я. Домбский эту проблему знал настолько хорошо, чтобы обсуждать с кем-то в Данциге какие-то ее аспекты.

А если опоздание произошло не по объективным причинам, то вполне допустимо и иное объяснение причин задержки с приездом Я. Домбского в Ригу. Выше уже говорилось, что польское военное командование как раз в промежутке между 2 и 9 ноября решало две взаимосвязанные задачи: создавало благоприятные условия для вторжения восточных союзников Польши на советскую территорию, но при этом старалось во что бы то ни стало не довести дело до возобновления польско-советской войны. Раскусить этот замысел советской стороне не составило особого труда. Уже 26 октября заместитель руководителя советской мирной делегации Леонид Оболенский оправил Я. Домбскому по этому поводу первую ноту

⁷² Доклад председателя советской мирной делегации А.А. Иоффе Г.В. Чичерину, В.И. Ленину, Л.Д. Троцкому, Н.Н. Крестинскому, 10.11.1920, АВП РФ, ф. 04, оп. 32, инв. ном. 52436, п. 205, д. 34, л. 57.

⁷³ Там же.

⁷⁴ М. Obieziński, *Wspomnienia z polsko-rosyjskiej konferencji pokojowej ryskiej dla ułożenia preliminarjów pokojowych (wrzesień-październik 1920 r.)*, Warszawa 1938, s. 8.

протеста, за ней последовали другие. В них поддержка польской стороной действий С. Петлюры, Б. Савинкова, С. Балаховича трактовалась как нарушение условий перемирия, подрыв значения заключенных договоров, свидетельство отсутствия у Польши искреннего стремления к миру. Более того, поляков прямо предупреждали о возможном затруднении дальнейших переговоров о мире⁷⁵.

Поэтому до тех пор, пока «военная партия» в Польше не умерила свой пыл, Я. Домбскому, как человеку, умеющему держать слово⁷⁶, проще было не приезжать в Ригу, нежели изворачиваться, отвечая на высказываемые лично претензии советских партнеров по переговорам. 9 ноября 1920 г. Красная армия ворвалась в Крым, и дальнейшая поддержка Польшей антисоветских формирований теряла смысл. Нужно было возобновлять конференцию, которая на тот момент была единственным местом официальных контактов сторон и решения возникающих вопросов. Конечно, все сказанное выше только предположение, но его косвенно подтверждает поведение Домбского на первом совещании с Иоффе после возвращения в Ригу.

Домбский приехал в Ригу утром 13 ноября, и уже в 17.15 началось длившееся пять часов заседание делегаций на тему невыполнения Польшей §6 договора о перемирии. Иоффе прямо заявил Домбскому, что Польша «создала то рискованное, серьезное и крайне тяжелое положение на фронте, которое может повести к возобновлению военных действий. Если это соответствует желанию Польши, то тогда лучше поступить открыто, согласно пункта договора, касающегося взаимного предупреждения за 14 суток о возобновлении войны». Домбскому пришлось извиняющимся

⁷⁵ См напр.: Нота заместителя председателя российско-украинской мирной делегации Л.Л. Оболенского председателю польской мирной делегации Я. Домбскому по поводу нарушения польской стороной § 6 договора о перемирии, 29.10.1920, [в:] ДМИСПО, т. III, с. 465–467; Нота заместителя председателя российско-украинской мирной делегации Л.Л. Оболенского председателю польской мирной делегации Я. Домбскому по поводу нарушения польской стороной договора о перемирии, 30.10.1920, [в:] ДМИСПО, т. III, с. 467–468; Телеграмма Г.В. Чичерина председателю мирной делегации РСФСР А.А. Иоффе о нарушении Польшей прелиминарного договора, 4.11.1920, [в:] *Советско-польские отношения в 1918–1945 гг. в 4-х томах...*, т. 1, с. 253; Telegram zastępcy przewodniczącego delegacji polskiej na rokowania pokojowe do ministra spraw zagranicznych o rozmowie z przewodniczącym delegacji sowieckiej na temat wypełnienia preliminarów pokojowych i wznowienia pertraktacji, DSPS, t. I, cz. 1, s. 572–573. Иоффе даже пришлось уговаривать советское руководство не драматизировать ситуацию. 10 ноября он писал Г. Чичерину, В. Ленину, Л. Троцкому и Н. Крестинскому: «Я полагаю, что если мы сейчас поведем бешенную кампанию против несоблюдения ими договора, то мы, не имея других более сильных зарядов, сделаем дипломатическую ошибку». Доклад председателя советской мирной делегации А.А. Иоффе Г.В. Чичерину, В.И. Ленину, Л.Д. Троцкому, Н.Н. Крестинскому, 10.11.1920, АВП РФ, ф. 04, оп. 32, инв. ном. 52436, п. 205, д. 34, л. 58.

⁷⁶ Он это доказал в октябре 1921 г. при заключении т.н. соглашения Домбский – Каракан. – См. подробнее: Г.Ф. Матвеев, «Деньги в обмен на высылку». *Из истории советско-польского дипломатического конфликта в 1921 г.*, [в:] *Славянство, растворенное в крови... В честь 80-летия со дня рождения Владимира Константиновича Волкова (1930–2005)*, Москва 2010, с. 198–216.

тоном просить партнера «верить его категорическому утверждению, что польское правительство и польская делегация преисполнены самых искренних намерений в отношении осуществления мира с Россией». Судя по советской записи хода совещания, его заверения и объяснения не произвели особого впечатления на Иоффе, также как и слова участвовавших в совещании Л. Василевского и военного эксперта делегации подполковника Игнация Матушевского, тоже человека из окружения Ю. Пилсудского⁷⁷. Интересна оценка совещания И. Матушевским в его телеграмме в Верховное командование Войска Польского: «Заседание не привело к результату, но было много моментов, когда Иоффе ставил вопрос почти в ультимативной форме; но самого ультиматума не последовало, из чего я еще раз делаю вывод, что пока что большевики срывать переговоры не собираются»⁷⁸. Совершенно очевидно, что эти слова – ничто иное, как признание того, что именно польская сторона завела двусторонние отношения практически в тупик. Об этом без обиняков заявил и Иоффе в самом конце совещания, отмечая все неубедительные попытки польских собеседников оправдаться: «Положение вещей не таково, чтобы предаваться спокойному обсуждению. Может случиться так, что ружья и пушки начнут стрелять сами. Всякое толкование § 6 иначе как требование немедленного по ратификации отвода войск – это нарушение договора... Отвод должен начаться немедленно, например, 14 ноября в 12 часов дня, и всякое предположение, что это дело месяцев и недель, для российско-украинской делегации совершенно неприемлемо, в этом случае договор будет неисполненным и тогда придется констатировать, что подписанный и ратифицированный обеими сторонами договор Польшей не соблюден»⁷⁹. Польская делегация была буквально загнана в угол. Я. Домбский сразу же после конца совещания написал министру иностранных дел Э. Сапеге, что Иоффе «прямо заявил, что может идти на уступки, но предпочитает открытую войну с Польшей, чем войну под псевдонимом Петлюры... Нужно считаться с необходимостью отвода наших войск на линию границы [в срок] до 5 дней. Нервное и недоверчивое настроение обещает трудности в переговорах»⁸⁰.

Я. Домбскому, конечно же, не желавшему срыва переговоров, не оставалось ничего другого, как, сославшись на усталость после дороги, предложить прервать совещание до следующего дня. На самом же деле польская

⁷⁷ Советскую запись совещания см.: Сообщение о ходе совещания председателей польской и российской мирных делегаций, обсуждавшего вопрос о нарушении польской стороной § 6 договора о перемирии. 13.11.1920, [в:] ДМИСПО, т. III, с. 469–475.

⁷⁸ Raport eksperta wojskowego na rokowania pokojowe do Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego o przebiegu rozmów na temat wypełnienia preliminarjów, 14.11.1920, DSPS, t. I, cz. 1, s. 575.

⁷⁹ Сообщение о ходе совещания председателей польской и российской мирных делегаций, обсуждавшего вопрос о нарушении польской стороной § 6 договора о перемирии, 13.11.1920, [в:] ДМИСПО, т. III, с. 474.

⁸⁰ Telegram przewodniczącego delegacji polskiej na rokowania pokojowe do MSZ o wypełnieniu preliminarjów, 15.11.1920, DSPS, t. I, cz. 1, s. 573.

делегация взяла «тайм-аут», чтобы лучше подготовиться к следующей встрече, ожидая, видимо, что Иоффе продолжит обвинительную линию, избранную им накануне⁸¹. Но советской стороне нужен был мир, а не убеждение партнеров, что это именно они виноваты в нарушении договора о перемирии. Ведь советское руководство еще 19 августа 1920 г. определило для себя главного противника. И это был П. Врангель⁸², а не Польша. Поэтому 14 ноября А. Иоффе не стал акцентировать вопрос о помощи С. Петлюре и С. Балаховичу и без особых возражений согласился с предложенной польской стороной формулой выполнения § 6 договора о перемирии: «...отход польских войск на польскую государственную территорию там, где это еще не исполнено, произойдет немедленно и в согласии с § 6 договора о перемирии. Ввиду необходимости издать соответствующие приказы слово «немедленно» следует понимать в том смысле, что начало отвода войск произойдет немедленно после получения приказов, не позже, однако, чем 19 ноября 1920 г. в 24 часа по средневропейскому времени»⁸³.

Чем объяснялась столь резкая смена А. Иоффе своего поведения по сравнению с первым днем совещания, когда он буквально загнал Я. Домбского «в угол»? Ответ дал сам А. Иоффе в очередном докладе Г. Чичерину, В. Ленину, Л. Троцкому и Н. Крестинскому от 19 ноября 1920 г.: «...два дня совещания с Домбским... с решительностью подтвердили правильность основного моего предположения, что поляки боятся и не хотят войны с нами... поляки уступили, как только вопрос был поставлен ребром и они убедились, что перегнули палку. Я более чем когда-либо убежден, что они воевать не могут, поэтому войны не хотят и войны боятся. Но это, конечно, вовсе не дает нам права требовать всего, чего мы хотим или отказываться от обязательств, которые мы взяли на себя... Помимо этого главного и основного урока имевших место совещаний... они показали, что обход § 6 перемирия (об отводе войск) был не случайным и что действительно с польской стороны имелась попытка поддержать Балаховича и К^о и, главным образом, Петлюру, и что, наконец, на этом объединились и военное командование, и правительство... Если можно провести аналогии, то... подобно тому, как прелиминарный договор выдавал нам Врангеля, подобно этому подписанный здесь 14 ноября протокол выдает нам Балаховича, Савинкова, Петлюру, Перемыкина и др.»⁸⁴.

Таким образом, Иоффе, правильно оценив причины нарушения польской стороной договоренностей о сроках возобновления переговоров, сумел без особых усилий решить важную для советского руководства в тот момент проблему: заставить поляков не только отвести свои войска на

⁸¹ Raport eksperta wojskowego na rokowania pokojowe..., t. I, cz. 1, s. 576.

⁸² Протокол заседания Политбюро ЦК РКП(б), 19.08.1920., РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 103.

⁸³ Протокол российско-украинской и польской делегаций на мирных переговорах об отходе польских войск на территорию Польского государства, [в:] ДМИСПО, т. III, с. 475.

⁸⁴ Доклад № 4 председателя советской мирной делегации А.А. Иоффе Г.В. Чичерину, В.И. Ленину, Л.Д. Троцкому, Н.Н. Крестинскому, 19.11.1920, АВП РФ, ф. 04, оп. 32, инв. ном. 52436, п. 205, д. 34, л. 63–65.

условленную линию границы, но и забрать с собой восточных союзников. Тем самым был открыт путь к возобновлению мирных переговоров. Сразу же после совещания 13–14 ноября были согласованы технические аспекты конференции, а 17 ноября 1920 г. состоялось ее первое пленарное заседание.

Таким образом, именно 14 ноября 1920 г. следует считать завершающим рубежом в процессе введения в действие советско-польского договора о перемирии. Не случайно, именно подписание протокола от 14 ноября 1920 г. В. Чичерин назвал концом советско-польского вооруженного конфликта⁸⁵.

Библиография

Архивы

- Архив внешней политики Российской Федерации [АВП РФ], ф. 04, оп. 32, инв. ном. 52436, п. 205, д. 34, л. 57, 58, 63–65; ф. 04, оп. 32, инв. № 52468, п. 209, д. 66, л. 26.
- Российский государственный архив социально-политической истории [РГАСПИ], ф. 2, оп. 1, д. 15737, л. 1-2об; ф. 17, оп. 3, д. 103.
- Российский государственный военный архив [РГВА], ф. 471, оп. 1, д. 31, ч. 1. л. 69, 85–86 об, 102, 104, 108, 166, 209, 210, 212.

Документы

- Dąbski J., *Pokój ryski. Wspomnienia. Pertraktacje. Tajne układy z Joffem. Listy*, Warszawa 1931.
- Dokumenty do historii stosunków polsko-sowieckich 1918–1945* [DSPS], t. I: 1918–1926, cz. 1: *Polska między Rosją „Białą” a „czerwoną” (listopad 1918 – marzec 1921)*, red. J.J. Bruski, M. Wołos, 2021, Warszawa.
- Obiezierski M., 1938, *Wspomnienia z polsko-rosyjskiej konferencji pokojowej ryskiej dla ułożenia preliminarów pokojowych (wrzesień–październik 1920 r.)*, Warszawa.
- Sprawozdanie stenograficzne z 170 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z dnia 7 października 1920 r., ł. 16.
- Sprawozdanie stenograficzne z 171 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z dnia 8 października 1920 r., ł. 19.
- Sprawozdanie stenograficzne z 172 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z dnia 14 października 1920 r., ł. 4.
- Sprawozdanie stenograficzne z 177 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z dnia 22 października 1920 r., ł. 17, 18, 22.
- Войнилович Э., 2007, *Воспоминания*, Минск.
- Годовой отчет НКВД к IX Съезду Советов (1920–1921)*, 1921, Москва.
- Дело Бориса Савинкова. Со статьей Б. Савинкова «Почему я признал Советскую власть»*, [1925], Москва.
- Документы и материалы по истории советско-польских отношений*, [ДМИСПО], т. III: *апрель 1920 – март 1921 г.*, 1965, Москва.
- Пермикин Б.С., 2011, *Генерал, рожденный войной. Из записок 1912–1959 гг.*, Москва.
- Польско-советская война. 1919–1920 (Ранее не опубликованные документы и материалы)*, 1994, ч. 2, Москва.

⁸⁵ *Годовой отчет НКВД к IX Съезду Советов (1920–1921)*, Москва 1921, с. 27.

Советско-польские отношения в 1918–1945 гг. в 4-х томах, т. 1, ред.-сост. Г.Ф. Матвеев, 2017, Москва.

Исследования

Karpus Z., 2010, *Ukraiński sojusznik Polski w wojnie 1920 roku. Walka oddziałów Ukraińskiej Republiki Ludowej u boku Wojska Polskiego i ich dalsze losy*, „Biuletyn IPN”, nr 7–8 (116–117), s. 16–33.

Матвеев Г.Ф., 1996, *Последняя попытка польско-украинского военного взаимодействия в 1920 г.*, [в:] *Версаль и новая Восточная Европа*, Москва, с. 176–186.

Матвеев Г.Ф., 2010, «Деньги в обмен на высылку». *Из истории советско-польского дипломатического конфликта в 1921 г.*, [в:] *Славянство, растворенное в крови... В честь 80-летия со дня рождения Владимира Константиновича Волкова (1930–2005)*, Москва, с. 198–216.

Матвеев Г.Ф., Матвеева В.С., 2011, *Польский плен. Военнослужащие Красной армии в плену у поляков в 1919–1921 годах*, Москва.

Ольшанский П.Н., 1969, *Рижский мир. Из истории борьбы Советского правительства за установление мирных отношений с Польшей (конец 1918 – март 1921 г.)*, Москва.

Павлова М.С., 2016, *Литва в политике Варшавы и Москвы в 1918–1926 годах*, Москва.

Симонова Т.М., 2011, *Советская Россия и Польша. Русские антисоветские формирования в Польше (1920–1925)*, Москва.

Александр Шубин*

Москва

Литовский фактор в советско-польской войне

Abstract

The article examines the role of Lithuania in the struggle for the Eastern European region during the Soviet-Polish War of 1919–1920. The author shows that from the very beginning, from the first days of January 1919 and later until the autumn of 1920, the military conflict in the space between Warsaw, Kaunas and Minsk was trilateral, as Lithuania actively participated in it (not counting the participation of other forces north and south of the specified region). In 1919, Lithuanian troops acted against the Reds in a de facto alliance with the Poles. Soviet Russia pretended that it was not waging war with Poland and Lithuania, hiding behind formally independent Soviet Lithuania and Belarus, which in February 1919 were united into a single republic, abbreviated as Litbel; it was supposed to play the role of a “buffer” between Russia and Poland. The existence of Litbel excluded the recognition of a separate Lithuania by Soviet Russia. The Soviet-Polish-Lithuanian conflict developed in a territory where the formation of modern nations was far from complete, the borders were still plastic and ethnic interstices prevailed. There was a struggle of incompatible projects on this territory. The Soviet Federation opposed the federation project centered on Warsaw. But even in Poland, the desire to create a state with a Polish majority and non-Polish minorities without any federation or national autonomies was influential. The Lithuanian leadership in Kaunas sought to implement a similar project. At the same time, there was an irreconcilable contradiction between the national Polish and Lithuanian projects – the question of Vilna (Vilnius). The disappearance of the Soviet-Lithuanian front in January 1920 opened the possibility for the conclusion of the Soviet-Lithuanian peace. But its specific parameters depended on the course of the Soviet-Polish war. Under the conditions of the Red Army’s offensive on Vilna (Vilnius), the Lithuanian side agreed to sign peace on July 12, 1920, which was advantageous from a territorial point of view and actually turned Lithuania into a military ally of Soviet Russia. As a result of the defeat of the Red Army near Warsaw, Lithuania

* Главный научный сотрудник Института всеобщей истории Российской академии наук [Chief Researcher of the Institute of General History of the Russian Academy of Sciences], e-mail: historian905@gmail.com.

could not hold Vilnius, which, due to the position of the Entente, required a complex solution with the formation of a "Central Lithuania" joining Poland. But the Soviet side continued to support Lithuania's claims to Vilnius, which determined the relatively warm Soviet-Lithuanian relations in the interwar period.

Keywords: Soviet-Polish War of 1919–1920, Soviet-Lithuanian conflict of 1919–1920, Soviet-Lithuanian peace of 1920, Litbel, "Central Lithuania," Lenin, Ioffe, Voldemaras, Narushevicius, Pilsudski

Ключевые слова: Советско-польская война 1919–1920 гг., советско-литовский конфликт 1919–1920 гг., советско-литовский мир 1920 г., Литбел, «срединная Литва», Ленин, Иоффе, Вольдемарас, Нарушевичюс, Пилсудский

Słowa kluczowe: wojna polsko-sowiecka 1919–1921, konflikt sowiecko-litewski z lat 1919–1920, pokój sowiecko-litewski z 1920 r., Litbieł, Litwa Środkowa, Lenin, Joffe, Voldemaras, Narushevicius, Piłsudski

Говоря о событиях столетней давности на востоке Европы, мы не должны забывать, что война, которую мы называем советско-польской, имела и третью сторону – Литву. Причем трехсторонним этот конфликт был с самого начала.

После краха Германской империи и выстроенной ею в регионе государственно-политической системы, польско-литовские отношения стали обостряться, так как были отягощены двумя проблемами: территориальным спором и федеративным проектом польских политических элит, нацеленным на поглощение литовского государства федерацией с центром в Варшаве.

Образование фронтов

Как пишут литовские историки Д. Масюлис и Д. Сталюнас, «По мере того, как нарастала угроза большевистского вторжения, в декабре 1918 г. Варшава предложила Литовскому правительству защищать Вильнюс от большевиков совместно. Литва согласилась принять помощь при условии, что Польша признает независимость Литвы со столицей в Вильнюсе. Польша не собиралась признавать независимое Литовское государство, и вместо ответа Литовское правительство получило известия, что Варшава формирует администрации бывших Ковенской, Сувалкской и Виленской губерний»¹.

К 31 декабря 1918 г. немцы должны были покинуть Вильно (Вильнюс). 1 января 1919 г. польские отряды заняли ключевые объекты города и затем окружили резиденцию Совета и захватили ее после двухчасового боя². 2 января город был в руках польской армии. Сторонники Совета ненадолго ушли в полуподполье. Литовской Тарибе (представительный орган

¹ D. Maciulis, D. Staliunas, 2015, p. 66.

² Lietuvos ypatingasis archyvas (LYA), f. 77, i. 2, f. 29, l. 6.

власти) и правительству М. Слежвичюса пришлось отступить в Каунас (Ковно), который контролировался германскими войсками.

Каунас немцы оставлять пока не планировали, но положение и здесь было шатким. Генерал М. Гофман записал в дневнике: «У нас в Ковно все в порядке, но в прибалтийских странах далеко не все благополучно. Наши солдаты больше не хотят сражаться, и не оказывают большевикам никакого сопротивления»³. Очевидно, что и в Ковно предел терпения германских солдат был не безграничен, у командования было мало времени для удержания дисциплины на должном уровне и передачи дел местным националистам, которым позднее предстояло самим выстраивать фронт перед лицом наступающего большевизма. Германские войска заняли оборону по Неману. 8 февраля Красная армия атаковала и 13 февраля взяла Алитус (Олиту), но к 16 февраля была отброшена⁴. Весной германские войска свернули свое участие в войне с красными на территории Литвы. На стороне немцев сражался небольшой литовский отряд – формирование литовской армии только началось.

4 января 1919 г., заняв Новую Вилейку, поляки столкнулись с войсками красной Псковской дивизии Западного фронта. После короткого боя поляки отступили⁵. 6 января 1919 г. Вильно был взят Красной армией. Туда прибыло правительство советской Литвы В. Мицкявичюса.

Со взятием Вильно сначала польскими, а потом советскими войсками начался тройственный вооруженный конфликт, в котором первоначально польские и литовские войска действовали против советских, а затем советские и литовские – против польских.

Красная армия и Войско Польское вошли на территории, до этого оккупированные Германией и Австро-Венгрией, и двинулись навстречу друг другу. Польские войска 10 февраля заняли Брест, а 12 февраля – Кобрин. К этому времени Красная армия вышла на линию Поневеж – Пинск – Сарны – Овруч⁶. 14 февраля произошло столкновение польских войск с бойцами Западного фронта РККА в Березе-Картузской. Это было столкновение двух сил, расширявших свое пространство навстречу друг другу в силовом вакууме, который образовался с крушением Германии.

Литва в этом столкновении географически оказывалась севернее. С уходом немцев Тариба могла сохранить власть над бывшей Ковенской губернией только при условии создания вооруженных сил, способным быть фактором в многосторонней войне в регионе. 5 марта Тариба объявила мобилизацию. 7 мая Литовскую армию возглавил генерал Сильвестр Жуковский, который стал Сильвестрасом Жукаускасом (до этого он был начальником штаба новой армии). Литовские войска попытались наступать на Вильнюс 3–8 апреля, но неудачно. Ситуация на советско-литовском фронте стабилизировалась до мая.

³ М. Гофман, 1929, с. 261.

⁴ М.И. Мельтюхов, 2015, с. 106.

⁵ В. Резмер, 2009, с. 277.

⁶ *Советско-польские отношения...*, т. 1, с. 28.

После выхода в эти места польской армии литовцы стали действовать против Красной армии параллельно польскому наступлению – на северо-восток. Получился совместный натиск на Красную армию немецких (в Латвии), белогвардейских, латвийских и литовских войск. В мае-июне «тарибскими» войсками были взяты Укмерге, Паневежис, Утяну. Для красных в этом регионе «тарибская» угроза вскоре стала второстепенной – главные бои развернулись на советско-польском фронте.

«Большая Литва» и столкновение проектов

Советская Россия делала вид, что не ведет войну с Польшей и Литвой, прикрываясь формально самостоятельными советскими Литвой и Белоруссией, которые в феврале 1919 г. были объединены в единую республику, сокращенно называвшуюся Литбел. Он должен был играть роль «буфера» между Россией и Польшей. Поскольку белорусские национал-коммунисты были отстранены от ее создания, а литовские сохранили влияние, Литбел стал своего рода советской «реинкарнацией» Великого княжества Литовского, «Большой Литвы».

Советско-польско-литовский конфликт развивался на территории, где формирование современных наций было далеко от завершения, границы были еще пластичны и преобладала этническая чересполосица. Такое состояние было типично для «национальных окраин» распавшейся Российской империи, на которых теперь создавались национальные государства. Не ясны были и границы Литвы, и само это понятие могло пониматься как синоним территории бывшего Великого княжества Литовского от Балтики до Украины. Современная Литва составляла только северную часть такой «Большой Литвы».

Между Литвой, Польшей и РСФСР лежали белорусские земли с неясными границами и относительно слабым национальным движением. При прочих равных условиях у белорусского проекта не было шансов на успех, территория Белоруссии могла быть просто разделена, а население со временем ассимилировано. И Польша, и Литва предпринимали шаги к включению белорусов в свое государство без предоставления территориальной автономии.

15 ноября 1918 г. представители Тарибы и Виленской Белорусской Рады заключили соглашение о предоставлении белорусам шести мест в Тарибе, министерского поста и других кадровых позиций, праве для белорусов получения образования на своем языке. При этом выделение белорусских автономных территорий в составе большого литовского государства не предусматривалось. Это соглашение означало по сути раздел земель, населенных белорусами, так как территориальные претензии Литовской республики распространялись на Виленскую и Гродненскую губернии, но не дальше на восток и юг.

Архитекторы послевоенного мира в Париже не признавали за Польшей прав на территории нынешней Белоруссии и на Вильнюс. Но это

ограничение можно было бы обойти с помощью формально равноправной федерации, которая в зависимости от ситуации могла стать федеративным государством Речь Посполитая либо Союзом Речи Посполитой с полусамостоятельными республиками Украина, Белоруссия, Литва и даже Латвия. Но отношение Пилсудского к проектам федеративной Речи Посполитой или инкорпорации восточных территорий в Польское государство было ситуативным. Если получится – можно создать большое федеративное государство, если нет – государство с преобладанием польского населения, границы которого будут настолько далеко отодвинуты на восток, чтобы поляки не потеряли там большинства. Пилсудский говорил: «На Востоке есть двери, которые открываются и закрываются, и все зависит от того, кто и как широко силой их откроет»⁷. Если получится – можно создать большое федеративное государство с участием Литвы и Украины. Если нет – государство с преобладанием польского населения, границы которого будут настолько далеко отодвинуты на восток, чтобы поляки не потеряли там большинства.

16 апреля литовский представитель Ю. Шаулис прибыл в Варшаву и предложил признать независимую Литву, включающую Вильнюс, Гродно и Сувалки. Представлявший Польшу В. Серошевский предложил восстановить Речь Посполитую в границах 1772 года⁸.

В апреле 1919 г. переговоры в Каунасе вел представитель Пилсудского М. Рёмер, который в дальнейшем стал деятелем литовской культуры и жил в Каунасе. Рёмер предлагал создать в Вильно польско-литовское правительство как модель польско-литовской федерации. Пилсудский, направляя Рёмера в Каунас, предупредил его, что в случае неудачи его миссии он включит Вильно в состав польских земель. Литовские политики не пошли навстречу планам Рёмера. В то же время члены делегации Рёмера пытались создать в Каунасе польское лобби⁹. Казалось бы, твердая позиция литовского руководства показала, что у планов создания польско-литовского государства нет перспектив. Но осенью выяснилось, что в Каунасе действует подпольная Польская военная организация, которая готовит переворот в пользу министра охраны края (обороны) Сильвестраса Жукаускаса¹⁰. Этническая самоидентификация была еще очень пластичной. Если бы еще в 1916 г. ковенскому дворянину Жуковскому кто-нибудь сказал, что он будет Жукаускасом, он бы очень удивился. Побыв Жукаускасом, генерал вполне мог вернуться к своей первоначальной фамилии уже в польском или польско-литовском подданстве. И не только он в Ковно (Каунасе) менял фамилию в эти бурные годы, когда этнические потоки еще не застыли в твердые формы.

Пилсудский вел в это время и «литовско-белорусскую игру». 29 апреля он обратился к жителям бывшего Великого княжества Литовского

⁷ Цит. по: Д.А. Короткова, 2019, с. 111–112.

⁸ М.С. Павлова, 2016, с. 26.

⁹ Там же, с. 26–27.

¹⁰ Там же, с. 28.

и обещал «право свободного, ничем не ограниченного обсуждения своих проблем» и возможность организации без давления со стороны Польши своих «внутренних, национальных и религиозных дел так, как вы сами захотите»¹¹. Началось формирование литовско-белорусских вооруженных формирований в составе польской армии. 11 сентября Пилсудский прибыл в Минск, где тоже выступил с речью на белорусском языке.

Правда, 5 марта вышло распоряжение польского главного командования № 861, в котором говорилось: «На территориях, занятых польскими войсками, официальным языком является польский... Правительственные распоряжения будут издаваться на польском языке, могут быть с переводами на языке местного населения»¹². Этот перевод был не просто не обязательным, но и нежелательным. Так, в Белостоке, по сообщению свидетеля событий В. Родзяловского литовскому министру белорусских дел, «с приходом польских войск... в первую голову запретили печатание на белорусском, русском и немецком языках всяких брошюр, объявлений, афиш и проч., не решившись, однако, сразу закрыть старую газету "Голос Белостока", выходящую некоторое время после занятия города на русском языке. Теперь и эта газета закрыта»¹³.

Таким образом, на этой территории шла борьба несовместимых проектов: два федералистских и три национальных. Советская федерация противостояла проекту федерации с центром в Варшаве. Но и в Польше была влиятельна линия на создание государства с польским большинством и меньшинствами – без всякой федерации и национальных автономий. Аналогичный проект стремился воплотить в жизнь литовское руководство в Каунасе. Белорусскими национальными лидерами предпринимались и усилия по созданию белорусского государства с опорой на одну из трех сил, борющихся за регион. При этом между национальными польским и литовскими проектами было непримиримое противоречие – вопрос о принадлежности Вильно (Вильнюса).

Польско-литовский натиск 1919 года

19 апреля польские войска внезапно ворвались в Вильно. После ожесточенных боев 21 апреля красные оставили город. После падения Вильнюса центральные структуры Литбела эвакуировались в Минск. 1 июня Литбел стал одним из учредителей военно-экономического союза советских республик. После этого в Москве пришли к выводу, что «буферная игра» себя практически исчерпала. 15 июля Сталин предложил ликвидировать Литбел¹⁴. Признавая, что аппарат Литбела уже ничем не управляет, и его дела можно передать минским Советским властям, ЦК КПЛБ в обращении 14 июля уговаривал центральное руководство не торопиться с формальной

¹¹ *Рижский мир...*, кн. 1, с. 113.

¹² Там же, с. 133.

¹³ Там же, с. 139.

¹⁴ LYA, f. 77, i. 2, f. 5, l. 222.

ликвидацией Литбела: «Что касается дальнейшего существования самой Республики Л. и Б., то, принимая во внимание, что ликвидация Республики Л. и Б. в данный момент вызовет дезорганизацию в широких кругах наших товарищей на Литве и Белоруссии, особенно по ту сторону фронта, что уничтожение Республики затрагивает работу КП в Литве и даст огромный козырь буржуазным партиям Польши и Литвы против Советской России, давая повод для обвинений в аннексионистских стремлениях Р.С.Ф.С.Р., что в виду возможности мирных переговоров с Польшей ликвидация Республики крайне невыгодна для Советской России и окончательных результатов этих переговоров, Ц. К. признает необходимым формальное существование в дальнейшем Республики Литвы и Белоруссии. Члены Совнаркома и ЦИК Литвы и Белоруссии должны выполнять всякую работу, которая в связи с переживаемым моментом на них возлагается, независимо от сохраненного за ними звания членов формально продолжающего свое существование Совнаркома Л. и Б. Одновременно ЦК поручает тов. Мицкявичу выступать, где это будет необходимо, от имени Совнаркома с соответствующими декларациями, постановлениями и т.п.»¹⁵. Эти аргументы были приняты Москвой. О ликвидации Литбела не сообщалось, хотя СНК Литбела передал дела Советским властям Минской губернии. Формально Литбел просуществовал еще год. Это было очень важное решение – в случае возвращения красной армии в регион предстояло восстановление литовско-белорусского государства, а не создание двух отдельных республик.

8 августа Минск был взят польскими войсками. 16-я красная армия (бывшая Литовско-Белорусская) отошла к Березине, но поляки не оставили ее там в покое. 29 августа они взяли Бобруйск, а 10 сентября – Борисов. Линия фронта к зиме установилась по Березине, причем поляки обеспечили себя плацдармами на восточном берегу.

Литовские войска наступали параллельно польским в узком коридоре. РККА не могла здесь удержаться, так как на флангах продвигались также латышские войска. После майско-июньского наступления литовских войск в 1919 г. советско-литовский фронт сузился, а в начале 1920 г., со взятием Двинска поляками, и вовсе исчез.

В контексте стремления Москвы к замирению с прибалтийскими государствами еще 12 августа 1919 г. для мирных переговоров с Литовской республикой был направлен Ю. Мархлевский. 26 августа литовские войска взяли город Эжеренай (Зарасай), который в Каунасе считали последним пунктом этнической Литвы. Эта атака на время затруднила переговоры, полномочия Мархлевского были временно отозваны. Но, обсудив вопрос 6 и 11 сентября, Политбюро ЦК РКП(б) решило добиваться мирных переговоров со всеми прибалтийскими государствами¹⁶. 11 сентября 1919 г.

¹⁵ Там же, л. 214–215.

¹⁶ Владимир Ильич Ленин..., 1976, т. 7, с. 483, 495, 499; В.И. Ленин, 1965, т. 51, с. 42, 383.

нарком иностранных дел Г. Чичерин направил в Каунас ноту с предложением начать мирные переговоры.

Советско-литовское примирение и советско-польские сражения

После исчезновения советско-литовского фронта в январе 1920 г. и начала советско-британских консультаций, которые сделали Антанту более благосклонной к советско-прибалтийским переговорам, началась подготовка советско-литовских переговоров.

Литовская сторона выдвинула концепцию, в соответствии с которой сначала Россия должна признать независимость Литвы со столицей в Вильнюсе, а уже затем обсуждать границы и другие проблемы. Предполагалось сразу признать Литву в «этнографических границах», но трактовались они очень широко.

31 марта 1920 г. литовское правительство направило ноту советскому, в которой говорилось: «Главным условием мира является признание полной независимости Литвы в ее этнографических границах, т.е. заключающей в себе в общих чертах бывшие Виленскую, Ковенскую, Гродненскую и Сувалкскую губернии со столицей Вильно»¹⁷. Однако очевидное преобладание литовское население имело только в Ковенской и Сувалкской губерниях.

В ноте от 2 апреля правительство РСФСР соглашалось «применить этнографический принцип как основу для определения границ территории Литовского государства»¹⁸, но и само признание независимости (необходимость которого не ставилась под сомнение), и границы нового государства должно стать результатом дипломатической конференции двух стран.

4 апреля министр иностранных дел Литвы А. Вольдемарас пытался не дать партнерам уйти от ответа на территориальный вопрос: «Признаете ли Вы за Литвой города Вильно и Гродно?» Также Вольдемарас настаивал, что признание независимости является предварительным условием переговоров¹⁹. Но советская сторона не собиралась выпускать из рук такую аппетитную «морковку», как признание независимости. Если оно должно будет стать итогом переговоров, органической частью договора, то литовская сторона будет заинтересована в заключении этого договора в гораздо большей степени.

8 апреля Чичерин дополнительно разъяснял Вольдемарасу: «Все же мы принуждены различать принципиальное признание независимости Литвы от юридического акта, по которому на известной территории должна прекратиться суверенная власть Российского государства. Принципиальное признание независимости Литвы, будучи полным и окончательным,

¹⁷ *Документы внешней политики...*, 1958, т. 2, с. 438–439.

¹⁸ Там же, с. 438.

¹⁹ Там же, с. 450–451.

должно все же получить юридическое выражение в формальном акте, т.е. в договоре... Что касается вопроса о границах нового государства и, в частности, о принадлежности некоторых городов к Литве, то мы заявили, что Российское Советское Правительство принимает этнологический принцип как основу в решении этого вопроса. Литовское Правительство должно дать себе отчет в том, что лишь тогда, когда оно познакомит нас с этнологическими данными, касающимися этого вопроса, мы сможем вывести вытекающие из них заключения и предпринять соответствующие политические шаги, которые окажутся необходимыми»²⁰.

Таким образом, Москва отрицала предварительные условия начала переговоров, обещая, впрочем, самую любезную их атмосферу. При этом Москва оказалась в роли судьи по вопросу о литовско-польской границе и не спешила в этом вопросе вставать на сторону Литвы, понимая, что и с Польшей рано или поздно нужно будет договариваться. А если это будет советская Польша, то ее аргументы будут в глазах Москвы гораздо весомее. Так что исход советско-литовских переговоров зависел от исхода советско-польских сражений.

Опасаясь, что советская сторона может договориться с поляками, литовское руководство решило все же вступить в переговоры. И это было очень вовремя для советской стороны, потому что 25 апреля началось наступление польской армии на Киев.

7 мая советско-литовские переговоры начались в Москве. Советскую делегацию возглавлял А. Иоффе, а литовскую – Т. Нарушявичюс. Камнем преткновения первого этапа советско-литовских переговоров стал вопрос о предварительном признании независимости Литвы. Иоффе разъяснял, что Советская республика в абстрактной форме уже признала право на независимость всех народов бывшей Российской империи, но конкретно можно было признать Литву только в определенных границах. Ведь иначе получится, что Россия признает независимость Великого княжества Литовского в прежних границах, которые тоже были созданы в результате агрессивных войн литовских и польских феодалов. Нарушявичюс убеждал партнеров, что Литва не претендует на все земли Великого княжества. Обе стороны понимали, что Литве нужно признание независимости, чтобы потом претендовать на признание государствами Лиги наций, а России как можно скорее нужен полноценный мир с ясными границами. Советская сторона опасалась, что, получив акт признания, литовская делегация сможет вообще отказаться от дальнейших переговоров, таким образом оставив большевиков ни с чем.

Нарушявичюс утверждал: «Литовское Государство было силою присоединено к России, и мы сейчас хотим, чтобы Российская Советская Республика, мотивируя признание суверенности литовского народа принципом самоопределения народа в то же время формально отказалась от того права сильного, которое Россия наложила на Литву, ибо юридическое

²⁰ Там же.

право России на Литву было основано только на насилии. Мы хотим, чтобы юридическая наследница империалистической России, Советская Россия, формально отказалась от этого права»²¹.

Иоффе напомнил о том, как расширялось Великое княжество Литовское в XIII–XIV вв. и поиронизировал над историческими экскурсами партнеров: «Несправедливость, совершенная в 18-ом веке, является несправедливостью, тогда как несправедливость, совершенная в 13-м или 14-м веке, должна быть признана справедливой, и мы в XX веке должны исправлять несправедливость 18-го века, а несправедливость 13-го и 14-го века может остаться неисправленной»²².

В итоге Литовская делегация согласилась на требование советской стороны признать независимость Литвы в первом пункте мирного договора, лишь упомянув «империалистическую завоевательную политику царизма». Потом этот исторический экскурс, связывавший Российскую империю и Советскую Россию, в договор не вошел²³.

Литовская делегация хотя и не претендовала на всю территорию «Большой Литвы», но видела границы этнической Литвы довольно широко. Нарушавичюс выдвинул претензии на «земли, которые в течение многих веков составляли территорию коренной Литвы и обнимали бывшие губернии России: Ковенскую, Виленскую, Сувалкскую и Гродненскую, Новогрудский уезд Минской губ., части Илукстского уезда Курляндской губернии»²⁴. Единственный, но важный момент, где советская делегация принимала историческую аргументацию литовцев – принадлежность Литве Вильнюса. Ведь Вильнюс был столицей и Литбела.

Советская делегация отказалась брать на себя ответственность за урегулирование территориальных споров Литвы с Германией, Польшей и Латвией, так что в Москве обсуждалась только восточная граница Литвы.

В ходе мирных переговоров литовская сторона претендовала на белорусские земли, апеллируя к соглашению с Белорусской радой и историческому праву, хотя основные причины были геополитическими – Литва боялась оказаться окруженной польской территорией в случае поражения РККА. Иоффе парировал, что из исторического права следует «необходимость присоединения Литвы к Польше или необходимость присоединения Литвы к России»²⁵.

Литовский делегат, министр по белорусским делам литовского правительства Д. Семашко настаивал: «Воля белорусского населения Гродненщины и Виленщины выражена вполне ярко и определенно тем, что представители этого населения были делегированы в Литовскую Тарибу. Различные местные самоуправления в своих постановлениях также подтверждали желание белорусского народа находиться в составе литовского

²¹ *Литва – Россия...*, 2020, с. 193.

²² Там же, с. 190–193.

²³ Там же, с. 197.

²⁴ Там же, с. 188.

²⁵ Цит. по: М.С. Павлова, 2016, с. 34–35.

государства»²⁶. Иоффе ответил, что существуют различные политические организации, по-разному оценивающие будущее Белоруссии.

Действительно, даже деятели провозглашенной в 1918 г. Белорусской народной республики (БНР) во главе с председателем эмигрантского правительства В. Ластовским после переговоров с Семашко отказали ему в поддержке из-за нежелания Литовской республики признать автономию Белоруссии в составе Литвы и провести референдум на этих территориях. Советское руководство также вступило в контакт с представителями БНР, которые передали Чичерину меморандум с требованием признать независимость Белоруссии (в форме БНР)²⁷. Советские аргументы убедили литовскую сторону, и Семашко даже не был привлечен к финальной фазе переговоров.

Исторические мотивы затем сохраняли некоторое значение в дискуссии, но их заметно потеснили этнографические и экономические – Литва стремилась установить контроль над всем течением Немана и присоединить важный в экономическом и транспортном отношении Белосток.

Обеими сторонами приводился научный материал по этнографии и экономике, и иногда дебаты напоминали научную конференцию, особенно на комиссиях. Основным диспутантом с литовской стороны был П. Климас, представивший обильный эмпирический материал и теоретические выкладки для обоснования литовских претензий на территории Виленской и Гродненской губерний²⁸.

Климас так объяснял требование литовской стороны относительно территорий, где литовцы не составляли большинства: «Литовский народ под влиянием русификаторской политики Царского Правительства и полонизаторского влияния польских ксендзов и помещиков – в значительной степени утратил свое национальное самосознание и бытовые особенности, главным образом на территориях Виленской и Гродненской губерний... Если наиболее развитыми в национальном отношении являются г. Сувалкская и Ковенская, то литовское население Гродненской и Виленской г. в большинстве своем еще не имеет достаточно выраженного национального самосознания»²⁹.

Советские представители ссылались на работы академиков Шахматова, Марра, Платонова и других ученых, включая литовских³⁰. В итоге советский делегат Р. Расикас подвел итог: «Больше половины требуемой Литовской Делегацией территории – этнографически является не литовской»³¹.

Научно-дипломатические споры затянулись, и стало ясно, что их исход зависел не только от научных, но и от военно-политических факторов. Нарушявичусу дали понять, что если Литва хочет получить Виленщину

²⁶ *Литва – Россия...*, 2020, с. 203.

²⁷ Д.А. Короткова, *Белорусские земли...*, с. 145–146.

²⁸ *Литва – Россия...*, 2020, с. 227–243.

²⁹ Там же, с. 203–204.

³⁰ Там же, с. 204.

³¹ Там же.

и Гродненщину, то сначала нужно победить Польшу, а это удобнее делать совместно, воюя в союзе с Россией. А если Литва не вступит в советско-польскую войну – пусть пеняет на себя, когда Красная армия займет спорные территории.

Климас 26 мая писал в отчете о переговорах: «Положительное решение вопроса о границах было связано с тайной координацией военных действий против поляков. Тогда с их стороны был разработан проект тайного договора, обсужденный и тщательно исправленный вместе с военными экспертами с их и нашей стороны; и, так как у нас на это нет никаких полномочий, было решено в срочном порядке части делегации отбыть в Каунас и решить этот вопрос... Из проекта, который везет с собой председатель делегации, видно, что территориальный вопрос с Советской Россией может быть положительно решен после заключения тайного договора, который фактически не навешивает на Литву никакого груза, только помогает защитить свою территорию от поляков и на этом моменте заканчивается»³². В тексте проекта тайного военного договора было записано, что союз носит временный характер, совместные боевые действия будут вестись до момента освобождения литовских территорий от поляков, обе стороны обязывались предоставлять друг другу железные дороги, подвижной состав для перемещения войск, предметы вооружения и снабжения, литовская армия должна была подчиняться российскому главному командованию³³.

Было очевидно, что вступление Литвы в войну с Польшей на стороне России могло произвести самое неблагоприятное впечатление в Лондоне, не говоря уж о Париже. Пока советско-польские сражения развивались в пользу Пилсудского, литовская сторона не торопилась вмешиваться в ход военных действий. В Каунасе решили взять тайм-аут.

22 мая по распоряжению министра иностранных дел Литвы Вольдемараса мирные переговоры были приостановлены, а часть делегации во главе с Нарушявичюсом была отозвана «для получения информации»³⁴.

Ситуация в регионе драматически изменилась после того, как развернулись решающие сражения советско-польской войны. 6 мая красная армия оставила Киев. Однако 26 мая Юго-Западный фронт РККА перешел в контрнаступление. 5 июня 1-я Конная армия прорвала фронт и 12 июня ворвалась в Житомир. Не сумев парировать удар кавалерийских масс, поляки оставили Киев, и 12 июня туда вошла Красная армия. 4 июля Западный фронт красных перешел в наступление, охватывая противника с севера, и прорвал фронт. 6 июля начался отход поляков, который вскоре стал стратегическим. Красная армия пришла на территорию Виленского края.

Пока советско-литовский договор не был заключен, РККА не допускала литовские войска на территорию, отбитую у поляков. Приближение Красной армии к Вильно сделали литовскую сторону гораздо сговорчивее,

³² Там же, с. 259.

³³ Там же, с. 245–247.

³⁴ Там же, с. 226.

и 12 июля 1920 г. был заключен российско-литовский договор, по которому Литве передавался ряд территорий, где литовцы не составляли большинство, в том числе почти вся Виленская и часть Гродненской губернии с Вильнюсом и Гродно.

Вслед за этим 31 июля была провозглашена Советская Белоруссия, что поставило точку в истории Литбела.

Литва между Советами и Польшей

14 июля Красная армия взяла Вильнюс, снова ставший Вильнюсом. Теперь она пребывала здесь с согласия Литвы, что могло быть аргументом, успокаивавшим британцев, все еще надеявшихся остановить красных на линии Кёрзона. С севера в Вильнюс вошла литовская армия и после братания с красными двинулась преследовать поляков в полосе территории, которую договор передавал Литве. Действуя успешно, литовские войска заняли Новые Троки и станцию Ландварово³⁵. Таким образом, Литва стала единственным неподконтрольным коммунистам государством, вступившим в фактический военный союз с Советской Россией против общего врага.

17 июля красные заняли Лиду, 19 июля – Гродно, а 23 июля – Пинск. Они шли на Брест и затем на Варшаву. Литовским войскам не нужно было следовать за ними – теперь Каунас стремился как можно скорее установить контроль над той частью Литвы, которая отходила республике по Московскому договору, но была занята красными.

Большевики учреждали на территориях, которым предстояло отойти к Литве, в том числе и в Вильнюсе, свои ревкомы. Им, правда, было велено не призывать к революции, но они могли запрещать литературу некоммунистического характера. Красноармейцы производили расстрелы. Литовская сторона протестовала, так как расстрелянные жители Вильнюса теперь были литовскими гражданами. Командование РККА не соглашалось: «Расстреляны лица, избившие в службе в польской армии, также выделившиеся особыми действиями против крестьян или виновные в спекуляции валютой»³⁶. Но литовцы не принимали таких объяснений.

В телеграмме литовского дипломата Д. Заунюса к Иоффе от 22 июля говорилось: «Ситуация в Вильне становится невыносимой. Русские войска создают революционные комитеты и вводят систему своего правления и администрации. Запрещается публикация всех газет, кроме большевистских. Русские начинают реквизицию и национализацию»³⁷.

Революционная активность красного командования и литовских коммунистов во главе с Мицкевичюсом в Вильнюсе обеспокоила Иоффе. 3 августа он отправил Чичерину телеграмму с просьбой ознакомить с ней

³⁵ Д.К. Баканов, 2021, с. 85.

³⁶ Там же, с. 96.

³⁷ *Литва – Россия...*, 2020, с. 382.

Ленина и Троцкого: «Нам необходима Советская Литва, но не нужна вовсе немедленно. Не следует давать зарываться нашим головоотяпам... Литовская политика должна идти в направлении советизации Литвы из Ковны без создания Советской Литвы... А указанное головоотяпство, проводимое извне, только затрудняет советизацию и приводит к необходимости вооруженного выступления Литвы против нас»³⁸.

Позицию Иоффе поддержал член РВС Западного фронта И. Смилга. Ленин согласился с предложением Смилги о начале эвакуации частей Красной Армии из Литвы и передачи всей власти в руки Литовского правительства, прокомментировав так: «Мы считаем все это не отказом от советизации Литвы, а отсрочкой и видоизменением формы советизации»³⁹.

6 августа член Реввоенсовета 4-й армии И. Межлаук и министр охраны края Литвы генерал К. Жукас заключили конвенцию об эвакуации частей Красной армии с территории Литвы⁴⁰. Красные должны были очистить Вильнюс 1 сентября. Начало эвакуации и прекращение большевизации Вильнюса сразу улучшили советско-литовские отношения. 9 августа Иоффе докладывал: «С Литвою отношения так налажены, что даже последние действительно недопустимые наши безобразия не омрачили их, и литовское правительство ведет себя вполне корректно и считает нас лучшей своей защитой»⁴¹.

Занимаемая Красной армией территория Литвы делилась на три зоны: северную с центром в городе Свенцяны (Швенчёнис), центральную с центром в Вильнюсе и южную с центром в Гродно. Эвакуация из северной зоны прошла быстро.

Польский триумф и Виленский вопрос

После поражения Красной армии под Варшавой литовская сторона старалась ускорить эвакуацию частей РККА из Виленской зоны, и 25 августа литовская армия вошла в Вильнюс. Дело дошло до небольших столкновений. Красная армия покинула среднюю зону 27 августа. В районе Гродно шли ожесточенные бои, и большевики не могли передать его Литве под огнем поляков. К 1 октября под ударами польской армии части РККА окончательно покинули территорию Литвы.

Польская армия 30 августа заняла Августов, 1 сентября – Сувалки⁴². Литовская армия с 8 сентября вела бои с поляками, но 24 сентября отступила с позиций на реке Неман⁴³. В директиве армиям фронта от 25 сентября командующий Западным фронтом РККА М. Тухачевский сообщал: «Поведение Литовской армии становится подозрительным. Левофланговые

³⁸ Там же, с. 392.

³⁹ Там же, с. 358.

⁴⁰ LYA, f. 77, i. 3, f. 81, l. 1, 1 ap., 2, 2 ap.

⁴¹ *Литва – Россия...*, 2020, с. 412.

⁴² М.И. Мельтюхов, 2001, с. 202.

⁴³ *Директивы командования...*, 1974, т. 3, с. 112.

ее части, видимо, без давления поляков отошли на линию Марцинканцы – Нача – Радунь»⁴⁴. 28 сентября поляки заняли Лиду.

Как пишет историк М.С. Павлова, в это время «продолжалось активное военное сотрудничество (пропуск советских войск и провоз вооружения через литовские территории, сообщение литовским правительством советскому командованию сведений о дислокации польской армии, поставки продовольствия, амуниции и лошадей Западному фронту). Советское правительство также передало Литве 3 млн рублей золота раньше установленного мирным договором срока»⁴⁵. Это произошло 16 октября, после заключения советско-польского перемирия.

Польша обратилась за арбитражем своего конфликта с Литвой в Лигу наций, однако вердикт Совета Лиги 20 сентября был неблагоприятным для Польши. Она обязывалась отвести войска на «линию Кёрзона» и не нарушать нейтралитета Литвы⁴⁶. 8 октября 1920 г. была установлена демаркационная линия, которая еще не признавалась границей.

Но польское руководство не отказалось от борьбы за Вильно с оглядкой на Антанту, которая санкционировала передачу Вильнюса Литве. Тут пригодились «федералистские» наработки уже после того, как реальный пропольский федерализм провалился. Раз нет реальных государств, которые готовы вступить в федерацию с Польшей, Пилсудский решил создать марионеточное образование, которое обеспечит переход Вильно под польский контроль.

Командующий 1-й литовско-белорусской дивизией (своеобразный Литбел в польском военном строительстве) генерал Л. Желиговский 9 октября формально вышел из подчинения Польше, занял Вильно и выступил с обращением к «Солдатам и жителям Срединной Литвы». «Желиговский объявил себя восставшим “историческим литовцем”, не связанным с польской армией и не согласным с тем, что древняя литовская столица остается за пособниками немцев и большевиков»⁴⁷, – пишет историк Ч. Лауринавичюс. Концепция «Срединной Литвы» возвращалась к пониманию Литвы как территории Великого княжества Литовского, в котором есть три части: северная (со столицей в Ковно), Срединная (Вильно) и южная (Минск). Такая Литва географически практически совпадала с Литбелом, но только имела бы не литовскую, а польскую культурную доминанту. Литва не собиралась мириться с нарушением своих прав на Вильнюс. Выступление Желиговского привело к военным действиям, когда литовские войска 19 ноября подошли к Вильнюсу, но не решились его штурмовать, опасаясь вмешательства Польши.

28 октября 1920 г. Совет Лиги наций постановил, что спор между Литвой и Польшей будет решен с помощью плебисцита. «Такое решение означало, что Желиговский со своей Срединной Литвой, как третий независимый

⁴⁴ Там же, с. 114.

⁴⁵ М.С. Павлова, 2016, с. 39.

⁴⁶ Там же, с. 43.

⁴⁷ Ч. Лауринавичюс, 2015, с. 179.

фактор, исключался. Войска Желиговского должны были быть удалены из спорной территории, а обеспечить проведение плебисцита должны были специально выделенные для этой цели войска стран Лиги наций.

Литовские представители, очутившись в ситуации форс-мажора, дали формальное согласие на такое решение. Но вскоре пришло осознание, что практически нет шансов выиграть плебисцит. Поэтому в недрах литовской политики начался поиск предлогов отказаться от плебисцита⁴⁸.

Литва и Польша так и не договорились, на какой территории проводить референдум. 3 марта 1921 г. Совет Лиги наций признал, что в сложившихся условиях референдум невозможен, и поручил бельгийскому дипломату П. Гимансу провести прямые переговоры сторон. Тот предложил проект превращения Литвы в федерацию двух равноправных кантонов (Виленский и Ковенский). В Виленском кантоне можно было обеспечить широкие права для поляков. Но обе стороны предложили к проекту взаимоисключающие поправки, и переговоры зашли в тупик. Литва формально согласилась со вторым проектом Гиманса, предполагавшим унию с Польшей, что позволило бы ей получить признание де-юре и Вильнюс. Польша была не против своего рода унии (скорее союза, возрождавшего федералистскую идею), но не ценой потери Вильно. Да и Литва, получив признание де-юре, 8 ноября заявила о неприемлемости плана Гиманса.

9 января 1922 г. Люциан Желиговский провел выборы в Виленский сейм, в которых участвовали в основном поляки, а другие этнические группы их бойкотировали. 20 февраля сейм предсказуемо проголосовал за включение Виленского края в состав Польши. 24 марта Сейм Второй Речи Посполитой поддержал это решение. «Срединная Литва» оказалась таким же миражом, как Литбел. Но в революционную эпоху такие миражи могли обрести плоть. А вот к 1922 г. ситуация в регионе стабилизировалась, и польское руководство предпочло унифицировать свои приобретения.

Советская сторона была оттеснена от непосредственного участия в польско-литовском конфликте, так как по соглашению о перемирии 12 октября 1920 г. отказалась от полосы территории, примыкающей к Литве. Однако претензии Литвы на Вильнюс и Виленский край продолжали поддерживаться РСФСР и СССР. После 12 июля 1920 г. Литва стала наиболее дружественным СССР государством региона. Это обстоятельство определялось как отсутствием общей границы (что не спасло Литву от поглощения СССР в дальнейшем), так и поддержкой претензий Литвы на Вильнюс со стороны СССР, реализовавшейся на практике только в 1939 г., в новой исторической обстановке.

Таким образом, территориальная пластичность региона в период войн на территории распавшейся Российской империи сформировала предпосылки для образования преимущественно моноэтнических национальных государств, но не решила территориальный вопрос окончательно. Это решение было отложено до следующего периода европейских потрясений во время мировой войны.

⁴⁸ Там же, с. 179–180.

Библиография

- Maciulis D., Staliunas D., 2015, *Lithuanian Nationalism and the Vilnius Question. 1883–1940*. Marburg.
- Баканов Д.К., 2021, *Советско-литовские отношения в 1920 году*, выпускная квалификационная работа, Государственный академический университет гуманитарных наук.
- Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника*, 1976, т. 7, Москва.
- Гофман М., 1929, *Записки и дневники*, Ленинград.
- Директивы командования фронтов Красной Армии (1917–1922 гг.)*, т. 3: *Апрель 1920 г. – 1922 г.*, 1974, Москва.
- Документы внешней политики СССР*, 1958, т. 2. Москва.
- Короткова Д.А., 2019, *Белорусские земли в советско-польских отношениях. Разменная карта в противостоянии держав. 1918–1921*, Москва.
- Лауринавичюс Ч., 2015, *Вильнюсский вопрос в межвоенное время и не только*, «Историческое пространство. Проблемы истории стран СНГ».
- Ленин В.И., 1965, *Полное собрание сочинений*, т. 51, Москва.
- Литва – Россия. 1917–1920 гг. Сборник документов*, 2020, Вильнюс.
- Мельтюхов М.И., 2015, *Прибалтийский плацдарм в международной политике Москвы (1918–1939)*, Москва.
- Мельтюхов М.И., 2001, *Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918–1939 гг.*, Москва.
- Павлова М.С., 2016, *Литва в политике Варшавы и Москвы в 1918–1926 годах*, Москва.
- Резмер В., 2009, *Начало польско-советской войны 1919–1920: исследовательский вопрос*, [в:] *Чичеринские чтения. Россия и мир после Первой мировой войны (к 90-летию окончания войны и подписания послевоенных соглашений)*, Тамбов.
- Рижский мир в судьбе белорусского народа. 1921–1953*, 2014, Минск.
- Советско-польские отношения в 1918–1945 гг. Сборник документов в четырех томах*, 2017, т. 1, Москва.

Александр Огородников*
Наваполацк

Рижский мирный договор в советской и современной белорусской историографии

Abstract

The Riga Peace Treaty was a very important political fact for the whole of Eastern Europe and for this reason it began to figure in Soviet historiography almost immediately after its signing. This interest on the part of the Soviet government in the treaty was justified by the desire to 'soften' the results and 'explain' the reasons for the defeat in the Soviet-Polish war. The war, which was very important from an ideological point of view for Soviet Russia and was initially presented as 'the victorious march of bolshevism to the West'. At the same time, despite the ideologization of Soviet historiography on the issue of the Riga Peace Treaty, these works contain factual material and also deserve critical analysis.

In modern Belarusian historiography, despite the enormous importance of issues related to the Riga Peace Treaty, there are still no elaborated and generalizing research works of an encyclopedic and dissertation nature that consider this issue from a critical and non-ideologized point of view. Such works should be based on the achievements of global scholarship, take into account different points of view and reveal the true reasons, conditions and consequences of the conclusion of the Riga Peace Treaty between Poland and Soviet Russia for Belarusians and Belarusian lands. At the same time, modern Belarusian historiography is in continuous development and, of course, in the near future, it will be replenished with new scientific works, including those revealing the problems of the Riga Peace Treaty.

Key words: Riga Peace Treaty, historiography, Soviet historiography, modern Belarusian historiography, Soviet-Polish war

Słowa kluczowe: Traktat Pokojowy w Rydze, historiografia, historiografia radziecka, współczesna historiografia białoruska, wojna radziecko-polska

* State University in Polotsk, e-mail: shura_ogorodnikov@gmail.ru, ORCID: 0000-0002-5415-1002.

Территория современной Беларуси располагается на своеобразном пересечении западной и восточной цивилизаций. Нахождение на геополитическом перекрестке во многом предопределило историческое развитие данных земель. Закономерным явлением такого трансграничного положения были частые войны, проходившие на данных территориях.

Польша – государство возрожденное после распада мировых империй (Российской, Германской и Австро-Венгерской) и РСФСР (возникшая после распада Российской империи), выбрали разные и даже противоположающиеся идейно-политические системы государственного развития – буржуазная демократия и социализм. Диаметрально противоположные позиции двух стран в государственном строительстве, а также новая геополитическая ситуация, своеобразный вакуум власти в регионе Центрально-Восточной Европы, привели к возникновению конфликтной ситуации и началу советско-польской войны (28 января 1919 – 18 марта 1921).

Советско-польская война явилась кровопролитным и экономически затратным конфликтом для обеих сторон, но в итоге победоносным для Польского государства. Последовавший за советско-польской войной мирный договор, подписанный в Риге 18 марта 1921 г., среди прочего, сформировал восточную границу Польши, предопределил вхождение западных земель (в современных территориальных границах) Беларуси и Украины, а также Виленщины вместе с городом Вильно в состав Польской Республики. Рижский мирный договор имел важное международное значение, был частью послевоенной системы международных отношений – Версальской-Вашингтонской. Договор явился очень значимым политическим событием для региона Центрально-Восточной Европы, был средством пацификации, способствовал переходу к мирному строительству и развитию, повлиял на международное положение, как Советской России (позже и СССР) и Польши, так и на дальнейшие взаимоотношения двух государств.

Благодаря такому международно-правовому акту, как Рижский мирный договор, впервые в истории произошло официальное признание в качестве самостоятельных субъектов международного права БССР и УССР. По причине своей судьбаносной значимости, Рижский мирный договор стал фигурировать в историографии стран, непосредственно затронутых данным актом, практически сразу же после его подписания. При этом на первых порах большинство работ носили характер публицистический и полимический. Авторы, многие из которых были непосредственными участниками или современниками тех событий, зачастую не приследовали целей глубинного анализа Рижского мира и советско-польской войны в целом, а опираясь на личную политическую ориентацию и тем самым «собственную точку зрения», пытались ответить на вопросы, которые наиболее остро волновали польскую и советскую общественность.

Советско-польская война в советской историографии анализировалась достаточно подробно, но при этом чаще с позиции сугубо военного противостояния между странами-участниками, акцентируя внимание на

сражениях, численности войск и потерях, тем самым упрощая и упуская реальную социально-политическую значимость последствий конфликта. Непосредственно Рижский мирный договор изучался редко, как бы вскользь и больше рассматривался в контексте финальной точки военного конфликта¹. Работа польско-российско-украинской согласительной комиссии и ход переговорного процесса в Риге², чаще вообще оставались вне поля зрения исследователей. При этом важно отметить, что и советско-польская война и Рижский мирный договор, в советской историографии рассматривались крайне односторонне и тенденциозно. Большинство работ по данной проблематике, вышедших из печати в советское время, носят сугубо идеологический характер, однако при критическом анализе данных трудов, они представляют достаточный фактографический интерес.

После поражения Советской России в войне с Польшей и тем самым отказа от идеи «распространения социалистической революции в Европе»³, советские историографы в попытках «смягчить» итоги и «объяснить» причины поражения в советско-польской войне, старались доказать, что большевистское руководство страны вело «миролюбивую политику» и стремилось избежать войны, а ответственность за развязывание конфликта и в последствии затягивание мирных переговоров лежала всецело на Польше⁴. Всевозможно отмечалось, что эта война имела «империалистический, несправедливый, захватнический характер»⁵, являлась составной частью иностранной военной интервенции, спланированным вторжением на территорию суверенного советского государства, в котором принимали участие, как страны Антанты и США, так и «натравленная и всячески поддержанная» ими Польша⁶. Разумеется, советская историография опускала тот факт, что и среди стран Антанты имелись достаточные разногласия касающиеся будущего статуса Польского государства в регионе Центрально-Восточной Европы. По этой причине поддержка Антантой Польши не была такой всесторонней, особенно в вопросе «излишнего распространения» восточных границ новосозданного государства, как старалась представить советская печать.

Советские историографы активно употребляли термин белополяки, при этом, в идеологических целях, в расчет совершенно не брались глубочайшие противоречия между польским и «белым» руководством во время Гражданской войны в России в вопросах послевоенного территориального урегулирования на землях бывшей Российской империи. Кроме того, часто проводилось сравнительное сопоставление между германской

¹ *Документы внешней политики СССР...*, 1959, т. 3, с. 618.

² П.Н. Ольшанский, 1969, с. 200; П.Н. Ольшанский, 1974, с. 13.

³ *Гражданская война в России...*, 1930, с. 392; М. Тухачевский, 1992, с. 63.

⁴ М. Павлович, 1920, с. 6; К. Радек, 1923, с. 56; У. Пичэта, 1928, с. 142; Н.В. Каменская, 1963, с. 164.

⁵ Ф.Г. Зуев, 1954, с. 49.

⁶ К. Радек, 1923, с. 55; Я. Иоффе, 1930, с. 154; Л. Ломов, 1935, с. 8; Н.Ф. Кузьмин, 1958, с. 8.

и польской интервенцией. При этом утверждалось, что поляки на занятых территориях проявляли себя в сравнении с кайзеровскими войсками с большей ненавистью по отношению к местному населению, отметились «... свирепым произволом с неограниченными грабежами, разрушениями и бесцельными убийствами»⁷. Несомненно, такой «вывод» советской историографии был политически ангажирован и продиктован большевистскими идеологическими установками.

Мотивацией для начала военного конфликта Польши с Советской Россией, исходя из трактовки советских историографов, якобы послужило желание высшего польского руководства и представителей крупного капитала уничтожить советскую власть в белорусских, украинских, литовских землях⁸ и «вернуть эти территории под помещичье буржуазное управление»⁹. Советские историографы преследовали цель максимально демонизировать поляков, принизить самостоятельность их решений и значимость победы в войне, а также попытаться выставить советское государство «жертвой империалистических интервентов» в советско-польской войне.

Достаточно подробно советские историографы рассматривали проблему послевоенного территориального разграничения, поскольку данный вопрос являлся одним из ключевых и наиболее спорных пунктов при переговорах в Риге¹⁰. Утверждалось, что советское правительство при решении территориального вопроса, в первую очередь принимало во внимание этнографический принцип¹¹, а поляки якобы руководствовались имперскими амбициями и реваншистскими настроениями. Однако, по причине желания скорейшего мира, так как «молодая Республика Советов вступила в период восстановления народного хозяйства»¹², советское руководство было вынуждено согласиться на условия, предложенные польской стороной. Вхождение же по Рижскому мирному договору в состав Польши западных земель (в современных территориальных границах) Беларуси и Украины, советская историография характеризовала однозначно, как крайне несправедливые¹³ и более того, временные¹⁴, но вынужденные территориальные уступки советским руководством в сложившихся социально-экономических и военно-политических условиях¹⁵.

Белорусская государственность и национальный вопрос в контексте Рижских договоренностей в советской историографии упоминались вскользь. При этом историографами принципиально замалчивались попытки создания белорусской государственности не на советских, а бур-

⁷ А. Зимионко, 1932, с. 6.

⁸ Ю. Мархлевский, 1921, с. 40; И.Ф. Лочмель, 1939, с. 12.

⁹ М. Павлович, 1920, с. 4; К. Радек, 1920, с. 6; М. Вислинский, 1935, с. 43.

¹⁰ С.Ю. Выгодский, 1965, с. 37; Н.И. Лебедев, 1982, с. 42.

¹¹ У. Пічэта, 1928, с. 141.

¹² Н.В. Каменская, 1963, с. 256.

¹³ *Революционный путь Компартии...*, 1966, с. 8; *Борьба трудящихся Гродненщины...*, 1958, с. 21.

¹⁴ *Борьба за советскую власть...*, 1971, т. 2, с. 571.

¹⁵ В.И. Ленин, 1977, с. 320.

жуазных основах (БНР), тем самым формируя в общественном сознании «единственно верный и возможный» политический вектор развития белорусских земель (БССР). Также совершенно упускались из виду советских историографов встречи с целью нормализации отношений представителей Польши и Советской России в Беловеже, Микошевичах и Борисове, акцентируя внимание на военно-политических и социально-экономических аспектах.

Советской историографией активно формировался образ «полуколониальных кресов восточных». Утверждалось, что белорусский народ оказался на бесправном политико-правовом положении в составе Польского государства, подпал под гнет польской административной системы, был разобщен Рижским миром и не имел никакой возможности на национальное самоопределение¹⁶. Безапелляционно утверждалось, что местное белорусское население на территориях, которые вошли в состав Польши, подвергалось систематической дискриминации, а также грабежу и всевозможному насилию¹⁷. Зачастую вырывая факты из контекста и интерпретируя их в выгодном для себя свете, не приводя каких-либо существенных доказательств, советская историография, используя эмоциональный окрас, формировала необходимое в идеологических целях восприятие Рижского мира простыми советскими обывателями внутри страны.

В целом, тематика Рижского мирного договора в советский период была достаточно «неудобной» с политической точки зрения, поскольку Рижский мир означал поражение Советского государства в войне с Польшей. Советское руководство страны, было вынуждено пойти на принятие условий мира, продиктованных польской стороной. Такой шаг окончательно продемонстрировал несостоятельность идеи «мировой революции», приверженцем которой являлся сам В.И. Ленин, что дополнительно создавало клишированную трактовку проблематики Рижского мирного договора в исторической советской литературе.

Таким образом, советские историографы решали в первую очередь задачу идеологическую и конъюнктурную, упрощая и идеологизируя, выводили на первый план классовый аспект, как непосредственную причину советско-польской войны. Рижскому мирному договору советская историография внимания уделяла недостаточно, фактически приуменьшая его роль и значимость, как самостоятельного международно-правового акта. Это говорит о слабой проработке и поверхностном анализе вопроса.

Вместе с тем советская историография создавала образ страдающего белорусского народа под непосильным «гнетом польских панов», а Рижский мирный договор интерпретировался, как несправедливый акт, предопределивший политический и социально-экономический разрыв советского белорусского государства. Кроме того преднамеренно игнорировался, а вследствие чего не находил отражения в советской печати тот факт,

¹⁶ Д. Боген, 1931, с. 5; Б. Вонсовский, Г. Рудомино, 1927, с. 23.

¹⁷ А. Зимонко, 1932, с. 23.

что официальное признание БССР и УССР в качестве самостоятельных субъектов международного права состоялось как раз-таки во многом благодаря Рижскому миру. При такой односторонней и безапелляционной трактовке Рижского мирного договора советской историографией, научной составляющей отводилась второстепенная роль, а главенствующая задача заключалась в идеологизации исторического процесса.

С распадом СССР и последовавшими геополитическими изменениями, а также обретением независимости, бывшими советскими республиками, появилась возможность взглянуть на историческую науку с другой стороны – не сквозь призму марксизма-ленинизма, с искажением и замалчиванием отдельных страниц истории в угоду идеологии, а правом исследовать и писать о ранее запрещенных или же нежелательных темах¹⁸. В этот период в сферу исследования начали вводиться прежде недоступные оригинальные источники¹⁹, в том числе, значительный массив документов из рассекреченных архивов спецслужб после снятия режима «специального хранения». Все это дополнительно позволило пролить свет на лакуны в исторической науке в целом, а также непосредственно дало возможность более объективной трактовки событий советско-польской войны в историографии.

Рубеж конца 1980-х – начало 1990-х гг. явился временем зарождения современной белорусской историографии. Начался процесс пересмотра прежних воззрений на многие события прошлого, в том числе и на Рижский мирный договор. Современный этап изучения Рижского мира в контексте советско-польской войны, в белорусской историографии характеризуется в первую очередь акцентом не на военно-политических аспектах, а на вопросах связанных с белорусским национальным движением и становлением белорусской государственности, чего явно не хватало в советской историографии.

В сравнении с советской эпохой, современные белорусские исследователи стали обращать больше внимания на ход и специфику переговорного процесса не только на финальном рижском этапе, но и на более ранних советско-польских переговорах, которые проходили в Беловеже, Микшевичах, Борисове, Барановичах и Минске²⁰. Подробнее исследователи взглянули и на процесс определения государственно-политического статуса белорусских земель (в том числе при отказе Польши от реализации федералистической концепции), формирования белорусского участка советско-польской границы (территориальной конфигурации БССР), а также ректификации пограничной линии (незначительных изменениях и уточнениях в положении границы относительно линии государственной границы, ранее установленной Рижским мирным договором)²¹. Кроме того, белорусскими историографами в процессе советско-польских

¹⁸ Р. Лінднэр, 2003, с. 286–300.

¹⁹ *Знешняя палітыка Беларусі...*, т. 1, 1997, с. 108–258.

²⁰ *Гісторыя Беларусі...*, 2007, с. 118.

²¹ О.Н. Боровская, 2018, с. 59.

переговоров стала отмечаться непосредственная взаимосвязь решения вопросов финансово-экономических и проблематики формирования послевоенной границы²², что также недостаточно раскрывалось советской историографией.

Современные белорусские историографы обратили внимание и на территориальные изменения для Советской Беларуси после подписания Рижского договора, по которому БССР в 1921 г. «возобновлялась под чутким руководством РСФСР» на небольшой территории, которая составляла 52,3 тыс. км кв. с населением порядка 1,5 млн человек²³. Оставаясь в таких границах до 1924 г., когда произошло существенное территориальное укрупнение БССР, в 1926 г. состоялось второе и последнее территориальное увеличение республики, в итоге территория страны составила 125,8 тысяч км кв., а численность населения выросла до 4,9 млн человек²⁴. Данная тематика не вызывала большого интереса у советских историографов и чаще оставалась в разряде констатации факта, без раскрытия реальных причин и следствий такого геополитического решения со стороны советского руководства по отношению к белорусским территориям. Интерес современных белорусских историографов данными вопросами позволил создать, как более целостную картину хода советско-польского переговорного процесса, так и объективно взглянуть на политическую игру вокруг белорусских земель сквозь призму становления белорусской государственности.

Позиция Советской России по вопросу государственного строительства на белорусских землях, во время советско-польских переговоров²⁵, стала рассматриваться белорусскими историками, как часть дипломатической игры советского правительства в ходе мирных переговоров, как инструмент внешнеполитической линии РСФСР²⁶. Это впервые позволило беспристрастно взглянуть на существовавшую послевоенную геополитическую ситуацию и отсутствие возможности полноценной реализации проекта создания на базе белорусского этноса демократического, независимого и неделимого государства (БНР)²⁷. При этом Рижский мирный договор в белорусской историографии стал окончательно определяться не только, как раздел белорусских этнических земель – компромисс между враждующими сторонами, но и как официальный и неоспоримый факт признания белорусской советской государственности²⁸. Этот бесспорный и объективный факт не находил должного отклика в советской историографии по причине односторонней и крайне негативной трактовки Рижского мира как геополитической реалии.

²² А.В. Ціхаміраў, 2003, с. 310.

²³ Г.С. Марцуль, 1997, с. 90.

²⁴ *Гісторыя Беларусі...*, 2007, с. 187.

²⁵ М.У. Сільчанка, 1997, с. 239.

²⁶ Н.С. Сташкевич, 1989, с. 142; У.Ф. Ладысеў, 2001, с. 23; Р.Р. Лазько, 2011, с. 41.

²⁷ А. Кротаў, 1995, с. 47.

²⁸ В.А. Круталевич, 1999, с. 318; О.Н. Боровская, 2018, с. 196.

Необходимо отметить, что на первых порах становления современной белорусской исторической науки, белорусские историографы находились под влиянием «советской историографической школы». Так белорусские историографы продолжали придерживаться мнения, что непосредственной причиной начала конфликта между Польшей и Советской Россией явилась целенаправленная политика «сталкивания» двух молодых государств Антантой и США²⁹, не учитывая при этом интересы и перспективы самой Польши в войне. Кроме того отмечалось, что действия польских войск нанесли огромный ущерб белорусским землям³⁰, забывая при этом уточнить, что в конфликте участвовала не только польская сторона.

Также в русле сложившейся советской историографической традиции продолжал делаться акцент на «отторжении без учета принципа национального самоопределения от Советской Беларуси западных территорий»³¹, то есть 113 тыс. км кв. с населением порядка 4,6 млн человек, а также особое внимание уделялось «утрате крупных белорусских промышленных и транспортных центров», как Гродно, Брест, Белосток, Барановичи, Пинск, Лида, Слоним, Новогрудок. Более того, передача западных земель современной Беларуси в состав Польши трактовалась, как «мина замедленного действия», которая подрывала стабильность польской национальной государственности, преобладанием именно белорусского этноса на «западно-белорусских землях»³². Данная дефиниция носит идеологический характер, нежели имеет под собой объективный научный анализ, ввиду того, что белорусы не являлись однозначно преобладающим этносом, по крайней мере, социально-экономически, на территории современных земель западной Беларуси с 1921 по 1939 гг., поскольку, на данных землях также в значительной степени проживали поляки, евреи, русские, украинцы, балтийские народы.

Трактовка вопроса отдельными белорусскими историографами, как «отторжение западных белорусских территорий» подводила к идее, что пакт Риббентропа-Молотова (23 августа 1939 г.) и западный поход Красной армии (17 сентября 1939 г. – 5 октября 1939 г.), явились «закономерными и исторически справедливыми итогами позволившими объединить разобщенный советский белорусский народ в едином государстве – Белорусской Советской Социалистической Республике». Данная интерпретация вопроса носит крайне дискуссионный, более того провокационный характер. Такая точка зрения не отменяет факта, что СССР в сентябре 1939 г., предварительно заключив военно-политический договор с Германией, а также воспользовавшись дезорганизацией польской армии после череды сентябрьских поражений от немецких войск, вторгся в восточные земли суверенного Польского государства и захватил так называемые «кресы восточные». Впоследствии советское руководство, после подписания

²⁹ М. Сафонаў, 1990, с. 77.

³⁰ *Рижский мир в судьбе...*, 2014, с. 6.

³¹ В.А. Круталевіч, 1990, с. 13.

³² В. Кушнер, 1999, с. 23.

советско-литовского договора о взаимопомощи (10 октября 1939), передало Литве Виленский край (Виленскую область) и непосредственно город Вильно (Вилюс). В ноябре того же года основная часть территории «кресов» была включена в состав советских республик (БССР и УССР)³³, тем самым значительно территориально увеличив республики, а также существенно укрепив их социально-экономический потенциал.

В современной белорусской историографии были предприняты попытки выработать этноцентрическую, «национальную позицию» по вопросу советско-польской войны. Когда достаточно справедливо утверждалось, что белорусские земли фактически оказались между «польским молотом и большевистской наковальней», где действия и польских войск и красноармейцев, для белорусских земель, начали рассматриваться одинаково, как разорительные и оккупационные³⁴. Разумеется, что в советский период точка зрения так называемого «двойного зла» была неприемлема, где красной армии отводилась однозначная роль «освободителя братского белорусского народа от ненавистных польских панов».

Также современными белорусскими историографами отмечалось, что «белорусские земли не принадлежали ни полякам, ни большевикам, а только местному населению»³⁵. Такая позиция отражала желание белорусских историографов продемонстрировать историческую преемственность на белорусских землях, а также подчеркнуть самодостаточность белорусов как нации. Кроме того, в белорусской историографии была предпринята попытка акцентировать внимание на терминологии, придерживаясь термина «польско-советская война», а не «советско-польская», опираясь на утверждение, что военные действия начала именно польская сторона³⁶. Такая точка зрения белорусской историографии не отличается от трактовки «советской историографической школы» о так называемом «виновнике» войны между Польшей и Советской Россией. При этом акцент белорусских историографов на терминологии, а фактически перестановке слов, носит скорее идеологический характер, нежели сугубо научный.

Таким образом, современная белорусская историография продолжает находиться в постоянном развитии и пополняется все новыми научными работами, в том числе и по проблематике Рижского мирного договора. Однако, несмотря на огромную важность вопросов, связанных с Рижским миром, в современной белорусской исторической науке до сих пор отсутствуют синтезные энциклопедические и специальные монографические исследования, анализирующие данную проблематику сбалансированно и с критической точки зрения. Изданные работы по данной тематике в большей степени фрагментарны и представлены статьями, по этой причине многие аспекты Рижского мирного договора остаются малоизученными и требуют дальнейшей глубокой проработки.

³³ *Нарысы гісторыі Беларусі...*, 1995, с. 259.

³⁴ Л. Казлоў, А. Цітоў, 1993, с. 42.

³⁵ У.Е. Снапкоўскі, 2017, с.8.

³⁶ *Нарысы гісторыі Беларусі...*, 1995, с. 43; *Энцыклапедыя гісторыі...*, 2001, т. 6, с. 195.

Кроме того, в современной белорусской историографии до сих пор не сложилось единой точки зрения по оценке Рижского мирного договора для белорусских земель, граждан и белорусской государственности. Видится, что это задача молодых белорусских ученых, которые с опорой на достижения современной мировой исторической науки, учитывая различные точки зрения и раскрывая реальные причины, условия и следствия заключения мирного договора в Риге для белорусов и белорусских земель, подготовят фундаментальные, исчерпывающие исследования, которые, несомненно, дополнят и даже обогатят мировую историческую науку.

Библиографія

- Боген Д., 1931, *Заходняя Беларусь пад крывавым бізуном польскіх акупантаў*, Менск.
- Боровская О.Н., 2018, *Советско-польские переговоры 1918–1921 гг. и их влияние на решение белорусского вопроса*, Москва.
- Борьба за советскую власть в Белоруссии, 1918–1920 гг.: сборник документов и материалов в двух томах*, т. 2: *Февраль 1919 г. – 1920 г.*, 1971, Минск.
- Борьба трудящихся Гродненщины за Советскую власть (1918–1939 гг.)*, 1958, Гродно.
- Вислинский М., 1935, *Внешняя политика Польши на современном этапе*, Москва.
- Вонсовский Б., Рудомино Г., 1927, *Куда Пилсудский ведет Польшу. Политико-экономический очерк современной Польши*, Минск.
- Выгодский С.Ю., 1965, *У истоков советской дипломатии*, Москва.
- Гісторыя Беларусі: у 6 томах*, 2007, т. 5, Менск.
- Гражданская война в России 1918–1921, 1930*, Москва.
- Документы внешней политики СССР*, 1959, т. 3, Москва.
- Зимионко А., 1932, *Оккупация и интервенция в Белоруссии*, Москва.
- Знешняя палітыка Беларусі. Зборнік дакументаў і матэрыялаў*, т. 1: *1917–1922 гг.*, 1997, Менск.
- Зуев Ф.Г., 1954, *Международный империализм – организатор нападения панской Польши на Советскую Россию (1919–1920)*, Москва.
- Иоффе Я., 1930, *Организация интервенции и блокады советской республики 1918–1920. Очерк*, Москва–Ленинград.
- Казлоў Л., Цітоў А., 1993, *Беларусь на сямі рубяжах*, Мінск.
- Каменская Н.В., 1963, *Белорусский народ в борьбе за советскую власть (1919–1920)*, Минск.
- Кротаў А., 1995, *Гульня ў незалежнасць (3 матэрыялаў пераедычнага друку 20-х гадоў)*, «Беларуская мінуўшчына», № 4, с. 46–54.
- Круталевич В.А., 1999, *История Беларуси: становление национальной державности (1917–1922)*, Минск.
- Круталевич В.А., 1990, *Рыжскі мірны дагавор*, «Спадчына», № 1, с. 12–14.
- Кузьмин Н.Ф., 1958, *Крушение последнего похода Антанты*, Москва.
- Кушнер В., 1999, *Беларуска-польскія адносіны падчас савецка-польскай вайны і пасля заключэння Рыжскага мірнага дагавора 1921 г.*, [w:] *Granice i pogranicza: Historia codziennosci i doświadczeń*, т. 2, red. M. Liedke, J. Sadowska, J. Trynkowski, Białystok, s. 22–27.
- Ладысеў У.Ф., 2001, *Рыжскі мірны дагавор: перамога савецкая дыпламаты ці паражэнне?*, «Беларускі гістарычны часопіс», № 3, с. 23–29.

- Лазько Р.Р., 2011, *Польска-савецкія мірныя перамовы і лёс БССР*, «Białoruskie Zeszyty Historyczne. Беларускі гістарычны зборнік», № 35, с. 33–56.
- Лебедев Н.И., 1982, *СССР в мировой политике: 1917–1982*, Москва.
- Ленин В.И., 1977, *Речь на съезде рабочих и служащих кожевенного производства 2 октября 1920 г.*, Москва.
- Лінднэр Р., 2003, *Гісторыкі і ўлада: нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX ст.*, Санкт-Петербург.
- Ломов Л., 1935, *Польша и ее армия*, Москва.
- Лочмель И.Ф., 1939, *Освобождение Белоруссии от белопольских оккупантов 11 июля 1920 г.: к 19-й годовщине*, Минск.
- Мархлевский Ю., 1921, *Война и мир между буржуазной Польшей и пролетарской Россией*, Москва.
- Марцуль Г.С., 1997, *Гісторыя Беларусі: насельніцтва. Фарміраванне і вызначэнне этнічных і дзяржаўна-адміністрацыйных межаў. Беларускае замежжа*, Мінск.
- Нарысы гісторыі Беларусі*, ч. 2, 1995, Менск.
- Ольшанский П.Н., 1969, *Рижский мир. Из истории борьбы Советского правительства за установление мирных отношений с Польшей (конец 1918 – март 1921 г.)*, Москва.
- Ольшанский П.Н., 1974, *Рижский договор и развитие советско-польских отношений 1921–1924*, Москва.
- Павлович М., 1920, *Война с польскими панами: польско-шляхетская авантюра*, Харьков.
- Пічэта У., 1928, *Польска-савецкія адносіны і Рыскі мір*, «Полымя», № 5, с. 83–100.
- Радек К., 1920, *Война польских белогвардейцев против Советской России*, Москва.
- Радек К., 1923, *Внешняя политика Советской России*, Москва–Петроград.
- Революционный путь Компартии Западной Белоруссии (1921–1939 гг.)*, 1966, Минск.
- Рижский мир в судьбе белорусского народа. 1921–1953 гг. В 2 книгах*, кн. 1, 2014, Минск.
- Сафонаў М.В., 1990, *Польская інтэрвенцыя у Беларусі у 1919 г. і яе сувязь з міжнародным імперыялізмам*, «Весці АН БССР» № 4, с. 70–78.
- Сільчанка М.У., 1997, *Беларуская дзяржаўнасць*, Гродна.
- Снапкоўскі У.Е., 2017, *Шлях скрозь стагоддзе: беларуска-польскія адносіны 1918–2017 гг.*, Мінск.
- Сташкевич Н.С., 1989, *На грани возможного. Идеино-политическая борьба вокруг создания белорусской советской государственности: «белые пятна»*, «Неман», № 10, с. 137–152.
- Тухачевский М., 1992, *Поход за Вислу*, Москва.
- Ціхаміраў А.В., 2003, *Беларусь у сістэме міжнародных адносін перыяду пасляваеннага ўладкавання Еўропы і польска-савецкая вайны (1918–1921)*, Мінск.
- Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, т. 6, 2001, Мінск.

RECENZJA

S.J. Żurek, 2021, *Odpamiętywanie polsko-żydowskie. Szkice – studia – interpretacje*, (Studia. Pracownia Literatury Polsko-Żydowskiej KUL, pod red. S.J. Żurka, t. 11; Źródła i Monografie. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, 517), Lublin, ss. 345.

Sławomir Jacek Żurek przyzwyczaił nas do bardzo wysokiej jakości swych prac. Mowa tu zarówno o warstwie merytorycznej, jak też językowej i edytorskiej. Trochę to onieśmiela przed sięgnięciem po pióro, by napisać recenzję jego najnowszej książki. Należy się wszak spodziewać, że próba skreślenia ewentualnych uwag polemicznych nie będzie zadaniem łatwym. Podejmuję jednak to wyzwanie, gdyż uważam, że priorytetem jest poinformowanie możliwie szerokiego grona czytelników o tej niezwykle ważnej publikacji.

Praca zaczyna się od wyjaśnienia użytego w tytule pojęcia „odpamiętywanie”, które autor rozumie jako „określenie całego procesu dokonującego się od ponad trzydziestu lat (od roku 1989) w badaniach historycznych, kulturoznawczych i literaturoznawczych obejmujących wkład polskich Żydów w rozwój kultury polskiej, ich uczestnictwo w życiu społecznym oraz relacje między nimi a pozostałymi Polakami” (s. 9). To precyzyjne wyjaśnienie wprowadza nas w tematykę książki, która choć układa się w monograficzny sztyk, to obejmuje dość szeroki zakres tematyczny. Dla porządku przywołam tytuły rozdziałów w kolejności ich występowania: *Między arią a golusem. O literaturze polskiej, żydowskiej i polsko-żydowskiej* (s. 23–118); *Cztery strony czasu. Wędrowki piarskie Arnolda Śluckiego* (s. 121–170); *Dwie ziemie i dwa nieba. Literackie obrazy polsko-izraelskie* (s. 173–226); *W tekstowym świecie Zagłady. O najnowszej literaturze polskiej* (s. 229–303). Całość zwieńcza *Komparatystyka pamięci. Zakończenie* (s. 305–312). Pojemne i finezyjnie zatytułowane rozdziały kryją w sobie zróżnicowane i każdorazowo interesujące podrozdziały. Tutaj krótko o nich. W pierwszym rozdziale znajdziemy teksty poświęcone żydowskiemu Lublinowi, Żydom polskim w armii II Rzeczypospolitej, Adolfowi Rudnickiemu, Szalomowi Aszowi, językowi Żydów polskich, fenomenowi Kresów Wschodnich i motywowi dziecka w poezji polsko-żydowskiej. W rozdziale drugim nasza uwaga zostanie skierowana m.in. na polsko-żydowską Warszawę widzianą z perspektywy Arnolda Śluckiego, a także na jego doświadczenie Rosji i działalność

pisarską w Izraelu. W trzecim rozdziale mamy do czynienia z bardzo wnikliwym wejrzeniem w twórczość autorów polskojęzycznych piszących w Izraelu. Pojawiają się tu sylwetki np. Leo Lipskiego i Anny Frajlich, ale też środowisko autorów skupionych wokół dziennika „Nowiny Kurier”. Ostatni rozdział autor podzielił na następujące podrozdziały: *Zagłada i topika*, *Rekonstrukcje*, *Transfiguracje* i *Subwersje*.

Z powodu mnogości zagadnień poruszanych w książce na potrzeby niniejszej recenzji dokonałem ich subiektywnego wyboru. Kierowałem się przesłanką, która wydaje mi się ważna: chciałbym zainteresować czytelników przede wszystkim tymi fragmentami, które w moim przekonaniu najlepiej oddają cechy szczególne warsztatu naukowego i pisarskiego S.J. Żurka.

Autor posiada gruntowne i wieloletnie doświadczenie badawcze, w które wpisują się studia z zakresu historii i literatury Żydów oraz stosunków polsko-żydowskich. Studium tym od dłuższego czasu towarzyszą staże naukowe w izraelskich uczelniach i realizowane we współpracy z nimi międzynarodowe projekty. Był m.in. koordynatorem międzynarodowego zespołu badawczego „21st-Century Literature and the Holocaust. A Comparative and Multilingual Perspective” (grant Rothschild Foundation Hanadiv Europe, 2020–2023), realizowanego w ramach konsorcjum: University of Antwerp (Belgia), Bar Ilan University (Izrael) i Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II (Polska). Jednocześnie w obszarze zainteresowań badawczych prof. Żurka znajdują się tematy z obszaru polonistyki, kultury chrześcijańskiej i dialogu międzyreligijnego, szczególnie chrześcijańsko-żydowskiego. Dzięki temu różne aspekty dotyczące historii i literatury żydowskiej poddaje on wielokierunkowej i komparatystycznej analizie.

Mistrzowskim tego przykładem jest podrozdział zatytułowany: *Podwójny Mesjasz*. Piotruś *Leo Lipskiego* (s. 187–198). W swej analizie tekstualnej autor misternie porusza się pomiędzy dostrzeżonymi w *Piotrusiu* wpływami gnozy, Ewangelii, Księgi Hioba, zapożyczeniami z literatury polskiej (*Noce i dnie* Marii Dąbrowskiej), a wreszcie wątkami autobiograficznymi: „Twórca *Piotrusia* znał *Zagładę* jedynie z opowiadań tych, którzy ją przeżyli. Ale doświadczył uwiecznienia (a przy tym antysemityzmu) w łagrze sowieckim, a później, do końca życia, we własnej cielesności (paraliż). Ponadto był skazany (przez konieczność zamieszkania w Izraelu) na obce dla siebie kulturę i język” (s. 192). Leo Lipskiego (1917–1997) zalicza się do najwybitniejszych pisarzy polskojęzycznych w Izraelu (drukowały go m.in. „Kontury”), przy czym niepełnosprawność i nieznamość hebrajskiego mocno rzutowały na jego sytuację socjalno-bytową, a przez to na dość specyficzne usytuowanie, poniekąd wyobcowanie ze środowiska literackiego. Wspomina o tym również pisarka i tłumaczka Irit Amiel (1931–2021), która przełożyła na hebrajski jego opowiadanie pt. *Sarni braciszek*: „Był swego czasu sklep z ubraniami dla dzieci na ulicy Dizengoff [w Tel Awiwie – przyp. ŁTS], gdzie [...] krakowianie zostawiali buty i ubrania dla pana Leosia, który był ubogi ze względu na swój paraliż. Gościło się go po domach na podwieczorkach, co nie było łatwe, bo bardzo się jąkał i był przez to małowówny. Nigdy nie nauczył się hebrajskiego. Pamiętam, jak przechadzał się po Sderot Rotshild,

młody, wychudzony, kulejący i z ręką na temblaku – a jego temblak był zawsze kolorowym krawatem¹.

Przykładem udanego połączenia analizy tekstualnej, genologii i heurystyki jest podrozdział pt. *Polska i Polacy w poezji autorów piszących po polsku w Izraelu* (s. 173–185), w którym przez pryzmat literatury ukazane zostały losy Żydów polskich w XX wieku. Z kolei dogłębne studia nad ich twórczością posłużyły do tego, by wskazać w jaki sposób i w jakim stopniu ich droga życiowa wpłynęła na to, co przelewali na papier, a także motywację, jaka temu towarzyszyła. W tle pojawia się Polska, którą Żydzi polscy wspominali, i Izrael, w którym próbowali ułożyć na nowo swoje życie. Fundamentalne znaczenie ma tutaj myśl S.J. Żurka: „Autorów piszących po polsku charakteryzuje specyficzna, niezwykle skomplikowana relacja do Polski i Polaków [...], z jednej strony będąca pochodną wielowiekowych wspólnych doświadczeń (pozytywnych i negatywnych) tych społeczności mieszkających obok siebie w Rzeczypospolitej; z drugiej zaś wynikająca z traumy zarówno krwawego żniwa Zagłady, jak i pogromów (m.in. w Krakowie – 1945, i Kielcach – 1946) skierowanych przeciwko pozostałym w PRL ocalonym, z postaw antyżydowskich wielu Polaków oraz, ostatecznie, z kampanii antysemitki końca lat sześćdziesiątych XX wieku. Mimo tych wszystkich tragicznych przeżyć polscy Żydzi mieszkający w Izraelu byli i są zadowoleni w polszczyźnie i ją pielęgnują (na pewno starsze pokolenia, które z Polską wiążą niejednorodnie – czym dalej – ale zawsze silne emocje)” (s. 174).

Autor podzielił podrozdział na *Obszar sentymentu* i *Obszar resentymentu*. Wśród twórców, których dzieła spotkały się z jego zainteresowaniem, znajduje się wspomniana wcześniej Irit Amiel. Profesor Żurek pyta: „Co u tej ocalałej z Zagłady, a potem nielegalnie przybyłej na ziemię izraelską, jest przedmiotem nostalgii? Przede wszystkim język («zapomniana szeleszcząca mowa») i bliscy zgładzeni podczas wojny, symbolizowani przez «dawno rozwiane dymy» oraz «jedwabne stracone cienie/ ubiegłego wieku». W innym wierszu Polska to dla Amiel miejsce tragicznej erupcji (niczym tej sprzed wieków w Pompejach), gdzie dziś, po anihilacji świata żydowskiego, można jedynie prowadzić «wykopaliska» (tu i dalej *Moja Pompeja*)” (s. 176). Występują tu również inni pisarze: Aviva Shavit-Władkowska (ur. 1942), Aleksander Rozenfeld (ur. 1941), Łucja Gliksmán (1913–2002), W *Obszarze resentymentu* autor pisze m.in. o literackim komentarzu Irit Amiel do głośnej publikacji Jana Tomasza Grossa pt. *Sąsiedzi* (Sejny, 2000), która wywołała „[B]ardzo duże poruszenie na przełomie wieków (także w literackim świecie żydowskim)” (s. 180). W tym przypadku jako czytelnik oczekiwałbym szerszego wyboru tekstów i wypowiedzi autorów polskojęzycznych dotyczących Grossa, choćby przez wzgląd na silny rezon, który wywołały jego kolejne prace. W końcówce tego podrozdziału autor tłumaczy konieczność wyboru „tylko części tekstów lirycznych autorstwa wywodzących się z Polski Żydów mieszkających w Izraelu” (s. 184). To zrozumiałe. Pozostaje mieć nadzieje, że tematy te wrócą jeszcze w przyszłych pracach profesora Żurka.

Warto zauważyć rozpisany w trzeciej części zakończenia pt. *Komparatystyka pamięci i badania literaturoznawcze* plan dalszego rozwoju badań: „Głównym

¹ I. Amiel, A. Piśkiewicz-Bornstein, 2021, s. 94.

przedmiotem badań literaturoznawczych nad relacjami polsko-żydowskimi winna stać się narracja o wciąż w szerokim zakresie nieprzepracowanym Holokauście, zarówno ta obecna w piśmiennictwie polskim, jak i w hebrajskim (oraz w innych tzw. językach żydowskich) – i to w ujęciu porównawczym. Chodziłoby: o szukanie podobieństw i różnic w sposobie mówienia o konkretnych wydarzeniach historycznych; naświetlenie w nich cierpienia Żydów, a w ich kontekście dramatów Polaków (i na odwrót); ukazywanie rozmiaru i specyfiki żydowskiej tragedii podczas drugiej wojny światowej oraz badanie jej znaczenia dla współczesnych Polaków i Izraelczyków; przyjrzenie się temu, jak w literaturze polskiej i hebrajskiej rozpatruje się kwestię Polaków pomagających Żydom podczas Zagłady, a także tych, którzy byli szmalcownikami; ocenianie postaw Polaków wobec eksterminacji Żydów; przedstawianie walki Żydów w gettach i w organizacjach podziemnych; obserwacje podejmowanej w utworach tematyki współpracy Żydów i Polaków w podziemiu i w partyzantce” (s. 311). To ambitne zamierzenie może się udać przy czynnym udziale profesora Żurka i skupionego wokół niego zespołu naukowców, ponieważ proponowany przez niego program badań w wysokim stopniu dotyczy pogranicza literackiego. Wnioskuje, że miałyby one walor nie tylko naukowy, ale także dialogiczny, i w tym sensie instytucjonalne wsparcie tych prac byłoby polską racją stanu. Przywołam tu słowa znawcy tej problematyki, Edwarda Kasperskiego: „Ruch ku pograniczu stwarza możliwość dialogu, albowiem jest ruchem skierowanym ku innym i ku ich inności; bywa komunikowaniem się z innymi oraz przyswajaniem ich inności. Autentyczny dialog z kolei – o ile jest tylko wysiłkiem poznania drugiego uczestnika – ewokuje sytuację pogranicza, albowiem zmusza do przekraczania zastanych granic i aktywnego kontaktu z drugim. Uzmysławia wspólnotę położenia, wymiennosc ról oraz istniejące różnice”². Ta wypowiedź jest jak najbardziej koherentna z założeniami przyjętymi przez autora recenzowanej książki. Przełomowa dla tego kierunku badań jest cezura roku 1989, która odnosi się do przemian demokratycznych w Polsce. Przyniosły one wolność inspirującą do odkrywania i wypełniania „białych plam”, ale historia rozumiana jako samodzielna dyscyplina naukowa stanęła przed szeregiem nowych wyzwań i problemów³.

Należy stwierdzić, że mamy do czynienia z książką o bardzo dużych walorach poznawczych, będącą cennym wkładem w rozwój badań nad relacjami polsko-żydowskimi, kształtowanymi po tragicznym doświadczeniu Zagłady. Praca jest godna polecenia przedstawicielom różnych dziedzin i dyscyplin naukowych, w pierwszej kolejności historii, historii literatury, literaturoznawstwa, judaistyki i stosunków międzynarodowych (zwłaszcza ukierunkowanych na relacje polsko-izraelskie).

Prof. dr hab. Łukasz Tomasz Sroka*

* Instytut Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie, e-mail: lukasz.sroka@up.krakow.pl, ORCID: 0000-0002-9422-2426.

² E. Kasperski, 2009, s. 9–10.

³ Zob. B. Szacka, 2009, s. 415–427.

Bibliografia

- Kasperski E., 2009, *Kategoria pogranicza w badaniach literackich. Problemy metodologiczne*, [w:] *Pogranicze kulturowe (odrębność – wymiana – przenikanie – dialog). Studia i szkice*, pod red. O. Weretiuk, J. Wolskiego, G. Jaśkiewicza, Rzeszów, s. 7–13.
- Amiel I., Piśkiewicz-Bornstein A., 2021, *Ostatnie fastrygi. Irit Amiel w rozmowie z Agnieszką Piśkiewicz-Bornstein*, (Biblioteka Narracji o Zagładzie, 1), Katowice.
- Szacka B., 2009, *Zmiany stosunku do przeszłości po przeobrażeniach ustrojowych 1989 roku w Polsce*, „Przegląd Filozoficzno-Literacki”, (4), s. 415–427.
- Żurek S.J., 2021, *Odpamiętywanie polsko-żydowskie. Szkice – studia – interpretacje*, Lublin.

Kolegium Recenzentów

Arkadiusz Adamczyk (Kielce), ks. Stanisław Adamiak (Toruń), Jakub Adamski (Warszawa), Łukasz Adamski (Warszawa), Dmitry Afinogenow (Moskwa), Michał Baczkowski (Kraków), Antoni Barciak (Katowice), Philippe Bernardi (Paryż), Marek Białokur (Opole), Katarzyna Błachowska (Warszawa), Krzysztof Bracha (Kielce), Sławomir Bralewski (Łódź), Dariusz Brodka (Kraków), Józef Brynkus (Kraków), Dominika Burdzy (Kielce), Grzegorz Chajko (Kraków), Jerzy Ciecieląg (Kraków), Jan Stanisław Ciechanowski (Warszawa), Angieszka Sikorska-Chłosta (Kraków), Agnieszka J. Cieslikowa (Warszawa), Waldemar Chorążyczewski (Toruń), Kinga Czechowska (Bydgoszcz), Ewa Danowska (Kraków), Andrzej Drózd (Kraków), Sławomir Dryja (Kraków), Jarosław Dudek (Zielona Góra), Jarosław Dumanowski (Toruń), Andrzej Essen (Kraków), Dariusz Fabisz (Zielona Góra), Maciej Fic (Katowice), Paweł Filipczak (Łódź), Kamila Follprecht (Kraków), Andrzej Gaczoł (Kraków), Anna Jakimyszyn-Gadocha (Kraków), Agnieszka Jakuboszczak (Poznań), Tomasz Gajownik (Olsztyn), Andrzej Gillmeister (Zielona Góra), Tomasz Graff (Kraków), Zbigniew Girzyński (Toruń-Gdańsk), Albin Głowacki (Łódź), Piotr Głuszkowski (Warszawa), Mirosław Golon (Toruń-Gdańsk), Tomasz Graff (Kraków), Geoffrey Greatrex (Ottawa), Piotr Grotowski (Kraków), Anna Gruca (Kraków), Ryszard Grzesik (Poznań), Marek Hałaburda (Kraków), Kazimierz Ilski (Poznań), Sławomir Józwiak (Toruń), Krzysztof Kania (Toruń), Tomasz Kargol (Kraków), Dariusz Karczewski (Bydgoszcz), Jarosław Kita (Łódź), Piotr Kitowski (Gdańsk), Barbar Klich-Kluczevska (Kraków), Jarosław Kłaczek (Toruń), Piotr Kochanek (Lublin), Maciej Kokoszko (Łódź), Tadeusz Kondracki (Warszawa), Bartosz Kontny (Warszawa), Lidia Korczak (Kraków), Rafał Kosiński (Białystok), Anna Kotłowska (Poznań), Marek Kornat (Warszawa), Szczepan Kozak (Rzeszów), Wojciech Krawczuk (Kraków), Adam Krawiec (Poznań), Paweł Krokosz (Kraków), Mariusz Krzysztofiński (Rzeszów), Mariusz Kulik (Warszawa), Andrzej de Lazari (Łódź), Mirosław Leszka (Łódź), Franciszek Leśniak (Kraków), Anna Rembisz-Lubiejewska (Gdańsk), Ireneusz Łuc (Lublin), Tomasz Łaszkievicz (Warszawa-Toruń), Paweł Madejski (Lublin), Anna Markiewicz (Kraków), Torsken Lorenz (Hamburg), Wojciech Mazur (Kraków), Marian Mudryj (Lwów), Filip Musiał (Kraków), Anna Glimos-Nagórska (Katowice), Grzegorz Nieć (Kraków), Jarosław Nikodem (Poznań), Wiesław Nowosad (Toruń), Barbara Obtulowicz (Kraków), Przemysław Olstowski (Warszawa-Toruń), Szymon Olszaniec (Toruń), Wojciech Olszewski (Toruń), Krzysztof Ożóg (Kraków), Tomasz Pawelec (Katowice), Janusz Pezda (Kraków), Jacek Poleski (Kraków), Jan Prostko-Prostyński (Poznań), Małgorzata Przeniosło (Kielce), Marek Przeniosło (Kielce), Jerzy Pysiak (Warszawa), Stanisław Rosik (Wrocław), Tomasz de Rosset (Toruń), Stanisław Roszak (Toruń), Isabel Roskau-Rydel (Kraków), Maciej Salamon (Kraków), Marek Sioma (Lublin), Bogusław Skowronek (Kraków), Aleksander Smoliński (Toruń), Andrzej L. Sowa (Kraków), Urszula Sowina (Warszawa), Jerzy Sperka (Katowice), Sławomir Sprawski (Kraków), Stanisław A. Sroka (Kraków), Rafał Stobiecki (Łódź), Małgorzata Strzelecka (Toruń), Anna Supruniuk (Toruń), Mirosław Adam Supruniuk (Toruń), Anna Szczepańska-Dudziak (Szczecin), Anna Szytar (Tarnobrzeg), Witold Szymborski (Kraków), Adam Świątek (Kraków), Joanna Zagórska-Telega (Kraków), Patryk Tomaszewski (Toruń), ks. Jacek Urban (Kraków), Arkadiusz Wagner (Toruń), Marek Wilczyński (Kraków), Ewa Wipszycka (Warszawa), Jan Wiśniewski (Toruń), Beata Wojciechowska (Kielce), Jakub Wojtkowiak (Poznań), Teresa Wolińska (Łódź), Miron Wolny (Olsztyn), Grażyna Wrona (Kraków), Mateusz Wyżga (Kraków), Krzysztof Zamorski (Kraków), Jerzy Ziętek (Lublin), Michał Zwierzykowski (Poznań), ks. Jan Żelazny (Kraków), Dorota Żołądź-Strzelczyk (Poznań), Przemysław Marcin Żukowski (Kraków)